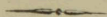

ՄԵՏԵՆԵԳԵՐԵՆ

ԵՐԵՄԵՆ ԸՆԿԵՐՈՒԹԵՆ

Է.

ՆԿԵՐԵԳՒՐ ՈՒՍՄԵՆՅ

009
934

Ն Կ Ե Ր Ե Գ Ի Ր

Ո Ւ Ս Մ Ե Ն Ց

Ո Ր Է

ԲՆՈՒԹԻՒՆ, ՊԼՏԱՄՈՒԹԻՒՆ, ՀԱՐԿ ԵՒ ՕԳՈՒՏ
ԻՐԸՔԱՆՁԻՐ ՄԱՍԱՆՑ ԳՐԱԳԻՏՈՒԹԵԱՆ

Զ Ո Ր Յ Օ Ր Ի Ն Ե Ա Է

Ն. ՄԼՏԵԹԻԼՅ ԳԵՐԵԳՆԵՇԻԼՆՑ

Ի ՄԽԻԹ. ՈՒԽՏԷՆ

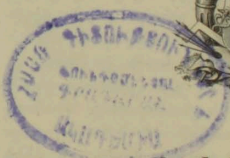
Ի Վ Ի Է Ն Ն Ե

Ի ՎԵՆՍ ՊԵՇԱՊԵՆ Ս. ԱՍՏՈՒԱԾԱԾՆԻ

1845

114

27.05

Յ Ե Ռ Ե Ջ Ե Ի Ե Ն

ՏՈՒՆ իմն եւ պահեստ խելամուծեանց, եւ կրթութեան եւ կարգաց վարժոց են դպրոցք, յորս ազգի ազգի ուսմունք եւ գիտութիւնք այնպէս խնամով եւ օրինօք աւանդին: Վարութիւն, ճարտարախօսութիւն, պատմութիւն, ուսողութիւն եւ այլք եւս մինչեւ ցփիղիսոփայութեան զգօնութիւն, մինչեւ ցաստուածխօսութեան գիտութիւն, թէպէտ եւ պէսպէս օրինակաւ, սակայն ի մօտուստ ազգեն ի քաղաքային կեանս եւ ի բարոյս մարդկան: Սոքա են որ զատեանս, որ զնուիրական բեմս, որ զհրապարակս եւ զնաւահանգիստս, որ զընկերութիւնս, որ զանձինս իսկ եւ զմիտս մեր ի կայի եւ ի հաստատութեան ունին: Ուստի՞ ելանիցեն դատաւորք իրաւարարք, ուստի՞ ատենակալք եւ խօսելիք, ուստի՞ պաշտօնեայք սեղանոյ, ուստի՞ բարոյախօսք, ուստի՞ թանգարք եւ ճարտարք ձեռագիտութեան, զգօնութիւն եւ յառաջիմաց առաջնորդութիւն եւ համեստութիւն եւ խաղաղութիւն, ոչ ապաքէն ի վարժից անտի դպրոցաց մերոց: Եւս չեն ինչ զարմանք եթէ ազգք ազնուագոյնք մարդկութեան յամենայն տոհմս եւ ի բնաւ դարս այնպէս խնամով ստէպ մշակիցեն ոչ միայն զհեշտական մարմանդս զուարճալից ուսմանց, այլ եւ զխիստ եւ զփշալից անդս խոժոռն գիտութեանց: Սիտք ոչ աշխատին այնպէս խնամով եւ հանապազօրդ ի տօթ ուսման, եթէ ոչ անտի զառատ հունձան վայելեալ իցեն:

Եթէ այսչափ մեծ եւ կարեւոր են աւանդք զոր նախնիք, հաւք եւ հարք մարդկութեանս, արկին եգին ի պահեստ ի դիւանս դպրոցաց ի մեր հանդերձեալ վայելս, ապա զոր մեծարանս, քանիօն հոգ չիցէ արժան մեզ ունել զնոցանէ:

Սակայն պարտ է խոստովան լինել թէ գտանին
ուրեք ուրեք մարդիկ, որ զայնպիսի բարւոյ զպա-
տուականութիւն եւ զարժանիս ոչ ճանաչեն:
Սասն որոյ եւ առ շատս դպրոցք ուսմանց եւ
գիտութեանց, այնպիսի եւ այնչափ երախտաւորք
մարդկան եւ աւանդապահք ամենայնի՝ որ ինչ
միանգամ մեծագին եւ արդոյ եղել յամենայն
կանխագոյն ազգս, ոչ այլ ինչ համարին, բայց
իրբեւ վայր դատարկութեան յորս մարդն զառա-
ջին զխակն եւ զապաժաման հասակ անցուցա-
նիցէ. եւ գիտութիւնք կարի իսկ ազնուագոյնք
եւ խորագոյնք այնպիսի մարդկան պատշաճ հա-
շուին, որոց չիցէ հոգ կամ պաշտօն ի հասարա-
կաց կեանս, այլ որ անգործութեան կամ մենու-
թեան կեանս կեցցեն: Օճարտարախօսութիւն,
զպաշտպան եւ զջատագով կենաց, զզարդ ատե-
նակալ հրապարակաց եւ հոյակապ տաճարաց,
զյաղթօղն տիկին ոգւոց մարդկան, իրբեւ անօ-
գուտ ինչ եւ գործի լեզուանութեան եւ ընդու-
նայնապարծ պարծանաց անգոսնեն, եւ զփիղիսո-
փայութիւն, զխորհրդանոց զգօնութեան, զհա-
ստատութիւն ճշմարտութեան եւ բարութեան,
զգայեակ մտաց եւ բարոյից, իրբեւ զմի յայն-
պիսի նկատութեան տեղեկութեանց համարին,
որ զցնորս եւեթ զբաղեցուցանիցէ, եւ զնորին
հաստարմատ օրէնս եւ զճշգրիտ վարդապետու-
թիւնս երազ եւ բանդադուշանս դնեն: Այլ այն
ուստի իցէ, բայց ի չգիտելոյ թէ յինչ կամ յոր
կատարած իւրաքանչիւր կարի իսկ չնչենագոյն
յուսմանց անտի սահմանեալ իցէ. որ հարկ, որ-
պիսի օգուտ, զինչ հեշտականութիւն ի միոջէ
միոջէ ի նոցունց ազգի մարդկան ծագիցեն. որ-
պէս կամ զխարդ ընդ ամենայն ընդ կանուխ եւ
ընդ մօտաւոր դարս ազգք մարդկան զնոսին վա-
րեալ եւ նոցին խնամարկեալ իցեն: Չիք տգի-

տութիւն այնպէս եղուկ, որպէս զկէտ եւ զվախ-
ճան իրիք՝ զոր ի ձեռին դք ունիցի, չգիտել:

Բազում դպրոցք եւ հրահանգք (gymnase)
գտանին, եւ իցէ թէ եւս քան զեւս յաւելու-
ցուն. միայն թէ ի դիտաւորութիւն անդր դպրո-
ցաց հասանիցի, որ այն ինքն է, ի ձեռն յօրին-
ման անդամոց յաճումն ողջոյն մարմնոյ ազգի
նպաստ լինել: Արամեան ընկերութիւնս, որ զուշ
իւր ի միջավայր կամ մանաւանդ ի գլուխ անդր
գրագիտութեան, ի դպրոցս ասեմ եւ ի հրա-
հանգս եւ ի տիեզերական դպրոցս (université)
ձգեալ ունի, եւ գոգ ի նոցին պաշտպանութիւն
եւ յօգնականութիւն զինուորեալ է, ոչ զայլմէ
իմեքէ այնպէս պատշաճագոյն դատեցաւ զիւր ե-
րախայրիս՝ ակնկալութեան իւրոցն խնամաժուաց
մատուցանել, որպէս զհամօրէն զամենայն ուս-
մանց զպատկեր իւրաքանչիւր նոցին բնաւորն ե-
րանգօք ի նկարու հանեալ մատուցանել: Ապա
զմի մի իւրաքանչիւր ի գեղեցիկ ուսմանց եւ ի
ճշգրիտ գիտութեանց ի հանգէս մատուցանելոց
է մատեանս:

Ատ տեսանիցէ դպիր եւ ճարտարախօս եւ
վիպասան, ուսող եւ փիլսկեան եւ իրաւագէտ
եւ փիղիսոփոս եւ աստուածախօս, վաճառական
եւ ճարտար արուեստգիտութեան, եւ ամենեւին
ամենայն կարգաց ուսման գրագէտ զճշգագոյն
որոշումն եւ զբաժանումն, զպատմութիւն, զհարկ,
զօգուտ եւ զհեշտականութիւն այնր ուսման՝ զոր-
մէ խանդակաթն կաթոգի իցէ: Արդարեւ յոր-
ժամ զընութիւն եւ զառանձինն ինչ եւ զբաժան-
մունս իւրաքանչիւր բարունակաց ուսման տեսա-
նիցէ, յորժամ զբազմադիմի փոփոխմունս, զայն
եւ զանդորր պատմութիւն նոցին ընթեռնուցու,
յորժամ զկարեւորն հարկ եւ զյանկուցիչ օգուտ
եւ զսխրացուցիչ հեշտականութիւն նոցա նշմա-

րիցէ, յայնժամ քաջ մարթասցի ի միտ առնուլ
իրաքանչիւր ոք, թէ որպիսի բարձրական եւ
ազնուական դիտաւորութիւն նոցին իցէ, յայն-
ժամ յայտյանդիման նկատիցէ զազդողութիւն եւ
զպիտանութիւն նոցա ի կեանս եւ ի բարս մար-
դոյ: Զայնժամ հաւանեացի թէ ոչ լեզուանու-
թեան ինչ կամ սնապարծութեան գործի իցէ
ճարտարախօսութիւն, եւ ոչ փիղիսոփայութիւն
զբօսուցիչ ցնորից, երազ եւ բանդագուշանք, այլ
մայր են իմաստութեան եւ զգաստութեան, եւ
սինք եւ նեցուկ ընկերութեան եւ քաղաքաժո-
ղով մարդկան: Արդարեւ իմանայցէ թէ այր ու-
սօղ, համարօղ կամ երկրաչափ, յորժամ յիւ-
րում խցկան նստեալ մերթ ի խորաձորս հաշուոց
եւ համարոց, մերթ ի սարս եւ ի դժուարամա-
տոյց բարձունս մաթեմատիկեան խորհրդոց դե-
գերիցի, ոչ վասն այլոյ ինչ իրիք դեգերի, ե-
թէ ոչ զի զնաւագնացութիւն ուղղիցէ, եւ շի-
նողութեան եւ ճարտարապետութեան ձեռն մա-
տուցանիցէ, եւ արուեստդիտութեան դիւրութիւն
պատրաստիցէ: Կամ յորժամ այր իրաւագէտ եւ
փիղիսոփոս զօրէնս եւ զհրամանս արդարութեան
եւ ճշմարտութեան քրքրիցէ եւ յայտնիցէ, ոչ
եթէ յանօգուտ ինչ աշխատիցի եւ զընդվայրա-
խոյզ քննութիւն յագեցուցանիցէ, այլ զի խա-
ղաղութեան եւ բարութեան եւ զգաստութեան
կենաց սկիցէ, եւ հորդիցէ ճանապարհ ի համօրէն
հասարակացն երջանկութիւն:

Ապա եւ պատուականութեան եւ արժա-
նեաց, եւ արդեանցն եւ զօրութեան եւ ամենեւին
իսկ ամենայն հանգամանաց ուսման մարթի ոք
խելամուտ լինել ի մատենէ աստի, եւ խելամու-
թեամբն սիրել, եւ սիրովն գալ զնոքիմք եւ
շահել, որ ուշն եւ դիտաւորութիւն ընկերու-
թեանն է:

Այս զգրոյ եւ զեղուաց ուսմանէ, իբրեւ
զմտից ի բուն խելամտութիւնս ուսմանց, տեղե-
կութիւնս ինչ յառաջագոյն ընծայեցուցանելոյ,
յերկուս մասունս բովանդակեսցուք զճառս համ-
օրէն ուսմանց: Յառաջնումն դիցուք առաջի
զգեղեցիկ ուսմունս ի դպրութենէ մինչեւ ցպատ-
մութիւն, հանդերձ ժամանակագրութեամբ եւ
երկրագրութեամբ, որ առանց մեկնելոյ են ի նմա-
նէ: Արկրորդ մասնն ունիցի յանդիման կացուցա-
նել զգիտութիւնս, զբնականսն եւ զնուիրականս,
յուսողութեան խելամտութենէ մինչեւ ցաստուած-
խօսութեան ուսմունս, յորս յարեսցուք յետոյ
կարճառօտ ընծայութիւնս ինչ զերկոցունց ամո-
լոց կենաց եւ դիւրութեան մարդկան զվաճառա-
կանութենէ ասեմ եւ զճարտարութենէ արուեստ-
գիտութեան:

Յ Ա Յ Տ Ա Ր Ա Ր Ո Ւ Թ Ւ Ւ Ն

Ասան զոր եւ պէտ ազգ կամ ժողովուրդ յուսմունս յառաջադէմ մատուցանելոյ, երկուց իրաց պէտք են: Նախ այն իսկ, զի որ զուսմամբ գայցեն, ջան յանձն առնուցուն զոր ուսանն ինչ այլոց ուսուցանել, զի յաճախեացի ուսումն: Երկրորդ անգամ, զի որ զլիաւորքն իցեն ազգին եւ կարողք եւ զօրաւորք, փոյթ յանձնուք են, որ ընդ ուսումն կամին եւ միտս հանձարեղս ունին, բայց վասն կարօտութեան չեն ձեռնհաս: Սորա երկրորեան այնպէս ընդ միմեանս կապեալ միմեանց գրկախառն են, զի թէ մին չիցէ, չէ մարթ ուսման ուրեք յառաջադէմ լինել. ապա թէ երկրորին կողմանքն միարանք եւ հաւանք եւ հաւասարք լինիցին, այնուհետեւ զարմանալի արդիւնք յառաջագիմութեանն կ'ընեն:

Թէպէտ եւ մեք եւ բազումք, որ ընդ ազգին օգուտ կամենցայժմ որչափ ի կարի մերում էր, աշխատ եղեալք մեծաւ փութով եւ հոգաբարձութեամբ տալ բազում մատեանս որ պիտոյն էին յուսումն պէտպէս եւ ազգիազգի ճարտարութեանց, զի նորք թերեւս հարկանիցեմք զփափաք ծարաւոյ մերազգեայ ժողովրդեանս, զոր ունին առ իմաստութիւն, եւ օգտեցաւ ազգս. բայց քանզի շահ օգտիս այսորիկ յոյժ նուազագոյն քան որչափ ինչ ցանկայաքն էր, նմին իրի փութացաք խելօք հնարիւք օգնականութեան ազապս ուստեք գտանել, որ հանապազորդ տեսիցէ: Եւ է այսպիսի ինչ:

Միարանութիւն իմն ընկերութեան կացուցանել, բազմաց առատամիտ արանց ձեռն տալով եւ առատութեամբ գլուխս ինչ բաւական ժողովել, յորոց շահիցն ամի ամի ի մերոց մամլոց տացուք պէտպէս մատեանս ուսմանց գիտութեան, եւ զիմաստնոց եւ զհոյակապ մատենագրաց գիրս ի մեծ յառաջագիմութիւն եւ ի կարեւոր օգուտ իմաստնոց ազգիս: Ասորստին մարթի նոցա, որ սիրիցենն զազգս, եւ զնորին յառաջ գալ ասորժիցեն, գիւրաւ ի միտ առնուլ, թէ որչափ կարեւոր եւ պիտանի լինելոց է ընկերութիւնս: Սովին հաստատուն իմն եւ մշտնջենաւոր օգնականութիւն պատրաստի, որով ստեպ ստեպ մատենաք բազումք եւ գեղեցիկք ելանեն եւ սփռին ընդ հանուր, որ այժմ դուն ուրեք եւ անօր լինին. սովին եւ դպրոցաց կարօտութիւն ընու, եւ առնի դարման բազմացն աղքատութեան. սովին եւ արկանի հիմն ստոյգ յառաջագիմութեան: Որչափ ծարտաք եւ գիտունք ի մերում միջի լինեն, եւ որչափ բերք ձեռագիրաց յիւրեանց ճարտարութեան արուեստին ծաղկեալք եւ բարգաւաճեալք, թերեւս նոցին իսկ Եւրոպացւոցն ցանկալի եւ զարմանալի երեւէին, եւ բնաւ զօր բարգաւաճանս, քանի՜օն պարծանս ոչ հասանէր մեզ ունել նորք: Իսկ ուր թողոքք գլեւս եւս զայն շահ, զի յիշատակ նոցա որ բարերարքն եղեն, ոչ մտաւոր ժամանակաւ եւեթ սահմանիցի, այլ տեսիցէ բաւիցէ ի ժամանակս եւ ի դարս եւ յազգս որ յետոյն գալոց են. եւ ի ձեռն անմահն ընկերութեան եւ նոցա անուն յիշատակի անմահ եւ առանց եղծանելոյ անմոռացական մնայցէ, եւ ամին հաղորդ եւ բաժանորդ լինիցի ոչ միայն որ շատն ետ, այլ եւ որ որչափ ձեռնհասն էր նպաստաւորեցաւ:

ՊԱՅՄԱՆՔ ԸՆԿԵՐՈՒԹԵԱՆՆ

Ա. Որ կամիցի մտանել ի համար անգամոց ընկերութեան, տայցէ մի անգամ եւեթ ի մշտնջենաւորս 100 փղորին Վերմանացւոց: Բայց առատամիտ կամաց տուողացն չիք չափ եւ սահման. որչափ եւ միտք ուրուք ախորժիցեն եւ եռանդն եւ գուժ ընդ ազգին օգուտ, տացէ: Գարձեալ, որ կամիցի նուազագոյն քան զ100 փղորինն տալ վասն բարերարութեան միայն, ընդունիմք եւ զայն շնորհակալութեամբ: Էւ որ զինչ ուրուք տուեալ իցէ, զայնք թուղթ հաստատութեան ընկալցի իւրաքանչիւր որ ի Միաբանութենէս ի մշտնջենաւոր պարճանս տուողին եւ ամենայն ազգատոհմին իւրոյ:

Բ. Մի մի իւրաքանչիւր յանգամոց ընկերութեան, որոյ 100 փղորին տուեալ իցէ, ունիցի իշխանութիւն առնուլ ի Միաբանութենէս մի մի օրինակ յամենայն գրոց ընկերութեան: Իսկ որք առատութեամբ երկպատիկ կամ երեքպատիկ եւ կամ աւելի եւս տուեալ իցեն, նոքա ունիցին իշխանութիւն երկու կամ երիս կամ աւելի ըստ իւրաքանչիւր չափոյ տրոցն առնուլ:

Գ. Մատենաք որ սորին ընկերութեան ծախուք դրոշմիցին, կարի թեթեւագնի վաճառեսցին, զի ամենեցուն մարթ իցէ ստանալ. բայց զի մի որ համարձակեսցի ինքն սակաւ գնոց առնուլ, եւ այլոց որ չիցեն տեղեակ, ծանրագնի վաճառել, իւրաքանչիւր գրոց գինք անգէն ի վերայ գրոցն յայտ առնին թէ քանոյ իցեն:

Դ. Որ ինչ ի վաճառելոյ անտի գրոցն ժողովիցի, այն ի գլուխ անդր դրամոցն յաւելցի, զի աճեսցէ եւ բազմացցի:

Ե. Ամբ ամբ բարերարացն անուանք, եւ մուտք եւ ելք տրոց նոցա ցուցցի ճշգրիտ հաշուով հանդերձ հաւատարմութեամբ եւ շնորհակալ մտօք:

Զ. Վերք ընկերութեանս այսորիկ ուսումնականք եւ բանասիրականք լինիցին ի հայ լեզու: Յորժամ ուսումնականս եւ բանասիրականս ասիցեմք, իմանամք զփիղիսոփայութենէ, զաշխարհագրութենէ, զմաթեմատիկեան ուսմանէ, զմեքենական ուսմանէ եւ զազատ արուեստից եւ զընական դիտութենէ եւ զընական պատմութենէ եւ զպէսպէս պատմութեանց եւ զգայրութեանց լեզուաց եւ զայլոց նոյնպիսեացն. ակնարկեմք եւ զՅունաց, զՀռոմայեցւոց, զԳաղիացւոց, զԳերմանացւոց, զԱնգղիացւոց, զԻտաղացւոց եւ զայլոց ազգաց անուանեաց մատենագրացն եւ պուստիկոսաց:

Ի Վիեննա ի Վանս Պաշտպան Սուրբ Աստուածածնի է գլխաւոր տեղի, ուր մարթիցին մտանել ի թիւ անգամոց ընկերութեան, որք կամիցին. նոյնպէս ի Կոստանդինուպոլիս, ի Չմիւռնիա, ի Թրիէստ, եւ այլ ուր ուրեք եւ գտանիցին ի մերմէ Միաբանութենէ: Իսկ որ յայլ քաղաքս գտանիցին, կարօղ են սոցա յայտ առնել թղթովք զիւրեանց միտս, գրել ի համար ընկերութեանն: Որ միանգամ տանն կամ յղեն առ նոսա զգինսն, առ անգամ մի առնուն ի նոցանէ ձեռնագիր հաստատութեան, մինչեւ ապա զըուն հաստատութեան նամակն ի Միաբանութենէս ընկալեալ, զառաջինն յետս դարձուցեն:

ՆԿԱՐԱԳԻՐ

ՈՒՍՄԱՆՆՅՈՒՆ

ՊԵՏՐԵՍՏՈՒԹԻՒՆ

Ա. Գ. Ի. Ր.

ԹԷՊԷՏ եւ չէ արժան գրոյ, որ սպասաւոր եւեթ է, զոյգ եւ հաւասար ուսմանց ի գունդս նոցա շնորհել զահ. բայց քանզի արբանեկութիւն սորա մեծ եւ կարեւոր է ազգի մարդկան, զի տարր է եւ առաջին նիւթ ամենայն ուսման եւ խելամուտութեան, թերեւս ապախտաւորութեան ինչ բիծ զանձամբ առնուաք, եթէ պաշտամանն եւ սկզբան եւ պիտանութեան սորա ամենեւին մոռացօնս առնէաք: Եթէ փիղիսոփայութիւն չհամարի անարժան զգիր գործի եւ զօրաւիզն յայտնութեան եւ հաղորդութեան աներեւոյթ խորհրդոյ համարել, օրէն լիցի եւ մեզ մինչ չեւ յանդորր եւ ի մեծապայծառ դաւիթ ուսմանց միջամուխ լեալ, սակաւիկ ինչ առ սեամս անդդեգերել, զի եւ երախտեաց գրոյ խելամուտ լիցուք, եւ ի միտ եւս առցուք զմեր կարօտութիւնս առ այնպիսի գիւրին եւ մեծագին ճարտարութիւն:

Եթէ կամիցիմք գիտել թէ զինչ իցէ գիր, նախ փիղիսոփայութիւն ուսուցանէ մեզ զնորին պատուականութիւն, յորժամ ասիցէ թէ գիր երկրորդ նշան է տեսլեանց (գաղափարաց) մտաց: Ապա եթէ ի ձեռն ճարտարախօսութեան սահմանել կամ նկարագրել կամիցիմք, այսպէս նկարէ զգիր Բրբրեւփ պետ.

Ի նմանէ եհաս մեզ սոյն այս արուեստ ճարտար, կալ խօսել ընդ աշաց եւ նկարել ըզրարբառ.

ՆԿԱ. ՈՒՍՄ.

Եւ ի ձեռքն պէսպէս ծըրագիր ձեռոց ցանդ
Տալ խորհրդոց մըտաց մարմին ինչ եւ երանգ* :

Իսկ եթէ զընութիւն եւ զպաշտօն զրոյ իմա-
նալ կամք իցեն, ոչ այլ ինչ է գիր՝ բայց նշան հըն-
չման: Բայց յորժամ գիր ասիցի, չէ պարտ լոկ զնշանա-
գիրս ազփաբետաց իմանալ, այլ եւ խօսս ինչ կամ բո-
վանդակութիւն մտաց, որ ի ձեռն զրոյ մտաց եւ խոր-
հրդոց ուրուք առաջի արկանիցին:

ՊԼՏԻՆՍՏՈՒԹԻՒՆ. Վաղաքային ընկերութիւն, որ
անդադար եւ հանապազորդ իմն հաղորդութիւն է,
ի հարկէ պահանջէ զգիր. զի խօսք, որով միտք առն
ընկերի իւրում հաղորդին, ի բացական ոք չկարեն ժո-
մանել, դարձեալ բանք ընդ բարբառելն սահին ան-
ցանեն եւ չէ մարթ թէ առ յապա եկեղոցն հաղոր-
դեսցին. եւ չէք այլազդ ինչ դարման գտանել երկուց
թերակատարութեանցս այսոցիկ, բայց միայն զրով:

Գիր իսկզբան անդ թերակատար յոյժ եւ
բնական իմն նկար էր իւրաքանչիւր իրաց, որով զիրս
ինչ գլխաւորս լոկ նկարէին, վասն նոքօք զօրէնս եւ
զպատմութիւն ընդ աղօտ իմն յայտ առնելոյ, ա-
ռանց ցուցանելոյ օրինակ ինչ կամ ժամանակ, թիւ
կամ գէմն: Այսպիսի էր գիրն որ ի մէջ Մեքսիկացւոց
գտաւ: Եւ զոյ իսկ այնր աշխարհի բովանդակ պա-
տմութիւն, զոր գրեալ էր մի ոմն անդատին ի նո-
ցունց իմաստնոց, մինչ չեւ էր Սպանիացւոց զաշխարհն
նոցա ընդ ձեռամբ նուաճեալ, եւ իբրեւ ուսաւ ի
սոցանէ գիրս, մեկնութիւն առնթեր եղ իւրեանց
բարբառովն. զայն մատեան յետոյ ի Սպանիացւոց
եւ յԱնգղիացւոց բարբառս թարգմանեալ առաջին
նկարուքն հանդերձ գրուցմեցին:

* Զհատած տողիցս աստէն, որպէս եւ այլ ուրեք, ըստ օրի-
նակի գաղիական բնագրաց արարաք 6—6, որ ոչ ինչ
օտար թուի ի նախնեացն սովորութենէ, Շնորհաւոյն
եւ այլոց, ըստ ճշգրիտ քննութեան տեղեկացն:

Այլ ծանրատաղտուկ իմն էին այսպիսի նկարք, զի վասն սակաւ ինչ բանս յանդիման կացուցանելոյ, հարկ էր տոմսս մեծամեծս ծախել, եւ բազում ժամանակք պիտոյ էին եւ աշխատութիւն ոչ սակաւ. վասն այնորիկ ազգք հանճարեղք զայլ դիւրագոյն եւ կարճագոյն հնարս զմտաւ ածին: Աշանաւորն եւ ծանօթագոյն քան զամենեօին Եգիպտացւոցն է, որ մեհենական քանդակ անուանի: Ուստի որ ի մէջ Մեքսիկացւոցն նկար եւեթ էր, առ Եգիպտացիս եւ նկար էր եւ գիր միանգամայն, որոյ եւ բազում ազգք էին: Այր զի զդիւաւոր ինչ գէպս կամ զմասն ողջոյն իրիք նկարէին. ուստի իբրեւ զլուսին նշանակել կամէին, նկարէին մահիկ կամ զկէս շրջանակի. նոյնպէս երկու ձեռք որոց մին վահան ունէր եւ մեւսն աղեղն, նշանակէին զօրս ճակատեալս ի պատերազմ: Աւ գարծեալ էր զի զնշան կամ զգործի իրիք նշանակէին, ուստի աչք եւ գլուխ դաւաղանի՝ թագաւորի նշանակ էր, սուսեր՝ բռնաւորի: Աւ այլ երբեք, մանաւանդ յորժամ իրքն նկարելիք չունէին ինչ մարմնաւոր նշան կամ կերպարանս, այլով իւր նմանագոյն իրօք, այլափոխութեամբ կամ փոփոխմամբ նկարէին. ուստի նաւ հանդերձ նաւաւարաւ զտիեզերաց առաջնորդութիւն ցուցանէր: Ի Սայիտացւոց քաղաքի ի գաւթի անդ մեհենին Աթենայ նկարեալ էր մանուկ մատաղօրեայ, ծեր, բազէ, ձուկն եւ ծովական ձի, որ նշանակէ ասեն, թէ Գուք որ յաշխարհս մտանէք եւ որ ելանէքդ, գիտասցիք զի դիք գարշին եւ խորշին ի լրբութենէ:

Բայց եւ այս օրինակ գրելոյ, որպէս տեսանի իսկ, չէր սակաւ դժուարին, եթէ վասն զիւրաքանչիւր իրիք նմանութիւն գտանելոյ, եւ եթէ վասն զայնչափ անթիւ նշանս իրաց եւ տեսլեանց ճանաչելոյ եւ ի մտի ունելոյ. մանաւանդ զի բազումք ազօտ նմանութեամբք սկսան ստեղծանել նշանս ան-

Հնարինս առ իմանալ : Ուստի եւ այս դժուարութիւն ստիպեաց զմարդիկ մեւս եւս նոր հնարս զմտաւ ածել : Արդ իբրեւ միտ եգին թէ խօսք թէպէտ եւ անհամար եւ անբաւ խտրութեամբք են, որպէս եւ տեսիլք մտաց անբաւ են, բայց հնչումն յորոյ ձեռն խօսք յօգին, սակաւ յոյժ եւ ընդ սահմանաւ է, անդէն ի միտ առին, զի եթէ հնչումն նկարիցի, մարթի այնուհետեւ զանբաւ խտրութիւնս խօսից ամփոփել եւ առնել աչաց տեսանելի : Ասան որոյ սկսան փոխանակ զիւրաքանչիւր բան ուրոյն նշանօք նկարելոյ, զհնչմունս նկարել, որով եւ ելին նշանագիրք աղփաբեւոաց, յորոց բոտ հնչմանց իւրաքանչիւր լեզուի, է որ առաւել է, եւ է որ սակաւ թուով :

Նշանագրաց գիւտ այլ եւ այլ ազգաց համարի, որպէս Փիւնիկեցւոց, Սամարացւոց, Քաղդեացւոց . բայց բազմաց կարծիք հաւանութեան այն է, թէ առաջին գտիչ սոցա եղեւ Թոյոտ կամ Թոտ անուանեալ այր եգիպտացի, որ էր ատենակալ դպիր միոյ ի նախնեաց թագաւորաց Եգիպտացւոց : Բոտ այսմ օրինակի յօրինեցան նշանագիրք եւ այլոց ազգաց արեւմտեան կողման Ասիայ, Քաղդեացւոց, Ասորւոց, Փիւնիկեցւոց, Եբրայեցւոց շամրտականն, որոց բազում նմանութիւն է ընդ միմեանս : Ի սոցանէ ապա եւ յԵւրոպա մուծաւ նոյն ազգ նշանագրաց որ աղփաբեաք անուանեալ կոչին : Պեղասղացիք, որ են հին բնակիչք աշխարհին Յունաց, ի Աղմեայ փիւնիկեցւոյ ընկալան զփիւնիկական աղփաբեւոս, որ նման են հեբրայեցւոցն : Յունականն նպաստ եղեւ յետոյ ի յօրինումն հռոմէականին, եւ ընդ ժամանակս ժամանակս պէսպէս ազգաց Եւրոպայ : Ըսուի թէ եւ սեպակերպն (cunéiforme) անուանեալ նշանագիրք ազգինչ աղփաբեւոաց իցեն, որոց մնացորդք ցայժմ իսկ ի կոթողս եւ ի սիւնս նշմարին ի կողմանս Ասորեստանեաց, Պարսից եւ Հայոց :

Տակիտոս ի տարեկանսն* զայս ինչ տեղեկութիւն տայ. «Առաջինք, ասէ, յեղիպտացւոյ ի ձեռն կերպարանաց անասնոց զիմացումն մտաց իւրեանց յանդիման կացուցանէին. այն յիշատակարանք կանխութեան մարդկեղէն յիշատակաց ի վէմն դրոշմեալ նշմարին: Ագիպտացիք գտիչ նշանագրաց զանձինս ընծայեցուցանեն. անդուստ ապա Փիւնիկեցիք, քանզի հարուստք եւ հզօրք էին ի ծովու, ածին յաշխարհն Յունաց, եւ ստացան փառս որպէս թէ հնարագիւտ լեալ իցեն այնր՝ զոր ընկալեալ եւեթ էր նոցա: Վանդի համբաւի թէ Վադմեայ նաւատորմիչ նաւուք Փիւնիկեցւոց նաւարկեալ, առ Յոյնս՝ որ տակաւին բիրտք էին, այնր արուեստի իշխան եղեւ: Ոմանք զվեկրոպայ աթենացւոյ կամ զՎինեայ թերացւոյ, եւ առ ժամանակօք Տրովացւոց զՊաղամեդեայ զարգիացւոյ յիշատակեն զվեշտասան նշանագրաց կերպարանս գտեալ, յետոյ ապա, ասեն, այլք, եւ մանաւանդ Սիմոնիդէս, զմնացելոցն հանգամանս գտին: Իսկ յառաջիա Ետրուսկացիք ի Գամարատոսէ կորնթացւոյ, Աբորիգինեցիք յԵւանդրեայ արկադացւոյ ուսան. կերպարանք նշանագրաց Ղատինացւոց նոյնք են, որ ինչ նախնեացն Յունաց էր: Այլ եւ մեր յառաջնումն սակաւք եղեն, յետոյ ապա յաւելան»:

Աստ, առանց երկմտութեան, զայցէ ի միտս ընթերցողաց զարմանալի գիւտ եւ գտիչ հայերէն գրոց, որոյ պատմութիւն ամենեցուն յայտ է. եւ չէ դիպօղ տեղւոյս պատմել: Միայն զայս ինչ չէ պարտաւանջ յիշատակելոյ թողուլ, զի թէպէտ եւ քան զնշանագիր այլոց զլիաւոր ազգաց Ասիայ անադան եղեւ գիւտ մերոցն, բայց քան զնոցայն կատարեալ է, այնու զի ոչ միայն ունի ուրոյն ուրոյն գիրս, որ

* Տակիտ. Տարե. ԺԱ. ԳԼ. 14:

զառատ հնչմունս հայ լեզուի հնչեն, այլ եւ զոն
սորա եւ ձայնաւորք, որ դրացի ազգաց պակասեն
որպէս Արաբացւոց, Քաղդեացւոց, Ասորւոց այլովքն
հանգերծ:

Պայ եւ այլ իմն ազգ գիր, զոր ազգք բնակեալք
յարեւելեան ծագս Ասիայ ի կիր արկանեն: Այս ազգ
դրոց ոչ Մեքսիկացւոց նկարուց եւ ոչ քանդակաց
Եգիպտացւոց նման են, այլ են վայրապար նշանք,
որոց իւրաքանչիւր մէն մի բան կամ տեսիլ նշանա-
կէ, վասն այսորիկ բազում յոյժ են թուով, զի ասի
թէ ութսուն հազարաւ չափ են: Այսչափ անթիւ
եւ անհամար նշանք թէպէտ եւ դժուարին յոյժ առ-
նեն Սինեացւոց եւ նոցին մերձաւորաց զգրագիտու-
թիւն, մինչեւ սակաւուց լինել կատարեալ գրագէտ,
որ մեծ իմաստութիւն համարի ի նոսա: Սակայն
նոքիմք մենակերպ նշանօք, ազգք բազումք, որոց
լեզուք օտար են ի միմեանց, իմանան, ընթեռնուն
եւ գրեն. զի որովհետեւ բանից նշանք են եւ ոչ
հնչմանց, հարկ է թէ ամենայն ազգք որ զնոյն նշանս
ձանաչեն, իմացին, զի բանք եւ տեսիլք ամենայն
մարդկան նոյն են, որպէս ի մեզ նշանակքն թուոց,
զորոց զօրութիւն բազում ազգք, որք ձանաչեն զնո-
սին, իմանան: Իսկ ի գրելն գոն ազգք, որպէս արդ ձա-
ռեալքն, որք ոչ եթէ ըստ օրինակի Եւրոպացւոց եւ
մեր ի ձախմէ յաջակողմն կոյս գրեն, այլ յաջմէ ի
ձախ, որպէս յայտ է յոսմանեան դրոց, որ են Արա-
բացւոց նշանագիրք: Իսկ Սինեացիք ի վերուստ ի
վայր գրեն, եւ այլք դարձեալ այլազգ: Բայց ի մէջ
կանադացւոց, որ մի են ի վայրենի ազգաց ի հիւսի-
սային Ամերիկէ, ասի թէ տակաւին ի կիր արկանի
գիր ըստ հին օրինակի նկարուցն Մեքսիկացւոց:

Բայց որ հարկ, զինչ օգուտ զգիր պատուական
եւ շահաւետ առնիցեն մեզ: Չիք երկբայութիւն թէ
զառաջինն օրէնսդիր կամ արդար դք իշխան եղեւ,

որ զկարեւորութիւն գրոյ ի միտ էառ, որոյ ոչ համարեալ շատ՝ բանիւք պատմել իւրում ժողովրդեան զնորին օգուտն եւ զչափ, ցանկայր հաստատուն ինչ յիշատակաւ զիւր զբազմամեայ զընտիր եւ զփորձ խորհուրդ եւ զխրատ յետնոց եւս թողուլ։ Ամ հայր որ, որ զիւր վերջին կամսն եւ զհայրենի խնամոցն զխրատ կամէր կտակաւ իւրոց որդւոցն եւ թուանց թողուլ։ Ապա ուրեմն նուիրական պահեստ պարտ է զգիրն կոչել, զի զոր ինչ իրաւացի, զոր ինչ մեծաբանաց, զոր ինչ զթոյ, զոր ինչ իմաստութեան եւ փորձոյ ունիցին մարդիկ, զամենայն՝ գրոյ պարտին։ Եւ եթէ ի հասարակաց կեանս հայեսցուք, տեսանմբ զի ուխտ եւ դաշն պայման, հաստատութիւն, պատուէր, հրաման, թուղթ, հրովարտակ, յիշատակարան, պատմութիւն, տեղեկութիւն, հաշիւ, համար եւ ամենայն ազգ հաղորդութեանց, որ ի մեջ մարդկան լինիցին, գրովք կատարին. այնպէս զի եթէ զգիր որ բառնայցէ, հարկ է այնուհետեւ զգոր մարդկեղէն ընկերութեան բառնալ։

Այս այնպէս ճշմարիտ է, զի չեղեւ եւ չեք իսկ ազգ որ ունիցի կարգս քաղաքայինս, եւ իցէ ընդ օրինօք ինչ եղելովք ի մարդկանէ եւ ընդ աւագութեամբ, թէպէտ եւ բարբարոս իցէ եւ վայրենի, եւ չունիցի ինչ գիր։ Այսն այնորիկ դառնալ աշխարհին Ամերիկեցւոց, որպէս վերագոյն ասացաք, ի մեջ Մեքսիկացւոց գտին գիր. զի Մեքսիկացիք քան զամենայն ազգս նորոյ աշխարհին ընտանեգոյնք եւ ընդ օրինօք եւ կարգօք էին ըստ օրինի քաղաքաց։ Ապա որ ոչն գիտիցէ գիր, զնա արտաքոյ մարդկեղէն ընկերութեան համարել արժան է։

Մարթ է ասել թէ գիր քոյր է բարբառոյ, արդարեւ կրտսեր ժամանակաւ, բայց որպէս պիտանութեամբն նոյնպէս եւ զուարճութեամբ իւր իրօք առաւել է քան զբարբառ։ Յորժամ խօսք, արբա-

նեակը մտաց, այն ինչ ելեալ յարդեալնէ, ցրուին եւ անհետ լինին, եւ որ խօսին, մերկ մնայ ի խորհրդոց անտի իւրոց, դիր անդէն վաղվաղակի կալանաւորեալ զխօսս զառաջեաւ կացուցանէ, եւ զխորհուրդս խօսողին անդրէն ընդ նորին իշխանութեամբ արկանէ, եւ այսուիկ ոչ միայն շտայ թոյլ մոռացման զաշատակն ջնջել, այլ եւ ժամանակ եւս շնորհէ մտաց անդրէն զնոցին իրաց խորհելոյ:

Փիղիստփայութիւն ուսուցանէ մեզ, եւ ամենայն ոք խոստովան լինիցի, թէ ոչ միայն վասն յայտնի, այլ եւ վասն մեկին իմանալոյ ինչ, կամ թէ զողջոյն ինչ ոչ միայն միահաղոյն, այլ եւ ըստ իւրաքանչիւր մասանցն ուրոյն ուրոյն ճանաչելոյ, չէ բաւական լոկ խորհել, այլ պիտոյ է անդրէն խորհել, եւ ամենայն իրաց եւ գիտութեանց ճշմարտութիւնք յայսպէսն խորհելոյ ծնանին: Աոյնպէս ամենայն ոք գիտէ, թէ ուշ յիշատակին՝ որ դանձարան է խորհրդոց մտաց, զանդրէն խորհելն պահանջէ: Եւ արդարեւ իսկ առանց միւսանգամ անդրէն խորհելոյ չէր հնար, ոչ միայն զտեսողական այլ եւ ոչ զգործական առաջագրութեան իրիք զճշմարտութիւն քննել, չէր հնար զերկուս առաջագրութիւնս ընդ միմեանս համեմատել, կամ առնել դատաստան ինչ. չէր հնար զգիտութեան իրիք դօրէնս սահմանել, կամ զնոր ինչ հնարս կամ բովանդակած գտանել, եւ ոչ զմիոյ շրջման կամ զմիոյ բանի ընդ միւսում իմիք զմիաբանութիւն ճանաչել: Սիանգամայն իսկ ասել, զամենայն յայտնութիւն, զբնաւ ճշմարտութիւն, զբոլոր ստուգութիւն ի ձեռն անդրէն խորհելոյ լինի ստանալ. եւ անդրէն խորհել ոչ այլ ինչ է, բայց զոր միանգամ խորհեցաւն ոք, միւսանգամ կրկին զմտաւ ածել: Երդ եթէ հարցցուք, թէ զինչ այն իցէ, որ զանդրէն խորհելն ոչ միայն դիւրին, այլ եւ հնարին

առնիցէ, չիք այլ ինչ պատասխանի, բայց ասել թէ գիր գլխովին է. ոչ վասն այնորիկ ինչ, զի գիր է որ զանդրէնն խորհել ծնանի, այլ զի նա միայն է, որ զխորհուրդս եւ զիրս խորհելիս մտաց մարդոյ յանդիման կացուցանէ, որով եւ միտք բաւական լինին ըստ հաճոյից միւսանգամ ուշի ուշով խորհել եւ քննել եւ ճանաչել, եւ միով բանիւ ասել, գիր է նեցուկ, յոր յենուն միտք խորհրդականք: Տեսանէ՞ս յոր վայր եհաս պատուականութիւն գրոյ, այնչափ, մինչեւ վասն ամենայն տեղեկութեանց եւ գիտութեանց, գիւտից եւ հնարագիտութեանց՝ գրոյ պարտիցիմք շնորհակալ լինել: Աւ այս է աւասիկ կարեւորագոյն օգուտ գրոյ:

Բ. Լ Ե Զ Ո Ւ

ԱՆՎԱՆԱԾԱՌ պիտանի զլեզու մարթ է կոչել, զի սովաւ կատարի կարեւորագոյն տուրեւառ արդեանց հանձարոյ եւ իմացութեան, որում այնպէս կարօտ եմք ի կեանս, որպէս մարմնաւոր օգնականութեամբ մերոց մերձաւորաց: Աթէ արդար եւ իրաւացի է զլեզու քոյր կոչել գրոյ, մի ժտեսցուք զերկոսին ամուսն պիտոյից մարդկութեանս ի միմեանց զատանել, եւ յետ զմիջէն ճառելոյ, մի զանց առնիցեմք զերկրորդաւս, որ ի միասին նպաստ լինին ի գիւրացուցանել զընդելական ընկերութիւն եւ զհաղորդութիւն խորհրդոց, զերկոսին դրոշմս մարդկեղէն ազգի:

Լեզու ոչ այլ ինչ է, բայց բովանդակութիւն սովորութեանց, որ սեպհական են ազգի իմիք ի յայտ առնել զիւր խորհուրդս ի ձեռն ձայնի: Լեզու, բարբառ, խօսք, նոյն համարին ի սովորական բանս, բայց գոյ խաիր:

Եղու նշանակէ զսեպհական յայտարարութիւն խորհրդոյ ազգի իրիք, իբրեւ առ հասարակ ամենայն մարդկան ընդելական եւ հաւասար զմտաւ ածեալ։ Եւս եթէ ոք ի մասնաւոր ինչ յայտարարութիւն այս նիշ ազգի, կամ յուրոյն դարձուածս, զոր նայն ի խօսել իւրում ի կիր արկանէ՝ հայիցի, այն կոչի առանձինն բարբառ (langage), որ առաւել անձուկ միտս ընծայեցուցանէ։

Յորժամ ազգ մի յօգեալ ի բազում ժողովրդոց, որոց իւրաքանչիւր ազատ եւ ինքնագլուխ պիրիցէ, որպէս էր երբեմն Յունաց ազգ, եւ յաւուր յայսմիկ Գերմանացւոցն, զմի եւ զնոյն լեզու խօսիցին, մարթ է թէ իւրաքանչիւր ժողովուրդ առանձինն ինչ սովորութիւն ստանայցէ ի հնչմունս եւ ի յանդմունս բանից։ Եւս առանձինն սովորութիւնք, որ օրինաւոր են, այլակերպութիւնս իմն մուծանեն ի լեզու անդր, եւ իւրաքանչիւր այլակերպութիւն անուանեալ կոչի խօսք (dialecte), որպէս էր առ Յոյնս ատտիկականն եւ յոնիական եւ դորիական։ Եւս եթէ ազգ ինչ մի իցէ ի կողմանէ առաջնորդութեան, որպէս էր Հռոմայեցւոց ազգն եւ այժմ Գաղղիացւոց, չէ մարթ թէ այլեւայլ խօսս օրինաւորս ստանայցէ։ Իսկ այլակերպութիւնն այն որ ի հնչմունս կամ ի յանդմունս կամ յորում իմիք եւ է ի մէջ խառնաղանձ ժողովրդեան իւրաքանչիւր գաւառաց նշմարիցի, այն չէ օրինաւոր խօսք, այլ ռամկաց։

ՍԿԻՉԻՆ ԼԵԶՈՒԻ. Ոմանց կարծիք եղեն թէ առաջին մարդիկն, համր կամ առանց յօգաւոր բարբառոյ ծնեալք, ժամանակս ինչ իբրեւ զգազանս յայրս եւ ի մայրիս կեցին, մեկնեալք եւ զատուցեալք, առանց հաղորդութեան ընդ միմեանս, եւ թէ՛ միայն վտարանդի եւ խառնակ ձայնս ածէին, մինչեւ առաջի գազանաց միաբանեալ, առ շտապ տաղնապի կարօտութեան եւ առ հարկի միմեանց օգնելոյ, առ

սակաւ սակաւ սկսան յօգել մեկնապէս հնչմունս , զորս միաբան հաւանութեամբ առին ի նշանակել զիւրեանց տեսիլս կամ զիւր իսկ , զորս նոքին յանգիման կացուցանեն , որով յօրինեցաւ լեզու : Այս կարծիք են Դիողորի սիկիդիացւոյ եւ Աւտրուվեայ : Բայց այս կարծիք հեթանոս մատենագրաց , զոր եւ ոմանք յարդեաց ոչ առողջ մտօք պնդէին ցուցանել , ոչ միայն հակառակ է աստուածեղէն յայտնութեան , այլ եւ ընդ այնչափ դժուարութեամբ կայ , մինչեւ որ ջատագովենն զայն ի հակառակախօսութիւն անկանին . եւ Ռուսոյ որ այնմ կարծեաց պաշտպանն է , հուսկ յետոյ յաղթեալ ի դժուարութեանցն , ասէ . « Իսկ իմ զահի հարեալ ի դժուարութեանցն որ յաճախեն , եւ հաւանեալ թէ գրեթէ յայտնի իսկ անհնարին է , լինել եւ հաստատել լեզուաց լոկ ի ձեռն մարդկեղէն հնարից , թողում որոց ձեռնեբեցն լինել կամիցին զայս դժուարին առեղծուած լուծանել , թէ որն արդեւք կարեւորագոյն իցէ , ընկերութիւն զօդեալ եւ կապեալ ի հաստումն լեզուաց , եթէ լեզուք վաղուց հնարեալք ի հաստատութիւն ընկերութեան , » :

Եթէ ոք գիտիցէ ինչ լեզու , դիւրին է զմեւս եւս հնարել գտանել , ապա թէ չգիտիցէ , չէ մարթնմա խօսել ինչ լեզու , եթէ ոչ լուիցէ զուրուք խօսել : Վործին խօսելոյ անօթ դատարկ եւ անօգուտ է , եթէ ոչ լսելիք լինիցին նմին նպաստ . զի ամենայն ոք գիտակ է թէ ի ծնէ խլութիւն է , որ յանգործութեան ունի զբերան ի ծննդենէ համերց . որք , եթէ չէր լսւր կարեւոր ի խօսել , ապաքէն բնածին լեզուաւ , զոր ոմանք դնեն , խօսէին եւ յայտ առնէին : Օ՛հ որ ինչ ճշմարտիւ բնածինն է մարդոյ , այն անշարժ եւ անփոփոխ է իբրեւ նորին էութիւն . որպէս իսկզբանէ , նոյնպէս եւ այսօր իսկ գաղտնի ինչ միտումն ի սիրտ մարդոյ հաստատուն ինչ ցան-

կութիւն երանութեան արկանէ, որ յազդէ յազդ
անցանէ դայ: Աս եւ բնաւոր բարբառ անասնոց ոչ
ապաքէն ցանկ նոյն է. ի սկզբանէ միշտ առիւծք
մանչեն, ցուլք բառաչեն, շունք հաջեն, եւ այլեւ
եւս: Բայց ոչ զայն ինչ ասեմք թէ բարբառք անա-
սնոց խորհուրդս ինչ յայտնիցեն, եւ կամ թէ իցէ
նոցա հանճար համեմատ մերումն, որպէս Պղուտար-
քոս, Սեքստոս Եմպիրիկոս, Պորփիր եւ ոմանք
յարդեաց ասէին: Ահու վասն երկուց տուեալ է
մեզ, մի՛ առ յայտ առնել զներքին զգացմունս մե-
րոց ոգւոց, եւ երկրորդ՝ զտեսիլս զորս զարտաքին
իրաց ունիցիմք: Անասնոցն բարբառ թուի թէ չու-
նիցի զայլ ինչ յանդիմանակաց (առարկայ), բայց
զներքին զգացմունս, եւ վասն այնորիկ անփոփոխ է,
որպէս եւ զգալ հանապազ նոյն եւ նոյնպիսի է:
Նոյն դէպք եւ ի մեզ դիպին, յորժամ զներքին
կարիս յայտ առնիցեմք, որ բնականն են մեզ. վասն
այնորիկ եւ միջարկութիւնք յամենայն լեզուս նոյն-
պիսի եւ նոյնգունակ են: Բայց միաք յայտարարք
արտաքին իրաց՝ որ ոչ ի բնէ, այլ արտաքուստ ազ-
դին մեզ, ոչ կարեն յամենեցունց նոյնպիսի ինչ
հնչումն ծնուցանել, այլ հարկ է թէ կամայական
ինչ կարգմամբ որոշեսցի ինչ հնչումն: Ասան այ-
նորիկ եւ որք միանգամ ի դիպաց ինչ հեռի ի հա-
ղորդութենէ իւրեանց նմանեաց եւ ի մենութեան
անտառաց սնան, չէր նոցա յօդաւոր ինչ հնչումն ա-
ծել ուսեալ, այլ միայն զբնական գոչիւնս անա-
սնոցն՝ ընդ որս անեալն էին, գոչէին: Հերոդոտոս
պատմէ ինչ, թէ ոմն ի թագաւորաց Եգիպտացւոց
եւ մանկունս երկուս ի միասին սնուցանել, այլ
լուռ եւեթ. միայն այժ մի տուաւ նոցա դայեակ
սնուցիչ եւ մի ոմն խնամածու կարգէր: Յետ եր-
կուց ամաց կարկառեալ նոցա զձեռսն առ այն որ
խնամարկէրն նոցա, ասէին Բեկիկոս բեկիկոս. տեղե-

կայեալ թագաւորին թէ բեկն փռիւզացւոյ լեզուա-
հաց նշանակէ, ի վերայ էած թէ փռիւզացւոյն
բարբառ իցէ բնածին, եւ թէ փռիւզացիք քան
զամենայն ազգս աշխարհի հնազոյն եւ երիցագոյն
իցեն: Բայց յայտ է թէ բեկն ոչ այլ ինչ է, բայց
նմանութիւն իմն բարբառոյ այծին, որ ըստ զիպաց
իմն հացին փռիւզացւոյ նման ելանէր:

Ապա յայտ է թէ առանց լսելոյ ուստեք չիք
բարբառ բնածին յայտարար արտաքին իրացն տես-
լեանց: Աւ ուստի՝ ապա առաջին ամուլք մարդկու-
թեանս ուսանէին յայտ առնել զխորհուրդս եւ
նշանակել զիրս եթէ ոչ յայնմանէ՝ որ նոցա զգոյու-
թիւնն ետ: Պիրք սուրբք ոչ միայն զտարապարտ
կարծիս զմարդն վայրենի իսկզբանն դնելոյ սուտ առ-
նեն, այլ եւ զգիւտ կամ մանաւանդ զչնորհս բարբա-
ռոյն մեղմով ի ներքս մուծանեն: Ամենարուեստ իմաս-
տունն ասէ. «Խորհուրդ եւ լեզու եւ աչս եւ ականջս
եւ սիրտս ետ իմանալ նորօք. գիտութեամբ հան-
ճարոյ լցոյց զնոսա»*: Աւասիկ ճշդիւ յայտ առնէ
թէ զինչ ինչ իմանալն պարտ իցէ: Ա մարդոյ յո-
ժարութիւն իւրոյ խորհրդոցն զայլս հաղորդս առ-
նելոյ. աւասիկ զայս Խորհուրդն ասել իմաստնոյն
յայտ առնէ: Պոյ եւ կարողութիւն զայն յոժարու-
թիւն ի գլուխ հանելոյ, եւ սոյն Լեզուաւն նշանա-
կի: Ան դարձեալ տեսանելիք, զիրս՝ որ շուրջ զնո-
վան կայցեն եւ ընդ իշխանութեամբ նորա հնա-
զանդեալ իցեն, բացուստ ի բաց ի հեռաստանէ
նկատելոյ, զի զնոսին ապա յականէ յանուանէ նշա-
նակեալ յայտ առնիցէ, եւ զայս Աչսն առելով նշմա-
րեցուցանէ: Բայց գոն մարդկան եւ լսելիք առ ի
միմեանց ունկնդիր լինելոյ եւ զմիմեանս իմանալոյ,

* Սիր. ԳԼ. ԺԷ. 5. 6.

ապա թէ ոչ չէր հնար զխորհուրդս յայտ առնել
 եւ զաւանդութիւնս սովորութեանց՝ որ ի յանդի-
 ման կացուցանել զայնս պաշտին, հաղորդել. եւ այ-
 զինչ իցէ եթէ ոչ Ականջքն զոր ասէ: Բայց ոչ
 պաքէն պիտոյ էր մարդոյ եւ ճարտարութիւն իմ
 զբարբառս ընդ օրինօք իրիք միաբանութեան արկա-
 նելոյ, զի մի նոյն առաջին բանք ստէպ ստէպ կրկնի-
 ցին, եւ զի իւրաքանչիւր էոյ իւր սեպհական նշանք
 շնորհիցին. ահաւասիկ այս իսկ է զոր ասէն, Սիրտ
 իմանալ նոքօք: Սիանդամայն իսկ՝ պիտոյ էր այնպիսի
 իմացումն խելամտութեան, որով ոք զնկատութիւն
 եւ զմտաւորն հայեցուած իրաց՝ զորս պարզեալ (ab-
 strait) զմտաւ ամիցէ, զատանիցէ եւ ընտրիցէ, եւ
 զնոյին հանգամանս ուրոյն եւ զատ ուսանիցի, որ-
 պէս զի համօրէն միահամուռն բովանդակութեան
 ասացուածոյ իրիք այնպիսի իմն յայտարար կերպա-
 րանս շնորհել ձեռնհաս լինիցի, որպէս միում միում
 իւրաքանչիւր ի մասանց անտի ասացուածոյն, մեկնակ
 եւ առանձինն լինել արժան է. եւ զդոյն զայդ սքան-
 չելի իմն յայտ առնէ, յորժամ ասիցէ Գիտութեամբ
 հանճարոյ լցոյց: Այս վարդապետութիւն եւ ի բանից
 անտի Ծննդոց առնի հաստատուն, որ ուսուցանէ մեզ
 զհանգամանսն թէ Ագամ ինքն զլիսովին եղեւ առա-
 ջին անուանագիր անասնոց, եւ յանդիման կացուցանէ
 գնա մեզ իբրեւ զբաղեալ զայնու զլիաւոր հոգով,
 առանձինն թելադրութեամբ եւ ընդ առաջնորդու-
 թեամբ արարչին: «Եւ ստեղծ եւս տէր Աստուած
 զամենայն զազանս վայրի, եւ զամենայն թռչունս
 երկնից. եւ ամ զնոսա առ Ագամ տեսանել զինչ
 կոչեսցէ զնոսա. եւ ամենայն շնչոյ կենդանւոյ զինչ
 եւ անուանեաց Ագամ, այն անուն է նորա: Եւ կո-
 չեաց Ագամ անուանս ամենայն անասնոց, եւ ամե-
 նայն թռչնոց երկնից, եւ ամենայն զազանաց վայրի»^{*}:

* Ծննդ. Բ. 19. 20.

Այսպիսի եւ այսչափ մեծարոյ եւ սերտ վիպյու-
թեամբ ճշմարիտ ծագման ընկերութեան եւ լեզուի,
զիւրդ տակաւին գտանիցին մարդիկ որ Վատուծոյ
զգործն զառանցանօք իւրեանց մտացն ցնորից մեկնել
իշխիցեն, եւ զիւրեանց խորհուրդս ժպրհիցին կացու-
ցանել փոխանակ ընդ վարդապետութեանցն՝ զորս
Հոգին սուրբ իւրովի աւանդեաց մեզ։ Օհայս առա-
ջին եւ զմի բարբառ, որ ետն նոյն եւ խառնակեաց
յետոյ ի կատարած իւրոցն խորհրդոց։ Արդի պայման
երկրի եւ ամենայն պատմութիւնք յայտնիք տան
վիպյութիւն զգիտաւորութենէն որ վաղ քաջ յետ
Ջրհեղեղին բաշխեաց բաժանեաց լեզուս այլակերպս
ազգիազգիս։ Այլ ինչ որ այնպէս արժանի սա-
տուածեղէն իմաստութեանն իցէ, որպէս վասն արագ
արագ մարդաշատ զպէսպէս կողմանս երկրի կացու-
ցանելոյ, անդէն իսկ յառաջնումն ի կիր արկանել
զայն միջնորդ, որ եւ այսօր իսկ պաշտի նմա առ ի
հաստատել բեւեռել զբնակիչս կողմանց կողմանց եւ
առնել խափան լքանելոյ իւրաքանչիւր զիւր ծնուն-
դեանն եւ զբնակ տեղի։ Պոն գաւառք որ այնպէս բա-
րի եւ գեղեցիկ են, եւ գոն՝ որ այնչափ ողորմ եւ
թշուառ են, զի գիւրաւ յօժարէին բնակիչքն թո-
ղուզ զյոռին եւ զվատթարն եւ ի լաւագոյն յազ-
նուագոյն անդր գնալ, եթէ սովորութիւն մի եւ
նոյն լեզուի չէր բնակչացն իբրեւ կռուան իմն եւ խոչ-
ընդոտն կալոյ մնալոյ անդէն, եւ եթէ անտեղեկու-
թիւն այլոց այլախօս այլաբարբառ լեզուաց չէր հզո-
րագոյն իմն հնարք զոյլ ինչ գաւառ որ բարին եւ
յուռթի իցէ, նոցա գարշելի երեւեցուցանելոյ,
յակամայ նուազութեանցն զորս ի համեմատելն տե-
ռանեն։ Ապա ուրեմն սքանչելիքն պատմեալք ի Մով-
սիսէ խառնակելոյ լեզուաց, այսօր եւս չէն եւ մար-
դաշատ պահէ զերկիր, որպէս ի ժամանակի ցրուե-
լոյ որդւոցն Նոյի արար։

ՈՒՍՈՒՄՆ ԼԵԶՈՒԼՑ. Օր օրինակ հաղորդու-
թիւն մարդոյ ընդ մարդոյ պահանջէ գիտել ինչ լեզու,
նոյնպէս եւ հաղորդութիւն ազգի ընդ ազգի պարտ իմն
առնէ իմանալ զմիմեանց բարբառս. եւ եթէ այն ընդ
հանուր, սա մասնաւոր ինչ հարկ է: Սարթ է կարծել
թէ 1400 ամօք յառաջ քան զհասարակացս տարի,
ի ժամանակս Սեսոսարիս արքայի, յորժամ Եգի-
պտացիք յԱսիա մինչեւ ցաշխարհն Հնդկաց, եւ յԵւ-
րոպա մինչեւ ցթրակիրա ձգեալ տարածեցին զիւրեանց
իշխանութիւն, սկիզբն արարին եւ ընդ այլոց ազգաց
առնել ծանօթութիւն, զայլազգի բարբառս ուսանել
եւ զիւրեանցն այլոց ուսուցանել: Սակայն ի ժամա-
նակս Փսամետիկեայ արքայի, 600 ամօք յառաջ քան
զՔրիստոս, ի մէջ Եգիպտացւոց ուսումն լեզուաց ի
պայծառութեան էր, մանաւանդ յունականն, որ ընդ
ժամանակսն ընդ այնոսիկ ի ծաղկել էր: Այնպէս զի
յայնմ ժամանակէ հետէ ճարտարք տեղեակք լեզուաց
ի մէջ Եգիպտացւոց յուրոյն ցեղ եղեն. որք Թար-
գման անուանեալ կոչէին: Իսկ վասն Փիւնիկեցւոց,
քանզի վաճառականք էին, ասի թէ զազգաց մօտաւո-
րաց զանուանեաց, ընդ որոց հաղորդութիւն էր նո-
ցա, զբարբառ ուսանէին, որպէս զԵգիպտացւոցն,
զԱսորեստանեաց եւ զՅունաց:

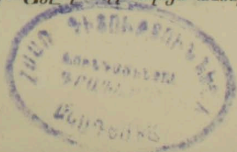
Այնպէս եւ ի հինսն Հայոց ոչ սակաւ փոյթ
էր ուսման լեզուաց. ոչ միայն աշխարհակալք մեր
զՀայոց բարբառ ի մէջ այլազգեաց սփռել փոյթ յան-
ձին ունէին, որպէս զԱրամայ պատմի թէ ի տարա-
ծանել զիւր իշխանութիւն մինչեւ ցաշխարհն Պոն-
տացւոց, հրաման ետ բնակչաց երկրին ուսանել
զխօսս եւ զլեզուս Հայոց, այլ եւ ինքեանք եւս զօտար
բարբառս ուսանէին: Մանաւանդ զյունական եւ զա-
սորական եւ զպարսկական լեզուս բազումք ի նախ-
նեաց մերոց գիտէին, եւ առաւել գրագէտք եւ պաշ-
տօնեայք տէրութեանն: Իսկ յաւուրս Թարգման-

չայն յոյժ ի ծաղկի էր լեզուաց ուսումն, մինչեւ առաքել բազմաց յԱթէնս եւ յԱղեքսանդրիա վասն լեզուաց ուսման:

Բայց ի հին ժամանակս, որպէս եւ այժմ մանաւանդ զայնց ազգաց զլեզու ուսանին, որ ուսմամբք եւ կրթութեամբ անուանի իցեն: Ասան այնորիկ բարբառ Յունաց, որք ի նախնեաց պատմութեան քան զամենայն ազգս քաղաքային կարգօք պայծառագոյն համարին, ի հինսն ընդ հանուր տարածեալ էր: Սնանաւանդ յետ Աղեքսանդրի, յորժամ Ասորոց՝ Սելեւկիդեանք, եւ Եգիպտացոց՝ Պտղոմեանք թաւաւորէին, գլխաւոր լեզու՝ յունականն էր. նոյնպէս եւ ի պետութիւնս Ասիայ փոքու: Իսկ վասն Հռոմայեցոց յայտ է թէ առանձինն յունարէն ուսանէին, մանաւանդ ի ժամանակս Երից արանց եւ Ագոստեայ գրեթէ ամենայն գրագէտ տեղեակ էր յոյն լեզուի. նա՛ որպէս ասէ Կիկերոն ի գիրսն զընթերցէնէ դից, քանզի տակաւին հռոմէականն չէր յուսմունս պայծառացեալ, ամենայն ճարտարք ուսումնագէտք յոյն լեզուով վարէին:

Իսկ առանձին մարդիկ գրեթէ յամենայն ազգս եղեն որ այլալեզու բարբառոց գիտակ էին: Սիհրդատ, որ Եւպատորն յորջորջեցաւ, կամ մեծն Միհրդատ արքայ Պոնտոսի, փեսայ Տիգրանայ թաւաւորի, ասի թէ իբրեւ ի մտի եդ զայլ եւս ազգս ընդ իւրեւ նուաճել, ամս բազումս շրջեցաւ ընդ ասիական աշխարհն եւ քսան եւ երկու բարբառս խօսէր: Եւ զԹեմիստոկլեայ ճառի թէ այնպէս ճարտար պարսկերէն ուսաւ, զի իբրեւ յանդիման եղեւ առաջի Արտաշիսի արքայի, քան զայդրէնածինսն ճարտարագոյն խօսեցաւ:

Բայց ոչ եթէ ի հին ժամանակս միայն, այլ եւ ցանդ արդոյ եղեւ լեզուաց ուսումն եւ տակաւին պայծառանայ: Այլ զուարթագոյն աւուրք լեզուա-

գիտութեան եղեն ի վեշտասաներորդ դարու: Յոյն եւ հռոմէական բարբառք ոչ յառաջագոյն եւ ոչ յետոյ երբեք յայնչափ պայծառութեան երեւեցան: Բայց եւ այնոքիւք ոչ շատանայր փոյթ յօժարութիւն այնր ժամանակի, այլ ցանկութեամբ զհետամենայն կրթագոյն լեզուաց եւ ազգի ազգի տեղեկութեանց ձեպեալ ընթանայր: Հատահատութիւն եւ լեզուք ընտրեալ զատուցանեն զուսմունս դարուն այնորիկ, եւ յօրինումն այլալեզու բարբառոց ընդամենայն Եւրոպա դարուն այնմիկ պարտական է: Աբբարեմատեպք հիւսիսաբնակ աշխարհաց ոչ միայն զգիտարագոյն եւ զբացական ազգաց արեւելից լեզուս ուսանէին, այլ եւ զարուեստ դպրութեան նոցա ինքեանք յօրինէին: Արաբացիք, Հերբայեցիք, Հընդիկք, Պարսիկք եւ այլ եւս ազգք ծագաց Ասիայ ոչ սակաւ զարմանօք ուսան զօրէնս լեզուաց իւրեանց ի ձեռն հմուտ Եւրոպացւոց, եւ զտեղեկութիւնս եւ զաւանդութիւնս իւրեանց ի նոցին բերանս լսէին: Փոյթ հմուտութեան այնչափ պնդեաց զժիրս եւ զհետաքնինս Եւրոպացւոց, մինչեւ ոչ միայն Հատահն՝ Հնդկաց, եւ Զենդաւեստան՝ Պարսից նուիրական մատեանք բազում աշխատութեամբ թարգմանեցան, այլ եւ որ ինչ հին, մատեան կամ հրովարտակ կամ թուղթ կամ յիշատակարան ի մէջ Հնդկաց, Պարսից եւ կարի իսկ բարբարոսիկ ազգաց յանկեան ուրեք փոշոտեալ եւ ժանդոտեալ գտանէր, քննեցան, խուզեցան, թարգմանեցան, վասն տեղեկութիւնս հնութեան ի նոցունց քաղելոյ: * Եոյն քննասէր ոգի ցայսօր ոչ դադարէ յորոնելոյ զնշխարս հնութեան ազգաց արեւելից եւ արեւմտից:

(Օտար ինչ լեզու գիտել ոչ է ամենայն մարդոյ հարկ սպառսպուռ, նա մանաւանդ ի մէջ խոնարհագոյն եւ խառնաղանձ մարդկան զայս գիտու-

Թիւն տարածանել, եթէ առանձին ինչ գիտաւորու-
 Թիւն զայն առնել ոչ ստիպիցէ, չէ յօդուտ: Աթէ ի
 զատանել եւ ի սփռել զորդիս մարդկան ի վերայ երե-
 սաց երկրի, որպէս հաճոյ Թուեցաւ իմաստութեան
 յօրինչին մարդկութեան, այլակերպութիւն լեզուաց
 եղև զործի հայթայթանաց ի ձեռին, ընդէր իցէ մեզ
 վայրապար զայնպիսի ամրագոյն միջնորմն բառնալ, որոյ
 պաշտօն այնպէս մեծ եւ կարեւոր է, լինել սահման
 եւ անջրպետ ի մէջ ազգի եւ ազգի, եւ այնպէս ար-
 դարութեամբ զիւրաքանչիւր ժողովուրդ յիւրում
 պատշաճի պահել: Չիք ինչ այնպէս անիմաստագոյն
 որպէս զայն ինչ՝ որ սակաւուց եւեթ է, ամենեցուն
 հարկ առնել: Մտաւոր ինչ հաղորդութիւն, զոր ար-
 տաքին քաղաքային եւ բարոյական հանգամանք պա-
 հանջեն, դնէ հարկ ի վերայ այնոցիկ՝ որ զերկուց
 այսոցիկ, զքաղաքի եւ զբարոյից ղեկ ի ձեռին ու-
 նիցին, զկարեւորս ի լեզուաց ուսանել, եւ այն բոտ
 համեմատութեան գործոցն իւրեանց, որ նոցա եւ
 զլեզուն՝ զոր ուսանելն հարկ է, եւ որչափ հարկն է,
 սահմանելոց են: Ուսող, փիղիսոփոս, իրաւագէտ,
 աստուածախօս, վաճառական եւ գլխաւոր արուես-
 տագէտ, որ այլեւայլ ուղղութեամբք ի մարմին անդր
 ողջոյն ազգեն, են անգամք՝ որոց անհրաժեշտ իմն
 է հարկ այսր ուսման:

Արի իսկ յայտնի է թէ տեղեակ եւ խելամուտ
 լինել օտար լեզուի մեծապէս օգտակար եւ շահաւետ
 է այնոցիկ՝ վասն որոց ասացաք թէ ուսանել ան-
 հրաժեշտ հարկ է: Վատմութեան եւ գիտութեան
 լեզուի նոյն կէտ կատարածի առաջի կայ, թէպէտ
 եւ այլեւայլ նայեցած: Վատմութիւն զանձարան է
 զգօնութեան (խոհեմութեան) եւ յառաջահայեցու-
 Թեան, որ են ուղղիչ գործոց եւ արարոց, եւ վախ-
 ճան նորա է ածել յայտ յստակ ինչ բարոյական,
 իսկ լեզու պահեստ իմն է հանձարոյ եւ ամենայն

Ժննդոց խորհող զօրութեան, եւ կատարած նորա է բանալ զմիտս եւ զհնարիմացութիւն: Օր օրինակ բնութիւն ոչ ամենայն ուրեք նոյնպէս եւ նոյնչափ ծննդական է, այնպէս եւ հանճար ոչ առ ամենայն ազգս նոյնչափ եւ նովին օրինակաւ բերրի ցուցանի: Ապա ոչ սակաւ օգուտ լիցի մարդկութեան որպէս զբնական արդեանց՝ նոյնպէս եւ զարգասեաց հանճարոյ զհետ շրջել: Ամենայն ուրոյն ուրոյն ազգաց մտածութիւնք ի միասին ի մի ողջոյն նպաստ լինին, այն ինքն է ի յայտնութիւն բնութեան, զորով իբրեւ գունդ զառանցիւք շուրջ գայ զննութիւն մարդկեղէն, որ զամենայն իրօք ազգելէօք ձգեալ տարածանի: Չեղեւ ազգ որոյ զննութեանցն օրէնք միայն բաւական լինէին զբնական ինչ գիտութիւն կամ ծանօթութիւն սահմանել, եւ կամ յիւրում լիազոյն բացման զայն երեւեցուցանել: Ապա ո՛ր կարիցէ այնպէս յանձնապաստան լինել յայն ծածուկ եւ յանյայտ նպատակ, որ է յայտնումն բնութեան, զիւր հանճար ուղղել, եթէ ոչ առաջի իւր տեսանիցէ թէ ո՛րք ցայժմ ընդ ո՛ր ուղղութիւն յայն նպատակ մերձեցան: Ապա ամենայն գիտուն, ուսող կամ փիղիսոսփոս կամ իրաւագէտ կամ բնախօս, եւ այլ եւս, ցորչափ կարօտ է մտածութեան եւ խորհելոյ, կարօտ է եւ զայլոց ազգաց, եթէ հինք իցեն եւ եթէ նորք, զխորհելոյն պայման գիտել, զոր միայն լեզու կարօղ է շնորհել:

Օհարկն եւ զօգուտ ուսանելոյ զօտար ինչ լեզու, ոչ սակաւ մեծարգի առնիցէ եւ զուարճութիւնն, որ խառն յայտմ ուսմանէ կթի: Իմանալ զօրինակ խորհելոյ այլակերպ յիւրմէ ընդելական սովորական կարգէ, բայց յայլակերպութեան անդ զնոյն բնական միտութիւն, զնոյն մտաւոր ձգտումն նշմարել. դարձեալ տեսանել զպէսպէս հայեցուածս ի բնութիւն անդր եւ ի բարս, եւ ի պէսպիսութեան

անդ նկատել զմի եւեթ սկիզբն, որ զՃշմարիտն եւ զբարի, թէպէտ ուղիղ թէպէտ կողմնակի, միշտ յանդիման ունիցի, զայս ամենայն նկատել, ասեմ, յիւրաքանչիւր ազգաց ծնունդս հանճարոյ ոչ սակաւ զուարճացուցանիցէ զայր խորհրդական, որ իմաստասիրեւն ակորժիցէ, քան զծանծաղամիտն՝ խնդրելն զցոփութիւն եւ զնորութիւն ի լեզուան զորս ուսանի: Ըրդարեւ զուարճութիւն ի լեզուէ, որպէս եւ է, գտանել ամենեցուն է, բայց հարկ եւ օգուտ, որպէս ասացաք, ոչ ամենեցուն:

Յետուստ ուրեմն լուիցուք եւ Ռողէնի, որ զուսմանէ լեզուաց խօսի զայս ձեւ օրինակի*. «Ուսումն լեզուաց մեզ իբրեւ մուտ իմն առ ամենայն գիտութիւնս լինիցի: Սովին գրեթէ առանց իրիք դժուարութեան ի գիտութիւն անբաւ եւ անչափ չքնաղ եւ գեղեցիկ իրաց ժամանեմք, որ մեծաջան վաստակոյ պատճառք եղեն այնոցիկ՝ որ հնարագիւտն եղեն այնպիսեաց: Սովին ամենայն դաբք եւ բնաւ գաւառք բանայցին եւ յայտնիցին առաջի մեր: Սա գրեթէ ժամանակակիցս իմն զմեզ ամենայն ժամանակաց եւ տիոց առնիցէ, համօրէն թագաւորութեանց քաղաքացիս յարդարիցէ, եւ առնիցէ զմեզ ձեռնհաս խօսելոյ այսօր իսկ ընդ ամենայն մարդկան, ընդ կարի իսկ գիտնոց որ երբեք առ նախնեօք եղեն, եւ թուի թէ վասն մեր կեցին եւ ի մեր աղագս վաստակեցին: Գտանիցեմք յանձինս նոցա այնչափ վարդապետս, ընդ որոց խորհել խորհուրդ յամենայն ժամանակի շնորհեալ իցէ մեզ, այնչափ մտերիմ բարեկամս, որոց յամենայն ժամ առնել այցելութիւն մարթայցեմք, եւ որ կարօղ իցեն հանապաղ առ մեզ յամել, ընդ որոց կենաց կցորդ լինել ցանկ օգտակար եւ հաճոյ իցէ մեզ, զմիտս մեր բիւրապատիկ

* Ռող. Օրինակ ուս. զգեղ. ուսմ. Ը. գիրք:

Հետաքնին տեղեկութեամբք մեծացուցանիցէ, եւ ուսուցանիցէ մեզ զհանգամանս առ հասարակ յառաքինութեանց եւ ի չարեաց ազդի մարդկան շահօգտի յանձինս մեր կորզել: Առանց լեզուաց օգնականութեան այս ամենայն հրամանք պատասխանելոյ համարացեալ պապանձեալ կայցեն մեզ, այն ամենայն զանձք փակեացին առաջի մեր. եւ առ ի չգոյէ փականացն՝ որում միայն մարթ է բանալ մեզ մուտ, ի մէջ այնչափ անբաւ մեծութեանց կայցուք մնացուք աղքատք եւ տնանկք, եւ ի բնաւ գիտութեանց միջի եղիցուք տգէտք եւ տխմարք:

ՍԵՊՀԱԿԱՆ ԼԵԶՈՒ

Եթէ իցէ լեզու ինչ յամենայն լեզուս, որ ամենեցուն իսկ անխտիր, եւ կարելոր եւ օգտակար եւ զուարճալի իցէ, արդարեւ միայն իսկ սեպհական ազգային լեզու է: Հռոմայեցիք փութովն եւ հոգաբարձութեամբ, զոր զուամանէ իւրեանց սեպհական լեզուի ունէին, ուսուցին մեզ թէ որչափ ինչ հոգ խնամոյ պարտ իցէ մեզ յանձին ունել փսն զմեզ ի մեր բարբառ կրթելոյ: Ի մէջ նոցա մանկտին անդասին ի խանձարոց եւ յորոցաց ի յատակութեան հռոմէական լեզուին հրահանգէին: Այս փոյթ, յետ հոգաբարձութեան եւ խնամոյ բարոյից՝ առաջին եւ բուն իսկ համարէր: Առանձինն ի խնամ մարցն իսկ եւ դայեկաց, բնատնեաց եւ բարեկրաց՝ յանձն էր: Ազդ առնէին եւ զգացուցանէին նոցա սկել, որչափ ինչ մարթ էր, եւ զգուշանալ զի մի բան ինչ կամ հնչումն բժաւոր ելլէ ի բերանոյ նոցա յանդգատս առաջի մանկանց, երկուցեալ թէ գուցէ այն առաջին տիպք ի միաս մանկտւոյն՝ նոցա յերկրորդ բնութիւն լինիցին, յորմէ զերծուցանել զնոսա առ յապայ անհնարին լինիցի:

Արդարեւ զառաջինն սկիզբն առնէին ուսուցանել նոցա յունարէն . բայց ուսումն հոռոմարէնին վաղվաղակի զայնր զհետ գայր . եւ փութանակի երկոքին այն ուսմունք կից եւ հաւասար ընթանային : Արկուց լեզուաց եւս գոյին վարդապետք նշանաւորք արուեստիւ դպրութեան կամ հռետորականաւն եւ կամ փիղիսոփայութեամբ . եւ եթէ լինէր երբեք զմին յերկոցունց լեզուաց անտի նախամեծար համարել, զգաւառին բարբառ, այս ինքն է զհռոմէականն, նախամեծար ընտրէին, որ միայն ի վարել զհասարակաց գործս ի կիր արկանէր : Արդարեւ հռոմայեցիք, մանաւանդ ի ժամանակս ընկերհաշտութեան համարէին անպատիւ առնել եւ անարգել զազգն եթէ ի վարել ընդ օտարականաց ի հռոմ կամ ի նահանգսն այլով լեզուաւ պաշտէին եւ ոչ հռոմէականաւն : Պղուտաբոս ի վարսն Վատոնի համարակարի յայտ առնէ, թէ այրս այս ի ժողովրդէնէն առ Աթենացիս հրեշտակագնաց լեալ, հռոմարէն միայն խօսել ընդ նոսա պատշաճ համարեցաւ, թէպէտ եւ քաջ բաւական էր յունարէն վճարել . եւ Վիկերոն կշտամբեալ յանդիմանեցաւ թէ ընդէր ի մէջ Յունաց հրապարակաւ յունարէն խօսեցաւ : Բայց եւ Պաւղոս Եմիղիոս ի նոյն բարբառ խօսեցաւ ընդ Պերսեայ արքայի, որում յաղթեալն էր . զոր թերեւս շնորհեաց նորին որպիսութեան, եւ մանաւանդ առաւել վասն թշուառութեանն յորում զնա տեսանէր :

Ապա զոր հոգաբարձութիւն չիցէ պարտ մեզ ունել զսեպհական լեզուէ : Հարկն եւ օգուտ, որ յօտար լեզուէ ոմանց լինիցի, որպէս այժմ ցուցաք, նոյն ի սեպհական լեզուէ ամենեցուն յաջողիցէ : Օ՛ի զոր ինչ ոմանք վասն սեպհական ազգին յայլս պարտին խնդրել, այս ինքն է զհանճար եւ զմտաց խելամտութիւն, զնոյն ամենեքին յիւրեանցն որոնել

եւ ստանալ պարտին: Ա՛ա՛ վասն այնորիկ ոմանք որոց ի մօտոյ անկն է, յայլ լեզուս գեղերին եւ յայտնեն եւ բանան, զի այլք յիւրեանց սեպհակա՛նին գեղերեսցին. ապա թէ ոչ՝ զուր եւ վայրապա իցէ ամենայն ջան, ընդունայն իցեն դպրոցք, վայրապար վարդապետք, ընդ վայր եւ ուսումն: Ա՛ա եւ աղգի իսկ անուն զսեպհական լեզու յառաջագոյն տայ իմանալ: Ապա հարկ եւ օգուտ է ամենեցուն իմանալ զսեպհական լեզու. իսկ զուարճութիւն այնչափ, որչափ յօտար լեզուաց մարթ էր ստանալ, զի թարգմանութիւնք իբրեւ առուիւ իջուցանիցեն զամենայն որ ինչ առ այլս իբրեւ յաղբեր մթերեալ ամբարեալ կայցեն: Ա՛թէ այնպէս իցէ ասացուք սակաւուք վասն հայ լեզուի:

Բազում պատճառօք հաւանութեան ցուցանի թէ հայ բարբառ ի մէջ ամենայն լեզուաց անդրանիկ իցէ: Բայց եթէ այն չթուիցի ոմանց հաւանելի, ընդ այս չէ պարտ յերկուանալ թէ իցէ սա մի ի գլխաւոր լեզուաց որ յաշտարակաշինութենէ անտի ելին: Թուի թէ ընդ ժամանակս ժամանակս եղեն արք անուանիք որ զհայ բարբառ պայծառացուցին, մանաւանդ ի ժամանակս Արտաշիսի երկրորդի, ուսումնասէր թագաւորի, յորոյ աւուրս իցեն թերեւս եւ Գողթան անուանեալ երգիչք Հայոց: Բայց քանզի առանձինն գիր չգոյր, կամ եթէ գոյր, քանզի չէր կարգեալ եւ ի կիր արկեալ, վասն այնորիկ չմարթէր լեզուին ի մեծ ինչ կատարումն եւ ի պայծառութիւն հասանել:

Արդ որ զՀայոց գիր եգիտ, եղեւ մեծն Մեսրոպ, որոյ յիշատակ անեղծութեան արժանի է, ուրով եւ պայծառացաւ եւ ի բարձրաբերձ բարձունս իւրոյ կատարման եհաս գրագէտ ճարտարութիւն Հայոց: Ար զառաջինն նորով աստուածապարգեւ գրով մատենագրեցինն, եղեն մեծն Սահակ եւ Մես-

րոպ հանդերձ իւրեանց աշակերտօք, որ մեզ զհին հայկեան բարբառ գրովք աւանդեցին: Սոցա ցանկալի աշխատութեանցն նշխարք մինչեւ ցաւուրս մեր հասին, որ թէպէտ եւ սակաւ իցեն, սակայն բաւական են ի պայծառացուցանել եւս քան զեւս զՀայոց լեզուին ճարտարութիւն:

Այսին առաւել յայտ առնելոյ զհանգամանս հայ լեզուի, ի չորս պայմանս զայն զմտաւ ածցուք. Ա. զպայման լեզուի թարգմանչաց եւ նոցին աշակերտաց առաջնոց, զորս առաջին թարգմանիչս առնանեմք. Բ. զպայման լեզուի երկրորդ աշակերտաց նոցա, զորս երկրորդ թարգմանիչս կոչեմք. Գ. զպայման լեզուի յետ երկրորդ թարգմանչաց մինչեւ ցԳԺ. դար. Դ. զպայման լեզուի զոր պարտ իցէ մեզ ունել յարդի ժամանակս:

Ա. Պայման լեզուի թարգմանչաց եւ նոցին աշակերտաց
առաջնոց:

Թարգմանիչս ասելով, որպէս յայտ է, առանձինն զմեծն Սահակ եւ զՄեսրոպ իմանամք, իբրեւ զառաջնորդս եւ զիշխանս լեզուին, որ զառաջինն ձեռն արկին ի թարգմանել զգիրս սուրբս եւ զայլոց հարց սրբոց մատեանս. իսկ առաջին աշակերտս առնուանեալ կոչեմք զայնոսիկ յաշակերտաց անտի նոցա, որոց անդէն իսկ ի գտանել գրոյն ի չափ հասեալ էր, եւ գործակից եւ միջամուխ գտանէին ի թարգմանութիւնս ընդ իւրեանց վարդապետաց, յորոց եւ առաքեցանն իսկ զառաջինն երկու երկու յայլեւայլ կողմանս ի Յոյնս եւ յԱսորիս, ի թարգմանել զնոցին հարցն գիրս, զի երկուց ազգաց այսոցիկ լեզուաց քաջ տեղեակք էին մերքն յայնմ ժամանակի: Աւանու-
թեան է թէ սոքա բազումք էին թուով, բայց ի գրոց երկուց պատմագրաց, կորեանն եւ Խորենացւոյ,

որոյ առաջինն աշակերտակից էր եւ երկրորդն ժամանակակից, իբրեւ պարապեալք ի թարգմանութիւնս վեցեքին այսոքիկ յանուանէ յիշատակին, Եղնիկ Առգբացի, Յովհանն յեկեղեաց զաւառէ, Յովսէփ ի Պաղատական տանէ կամ պաղնեցի ըստ Խորենացւոյ, Աորիւն, Արձան, Աւսնդ*։ Արդարեւ մարթ է կարծել թէ բազում ինչ կարգեցին եւ թարգմանեցին սոքա, յորոց մեզ սակաւք հասին յեղծուածոյ ժամանակին ապրեալ, զորոց զգլխաւորսն աստ կարգեալ գիցուք։

Ատուածաշունչ գիրք, բաց ի զրոց Յայտնութեան եւ յերկրորդ թարգմանութենէ Սիրաքայ որ յետոյ փոխեցան ի Հայ, թարգմանեալ ի Սահակայ եւ ի Մեսրոպայ, զործակցութեամբ աշակերտաց իւրեանց, մանաւանդ Եղնիկայ։

Եւսեբեայ Պամփիլղեայ կեսարացւոյ Քրոնիկոն այս ինքն է ժամանակական կանոնք, եւ Եկեղեցական պատմութիւն թարգմանեալ յաշակերտաց անտի թարգմանչաց առանձինն հրամանաւ Մեսրոպայ որպէս Խորենացի յայտ առնէ։

Աիւրղի Երուսաղեմայ հայրապետի Առջումն ընծայութեան, թարգմանութիւն միոյ ի նոցունց աշակերտաց։

Աիւրղի Աղեքոսանդրիայ հայրապետի Մեկնութիւն հինգ դպրութեանց եւ թագաւորութեանց, այլովքն հանդերձ, թարգմանութիւն նոցա։

Յակովբայ Մծբնայ հայրապետի ճառք Ջզոն անուանեալ, եւ Եփրեմայ ասորւոյ Մեկնութիւն հին եւ նոր կտակարանաց, թարգմանութիւն, որպէս երեւի, յասորի լեզուէ։

* Բազմաց եւս այլոց աշակերտաց անուանք տողին յայլոց պատմչաց մէք զայնոսիկ եւեթ յիշատակեցաք, որ ի ժամանակակից եւ ի հաւատարմագոյն պատմագրաց ընծայեցուցանին, զորոց ճշմարտութենէ չիցէ մարթ կասկած ի մօտի դնել։

Եւագրի Պոնտացւոյ խրատք, նոցին թարգմանութիւն:

Յովհաննու Ոսկերերանի Մեկնութիւն Մատթէի աւետարանին, որոյ վերջին գլուխք հատակոտոր միայն կան, նոյնպէս թղթոյ ինչ Պաւղոսի, եւ մեկնութիւն Եսայեայ, եւ ճառք ինչ: Պարձեալ մեկնութիւն Յովհաննու աւետարանին, որոյ առաջին երկոտասան ճառք կան, այլ եւս մնացեալքն յետոյ թարգմանեցան:

Սերերիանոսի ճառք ինչ թարգմանեալք ի նոցունց:

Բարսղի ճառք վասն Վեցօրեայ արարչութեան թարգմանեալք ի նոցունց:

Փաւստոսի Բուզանդացւոյ պատմութիւն Հայոց թարգմանութիւն նոցունց առաջին աշակերտաց, որպէս եւ այլք տեղեակք* հաստատեն:

Եղաթանգեղեայ պատմութիւն դարձի հայաստան աշխարհի ի ձեռն սրբոյն Գրիգորի հանդերձ վարդապետութեամբ նորին սրբոյ. թարգմանութիւն ի յոյն լեզուէ, ի նոցունց աշակերտաց թարգմանչաց. բայց ոմանց թուի թէ ի հայ լեզու գրեալ իցէ:

Եզնկայ կողբացւոյ գիրք աղանդոց, յօրինեալ ի նմանէ:

Վարք Ս. Մեսրոպայ, աշխատութիւն Կորեան:

Եւսոբիկ են նշանաւորք ի գործոց նոցա, որ ցմեր ժամանակս հասին, թող զայլ եւս ճառս կամ յառաջաբանութիւնս, կամ թուղթս որ ուրեք ուրեք ի ճառքնտիրս կամ յայլ մատեանս, մանաւանդ ի վարս Հարանց եւ ի գիրս Կանոնաց խառն գտանին, զորս միայն յոճոյ եւ ի կերպարանաց բանիցն ընտրել մարթէ:

* Պատկեր պատմութեան գրագի. Հայ. եր. 13: Յառաջ. Հայ. Բառ. եր. 10:

Յայսմ ամենայնէ որ եղան երկուս ինչս մարթէ ի միտ առնուլ, նախ թէ մեծ մասն գործոց սոցա թարգմանութիւնք են, որ յօգուտ մեծ եղեւ, զի ի սակաւ ժամանակի բազում մատեանք սփռեցան, եւ մեղ յետնոց նպաստամատոյց են յուսանել բարւոք զհայ բարբառ ի ձեռն համեմատութեան յունական օրինակաց, որով բազում իրաց կարեւորաց առնիմք տեղեակք, եւ զբազում վերլպածս եւ զայլալութիւն յետնոց, որ ի ժամանակս ժամանակս ի լեզու այսր սպրդեալ իցեն, ուղղել ձեռնհաս լինիմք: Այլիորդ անգամ տեսնեմք զի ամենայն թարգմանութիւնք սոցա չեն զուսումնական իրաց, զփիղիսոփայութենէ կամ զուսողութենէ այլովքն հանդերձ, այլ մեծաւ մասամբ ճառք եւ պատմութիւնք են:

Պարտ եւ պատշաճ է մեղ աստ սակաւութիւն զպայմանէ եւ զկերպարանաց ոճոյ սոցա եւ զօրինակէ թարգմանութեանն տալ տեղեկութիւն: Պայման ոճոյ սոցա, եթէ իբրեւ գեղեցիկ ուսումն նկատեցուք, մարթ է ասել թէ կատարեալ է, ի պատմականս, ի վարդապետականս, ի վիպասանականս եւ յամենայն իսկ ազգս նիւթոց ճարտարախօսութեան քաջ զուգի ընդ այլոց վարեալ եւ յղկեալ լեզուաց հնոց, յունականին եւ հռոմէականին եւ: Անոնք օրինաւոր դպրութեան անվրէպ նշմարին ի գիրս նոցա, բանք եւ բարբառք հոյակապք, ընտիրք, անեղծք եւ բուն հայկականք, ամենայն փոփոխմունք անուանց եւ խոնարհմունք բանից միակերպ. վերագիրք (ածականք) բնականք եւ ճշգիւ յայտարարք զօրութեան եւ մտաց դոյականաց, ոչ ի քմաց հնարեալք եւ յօդեալք. նկարագիրք հօրք, քաղցունք, յորդք եւ պերճք. կարգ յստակ եւ դիւրիմաց. ասացուածք գեղեցիկք, ոչ բռնազբօսեալք եւ ոչ կարի ճարտարամտեալք. զարդք վայելուչք, եւ ոչ սոփիստականք. եւ միանգամայն իսկ ասել յամենայն գործս նոցա արուական

ինն ճարտարախօսութեան կերպարանք երեւին: Օգարմանալի է տեսանել ի թարգմանութեան Ոսկեբերանի, Քրոնիկոնին Եւսեբեայ, Սեբերիանու եւ ի գիրս քաջին Եղնկայ, զայնչափ բարձրութիւն խօսից եւ սեպհական յայտարարութիւնս, ի թարգմանութիւնս Ագաթանգեղեայ, Բուզանդայ, մեկնութեան Ոսկեբերանի ի Յովհաննէս, Բարսղի եւ ի գործս Աորեանն զանհնարին առատութիւն եւ զհոյակապ զարգարանս բանից, որ ոչ արկանեն ձանձրոյթ ի լսողսն: Բայց բազում ուրեք ի սոսա, մանաւանդ յոմանս, փիղիսոփայական ճշգրութիւն անուանց, մեկին եւ որիչ յայտարարութիւնք սակաւ են. մարթ է ասել թէ այս միայն է թերակատարութիւն նշմարեալ յոճ ժամանակիս այսորիկ, որ յայլոց կուսաց քան զամենայն ժամանակաց ոճս նախամեծար եւ ազնուագոյն է, որպէս վկայեալ է յամենեցունց: Արդարեւ այս թերակատարութիւն, որ ի չլինելոյ յայնժամ տակաւին լեզուին ծաղկեալ յուսմունս գիտութեանց ծագէ, ի նիւթս գեղեցիկ ուսմանց չէ ինչ բիծ. բայց ի փիղիսոփայականս եւ ի ճիշդ ուսումնականս ոչ բիծ միայն է, այլ եւ խոշընդոտն մեծ, մինչեւ գրեթէ յայնպիսի ճշգրիտ խօսս զայն ի կիր արկանել չէր հնար առանց յառաջագոյն արուեստական բանս եւ գիտնական յայտարարութիւնս որոշելոյ:

Իսկ զթարգմանութենէ սոցա գրեթէ զնոյն բան ասելի է, որ ինչ զպայմանէ ոճոյն ասացաւ. այս ինքն է զթարգմանութիւնս նոցա ի նիւթս գեղեցիկ ուսմանց ամենեւին ազնուական եւ ընտիր արժան է համարել, բանք յայնպիսի նիւթս սեպհականք, վայելուչք եւ յոյժ պատշաճականք, եւ ոչ ինչ խոտորումն յօրինաց եւ ի ճաշակէ հայ լեզուի կամ յուսական դարձուածք. այլ ի փիղիսոփայականս եւ յուսմունս գիտութեան ուրեք ուրեք ոչ այնչափ ճշգրիտ: Օթարգմանութիւնս սոցա էթէ վասն

յստակութեան լեզուն եւ ազնուութեան եւ լիութեան ասացուածոց, եւ եթէ վասն հաւատարիմ միանգամայն եւ անեղծն եւ անապական թարգմանութեան, ըստ ամենեցուն վկայութեան մարթէ օրինակս առաջի զնել ճարտար թարգմանութեան. բայց ի սակաւուց ոմանց որ բանաստեղծական ազատութեամբ մոռանան իմն զբնագիրսն, շատ համարեալ զմիտս օրինակագրացն ընծայեցուցանել, զոր եւ յայլոց ազգաց թարգմանիչս ուրեք ուրեք է տեսանել:

Բ. Պայտն լեզուի երկրորդ աշակերտաց:

Բազում մատենք գեղեցիկ ուսմանց թարգմանեալ էին եւ թարգմանէին ի հայ լեզու, եւ օրըստօրէ պայծառանայր գրագիտութիւն գեղեցիկ ուսմանց, մինչ Սահակայ եւ Մեսրոպայ տեսեալ զի ուսումնական եւ փիղիսոփայական ճարտարութիւնք պակասեն, կամեցան եւ այնմ դարման հնարել, եւ առեալ առաքեցին գունդ մի ի կրտսերագոյն աշակերտաց յԱթէնս, ի Վոստանդնուպողիս, մանաւանդ յԱղէքսանդրիա, ուր յայնժամ ծաղկէին յոյժ ուսմունք, ուսանել ազգի ազգի ուսմունս փիղիսոփայութեան եւ ուսողութեան, այլովքն հանդերձ: Օայս ի բանից անտի խորենացւոյն ի միտ առնումք որ առաջին եւ զլիաւոր էր յայնց որ առաքեցանն:

Ի պատմութեան իւրում խօսի նա զայս ձեւ օրինակի. «Բանզի անգէտք էին մերում արուեստի, ի բազում մասանց թերացեալ գործն գտանէր, վասն որոյ առեալ մեծին Սահակայ եւ Մեսրոպայ զմեզ առաքեցին յԱղէքսանդրիա ի լեզու պանծալի, ի ստոյգ յօգանալ ձեմարանին վերաբանութեան»,*: Իւր յովրանասէ. «Մինչ նոքա (Սահակ եւ Մեսրոպ) զմերն յուսային դարձ, եւ պատուասիրել (առատանալ) ի-

* Խոր. Գ. Գիրք. ԿԼ. ԳԼ:

մով ամենիմաստ արուեստիւս եւ կատարելագոյն յարմարութեամբս . . . » :

Ի բանս յայտոսիկ երկուս ինչս պարտ է քննել , նախ թէ զինչ այն արուեստ իցէ , զորմէ ասէ թէ անգէտք էին . երկրորդ թէ որպիսի գործ էր , վասն որոյ ասէ , թէ ի բազում մասանց թերացեալ գտանէր :

Վասն առաջնոյ խնդրոյն ասացուք . թուի թէ անգէտն ասելով ոչ զայն իմանայ թէ Սահակ եւ Մեսրոպ եւ այլ եւս աշակերտք նոցա Եզնիկն , Յովհանն , Կորիւն եւ այլք եւս , յոյն կամ հայ լեզուի չէին գիտակ կամ թէ թարգմանութեան չէին տեղեակ , զի զմեծէն Սահակայ ասէ Փարպեցի , թէ վարժ էր ի յոյն լեզուի քան զայլսն ամենեսին . նոյնպէս զՄեսրոպայ ասէ Կորիւն . « Ի մանկութեան տիսն վարժեալ հելլենական դպրութեամբն » : Իսկ զաշակերտաց նոցա ինքն Խորենացի վկայէ թէ « Գնացին ի Բիւզանդիոն . . . եւ քաջ վարժեալ հելլէն դպրութեամբ , ձեռնարկեցին ի թարգմանել եւ ի գրել » * : Եւ ի յաջորդ գլուխն ասէ զնոցունց . « Ապա եկեալ թարգմանիչքն մեր , զորոց անուանս յիշատակեցաք յառաջագոյն , գտին զմեծն Սահակ եւ զՄեսրոպ » : Արդ յայտ է թէ եւ յոյն լեզուի , եւ թարգմանութեան տեղեակ էին նոքա . ապա պատշաճ թուի ասել թէ արուեստ ասելով զգիտութիւնս իմանայցէ , եւ անգէտն լինել նոցա էր այնպիսի ուսմանց , որ չէ ինչ անպատեհ , զի զարտաքնոցն ուսմանց չառնէին փոյթ , նա փնասակար իսկ հաշուէին բազումք ի նախնի հարց սրբոց : Ի շորրորդ դարու , որ յիրաւի ոսկեղէն դար եկեղեցական դրադիտութեան համարիցի , դպրոցք Աղեքսանդրիայ սկիզբն արարին զփիլիսոփայութեամբ եւ զայլ եւս ուսմամբք արտաքնոցն առանձինն եւ հաւաստեալ գալ , եւ զնոյնս մուծանել յեկեղեցա-

* Խոր . Գ . Գիրք . Կ . ԳԼ :

կան գրագիտութիւն: Սա՛ն այնորիկ առաքեցին սուրբքն Սահակ եւ Մեսրոպ վնոսա յԱղէքսանգրիա ուսանել զայնպիսի ուսմունս. եւ զայն ոչ զի ուղղեացին ինչ յետոյ կամ կատարեսցեն զԹարգմանութիւնս իւրեանց, այլ զի տեղեկացեալ Թարգմանեսցեն գիրս ուսմանց, զի զոր օրինակ գեղեցիկ ուսմունք, նոյնպէս գիտութիւնք ավուեսցին ընդ ամենայն աշխարհն Հայոց: Օ՛այս նախ բանք Խորենացւոյ նշմարեցուցանեն յորժամ ասիցէ թէ «Առաքեցին զմեզ յԱղէքսանգրիա ի լեզու պանծալի», այս ինքն ի լեզու փիղիսոփայական, «յօդանալ ճեմարանին վերաբանութեան», (ἀναλογία). որ է ասել տեղեկանալ իմաստութեանց դպրոցին Աղէքսանգրացւոց, այլովքն հանգերձ: Երկրորդ անգամ՝ ի գործոց նոցա յայտ է, զի գրեթէ ամենայն Թարգմանութիւնք զորս սոքայն Թարգմանեցին փիղիսոփայականք են եւ արտաքնոց, Պլատոնի, Արիստոտելեայ եւ այլոց փիղիսոփայից, գրամարտիկոսաց, ուսողաց այլովքն հանգերձ: Երրորդ անգամ՝ յայտ անտի է, զի բազումք ի սոցանէ եղեն անուանի ի գիտութիւնս, որպէս ինքն Խորենացի, Գաւթիթ անյաղթ, Գիւտ. ուր ի մէջ առաջնոցն ոչ ոք յիշատակի անուանի յարտաքին գիտութիւնս:

Իսկ վասն երկրորդ խնդրոյ ասացուք, թէ յորժամ ասիցէ «Ի բազում մասանց թերացեալ գործն գտանէր», չէ պարտ իմանալ զգործոց Թարգմանութեան, որպէս թէ մատենք Թարգմանեալք յառաջնոցն թերակատար ինչ մնացեալ էին. զի ի Թարգմանութիւնս առաջնոցն թերութիւն ինչ Թարգմանութեան չգտանեմք. եւ այն եւս հաւաստի է թէ չէ ուրուք մտաբերեալ ի Թարգմանութիւնս նոցա փոփոխումն ինչ կամ ուղղութիւն առնել, որպէս յայտ է որոց խնամովն քննիցեն: Այլ պարտ է իմանալ զգործ գրագիտութեան Հայոց, որ արդարեւ առանց գիտութեան թերի յոյժ մնայր:

Ասացուք համառօտիւք եւ զպայմանէ ոճոյ երկրորդ թարգմանչացս: Յոճ եւ յասացուածս լեզուի երկրորդ թարգմանչացս զհայ լեզու յայնպիսի կերպարանս փոխեալ տեսանեմք, զորպիսի իսկզբանէ ցայնժամ չունէր. զի զոր ինչ եւ առանձինն ունէր հայական բարբառ, այն ի յոյն անդր պլակերպեցաւ, եւ իբր թէ ձուլեցաւ հայ լեզու ընդ յունին: Ի բազումս ի նոցանէ բանք կամ լու եւս ասել հրնչմունք միայն հայերէնք են, իսկ կազմութիւն կամ յօդուած բանից եւ ասացուածոց յունարէն: Սորա նախ զամենայն յունական բանս ի հայ փոխեցին, տալով զկազմութիւն յունացն՝ հայ բանից: Ասան օրինակաւ յայտ առնելոյ դիցուք բանս ինչ յունականս եւ զհայերէնն առննթեր, թէ զիարդ առաջին թարգմանիչքն չըջէին ի հայ, եւ զիարդ յետոյ երկրորդքն սկսան առնել:

Ἀφίστημι, Ի բաց կալ. ըստ Բ. թարգ. Բացակալ.

Ἐκφαίνω, Յայտնել, ե-

րեւեցուցանել. " " " Բացայայտել.

Διατίθημι, Առնել, յար-

գարել. " " " Տրամադրել.

Παραδείγμα, Օրինակ. " " " Տարացոյց.

Παρακοή, Անհնազան-

դութիւն, ստունդա-

նութիւն. " " " Տարալսութիւն.

Ἐπιστήμη, Գիտութիւն,

իւելամտութիւն. " " " Մակացութիւն.

Συγγρίνω, Համեմատել,

կշռել, ընդ միմեանս

հարկանել. " " " Բաղդատել.

Φιλοτιμέομαι, Առատանալ, " " " Պատուասիրել.

Φιλονεκίω, Հակառակել.

յանդգնեալ վիճել. " " " Յաղթասիրել.

Υπερβάλλω, Առաւելուլ,

անցանել զանցանել. " " " Գերազանցել.

Υπερβολή, Առաւելութիւն, " " " Գերազանցութիւն.

Αναγενώσκω, Ընթեռնուլ. " " " Վերժանել.

ուր յայտնի իսկ տեսանիցէ, որ գիտակն իցէ յոյն լեզուի, թէ բանք երկրորդացն բազում անգամ յօդուածոյք են եւ վարկաբարազի իմն նմանութիւն յու-

նականաց. որպէս վերծանելն ոչ այլ ինչ է, բայց կազմած իմն յունական ձայնից ἀνα իբրեւ վեր, եւ γυνώσκω ձանաչել, ուստի եւ վերծանել ասացեալ նմանեցուցանելով յոյն բանին ἀναγινώσκω, որ թէպէտ եւ ըստ կազմութեան վերծանել կամ վերստին ձանաչել է, բայց միտք բանին է ընթեռնուլ: Ըստ այսմ օրինակի եւ կանոնի զամենայն յոյն բանս ի հայ ըրջէին, իսկ զբուն հայ բանս ի բաց թողուին:

Բայ ի սոցունցաստի գտանեմք ի գիրս երկրորդ թարգմանչացս ոչ սակաւ բանս փոխանակ այլոց բանից առաջնոցն հնարեալս, որք կամ առ առաջնովքն չգոյին, եւ կամ չէին ընդելականք, զի եւ ոչ ի միոյ ուրուք յառաջնոցն թարգմանութիւնս կամ ի գիրս այնպիսի ինչ գտանեմք: Աւստի փոխանակ ասելոյ վիպասան, բանաստեղծ կամ պետ, հռետոր կամ ճարտարախօս, գրամարտիկոս կամ դպիր, բարբառ, բան, նշանագիր, սքանչելիք, այլովքն հանդերձ, երկրորդքս սկսան ասել, քերթող, ճարտասան, քերական, բառ, բայ, տառ, հրաշ:

Երկրորդ անգամ՝ ոչ շատ համարեցան զբանս միայն ըստ յոյն լեզուի յարմարել, այլ ձեռն արկին եւ զկարգ լեզուին փոխել ի յոյն անդր, այնչափ, մինչեւ զգարութիւն Թրակացւոյն թարգմանել ի հայ, որ ապաքէն անլուր իմն է, զի որչափ եւ նմանագոյն իցէ լեզու ինչ միւսում իմիք, չմարթի այնպէս միաբան լինել, զի ի փոփոխմունս անուանց, ի խոնարհմունս բանից, եւ կամ ի յարմարման ոչ գտցի ինչ այլակերպութիւն յերկուսին: Եւ արդարեւ իսկ գոյ բազում ինչ ընտրութիւն ի մէջ հայոց եւ յունի. բայց մերքն ի դպրութեան անդ Թրակացւոյն զօրինակս եւ զժամանակս խոնարհման յունական բանից որ ի հայ լեզուի ոչ գոն, նորոգ ստեղծին. ուստի տեսանեմք զի Աոփեմ բանի հնարէ թարգմանիչն ըղձական օրինակ, Աոփեմ, կոփես, կո-

փէ, կոփոյեմք, կոփոյերք, կոփոյեն. կատարեալ, էկոփոցիւր, էկոփոցիւ, էկոփոցեր, էկոփոցիւք, էկոփոցիւքք, էկոփոցիւն, եւ զայլ սոցին նմանս: Այնպէս յաւելու ի հայ երկուորական թիւ. ոմանք եւ ի փոխանակս անուան (դերանուն) հնարեցին զատանել արուական եւ իգական. ուստի ասեն արուական՝ Նա, նորա, իգական՝ Նէ, ներա, այլովքն հանդերձ:

Այսպիսի փոփոխմամբք այնպիսի իմն կերպարանս առ հայն, մինչեւ չլինել այլակերպ ի յունէ անտի, բայց որպէս ասացաք, միայն ի հնչմունս՝ մինչեւ զբազումս ի թարգմանութեանց նոցա չկարել ուրուք իմանալ, եթէ ոչ իցէ քաջ տեղեակ յոյն լեզուի, որպէս յայտ է որոց ընթեռնուցուն զԳաւիթ Մնյաղթ, զՓիլոն եւ զայլ եւս թարգմանութիւնս այնր ժամանակի: Սոյն այս եղեւ պատճառ որով եմուտ յոյնութիւն կամ հելլենաբանութիւն ի հայ լեզու. մինչեւ զարմանալ Եւրոպացւոց՝ որոց ուսեալ է զհայ լեզու, ընդ այնչափ նմանութիւն սորա ընդ յունին: Աւգինէոս Բորէ գաղղիացի ասէ. «Արդ եւ կազմութիւն հայ ասացուածոյ՝ գնացից յունական առաջագրութեան կատարեալ նման է. եւ կարօղ է յունին ի դարձս եւ յանկանոնութիւնս իսկ նորա յաջող իմն հաւատարմութեամբ նմանօղ լինել, այնպէս զի հայ թարգմանութիւնք ճիշդ իմն կաղապար են սկզբնական օրինակացն, եւ չիք այլ լեզու որ զայս առաւելութիւն բարձրագոյն աստիճանաւ ստացեալ ունիցի», * : Արդարեւ լեզու մեր նման է յոյժ յունին, այնու զի, որպէս քաջ յայտ առնէ եւ նոյն այրօտարական, յայնմ ցեղէ լեզուաց է, զոր Հնդիկ - գերմանական կոչեն բանասէրք, յոր եւ յոյնն պատշաճի. բայց այն ճիշդ նմանողութիւն ընդ յունին, զոր ունի մինչեւ ցանկանոնութիւնս անգամ յունականին, ոչ

* Եւգ. Բորէ. Հմտ. պոմ. կարգ. Միթ. ԳԼ. Ե :

է անդատին ի բնէ եւ ի բնութենէ Հայ լեզուի, այլ յետոյ մուծեալ որպէս արդ յուցար:

Թէպէտ եւ զայս յայնութիւն ոչ ամենեքին ի կիր արկին, որպէս ի մտոյ յայտ արասցուք, բայց յայնմ ժամանակէ հետէ բանք որ թարգմանութեամբ ի յայն լեզուէ մուծան ի Հայ, զորս մարթ է յունական - Հայականս կոչել, մնացին ի լեզուին *, եւ ի

* Զայսպիսի բանս եւ անուանս մարթ է յերիս կարգս բաժանել. կէսք այնպիսիք են, որ ամենեւին անհեղեղ թուին լսելաց, եւ ոչ իսկ այժմ ի կիր արկանին. որպէս մակեդանիւն, արտածաղիկեցուցանել, ներադարձեալ, ներմիւսանգամ, ներստորադրական, մակալինել, մակադոյեղուտ, ապաստեղել, ապուսումնել, մակատրամատութիւն, մակաստութիւն, պլլովքն հանդերձ:

Երկրորդ կարգի անուանք այնպիսիք են, որ թէպէտ եւ նորոգ հնարեցան նմանութեամբ յունին, սակայն աւհինքն՝ որ յառաջագոյն ի կիր արկանէին, ոչ խափանեցան, ուստի եւ գտանեմք անխափ ի կիր արկեալ,
 Ἐξοτασις, Արտակացութիւն, Զարմանք, Հիացումն.
 Ἐνάντιος, Ներհակ, Հակառակ, Ընդդիմակաց.
 Ἐγγυμνάσιον, Ներակրթել, Կրթել.
 Συγγραφεὺς, Շարագիր, Մատենագիր.
 Παραζόλουθος, Յարահե-

տեւող, Արբանեակ, աշակերտ.
 Συμφωνία, Շարաձայնութիւն, Միարանութիւն.

Իսկ երրորդ կարգի անուանք են, որ յետոյ մուծան ի սովորութիւն, բայց այնպէս զի հինքն որ յառաջագոյն ի կիր արկանէին, խափանեցան, եւ նոցին զօրութիւն եւ միտք մոռացան, որպէս,

ὑπόστασις, Էնթակայութիւն, Գոյաւորութիւն.
 Ὑπογραφή, Ստորագրութիւն, Նկարագիր, ձեռնագիր.
 Ἐνεργέω, Ներգործել, Ազդել, յաջողել.
 Απόδειξις, Ապացոյց, Ընծայութիւն.
 Ἐπὸνυμον, Մականուն, Յորջորջանք, անուն յորջորջանաց.

Ἐνεστώς, Ներկայ, Աաջիկայ, մտաւոր.
 Συνίστημι, Բաղկացուցանել, Զօդել.
 Ἐξίς, Ունակութիւն, Ըմբռնութիւն.
 Ἐπίσκοπος, Վերադիտող, Դէտ, ոստիկան, տեսուչ.
 Σύνδεσμος, Հաղկալ, Զօդակալ, զօդ.
 Συνεχής, Շարունակ, Միաշար, միայար.

պլլովք բազմօր հանդերձ:

բազումս ի մատենադրաց ազգիս սպրդեալ են, է՛ յորում շատ, եւ է՛ յորում սակաւ:

Այս փոփոխումն զոր մուծին երկրորդ թարգմանիչք այնպէս յայտնի է, մինչ զի թուի թէ եւ կղեմէս կալանոս զայն ակնարկիցէ յառեւն թէ “Մովսէս քերթող, Գաւթ փիլիսոփայ եւ Մամբրէ... փարթամացոյցին... զլեզուն Հայոց, առնելով զնա յոյժ գեղեցկաշար եւ առատաբուղիս բարդեալ բառից ըստ նմանութեան Յունաց լեզուին”:

(Սերեւս հարցանիցէ ոք թէ զինչ պատճառք ի միջի կային, վասն որոյ եկին սոքա յառնել զայն փոփոխումն: Չիք ինչ յայտնի պատճառ. մարթ է կարծել թէ վասն այնր պատճառի, զորմէ վերագոյն ասացաք, եկին յայն: Այս ինքն է տեսեալ զի վասն չեւ եւս վարեալ լինելոյ լեզուին ի գիտութիւնս, հայ բանք կամ անուանք ոչ տային զիմացումն յունին, այս ինքն մեկին եւ որիչ միտս առ ի նշանակել զայս ինչ կամ զայն ճշգրիտ, որ արդարեւ ի գիտութիւնս անհրաժեշտ կարեւոր է, խորհեցան առնել այնպէս՝ զի զինչ եւ ասիցի ի հայ, տացէ զմիտս յունին, եւ զայս ոչ այլազգ այնպէս բարւոք առնել համարեցան, որպէս զյոյն բանս ոչ ըստ մտաց, այլ ըստ կազմութեան ի հայ այսր շրջելով, որպէս ի վերագոյն ցուցաք: Բայց վասն ճշգրտելոյ զմիտս բանից առ ի նշանակել զայս ինչ կամ զայն միտս, չէր հարկ յայնչափ փոփոխումն գալ եւ զայնպիսի այլայլութիւն ի բազմաթամանակեայ լեզուն մուծանել: Օ՛ի ճշգրութիւն եւ որոշումն՝ ստեպ ի կիր արկանելով զբան ինչ եւ սովորութեամբ լինի, եւ ոչ նորոգ բանս ստեղծանելով կամ յօգելով, որպէս եւ յայլ լեզուս տեսանեմք, որ զբուն բանս իւրեանց առ սակաւ սակաւ ընդեւացուցանեն ի ճիշդ եւ յորոշեալ միտս: Բայց դրեացոք թէ հարկ ի վերայ կայր, գոնեայ ի բանս գիտութեանց ի կարեւոր գէպս միայն պարտ էր զայնս

սեպհականեւ եւ ոչ զբովանդակ լեզուն եղծանեւ եւ ծեքեւ :

Եւ թէ ասիցէ որ թէ արդեւք ընդունելի լեալ իցէ այն նոր սովորութիւն յայնմ ժամանակի, չէ մարթ ասել ինչ ի լոյս* . բայց յարդեանց գործոց տեսանեմք զի էին եւ անուանի մատենագիրք այնր ժամանակի եւ յետոյ, որ ոչ ի կիրարկին զայն կարգ . որպէս Մամբրէ, Եղիշէ, Յովհան Մանդակունի, Փարպեցի, Աբրահամ Մամիկոնեան : Գարծեալ բազում թարգմանութիւնս գտանեմք, որք, որպէս հաւանութեան թուի, յայնմ ժամանակի թարգմանեցան, որպէս Վարք Անտոնի, Յառաջաբան Գաւթի մեկնութեան արարեալ Աթանասայ, Նեղոսի խրատք, այլովքն հանդերձ, որ ի յոյնութենէ անտի այնր ժամանակի ազատ են : Եւ այնպէս եւ ոչ ի մատենագիրս երկոտասաներորդ դարին, որպիսի Շնորհալին է, եւ Վկայասերն եւ Սարգիս եւ Իգնատիոս այլովքն հանդերձ, զորս քան զամենայն մատենագիրս յետ հինգերորդ դարուն ազնուագոյն մարթ է հաշուել, երեւին նոյնպիսի սովորութեան հետք, միայն ուրեք ուրեք ի սոսա բանք ինչ իբրեւ ի սովորութենէ մնացեալ նշմարին, որպէս վերագոյն ասացաք :

Թէպէտ եւ, որպէս տեսաք իսկ, յեղծումն եւ ի խանդարումն լեզուին եղեւ այս սովորութիւն, զի յայնմ հետէ կորեաւ այն առաջին վայելչութիւն եւ հոյակապ պարզութիւն եւ ընտրութիւն հին հայ լեզուի, բայց քանզի որ առաջնորդն եւ սկիզբն եղեն այսպիսի փոփոխման, են արք անուանիք ճոխութեամբ, որպիսի որ Խորենացին էր եւ Գաւթի անյաղթ, Գիւտ եւ այլ եւս աշակերտակիցք նոցա, վասն այնորիկ վասն պատուոյ այնպիսի արանց եւ միանգամայն զի մի յան-

* Թերեւս զայս ակնարկիցէ ասել Խորենացոյն յԱղբսն, թէ ճիծաղին զմեւք եւ արհամարհեն իբրեւ զանհատ տառնովք, եւ որ ոչինչ պիտանացու ունիցի արուեստ :

դուզն ինչ դատաստան դատիցիմք, չասեմք թէ ո՞ճ եւ ասացուած երկրորդ թարգմանչացն ամենեւին իսկ եւ յամենայնի մերժելի իցէ, այլ արժան համարիմք վասն զհին բնակ պայման լեզուին անխառն յանուանեալ յոյնութենէ անտի պահելոյ, երկուս ազգս կամ կերպարանս ո՞ճոյ զատանել. մի՛ Անխառն, յորում արժան իցէ որչափ մարթ է նմանութեամբ առաջին թարգմանչացն յամենայնիւթս, յուսմունս իսկ, զհին հայ բարբառ ի բանից եւ յասացուածոց որ ի յունէ անտի ի հայ սպրդեցին, անխառն եւ յստակ պահել, եւ միանգամայն բնակ եւ համեստ վայելութեամբ լեզուին. եւ երկրորդ խառն, յորում համարձակ իցէ իւրաքանչիւր ումեք ի բանս կամ յասացուածքս զերկրորդ ո՞ճոյ զհետ երթալ: Օայս խտրանս եւ յայլ հին լեզուս տեսանեմք, որպէս ի հռոմայեցւոց բարբառ:

Վիցուք այժմ զանուանիս ի մատենագրաց ժամանակիս այսորիկ:

Մովսէս Խորենացի, զլիաւոր եւ անուանի ի մէջ ամենայն աշակերտակցաց իւրոց, տեղեակ արտաքնոցն ուսմանց, վարժեալ եւ կրթեալ յԱղեքսանդրիա: Բազում են սորա գործք, Պիտոյից գիրք, Երկրագրութիւն, Ճառք, Թուղթք, եւ զլուխ ամենեցուն Պատմութիւն Հայոց, գործ հռչակաւոր ի բազում լեզուս թարգմանեալ, որ այժմ ի մատենագրաց իսկ Եւրոպացւոց հաւասար ընտիր մատենագրաց հնոց մեծարի եւ գայ ի վկայութիւն:

Լեղեշէ վարդապետ, որ էր դպիր սրբոյն Վարդանայ, զորոյ զնահատակութեան պատմութիւն գրեաց գեղեցիկ ճարտարախօսութեամբ: Սորա համարին եւ մեկնութիւնք եւ ճառք ինչ եւ խրատք:

Սամբրէ կրտսեր եղբայր Խորենացւոյ, սորա են ճառք ինչ:

Վիւտ, սորա թուղթք ինչ գոն:

Վաւիթ յորջորջեալ Անյաղթ , քեռորդի խո-
րենացւոյ . սորա են ճառք եւ թարգմանութիւնք , սահ-
մանք եւ մեկնութիւնք փիղիսոփայականք :

Յովհան Մանդակունի , սորա են ճառք ինչ վար-
դապետականք :

Լն եւ թարգմանութիւնք , որպէս Փիլոնի , Պղա-
տոնի եւ այլոց փիղիսոփայից եւ իմաստնոց արտա-
քնոց , եւ դործոց ինչ ոմանց ի հարց սրբոց , որպէս
Լթանասի , Աիւրդի , Նիւսացւոյն , Նազխանզացւոյն .
նոյնպէս վաբք Աղեքսանդրի այսր ժամանակի թարգ-
մանութիւն է , այլովքն հանդերձ :

Ինդ մատենագիրս ժամանակիս այսորիկ է եւ
Ղազար Փարպեցի , որոյ է յօրինեալ պատմութիւն
Հայոց :

Ղատանին եւ այլ երկու մատենք նշանաւորք ,
առաջին Զենոբայ ասորւոյ պատմութիւն դարձի դա-
ւաւին Տարօնոյ . համարի գրեալ յասորի բարբառ .
ժամանակ թարգմանութեանն է արգարեւ յետ հին-
գերորդ դարու , սակայն չէ յայտ թէ յորում ժամա-
նակի կամ յումէ իսկ թարգմանեալ իցէ : Արկրորդն
է Յաճախապատում գիրք երանելի Հօր մերոյ Գրի-
գորի լուսաւորչի , որ կարծի ի հայ բարբառ գրեալ
յունական կամ ասորական նշանագրովք եւ ապա ի
հայ շրջեալ . բայց քանզի ասի թէ յաբքունական
մատենագարանի Պարիս քաղաքի գտանի ձեռա-
գիր օրինակ սորին մատենի յունարէն * , կարօտ է
քննութեան թէ թերեւս ի յոյն լեզու գրեալ իցէ
եւ յետոյ թարգմանեալ , մանաւանդ զի ոչ սակաւ
նշմարանք յետոյն թարգմանելոյ այնր երեւին . բայց
որպէս ասացաք , վասն սորին քննութիւն պիտոյ է :

* Զայս ասէ Կարողոս Փրեզերիկոս Նայման ի գիրսն Հան-
դէս պատմութեան հայերէն գրագիտութեան , գրողմեալ
ի Ղիփսիա , 1836 :

դ. Պայման լեզուի յեռ երկրորդ Խարժմանչաց կամ ի
հինգերորդ դարե մինչև ցԳԺ. եւ անոր ցԺԺ. դար:

Ճամանակս այս, որ գրեթէ երկուսուսան դա-
րուց անջրպետութիւն ունի, բովանդակէ բազում
մատենագիրս, որ զայլեւայլ իրաց կարգեցին եւ
թարգմանեցին: Ասի համօրէն զոճոյ այսր երկայ-
նաձիգ ժամանակի ասասցուք, եւ ապա յանուանէ
զկարի ծանօթագոյնան եւ որոց դորձք յայտնի եւ ի
ձեռին կայցեն մեր, նշանակեսցուք:

Աճ ժամանակիս այսորիկ չէ հաստատուն ինչ եւ
մենակերպ, այլ գրեթէ իւրաքանչիւր դարու, մա-
նաւանդ թէ անցնիւր մատենագրի է սեպհական իմն
ոճ: Օչայս ինչ մարթ է ասել համօրէն, թէ ժա-
մանակս այս, թէպէտ եւ ունիցի զբազում անուա-
նի մատենագիրս յանդիման կացուցանել մեզ, սա-
կայն ի գեղեցկութեան, յընտրութեան եւ ի հոյա-
կապ բարձրութեան հայ լեզուի, ոչ այնպէս դիւրաւ
մարթի հաւասարել արժանեաց ոսկեղէն ժամանակի
առաջնոց թարգմանչաց, եւ ոչ իսկ բազմաց յեր-
կրորդ թարգմանչաց: Մերթ նշմարեմք մատենագիրս
ի խուռն եւ յաւելորդ վարդս անկեալ, բռնազօ-
սութիւնս բանից եւ ասացածոց, եւ նկարագիրս ոչ
բնական վայելչութեամբ լեզուին յայտ արարեալ,
այլ ի խնդրեալ հնարագիտութենէ: Մերթ եւս
տեսանեմք արդարեւ ի համեստ իմն պարզութեան
եւ ի յայտնութեան, բայց առանց ինչ համեմանաց
վայելչութեան որ սեպհականն է ոսկեղէն գրչաց: Ի
զի տեսանեմք յոմանս ընդ գիտնական ինչ խօսից եւ
զմտացածին բանս եւ յայտարարութիւնս կցկցեալս,
ասացածս գրեթէ անհնարինս առ իմանալ: Իւ է
զի դարձեալ, որպէս յեւթնեւտասներորդ դարու,
նկատեմք ամենեւին եղծումն եւ խանդարումն բո-
վանդակ լեզուի, եւ գրեթէ խառնախօս իմն եւ այ-

լանդակ բանս եւ ասացուածս, որ զսպառապուռ բարձունն բարւոքն ճաշակի ի հայ լեզուէ այնր ժամանակի մարդկանն ցուցանեն:

Դ. Կիցուք այժմ եւ զազնուագոյնս ի մատենագրաց այսր ժամանակի:

Ի Զ. ԴԱՐՈՒ. Աբրահամ Մամիկոնեան. սորա գրեալ է զպատմութիւն տիեզերական ժողովոյն եփեսոսի:

ՅԵ. ԴԱՐՈՒ. Անանիա Շիրակացի, տեղեակ լեզուաց եւ հմուտ ուսողութեան եւ աստեղագիտութեան, որ եւ Համարօղն յորջորջեցաւ. սորա գրեալ է զաստեղագիտութենէ, զլափուց եւ զկշռոց, զուսողութենէ, զհամարողութենէ առանձինն, են նորա եւ ճառք ինչ:

ՅԸ. ԴԱՐՈՒ. Յովհան Օճնեցի. սորա գոն պէսպէս ճառք:

ՅԹ. ԴԱՐՈՒ. Յովհաննէս Զ. կաթողիկոս. սորա է պատմութիւն Հայոց:

Թովմա Արծրունի, այր տեղեակ հին պատմութեանց եւ բազում լեզուաց հմուտ. սա ի խնդրելոյ Գաղկայ արքայի արծրունւոյ գրեաց ի հինգ դպրութիւնս պատմութիւն, յորում թէպէտ եւ զազգահամար եւ զիրս Արծրունեաց պատմէ, սակայն եւ զայլ ինչ բազում տեղեկութիւնս պատմութեանց խառն յիշատակէ:

Ի Ժ. ԴԱՐՈՒ. Խոսրով մեծ. սորա արարեալ է զմեկնութիւն ժամակարգութեան:

Գրիգոր Նարեկացի, որդի Խոսրովու մեծի. սորա պէսպէս ճառք են, եւ գանձք եւ տաղք եւ մեկնութիւնք, որպէս երգոց երգոյն եւ Ով է գայի, եւ մեւս եւս անուանի մատենան աղօթից:

Ստեփանոս Ասողիկ. սորա է պատմութիւն Հայոց հանդերձ ժամանակադրութեամբ, վասն որոյ մեծարի յոյժ: Ոմանք սորա համարին եւ մեկնութիւն

իմն երեմիայ, զոր այլք այլոց հաշուին, բայց չէ յայտ թէ ում :

Ի ԱԺ. ԴԱՐՈՒ. Գրիգոր Մագիստրոս, այր ճարտար, տեղեակ փիղիսոփայութեան եւ հին վիպասանութեան, վարժ ի յոյն եւ յարաբացի դպրութիւնս, սորա են թուղթք ինչ, եւ դպրութիւն մի կամ քերականութիւն հայ լեզուի վասն որդւոյ իւրոյ Վահրամայ : Ան սորա եւ գիրք ինչ չափով, յորս գլխաւոր է համառօտ պատմութիւն հին եւ նոր կտակարանաց ի հազար ստիքս բովանդակեալ : Գրեթէ սա եղեւ առաջին որ եմոյծ ի հայ յօրինել բանս չափով այնպէս, որպէս այժմ ի կիր արկանեմք, ուստի եւ մարթի համարել հայր այնր ազգի չափողութեան :

Արիստակէս Լաստիվերոցի սորա է պատմութիւն ինչ, որոյ գլխաւոր նիւթ է նկարագիր կործանման Անոյ :

Գրիգոր Վկայասէր, որդի Գրիգորի Մագիստրոսի, այր անուանի եւ քաջ. սորա են բազում թարգմանութիւնք նահատակութեանց վկայից, եւ առանձինն վարք սրբոյն Յովհաննու Ոսկեբերանի, եւ այլ եւս երգք ինչ :

ՅԲԺ. ԴԱՐՈՒ. Աերսէս Կլայեցի, որ անուանեալ կոչի Շնորհալի. այր բանաստեղծ եւ բանասէր, որոյ գոն բազում թուղթք եւ ճառք արձակ, եւ այլ եւս բազում ինչ չափով յօրինեալ : Սա զօրինակի չափողութեան Արաբացւոց, որ Վամիատն կոչի ի նոցանէ, զհետ զնաց, եւ զառ ի Մագիստրոսէ ի կիր արկեալ պայման կատարեալ գործեաց :

Սորա գործք երեւելիք չափով՝ են Յիսուս որդի եւ ողբք Եդեսիայ :

Ոչ սակաւ նշանաւոր եղեն ի նմին ժամանակի Սարգիս վարդապետ եւ Իգնատիոս, որոց առաջնոյն կան մեկնութիւնք կաթողիկէ թղթոց՝ եւ երկրորդին Ղուկայ աւետարանին :

Կերսէս Լամբրոնացի նշանաւոր յոյժ եւ արգեամբք եւ գրովք: Ի գործոց սորա հռչակաւոր են ատենախօսութիւնն եւ ճառք ի համբարձումն Տեառն եւ ի դալուստ Հոգւոյն սրբոյ եւ պէսպէս մեկնութիւնք:

Մխիթար Գոշ թերեւս առաջին որ գրեաց առակս հայ լեզուով:

Յովհաննէս Սարկաւազ այր գիտուն, սորա յօրինեալ է պատմութիւն Հայոց, որոյ հատակոտորք միայն գտանին առ Սամուէլի երիցու, դարձեալ պէսպէս ճառս եւ երգս:

Սամուէլ երէց, հրամանաւ Գրիգորի Կաթողիկոսի պահաւունդ յօրինեաց կանոն ժամանակական իսկզբանէ աշխարհի մինչեւ ցիւր ժամանակս, որ եւ ի բարբառ հռոմայեցւոյ թարգմանեալ է հանդերձ Քրոնիկանիւն Եւսեբեայ դրոշմելոյ ի Մեդիոդանոն քաղաքի:

ՅԳԺ. ԴԱՐՈՒ. Յովհաննէս Երզնկացի, սորա են ճառք եւ մեկնութիւնք. նորին եւ մեկնութիւն հին քերականութեան:

Յովհաննէս Վանական աշակերտ Մխիթարայ Գոշի, մի է ի մատենագրաց անուանեաց այսր դարու. ի մատենագրութիւնսն սորա են մեկնութիւն Յովբայ, եւ բազում ճառք եւ մեկնութիւնք եւ թուղթք: Սորա աշակերտ էր Վարդան մեծ վարժեալ իմաստութեամբ, եւ տեղեակ լեզուաց. որոյ է պատմութիւն իսկզբանէ աշխարհի մինչեւ ցթագաւորութիւն Հեթմոյ առաջնոյ. դարձեալ մեկնութիւնք պէսպէս զրոց աստուածաշունչ մատենից, Սաղմոսի, Հինգ դպրութեանցն, Երգոց երգոյն, Գանիէլի, եւ այլ եւս ճառք եւ գովեստք եւ երգք:

Ի սմին դարու եկաց եւ Արիստակէս դրամատիկոս, որոյ յօրինեալ է զարուեստ գրչութեանն, եւ բարբառարան փոքրիկ, որպէս կարծի:

Յետ այսորիկ սկսաւ տակաւ նուազել եւ անկանել լեզուն ի յաջորդ դարս, մինչեւ յընդմիջել եւթնեւտասներորդ դարին երկրորդ անգամ կրեաց հարուած, եւ որպէս երբեմն ի յոյն անդր, նոյնպէս յայնժամ ի լատին անդր կերպարանափոխ եղեւ, մինչեւ ի սկիզբն ԸԺ. դարու ի ձեռն մեծին Մխիթարայ եւ նորին աշակերտաց միւսանգամ արծարծեցաւ:

Եթէ ոք զպայման լեզուի յարդի ժամանակիս կամիցի դիտել, առանց ինչ խղճելոյ մարթ է ասել թէ յառաջագիմութիւն յոյժ նշմարի օրբստօրէ յընտրութեան եւ ի բարւոյն ճաշակի, մանաւանդ յետ ի լոյս գալոյ ոչ սակաւ դրոց ժամանակին թարգմանչաց, որ յիրաւի անուանիցի ոսկեղէն ժամանակ հայ լեզուի: Չիք երկբայել թէ ի ձեռն այնպիսի օրինակաց եւ վարդապետաց, եւ նոցին զգուշաւոր եւ ընտրող նմանութեամբ մարթ է առաւել ի պայծառութիւն հանել զհայ բարբառ:

Դ. Պայման լեզուի զոր պարտ է մեզ ունել յարդի ժամանակս:

Արդարեւ յիւրաքանչիւր ուրուք կամս է ապաստան զինչ եւ է պայման, զո՞ եւ պէտ մատենագիր ընտրել, զի երեքին պայմանք եւս, զոնէ այժմ, ունին ճոխութիւն: Բայց եթէ առաւելութիւն միումն տալ արժանի իցէ, յիրաւի արժան է զառաջին պայման եւ զառաջին ժամանակ, որ է ըստ մերոց բանից առաջին թարգմանչացն, քան զայլոն առաւել եւ ազնուագոյն հաշուել, եւ զնոյն ընտրել օրինակ բարւոք ճաշակի ի հայ բարբառ:

Ասան այնորիկ պարտ է զվրիպական ինչ կամ զօտարոտի բանս եւ զասացուածս եւ զնշանակութիւնս բանից սպրդեալս ընդ ժամանակս ժամանակս ի բաց օրբել. եւ զայս ոչ այլազգ այնպէս դիւրաւ եւ ճշգիւ

մարթ է տանել, որպէս դեղերելով ի համեմատել զընտիր ընտիր թարգմանութիւնս մատենագրաց հինգերորդ դարուն, մանաւանդ առաջին թարգմանչացն, որով իբրեւ թէ թափ անցանիցի ի միտս բանից եւ ասացուածոց: Առ ընթեռնուլ զմատենագիրս սակաւ ինչ օգտէ ի կատարեալ ուսումն լեզուի, ուր լեզուն չիցէ կենդանի: Առ կատարեալ գիտութիւն լեզուի պահանջի, զի որ գրէն գիտիցէ զգորութիւն, զընդարձակութիւն իւրաքանչիւր բանի, զընդ միմեանս լծակցութիւն, զհամանունութիւն բանից, այնպէս զի ազատաբար կարող լինիցի ի պէտս պէտս ըստ պատշաճի, գիւրաւ եւ վայելչութեամբ վարել. զի երեք այսոքիկ պատշաճութիւն, գիւրութիւն եւ վայելչութիւն, որ են դրոշմ բարեղք ճաշակի, պահանջին յամենայն մարդոյ որ կամիցի մատենագրել որով եւ է լեզուաւ: Առանց այնր գիտութեան, զոր ասացաք, բազում ինչ սխալ եւ անպատեհութիւն սպրդի ի լեզու, եւ առ սակաւ սակաւ կորնչի ոգի եւ ճաշակ լեզուին. զի իւրաքանչիւր սկսանիցի գրել եւ վարել այնպէս, որպէս ինքեան հաճոյ թուիցի, եւ ոչ որչափ լեզուն տանել բաւական իցէ. քանզի ամենայն լեզուի է չափ եւ սահման, ըստ որ չէ իշխան որ եւ է մատենագիր անցանել:

Առանձինն ինչ տեղեկութիւնս զիւրաքանչիւր բանից եւ ասացուածոց, թէ որ այն ընտիրն իցէ եւ որ սխալական, կամ զինչ նախամեծար եւ որ օտար այլովքն հանդերձ, զայն ի դպրութիւնս (քերականութիւն) եւ ի բարբառարանս ծանուցուք:

ՄԵՍՆ ԵՌԱՋԻՆ

ԳԵՂԵՅԻ Կ ՈՒՍՄՈՒՆՔ

283 Ե թերեւս անդէպ զգեղեցիկ ուսմունս (belles lettres), որ զգարութիւն, զպատմութիւն, եւ մանաւանդ զբանաստեղծութիւն եւ զճարտարախօսութիւն բովանդակեն, ավուճս ծանծաղագոյնս խորաքնին գիտութեանց անուանել: Արդարեւ գեղեցիկ ուսմունք են, որ զոր օրինակ զազգ մարդկան անդրտին, նոյնպէս զԽրաքանչիւր ոք աստիճան յաստիճանէ ի խելամոտութիւն գիտութեանց ածեն: Օգնորք (երեւակայութիւն) եւ յիշատակ՝ զորս գեղեցիկ ուսմունք գրաւեն, իբրեւ անդաստակ իմն եւ դաւիթ կան ի մուտս անդ մտացն, ընդ որս եթէ չմտանիցէ ոք, զիարդ ի ներքս անդր գիտութեան եւ խելամոտութեան մտանել կարիցէ: Արդ բանաստեղծութիւն զցնորսն կրթելով եւ պատմութիւն զյիշատակն, որոց օգնական հաւատարիմ կան ի մտոյ դպրութիւն եւ ճարտարախօսութիւն, պատրաստագոյնս եւ մտավարժս յարդարեն զողիս զհետ մտանել եւ հասանել գիտութեանն գաղտնեաց: Ապա պարտ եւ պատշաճ իցէ մեզ, մինչ չեւ ի խորս գիտութեանց մխեալ, առ եզերքն գեղերել, եւ յառաջ քան զխուզել եւ զորոնել զյատակս խելամոտութեան խորայոյզ մտաց, զարտաքին երեսս տեղեկութեանց ի զնին արկանել:

Արդարեւ ի նկարագրին եւ ի բնութեան գեղեցիկ ուսմանց ոչ տեսանեմք զխիստն անաչառութիւն գիտութեան ի հետադօտել, եւ ոչ զծերականն հանդարտութիւն եւ զգօնութիւն ի խորհել զճմարտու-

թիւն, եւ զնա ոչ ի պատկերի եւ ի նմանութեան,
 այլ անձամբ եւ գոյիւ իւրով երեւեցուցանել: Բայց
 ոչ ապաքէն ամենայն ուրեք նշմարեմք ի նոսա մեղ-
 մական զուարթութիւն յրմբոնել, եւ ցածուն արա-
 զութիւն ի յանդիման կացուցանել ի գոյնս գոյնս
 զընութիւն յիւրում պարզն եւ նմանագոյն հայեցուա-
 ծի: Վարձեալ եւ ի պատմութեան համօրէն գրա-
 գիտութեան՝ պատահաբք գեղեցիկ ուսմանց այլա-
 կերպ են ի պատահարաց անտի գիտութեանց: Վի-
 տութիւնք յերկուս պայմանս միայն երեւին, ի շի-
 նութեան եւ ի Լքման. ի մեծապքանչ պայծառու-
 թիւն ելանեն ի ձեռս Զունաց, եւ ապա ժամանակս
 ինչ անկեալ զնին անխնամ, յետուստ ուրեմն օ-
 զնականութեամբ Երաբացւոյ յարուցեալ, յար-
 գեաց դամ քան զդամ ի կատարումն անդր իւրեանց
 յառաջադէմ մատուցանին: Իսկ գեղեցիկ ուսմունք
 գրեթէ հանապազօրդ փոփոխեն զպայման. յամե-
 նայն ժամանակաց զլուխս, ի բնաւ ազգս յայլեալ
 երանգս յանդիման կացուցանին արդիւնք զուարթա-
 գին ուսմանց: Յառաջադիմութիւնք միոյ դարու ի
 կատարումն անգր ճշմարիտ ճաշակի եղծանին ի վնա-
 սիչ բռնութեանց այլոյ դարու, որ այլազգ իմն ճա-
 նապարհաւ յառաջադէմ մատչել փորձ փորձեն:
 Ճանապարհ՝ զոր մի ազգ գնայր յընթացս այսոց
 արուեստից, զայն մեւս ազգ որ զնորին զհետ գայ,
 թողու Լքանէ, եւ նոր իմն շաւիղ հորդել անձին
 կամի. եւ այսպէս չքնաղագոյն եւ վայելազոյն առ-
 նի տեսիլ փոփոխմանց եւ պատահարաց գեղեցիկ
 ուսմանց, քան գիտութեանց: Ակատեսցուք այժմ
 ուշ ի կուրծս մտադեւր զընթացսն զոր ընթացաւ
 փութով եւ ուսմամբ այնչափ բազմաժամանակեայ
 դարուց եւ խուռն ազգաց զուարճալիցն գրագի-
 տութիւն: Բայց լուիցուք միանգամ թէ զինչ
 սքանչելին Գրդիլ զգեղեցիկ ճարտարութեանց նուա-
 գիցէ:

Ո՞ր գեղեցիկ արուեստք,

Ո՞ւր հաճոյ լինել ձեր չեն իրաւունք արդար .
Ե՞տե՞րում խնդութեան՝ խնդութիւն ինչ օտար :
Ո՞չ . զիւր քաղցր վայրկեանս այր իմաստուն ձեզ տայ .
Ի ձեր բազուկ ննջէ , վասն ձեր զարթնու նայ :
Ձի՞նչ , մանաւանդ մինչ բնաւ նիրհեն ըզնովաւ շուրջ
Լոյս տայ իւրում հսկման շնչական լապտեր լուրջ :
Դուք ըզմիշտ իւր սփոփէք , բարեւէն կազմէք դուք .
Դուք իսկ էք գանձ նորա , դուք նորա պատուոյն շուք :
Սէր գեղեցիկն ամաց , յոյս ծերութեան անգամ ,
Դուք էք ընկեր դաշտաց , դուք ուղւոյն բարեկամ :
Յառաքինութեան ծոց , հանգստեան եւ ուսման ,
Ըբսոր իսկ ձեւք հանդերձ է սուրբ իմն ապաստան :
Այսպէս հռոմ հռետորն , ի Տուսկուղեան անտառս ,
Ջապարխատարն Հռոմայ մոռանայր իմն ըզփառս :
Իւր ոտին արժանի նոյնգունակ ի Փրենէս
ՁԱգուեսոյին առնոյր հանգստեանն ըզհանդէս :
Երկրցունց թըւէր հեշտ ազնիւն արսորման վիշտ :
Եղճիկ ոգւոց խտաց , վա՛յ ունայն անձանց միշտ ,
Որ զարուեստս անգունեն յաջող աւուրս իւրեանց ,
Գեղեցիկ արուեստք եւս ըզնոսա նեղութեանց ,
Ի ժամանակ վշտի , թողուն վըտարանդի .
Այլ ընդ իւրեանց մտերմաց յամեն զոյգ ի բանդի :
Ընդ նոսա գնան ի մարտ , եւ , սիրոյն փոխարէն ,
Ջաքսոր նոցին սփոփեալ , երգեն ըզդարձն այսրէն :

ԴԸՂԻՂ. ՄՇԼԿ. ԳԵՂ.

Ե. ԳՂՈՒԻ

ԳՊՐՈՒԹԻՒՆ ԿԼՄ ՔԵՐԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆ

ԹԻՊԵՏ եւ չիք կապանք որ չիցէ ծանր եւ դժբն-
դակ , սակայն դպրութեանն կապանաց պարտիմք
չնորհակալ լինել . զի ոչ միայն ինքն չէ ծանր , այլ
եւ դիւրին եւ թեթեւ առնէ զայն՝ որ ի բնէ դժուա-
րինն եւ ծանրատաղտուկ է : Ոչ այլ ինչ է պաշ-
տօն եւ արբանեկութիւն դպրութեան , բայց զբիրտն
բարբառ ընդ կարգօք եւ ընդ օրինօք արկանել : Եթէ
կարգ մայր է դիւրութեան , որպէս խառնակութիւն
նԿԱ. ՈՒՍՄ.

դժուարութեան, քանի՞օն ապա մեծարոյ չիցէ դպրութիւն, այնու զի կարգ դնէ այնմ որ որչափ կարեւոր է մարդկան, նոյնչափ բազմակնճիւնն եւ խառնակ է: Դամանակ, թիւ, միջոց ի խօսս մաթեմատիկայէս զատանել, զանցեալն, զառաջիկայն եւ զապառնին որոշել, դէմն, առնելիս եւ կրելիս, զգոյացութիւն, զպատահարս եւ զորպիսութիւն փիղիսոփայաբար ճշգրտել, որով դիւրութիւն ի խօսել, լուսաւորութիւն յառնուլ ի միտ զխօսս, յաջողութիւն ի բաժանել, կարգել եւ ամփոփել զբնութեանս մեր ուսանիմք, ոչ ապաքէն դպրութեան արուեստին շնորհք են: Ոչ այլազգ պատշաճագոյնս կարեմք զմտաւ ածել զդպրութիւն, բայց իբրեւ լեզուի կամ բարբառոյ սահմանապահ, որոյ է համ դնել անկարգն արշաւանաց խորհրդոյ, եւ իբրեւ թումբ ինչ որ դժուր ձանս խօսից ի չափու ունիցի: Արդարեւ սորա է ոչ միայն ճարտարախօսութեան որ զշնորհս լեզուի խնդրէ, այլ եւ բանաստեղծութեան ցուցանել զիւրեանց չափ եւ սահման: Ասան այնորիկ ի մուտս գեղեցիկ ուսմանց յառաջ քան զնոցունց ձառել, զսմանէ լինին բանք:

Արդ դպրութիւն անուանեալ կոչի գիտութիւն բարբառոյ կամ արուեստն որ ուսուցանէ զուղիղն խօսել եւ զգրել: Արկու աղղք սկզբանց են նորա, զի կէսք յօրինացն զոր աւանդէ անփոփոխ են, եւ ընդ հանուր ի կիր արկեալ եւ յամենայն բարբառս միազգի եւ մենակերպ, այնու զի կապեալ են ընդ կարգի խորհրդոյ եւ զհետ երթան բնութեան նոցա. իսկ կէսք փոփոխականք են, եւ յայլեւայլ բարբառս այլակերպ, եւ որ պահենն զօրէնսն զայնոսիկ, մարթէ թէ ըստ կամի փոփոխիցեն զնոսա: Յառաջնոց օրինաց անտի յօդեալ կայ համօրէնն եւ ընդհանուր դպրութիւն, եւ ի յետնոցն մասնաւոր դպրութիւնք:

Արի իմն ընդարձակ էր սահման դպրութեան առ նախնեօքն քան այժմ: Զինք, որպէս Առին-

տիղիանոս ասէ, բաժանէին զգլորութիւն ի հնարական (méthodique) եւ ի մեկնողական (exégétique). առաջինն ուսուցանէր զօրինակ բարեոք խօսելոյ եւ ուղիղ գրելոյ, եւ յօրինէր կարգէր զօրէնսն այնմ հասանելոյ. իսկ երկրորդն պարապէր ի մեկնել զմատենագիրս: Ահա եւս երրորդ գործ հնոց գրամատիկոսաց էր, զմատենագիրսն ուղղել եւ առնել դատաստան թէ վաւերական իցեն արդեւք, եւ անուանեալ կոչէր դատողական (critique): Ասան որոյ բազումք ի գրամատիկոսաց Բանասէրք կոչէին եւ ոմանք Բազմավէպք:

ՊԼՏԻՆՈՒԹԻՒՆ. Յայտ իսկ է թէ համօրէն գլորութեան չիք այլ սկիզբն բայց սկիզբն բարբառոյն. զի որ խօսին ապաքէն օրինակաւ իւրք խօսի, եւ օրինակն այն, քանզի ի բնութենէ անտի խօսողութեանն է եւ նմին զուգական, վասն որոյ ժամանակակից է բարբառոյ: Ամին իրի առ ի գիտել թէ երբ սկիզբն առեալ իցէ գլորութեան արուեստ, զայն պարտ է խնդրել թէ ո՞ր ազգ եւ յորում ժամանակի զփոփոխական օրէնս՝ որոյ զհետ երթայր յիւրում լեզուին, ի մի բովանդակեալ զարուեստն կարգեաց: Թէպէտ եւ Յունաց բարբառ յետուստ ուրեմն քան զայլ լեզուս, մանաւանդ ասիականս, ծաղկեալ պայծառացաւ, սակայն քաջ մարթի պարծել, թէ քան զայլսն ամենեսին կանխագոյն մուծաւ յարուեստ. եւ, զոր օրինակ զայլ ամենայն մասունս գեղեցիկ ուսմանց, նոյնպէս եւ զգլորութեան ճարտարութիւն առ Յոյնս անդ պարտ է որոնեալ խնդրել: Արիցագոյն եւ հնագոյն բարբառ Սինէացոց վասն բնութեան իւրոց հնչմանցն, վասն յաճախութեան նկարագրոշմ նշանագրացն եւ վասն յօրինուածութեան ազգին, թուէր թէ առաւել քան զայլս ի լեզուաց պահանջիցէ զննութիւնս քննութեանց եւ հրամանս գլորութեան, եւ կարծէր թէ գլորութեան պարտ եւ պատշաճ էր յաշխարհին Սինէացոց լինել ծնեալ եւ

անեալ: Բայց սակայն մինչեւ ցյամայր ամս, ցժամա-
նակս յետինս ոչ երեւեցան ի միջի նոցա նշմարանք
արուեստի դպրութեան: Յայնչափ բացական հնու-
թեան եւ կանխութեան երբայական լեզուին ոչ երեւե-
ցան գրամարտիկոսք հերբայեցիք մինչեւ ցմեռասա-
ներորդ դար: Բաջ ի բաց կանուխ են ի մէջ Պարսից
զանդիկն եւ պահլաական բարբառք. բայց չէ յայտ
թէ յառաջ քան զեւթնուտաներորդ դար իցեն լեալ
մատենագիրք կամ բնաւ մատենաք, որ զայնց լեզուաց
ճառեալ իցեն: Յոյնք եղեն առաջինք, որ հնարեցան
խնդիրս զկազմութենէ բանից, եւ զյօրինուածոյ ճա-
ռից, զլաւութեանց եւ զյոռութեանց ասացածոյ եւ
զայլոց նմանագոյն իրաց առնել:

Օգտաւորնն Գեմակրիտոս արար փիղիսոփայական
քննութիւնս ի վերայ բանից եւ անուանց եւ զաւա-
ռական խօսից. Պլատոնն ոչինչ անարժան իւրում
փիղիսոփայական ծանրութեան համարեցաւ ի բա-
ղում գիրս իւր խոնարհել զիջանել ի խնդիրս գրա-
մատիկոսաց: Իսկ Արիստոտելէս այնչափ ինչ զպէս-
պէս արուեստից խօսելոյ գիրս գնէր, եւ այնչափ ի
մեկնել զՀոմերոս եւ զայլ եւս բանաստեղծս աշխատ
լինէր, զի յիրաւի Գիտն Ոսկերերան ի նա հանէ զսկիզբն
դատողականին եւ դպրութեան: Յետոյ Արիստոտոս
եւ այլք եւս Ստոյիկեանք սկսան իւրեանց անհնարին
ճշդութեամբն ի դպրութեան զեղծանել, եւ զան-
պիտան իմն խնդրովք եկեալ, յիրաւի պարտաւեցան:

Բայց բուն ժամանակ հին գրամարտիկոսաց
մարթ է ասել զՊտղոմեանց ամս, եւ զԱղեքսանդրիա
յիրաւի որ Աթէնս գրամարտիկոսաց ճարտարութեան
կոչիցէ: Աշանաւոր եղեւ առ Պտղոմեաւ Փիղադեղ-
փեաւ Արիստոփանէս բիւզանդացի, վերակացու մա-
տենագարանի քաղաքին Աղեքսանդրացոյ: Յետ
նորա պայծառացաւ նորին աշակերտ Արիստարքոս,
զոր ամենայն հինք իշխան գրամարտիկոսաց համարին
եւ մարթ է կոչել զնա Հոմերոս, Պլատոն եւ Գե-

մտթեւեւ գպրութեան արուեստի։ Ի նորին գպրոցէ
 ելանէին քառասուն նշանաւոր գրամարտիկոսք, որք
 անուանի վարդապետք եղեն արուեստին։ ասի թէ
 ութհարեւր զիրս գրեաց որք ի ձեռս Եռնաց յա-
 ծէին։ Ոմանք նորին աշակերտ համարին զԳիորնի-
 սիոս Թրակացի, որոյ գպրութեան մատենք մինչեւ
 ցմեր ամս հասին, եւ են հնագոյնք քան զամենայն
 զիրս գրամարտիկոսաց որ ի հնոց ժամանակաց ան-
 տի եկին ի մեզ։ Վամանակակից եւ ոսոխ Արիստար-
 քեայ եղեւ Արատէտ մաղոսացի, գրամարտիկոս ի
 Պերգամայ, որ եմոյծ ի Հռոմ զարուեստ գպրութեան։
 Ի նմին ժամանակի էր եւ Ապողոդորոս պատմիչ եւ
 գրամարտիկոս, աշակերտ Արիստարքեայ, զիւանապետ
 մատենագարանի արքային Պերգամայ, ուր ընդար-
 ձակեաց զիւր հմտութիւն մանաւանդ ի դատողակա-
 նին, եւ եղեւ հաստատիչ եւ գլուխ գպրոցին գպրու-
 թեան կացուցելոյ ի նմին քաղաքի։ Այնչափ էր յա-
 ճախութիւն այնոցիկ՝ որ մինչեւ ցժամանակս մեծին
 Պոմպէի այսմ արուեստի պարապէին, զի Ասկղեպիա-
 դէս երկայնաձիգ ինչ պատմութիւն գրէր զնոցանէ։
 Վամանակակից Ասկղեպիադեայ եւ Պոմպէի պայծա-
 րացաւ Գիորնիսիոս աղիկառնացի, որում այնչափ ինչ
 պարտական է գեղեցիկն գրագիտութիւն. եւ Գիգիմոս
 աղէքսանդրացի ի գպրոցէն Արիստարքեայ, գրամար-
 տիկոս եւ մատենագիր բազմածին եւ բերրի արգա-
 սեաց գպրութեան։

Ի ժամանակսն յայնոսիկ ի Հռոմ եւս մու-
 ծաւ ուսումն գպրութեան։ Սուետոնիոս պատմէ
 մանր մի ըստ միովէ զիրս գրամարտիկոսաց ի Հռոմ,
 եւ ասէ եթէ Ղիւիոս եւ Եննիոս ի տան եւ ի հրա-
 պարակի ուսուցանէին զյոյն եւ զհռոմ բարբառ։
 Բայց Արատէտ մաղոսացի, զորմէ վերագոյն յիշա-
 տակեցաք, առաքեալ ի Հռոմ յարքայէն Պերգամայ,
 իրրեւ վրիպակաւ զմի սրունսն բեկեալ ի տան մե-
 նացաւ, վասն զձանձրոյթն բառնալոյ, ետ զանձն ի

զնեւ ճառս զիրաց դպրութեան, եւ ի խօսել ընդ այնոսիկ, որ գայինն առ նա, խնդիրս տեղեկացուցիչս: Ի նորին օրինակէ յորդորեալ բազմաց ի Հռոմայեցւոց, մեծաւ հոգաբարձութեամբ մշակէին զարուեստն, եւ ի սակաւ ժամանակի քսան դպրոցք ի Հռոմ քաղաքի գտանէին, յորս ոչ միայն մանկտին, այլ եւ բազումք յաւադ որերոյն խուռն ընթանային ունին զնեւ վարդապետութեանն: Տուղղիոս թէպէտ եւ յանհարին հոգս աշխարհին պարաւանդեալ կայր, բայց եւ այնպէս գտանէր ժամանակ եւ պարապ երթալոյ ի դպրոց Մարկոսի Անտոնիոսի Գրիփեայ. Սաղուստիոս ոչինչ նախատինս համարէր իւր խնդրել յԱտտէիայ գրամարտիկոսէ թիկունս օգնականութեան ի կատարել զիւր պատմութիւն. Վարոն, հրաման պատասխանոյ գրագիտութեան Հռոմոց, բազում խօսս վասն դպրութեան առնէր. Կայսր իսկ զլիսովին ի ժամանակս իւրոց յաղթութեանց եւ ի մէջ քաղաքային գործոց փոյթ ի մօի ունէր վասն դպրութեան, եւ գրէր մատեան մի զնմին ուսմանէ:

Ի ժամանակս ինքնակալաց ի մեծ պայծառութիւն հասանէր դպրութեան ճարտարութիւն. թուշակք եւ ռոճիկք յարքունուստ կարգէին դպրաց, եւ շինէր ի Հռոմ քաղաքի շինուած՝ յորում բանային հասարակաց դպրոցք: Նոյնգունակ եւ յայլ եւս քաղաքս Իտալացւոց, Գաղատացւոց, Սպանիացւոց, Յունաց եւ Ափրիկեցւոց աշխարհին մեծապատիւ մեծապարգեւ մեծարէին գրամարտիկոսք Յունաց եւ Ղատինացւոց: Ընդ այն հպարտացեալ լրբէին արհամարհեալ անգոսնել քնշանաւոր ճարտարախօսս եւ զպատմագիրս եւ զբանաստեղծս. եւ ի պէսպէս նուրբ եւ աշխատեցուցիչ քննութիւնս անկեալ, անարգէին:

Յետ այսորիկ զբազում ժամանակս, որպէս այլ եւս ուսմունք եւ զիտութիւնք, նոյնպէս եւ

դպրութիւն վրիպեալ յառաջին պայծառութենէ տակաւ ի մոռացոնս անկանէր: Յետուստ ուրեմն եկեալ ի ժամանակս միւսանգամ կազդուրելոյ կորըստեան դպրութեան, ո՛ւմ ումեք արժան իցէ վասն այսր բարւոյ զմերոյ գոհացողութեան դաւանութիւն մատուցանել, բայց դրամարտիկոսաց Յունաց եւ Հռոմայեցւոց: Թողցուք զՆիկողայոս Աղբանոս, որ յոյն յորջորջեցաւ վասն իւրոյ հմտութեանն ի յոյն լեզուի, զՏրիւէտ, զԲուրի, թողցուք եւ զՆիկողայոս Որեսմեան, եւ զայլս եւս սակաւագոյնս, որոց Անգղիա եւ Գաղիա եւ այլ եւս ազգք զառաջին սերմանս իւրեանց ազատութեանն յանհարթութենէ եւ ի բրտութենէ անտի պարտական են: Իտաղիա, որ ճշմարիտ մայրն է արդի գրագիտութեան, եւ որ արդեամբք պատճառ միւսանգամ ծնանելոյ բարւոյն ճաշակի ընդ ամենայն Եւրոպա եղեւ, ո՛ւմ ումեք այլում պարտիցի զիւր փառս, եթէ ոչ գրամարտիկոսաց: Առաջին յառաջարձակ լոյս այգոյ յօրինման, որ եկն փարատեաց զխաւարն մածեալ թանձրացեալ զԽտաղացւոց աշխարհաւ, ծագեաց ի դպրոցէ անտի Արիգեայ ի Սետտիմեղայ: Արեքին դիւցազունք արդի գրագիտութեան Դանտէ, Պետրարկա եւ Բոկակիոս ի ժամանակի անդ իւրեանց իբրեւ բանասէրք մեծապատիւ մեծարէին. ոչ այնչափ բանաստեղծութիւն նոցա, որչափ արուեստ դպրութեան իւրեանց միւսանգամն արծարծելոյ գրագիտութեան նպաստ եղեւ:

Հնգետասաներորդն դար բեւեռեաց եզ յաշխարհին Իտաղացւոց, եւ անտի սփռեաց եւ ծաւալեաց ընդ ամենայն Եւրոպն զսէր բարւոյ գրագիտութեան, ուստի եւ զհինգետասաներորդ դար մարթէ անուանափոխութեամբ՝ Դար գրամարտիկոսաց անուանեալ կոչել: Ոչ միայն ուրոյն մարդիկ ի ճարտարութիւն դպրութեան պարապէին, այլ եւ գրեթէ ամենայն գրագէտ անուանի այնր ժամանակին

զգարութեան ուսմամբ գայր: 'Վարդգ' յորս ցանկորդ յաճախէին, եւ որ մեծագոյն թողակօք ոռճկաց դարմանէին, էին զբամարտիկոսացն զարդք: Խնդիրք՝ որ ի մեծ շռինդն եւ ի հռչակ համբաւոյ յուզեալ լինէին, էին զգարութենէ, որ եւ զբանդակ իտաղական աշխարհն ի յոյզս արկանէին: Խոյզ եւ խնդիր յունական եւ հռոմէական դրենոյ, ուղղութիւնք, մեկնութիւնք, թարգմանութիւնք, գիրս հանել, այլովքն հանդերձ, էին զբաղանք եւ գեղերանք կարի իսկ հմտաց եւ տեղեկաց ժամանակին այնորիկ: Յամենայն կողմանց Եւրոպայ, Պաննոնիացիք, Գերմանացիք, Անգղիացիք, Գաղղիացիք, Սպանիացիք գային յորդէին յառաղիս յուսումն զարութեան եւ բանասիրութեան. եւ միանգամայն իսկ՝ ամենայն ինչ ի ժամանակին յայնմիկ զգարութիւն եւ զբանասիրութիւն բուրեալ շնչէր:

Եւ արդարեւ պարտ իսկ էր այնպէս լինել, առ ի կարող լինելոյ զցանկալին յառաջագիմութիւն յամենայն զբաղիտութեան յորդեալ ծաղկեցուցանել: Սիտք մարդկեղէն, որ ընդ բազում ժամանակս սովորեալ էր ի յուլութիւն եւ ի դատարկութիւն հատեալ անկեալ դնել ընդարմացեալ, իւրովի իմանալ հնարս եւ առնել քայլ մի ի գիտութիւնս չէր ձեռնհաս, եթէ չէր ի նախնեաց մատենագրաց օգնականութիւն գտեալ եւ առաջնորդեալ: Բայց զիմորդ գոյր հնար զօրաւիզն օգնականութեան ի նոցանէ գտանելոյ, առանց ծանօթ եւ հասու նոցին լինելոյ. եւ ո՞րպէս մարթ էր ճանաչել եւ իմանալ զնոսա, առանց զարութեանն ձեռնտու լինելոյ: Երասմոս, Բուդէոս եւ Վիւէս, երեք արք զբաղիտութեան յայնմ ժամանակի, յայն դաս պատշաճին: Եւ ոչ Աղիլիատոս, Ալգոստինոս, Սիդոնիոս եւ կարի իսկ հռչակաւոր զբաղէաք վեշտասաներորդ դարուն անարժան ինչ համարիցին անձանց բանասէր անուանեալ կոչել: Վարութիւնք եւ բարբառարանք, մեկնու-

Թիւնս զնել եւ հանել զգիրս մատենագրաց նախնեաց, եւ ամենայն իսկ գործք դպրութեան ի դարուն յայնմիկ նոր իմն կերպարանս եւ աղնուագոյն կարգ զգենուին: Ճաշակ, դատողութիւն եւ ճշդութիւն, որ ի տուչութիւնս, ի Թարգմանութիւնս եւ ի մեկնութիւնս յառաջնեաց դարուն պակասեն, ի ամին վեշտասաներորդ դարի ի վաստակս դպրութեան լիով պայծառացեալ երեւին. եւ սոքին եղեն օրինակ եւ կաղապար, ըստ որոց գրամարտիկոսք յետինք զանձինս ի բազմահմուտ ջանս իւրեանց կանոնեցին: Վպրութիւնք փիղիսոփայականք, դատողական տուչութիւնք, ընտիր ընտիր Թարգմանութիւնք, յիշատակարանք շատահմուտութեան եւ զննութիւնք բանասիրականք որ յայնմ դարու սկսան, յետոյ եւս յեւթնուտասներորդումն եւ յութեւտասներորդում դարու, Թէպէտ եւ ոչ այնչափ յաճախութեամբ, սակայն զանգեկագոյնս ի բանասիրաց զբաղեցուցեալ պատաղեցուցանէին: Վայց յունական եւ հռոմէական բարբառք առ սոքօք ոչ մարԹացան պահել զայն յստակութիւն եւ զպայծառութիւն, զոր նոցա յերջանիկ ժամանակի անդ ստացեալ էր. սակայն ուսմունք դպրութեան ոչ եթէ վասն այնորիկ Թալացան նուաղեցան. եւ եթէ ի Սպանիա եւ յԻտաղիա աղնուական այն եռանդումն վեշտասաներորդ դարին խուն ինչ մեղկանայր եւ ցրտանայր, քաջ վաղվաղակի սաստկագոյնս բորբոքէր Սղանդիա եւ ի Գերմանիա: Ընդստին եւ ցայժմ իսկ առաւել են քան զամենեւին Գաղիացիք, որ վարդապետք իսկ եղեն ամենայն ազգաց ի ճտուել զդպրութենէ փիղիսոփայաբար, եւ զնրբութիւն մետափիսիկական ոգւոյ ածել ի զննութիւնս հասարակաց բանից, եւ ի կիրարկանել եւ ի վարել զխառնադանջն լեզուս:

Եւ արդ ասել ինչ եւ վասն հայերէն դպրութեան: Յայտ է Թէ մինչ չեւ նշանագիրք

Հայերէն լեզուի գտեալ կամ կարգեալ էին, զՅու-
նաց եւ զԱսորւոց գպրութիւն ուսանէին զբազէտք
ազգին. որպէս եւ զՍ. Մեսրոպայ գրէ Աորիւն թէ
յորժամ զՀեա լինէր գտանել Հայերէն նշանագիրս,
զոմանս յաշակերտացն յասորի գպրութեանն կար-
գէր եւ զոմանս ի յունական գպրութեան: Այլ վաղ-
վաղակի իբրեւ գտան նշանագիրք, ի բազում տեղիս
կարգէին գպրոցք յորս ուսանէին մանկտին զնո-
րագիւտ նշանագիրսն եւ զՀայերէն գպրութիւն:
Բայց մատեան ինչ գրեալ յառաջին թարգման-
չաց զգպրութենէ չիք ուրեք նշանակեալ: Ահա ի
ձեռս մեր թարգմանութիւն գպրութեան Գիոնիսիոսի
Թրակացւոյ, զորմէ վերագոյն յիշատակեցաք, որ կա-
րի յանկ եւ միաբան է, մանաւանդ թէ ամենեւին իսկ
նոյն ընդ յոյն օրինակին:

Ոմանց այնպէս իմն թուի թէ Դաւիթ Անյաղթ
եհան զայն մատեան ի յունէ անտի ի Հայ: Բա-
զումք արարին նմին մեկնութիւնս, յորս նշանաւոր
է Գրիգոր Մագիստրոս. զայն մեկնութիւնս ի մի ժո-
ղովեաց Յովհաննէս Երզնկացի, եւ զիւր եւս մեկնու-
թիւն յաւել ի նոսին, որպէս եւ խնդրեալ էր ի
նմանէ տէր Յակոբ Աթոյիկոս որոյ հրամանաւ ու-
սուցիչ կարգեցաւ գպրութեան: Յետ նորա գտան
եւ այլք բազումք, որք գրեցին ինչ զգպրութենէ.
Բայց ոչ ոք այնպէս բովանդակ եւ կարգաւոր որպէս
մեծարգոյ հայրս մեր Միսիթար վարդապետ, որ թէ-
պէտ եւ յիրս ինչ խորհրդով եւ զգոնութեամբ ընդ
ոճոյ մատենագրաց իւրոյ ժամանակին միաբանեաց,
սակայն մարթ է ասել թէ հիմն արկ ուղղութեան
լեզուին յետ այնչափ երկայնժամանակեայ խանդար-
մանն: Օչայն գործ ուղղութեան յետոյ աշակերտք
նորա ի գլուխ հանին:

Սին, եւ թերեւս կարի իսկ ազնուագոյն մասն
գպրութեան դատողականն է, որ զնիւթոյ եւ զվաւե-
րականն լինելոյ եւ զարժանեաց գործոց մատենագրաց

զիւր վճռական իշխանութիւն ի կիր արկանէ։ Առաջինք ի դատողաց զնրբութիւն իւրեանց հանճարոյ ցուցին միայն ի քննել եւ ի ճանաչել զճշմարիտ վէպսն Հոմերի, եւ ի զատանել զփութան եւ զկաղաւարծ։ Աինետոս Քիացի կամ այլք եւս յառաջ քան զնա, որ զվէպսն Հոմերի ի բերան առեալ երգէին, սկիզբն արարին խանդարել, էր ինչ զոր բառնային, եւ էր զոր յաւելուին եւ փոփոխումն մեծ մեծին յերգս նորա։ Սողոն, Պիտիտարատոս, Հիպպարքոս եւ այլ աւագագոյն մարդիկ Յունաց ձեռն ի գործ առնէին այնպիսի անկարգութեան եւ եղծման դարման մատուցանել։ Աղեքսանդրոս մեծ Ղլքիստոտեզէս, ՂԱաղիսթենէս եւ զայլս ի փիղիսոփայից կացուցանէր զի սոցին իրաց խնամ տարցին. եւ ինքն իսկ ի մէջ իւրոց պատերազմական հողոց չհամարեցաւ ինչ անդէպ զիւր ուսումն առնել յուղղել եւ ի կարգել զերգսն Հոմերոսի։ Բայց յետոյ ժամանակաւ, իբրեւ ոչ միայն հոմերականքն, այլ եւ այլոց պւետիկոսաց եւ մատենագրաց գործք կրէին խանդարմունս, դատողք ամենեւին զամենայն իրօք զիւրեանց հմուտ ուղղութիւնս առնել սկսան։ Աւ ոչ միայն ստոյգ գործք արանց հռչակաւորաց խանդարէին, այլ եւ պատիրք եւ երկբայականք ի նոցա անուն յօգէին, եւ որպէս նոցա մատենագրութիւնք՝ պանծային այլոց վատթարագոյն օրինակագրաց մատեանք։ Վիտն Ոսկեբերան պատմէ զբազմաց նենգաւոր հնարս թէ զնոր մատեանս ընդ հողով թաղէին, զի հարցին ժանկով եւ քոսով եւ փտութեամբ, զի իբրեւ զհինս մեծագնի վաճառեցեն։ Այսն այնորիկ եւ առ Յոյնս եւ առ Հռոմայեցիս վերակացու մատենագրանաց կարգէին ճարտարք ի գրամարտիկոսաց զի գիտասցեն ստուգիւ դատաստան առնել եւ մի ի խաբս ըմբռնիցին. որպէս Դեմետրիոսն եւ Ջենոգոտոս, Երատոսթենէս եւ Արիստարքոս եւ Արիստոփանէս եւ այլք յաղեքսանդրեան, Ապոլոդորոս ի

պերզամական, իգինոս ի պաղատինեան մատենակալս
դիւանացն դիւանապետք կարգէին:

Բագումբ գիրս եւս դնէին զգատողութենէ,
զորոց ճառել երկայնագոյն լիցի: ԶԶոյիղոսն միայն
եւ Արիստարքոս գրգռեն զքննախրութիւն փու-
թից, եւ արժանի յիշատակելոյ են, այնու զի եր-
կոքին եւս պէսպէս օրինակաւ արարին իւրեանց ա-
նուն: Յանդգնութիւն Զոյիղոսի, որ բնդդէմ Հօրն
վիպասանաց Հոմերի լրբել եւ անգոսնել իշխեաց,
զատելութիւն եւ զգարչանս նախնեաց յինքն ձգեաց,
եւ առ յետինս յառակս եւ ի կատականս եղեւ ա-
նուն նորա: Ոմանք Համարին թէ երկու արք եղեն
Զոյիղոս անուամբ, մին ճարտարախօս աշակերտ Պն-
դիկրատեայ, նմանօղ Ղիսեայ, որ եւ ի Գեմնութե-
նեայ գոյի. եւ մեւս եւս առ եղբայրատէրն Պտղո-
մեաւ, մատենագիր ինն դպրութեանց բնդդէմ Հո-
մերի. եւ որ ծաղրն առնէր զՀոմերոս թէ չէ ճշգրիտ
յերկրագրական ճշմարտութիւնս, ի գովութեան իւ-
րում զոր զննակչաց Տենեգայ արար, Ստրաբոն ան-
հեղեղ սխալ երկրագրութեան գտեալ սողտանէ:
Սմին Հակառակ գնացս եցոյց Արիստարքոս, որ այն-
չափ մեծարէր զՀոմերոս, զի որ ինչ նմա յերգս նորա
չթուէր Հոմոյ, զայնմանէ յուրաստ լինէր թէ չէ
Հոմերոսի, որպէս ասէ Վիկերոն: Ովրատիսս սքան-
չելի իմն առնէ զնկարագիր Արիստարքեայ, յորժամ
կարգիցէ գնիցէ առաջի զպատշաճս ճշմարիտ դատո-
ղի, եւ ասէ թէ զիսրդ նա խնամով նշանակէր եւ
յանդիմանէր զվէպս տկարս եւ զխիստս, զտեղիս վտա-
րանդիս եւ զմթինս, եւ որ ինչ միանգամ չէր յղկեալ
եւ ողորկեալ բաւական: Բայց զի դերժ ի կարեաց
իցէ, ոչ զոք ի մատենագրաց իւրոյ ժամանակին
քննէր եւ դատէր, որպէս եւ վարդապետն իւր եւ ա-
ռաջնորդ Արիստոփանէս առնէր: Արիստարքոս Հա-
մարեալ էր առ Հասարակ իբրեւ կաղապար եւ օրի-
նակ դատողաց:

Բայց թողեալ զանճանօթան եկեացուք ի յայտնիս, որոց գիւրք ցարդ մնացին: Վիոնեսիոս աղիկառնացի տայ մեզ օրինակ արդար եւ լուսաւոր դատողութեան ի դատաստանն, զորս զոմանց ի պատմաց, ի փիղիսոփայից եւ ի ճարտարախօսաց առնէ: Լի կորուլութեամբ եւ հանճարով են անդրէն խորհուրդքն զՎիսեսայ եւ զԽոսկրատեայ, զՎինարկայ եւ զՎեմոսթենեսայ. համեստ եւ արդար խճրիծքն զՊլատոնէ եւ զԹուկիդիդեայ. եւ ամենեւին իմաստուն եւ քաջատես եւ տեղեկացուցիչ է դատողութիւն նորա զամենեցունց: Այնպէս եւ Երմոգենէս եւ Ղոնգինոս ճաշակս ինչ հասուն դատողութեան թողին. բայց Երմոգենէս չէ խորաքնին եւ ճշգրտախօս ի նկարել զնել առաջի զարժանիս մատենագրաց, որպէս առնէ Ղոնգինոս ի բանս հակիրճս եւ զօրաւորս:

Ոչ սակաւ մեծարոյ էր եւ առ Հռոմայեցիս դատողութիւն: Օվաղերիոսէ Պրոբոսէ ասէ Սուետոնիոս թէ զայսու մասամբ դպրութեան ստէպ եւ առանձինն գայր: Բազումք էին, որպէս Եղիոս Սեդիգիտոս, Աղադիոս, Աւրելիոս, Մանիլիոս, որք, որպէս ասէ Գելիոս, ի նշանաց ինչ առնէին դատաստան թէ արդեւք ձաղութիւնքն Պլատեայ էին օրինաւոր եւ բուն. բայց Վարրոն, ասէ, ոչ յայնպիսի ինչ նշանաց, այլ ի խորհրդոց, յոճոյ եւ ի յայտարարութեանց դատէր: Եղեն եւ Հռոմայեցւոց դառն դատիչք, իբրեւ զԶոյիլոսն Յունաց, որպէս Ասինիոս Գաղղոս, Ղիկինիոս Ղարգոս, եւ այլ եւս տարածամբ եւ իրահամարձակք: Վարդոս գրեաց գիր ինչ հակառակ Աիկերոնի որ կոչէր Գան կամ Խարազան Աիկերոնի. եւ Կոնսուտոս, Իգլինոս եւ այլ գրամարտիկոսք խնդրէին սոփեստաբար չնչին ինչ թերութիւնս զի դատափետ գանալից առնիցեն զհայաւկապ վէպն Վիրգիլեայ: Բայց գոյին եւ այնպիսիք, որ մարթին ի կշիռ դալ Աղիկառնացւոյն եւ Ղոնգինեայ, նա անցանել իսկ զնոքօք: Աիկերոն զգնացից

եւ զոճոյ դրոցն Յունաց եւ Հռոմայեցւոց բազում անգամ առնէ դատաստան ընտիր. բայց մատենանորա զպայծառագոյն ճարտարախօսաց, տայ մեզ օրինակ կատարեալ իմաստուն եւ նուրբ դատողութեան, ուր հակիրճ եւ հիւթալից բանիւք յօրինէ զնկարագիր աւագագոյն մատենագրաց Յունաց եւ զընաւ Հռոմայեցւոց: Հանձարեղ եւ հատուցուցանի եւ Աուինտիղիանոս ի բազում վայրս: Տուղիոս եւ Աուինտիղիանոս տան իրաւունս Հռոմայեցւոց ոսոխ ելանել Յունաց եւ ունել զյառաջագահս ի ցածուն տանի իմաստուն եւ ճիշդ դատողութեան:

Ի տարածանել քրիստոնէութեան կարեւորագոյն հարկ եղեւ դատողութեան վասն զնուիրական գիրս ի խանգարութեանց պահելոյ: Վպրաց տգիտութիւն, ազատութիւն թարգմանչաց եւ ուղղաց, հերետիկոսացն չարականութիւն, հարկ թագուցանելոյ զգիրս յերեսաց անհաւատիցն, եւ այլ եւս գէպք որ զայնու ժամանակաւ էին, բազում եղծմունս ետուն կրել զբոց որբոց, որ կարօտէին վասն այնորիկ օգնականութեան հատուն եւ անաչառ դատողութեան: Որիգենէս յաճախ արանջէ զտգիտութենէ դպրաց եւ ընդդէմ յանդգնութեան ուղղաց, որ եւ բռնադատեցին զնա մեծաւ աշխատութեամբ եւ խնամով համեմատել պէսպէս տուչութիւնս օրինակաց եւ զամենայն հնարս հնարել, զոր ուսուցանէ դատողականն վասն զանհեղեղ երկբանութիւնս, որ ի նուիրական գրեանն օպրդեալ էին, բուժելոյ: Բազում եւ այլ հարք հինք զիւրեանց դատողական տքնութիւնս ի կիր արկանէին յուղղել զապականեալ վայրս դրոյն. բայց մանաւանդ սուրբն Հերոնիմոս եւ զանձն յայն ուսումն գրեթէ զամենայն կեանս իւր, եւ առաւելութեամբ մարթացաւ արժանի լինել կոչելոյ Նուիրական դատող: Բայց ոչ միայն գիրք սուրբք, այլ եւ հարքն այլայլութիւն կրէին: Ուուիինոս ի թուղթս իւր առ Մակարիոս

երկայն խօսի ղեղձմանց գրոցն ոչ միայն Որիգենի, այլ եւ սրբոյն Աղեմայ քահանայապետի, Աղեմայ Աղեքսանդրացւոյ եւ այլոց հարց: Արդարեւ մեծաւ փութով վարէին հարբն դատողականաւն: Աւսե-
րիսս կեսարացի հաւաստեալ պաշտի դատողական կանոնօք առ ի խախտելոյ ընկենլոյ զգործս ինչ ան-
յայտս առաքելոյ եւ եկեղեցական հարց եւ յօրի-
նել զարդարագոյն համար ճշմարտիցն եւ յայտնեաց:

Ի խոնարհագոյն դարս ոչ միայն նուագէր դա-
տողութիւն, այլ եւ բնաւին հետակորոյս լինէր: Ի
յետին դարս ճշդագոյն դատող բազումք եղեն. բայց
Երասմոս մարթացաւ կոչել ճշմարիտ դատող եթէ
ի զատուցանել զսերտ եւ զճշմարիտ գիրս յօտա-
րոտւոց եւ ստայօղից, եւ զխարդաւանեալ աեղիս ի
սրբոց եւ յանխառնից, եւ եթէ յառնել արդարակո-
րով դատաստան զարժանեաց մատենագրաց: Յայն-
ժամ եկն լիութիւն դատողաց, եւ ամենեքին որ
գնականեաց գործս նուիրականս կամ արաաքինս հա-
նէին, ամենայն թարգմանիչք եւ մեկնիչք առնէին
պէտս զդատողութենէ ի գործս իւրեանց, որ շատ
որ սակաւ: Բայ ի նուիրական դատողաց եւ ի դա-
տողաց բանասիրաց, եղեն եւ լինին դատողք օրի-
նաց, բժշկութեան, ուսողութեան եւ ամենայնի եւ
բնաւի:

Չեն ինչ պէտք բազում բանից ի ցուցանել
զկարեւոր պէտս դպրութեան: Շատ իսկ է ասել
եթէ զոր օրինակ ամենայն մարդոյ հարկ ի վերայ
կայ զիւր խորհուրդսն յայտ առնել այլոց, եւ զայ-
լոց միտս իմանալ, նոյնպէս եւ պիտոյ է նոցա ու-
սանել զարուեստ ճարտարութեանս, զինովաւ միայն
մարթ է հասանել այսմ: Այսն որոյ եւ Բակոն ասէ
ի դիմաց դպրութեան. "Ես եմ օրէնք խօսից, կա-
նոն անվրէպ՝ լեզուաց, եւ որ զիսն չուսանիցի, ի զուր
է նմա այլում իմիք լինել հետամուտ", զի չէ մարթ
թէ ուսանիցի ինչ առանց իմ: Որում զհետ դայ,

եթէ դպրութիւն հիմն եւ խարիսխ է ամենայն գիտութեանց :

Գլխորութիւն ազգական է երկուց մեծարոյ տիկնաց, ճարտարախօսութեան ասեմ՝ եւ բանաստեղծութեան, իբրեւ կարգիչ եւ ուղղիչ մասանց խօսից, եւ ծանօթ եւս է փիղիսոփայութեան, մանաւանդ խօսնոյն (logique), իբրեւ երեւեցուցիչ ներքին բովանման եւ խորհրդոյ, որ ի ձեռն բարբառոյ եւ յառաջադրութեան առաջի կայուցանին: Ապա որ քաջ գրամարտիկոսն է, ոչ միայն յանդորր եւ ի մեծապայծառ սրահս ճարտարախօսութեան, եւ ի շքեղ բարձունս բանաստեղծութեան համարձակ ձեմիցէ, այլ եւ ի ներքին եւ յանձուկ դահլիճս խոթուն փիղիսոփայութեան անարգել մտեալ սողոսկիցէ: Օխնչ քան զայս աղնուագոյն օգուտ մարթիցէ ակն ունել ի դպրութենէ, որ գոգ ձեռնիձեռն առեալ ածէ զմեզ ի ծանօթութիւն այնպիսի եւ այնչափ ծանր եւ աւագ ուսմանց: Աթէ զդպրութեան արուեստ իբրեւ բովանդակիչ տեսողական կանոնաց լեզուի զմտաւ ածիցեմք, թերեւս մանաւանդ տաղտկացուցիչ քան զուարճացուցիչ թուիցի: Ապց դպրութիւն ունի եւ գործական ինչ, այն ինքն է մեկնողականն եւ դատողական. սոքա են որ զգօտութիւն եւ զտաղակութիւն այսր արուեստի ի դաշտութիւն իմն եւ ի զուարճութիւն շրջեն: Սոքա երկոքին են, որ յօրէնս, ի սովորութիւնս եւ յրնորութիւնս բանից եւ ասացուածոց մտանեն. համեմատութիւն եւ խաիրս ի մէջ մատենագրաց կայուցանեն: Սոցա շնորհեալ է դատողականն դահ, իրաւքնտիր լինել եւ վճիռ տալ զծածկութեանց եւ զառանձնութեանց լեզուի: Սոցա ոչ միայն բանասիրութիւն յանձուկ միտս, այլ եւ պատմութիւն զկարեւոր կարեւոր յայտնութեանց շնորհալիլ պարտիցի լինել: Այսու ամենայնիւ որ ասացաւ, յայտ է թէ դպրութեան արուեստ քաջ բաւական է զուարճացուցանել

եւ զբօսեցուցանել, թող թէ ձանձրացուցանել զիւր միջամուխսն:

Օ՛ի մի դուզնաքեայ ինչ ոք զպատիւ դպրութեան համարիցի, զիցուք առաջի եւ զբանս Կուինտիլիանեայ*: «Ի նմա՝ որ ընթեռնուին եւ գրել բաւական եւ ձեռնհաս իցէ, առաջին տեղի դպրութեան ուսումն է: Արուեստս այս, որ համառօտիւք ընդ երկուս մասունս բաժանի, որ ունին զգիտութիւն ուղիղն խօսելոյ եւ պատմելոյ զճառս պետիկոսաց, առաւել ի ներքս անդ համբարեալ ունի, քան զայն զոր արտաքուստ արտաքս ցուցանիցէ: Օ՛ի գրելոյ հանգամանք յար եւ կից են ընդ խօսելոյ, եւ յառաջագոյն քան զպատմել ճառս՝ է ուղիղ ընթերցուած, եւ ընդ ամենեցուն սոցա խառն է դատաւտան, զոր հինք ի դրամարտիկոսաց այնպէս խստիւ ի կիր արկին, զի ոչ միայն զվէպս գաւազանաւ իւիք ընտրութեան իշխեցին խայտառակեալ նշաւակել, եւ զգիրս, որոց ստայօդ դրոշմն թուէր իբրեւ զեկամուտս ի բաց հանին ի տանց, այլ եւ զոմանս ի մատենագրաց ածին ի կարգ, զայլս ամենեւին ի բաց ջնջեցին ի համարոյ: Չէ բաւական ընթեռնուլ զպետս, պարտ է զամենայն ազգս մատենագրութեանց խիսելել, ոչ միայն վասն պատմութեանցն, այլ եւ վասն բանից, որ ստէպ իրաւունս ի մատենագրացն առնուն: Վպրութիւն չէ կատարեալ եւ առանց երաժշտաց, զի հարկ է նմա եւ զչափոց եւ զթուոց ճառել: Աւ ոչ եթէ հանգամանաց աստեղաց չիցէ տեղեակ, կարիցէ իմանալ զպուետս, որք թող զայլ դէպս, ստէպ զելից եւ զմտից նշանակաց արկանեն ճառս յորժամ զժամանակս մեկնիցեն: Մի լինիցի անգէտ եւ փիւսիկական իմաստութեան ոչ միայն վասն բազում տեղեաց գրեթէ յամենայն երգս, որ ի ներքին նրբութենէ բնական խնդրոց առեալ

*Կուինտ. Հաստ. Ա. Գիրք. Դ. ԳԼ:

են, այլ եւ վասն Եմպեղողեայ ի Յոյնս, եւ Վար-
րոնի եւ Ղուկրետեայ ի Հռոմայեցիս, որ զհրամանս
խմաստութեան վիպօք աւանդեցին: Ճարտարախո-
սութիւն եւս ոչ սակաւ պիտանի է, զի զմիտէ միո-
ջէ այնց իրաց, զորս ի հանդէս մատուցաք, ասիցէ
սեպհականութեամբ եւ յաճախութեամբ: Ասն
որոյ չեն առ համբերել այնոքիկ, որ զայս ճարտա-
րութիւն իբրեւ դուղնաքեայ իմն եւ ցուրտ խժբծի-
ցեն: Եթէ ոչ սա հաւատարմութեամբ արկանիցէ
հիմն այնմ՝ որ ճարտարախօսն լինել հանդերձեալ
իցէ, զինչ ինչ եւ յետոյ ի վերայ շինիցես, տրո-
րեալ անկանիցի: Սանկտոյ կարեւոր է, ծերոց հեշ-
տական, քաղցր ընկեր գաղանեաց, որոյ եւ առան-
ձինն իսկ քան ամենայն ազգաց ուսմանց առաւել
արդիւնք են, քան ցոյց: Ապա մի ոք իբրեւ ընդ
փոքր ինչ ընդ նշանագիրս դպրութեան տաղակայցէ,
ոչ զի գործ մեծ իցէ կալ զատանել զձայնակիցս
ի ձայնաւորաց, եւ զնոսին ի համար նմանաբարբա-
ռոց եւ համըրց բաժանել, այլ վասն զի որ միան-
գամ ի ներքինս անգր սորա, իբրեւ ի սրբութիւն,
մատչիցի, գայցէ յայտ իրաց բազմաց նրբութիւն, որ
ոչ միայն զհանճար տղայութեան սրել, այլ զբար-
ձրագոյն գիտութիւն եւ զխելամտութիւն կրթել
բաւական է,:

ԲԱՆԱՍՏԵՂԾՈՒԹԻՒՆ* ԿԼՄ ՎԻՊԱՍԱՆՈՒԹԻՒՆ

ԹԵՐԵԻՍ երկայնագոյն յամեցաք ի դպրութեան, որոյ օրէնք որչափ եւ պինտ եւ սերտ իցեն, ձմերական իմն խստութիւն երեւեցուցանեն, մերկ եւ կողոպուտ յամենայն զարգուց: Այժմ հրաւիրէ զմեզ զուարթն վիպասանութիւն, զոր յիրաւի պարտ իցէ կոչել դարուն գեղեցիկ ուսմանց, ոչ այնու եւեթ զի առաջին ծնունդ է սա եւ ծաղիկ մարդկեղէն հանճարոյ, այլ եւ այնու իսկ, զի այլ եւս մասունք գեղեցիկ ուսմանց, պտղալիցն ճարտարախօսութիւն, որ ամարական լիութեան նման է, եւ հասունն պատմութիւն, որ ոչինչ ընդհատ յաշնայնոյ զատուքն եւ զհասուն մարդկօրէն իրաց ամբարեալ ունի, յերգոցանտի վիպասանութեան առնուն կեանս եւ շնորհ: Յոյժ ի գէպ կարօղ եմք նկատել զարուեստս զայս իբրեւ որրոց կամ խանձարուրս մտաց, յորում գրեթէ ամենայն ազգք զառաջինն զիւրեանց տկար եւ դողդոջուն հանճար պնդեցին, եւ ստացան ոյժ եւ աստիս ընթանալոյ յառաջագէմ յաւազագոյն ուսմունս եւ ի հրահանգս հաստատունս:

Բայց ո՞չ ապաքէն ընկեր եւս հաւատարիմ իցէ մարդոյ երգ վիպասանութեան, որ յառաջին քայլսն

* Չքանաստեղծութիւն, ποίησις poésie, վիպասանութիւն, վիպասան երգ կամ երգ վիպասանութեան եւս կոչեցաք, որպէս ի կիր արկեալ ի նախնեաց մերոց դտանեմք, զի եւ բանաստեղծք մեր առ հինսն Հայոց վիպասանք կոչէին: Բայց քանզի եւ փոխանակ έποποιά, դտանեմք պատշաճեցուցեալ զվիպասանութիւն, զի է իսկ έπος հայերէն վէպ, վասն այնորիկ վիպասանութիւն կոչեցաք դέποποιά, épopée, որպէս եւ qépique, վիպասանական, եւ վիպասան՝ յորժամ զճարտարն կամ զյօրինիչ կամիցի յայտ առնել, յաւելուածով հանդերձ Դիւցազնական:

եւ ի մենութեան նորա ընդ նմա եղև եւ ցանկ ընդ նմա շրջի. վասն այնորիկ յիրաւի արժանի է սիրոյն զոր նմա մատուցանէ լըջամիտն մարդկութիւն: Սա է մասնն այն գրադիտութեան, զորմէ մեծի բազմութեան ընթեռնեաց փոյթ խնամոյ է. արք եւ կանայք, մանկտի եւ ծերք, կիրթք եւ բրտագոյնք, ամենեքին սիրեն զվիպասանութիւն, եւ ախորժեն ի թիւ եւ ի համար իւրոց մտերիմ սերելեաց մտանել: Միով բանիւ, սա է Աստղին գեղեցիկ գրադիտութեան, զոր բոլորեքին սիրեն ճանաչել եւ գգուել, ուստի եւ ամենեքին հաճ եւ հաւան են լիագոյն եւ յայտնագոյն լսել զնմանէ:

Երգ վիպասանութեան ընդ հանուր այն է, որ զստեղծուած ինչ ցնորից (երեւակայութիւն) յանդիման կացուցանէ: Եւ զի ամենայն արուեստ ոտեղծումն իմն ցնորից է, մարթ է զվիպասանութիւն սկիզբն ամենայն արուեստից անուանել. զի իւրաքանչիւր գեղեցիկ գործուած արուեստի, մինչ չեւ ծնեալ եւ ի լոյս եկեալ, ի ցնորս անդ մտացն յղանալ եւ նկարել պարտի: Հանապազ նոյն ստեղծիչ ոգի է, որ զիսկութիւն ամենայն արուեստից յորինեալ կազմէ, միայն ըստ պէսպէս պայմանաց՝ որովք ազգին զգայութեան, յայլ եւ այլ կերպարանս երեւի: Երգարեւ նոյն բղիւիջ զօրութիւն է, որ զերգ ինչ թատերական եւ զհրաշակերտ ինչ նկար եւ զշինուած ինչ հոյակապ ծնուցանէ:

Թէպէտ եւ երգ վիպասանութեան կցկցեալ իմն եւ պաճուճեալ ծնունդ է, բայց եւ ոչ սակաւ ծնունդք վիպասան երգոց գոն, որ չեն կցկցեալ եւ հնարեալ, որպէս յորժամ այր պուտիկոս յորինիցէ զնկարագիր իրաց՝ որ արդեամբք կայցեն, եւ կամ յորժամ ներքին ազգմանց սրտին թողացուցանիցէ խօսել:

Պատշաճ է զվիպասանութեան ճարտարութիւն ըստ երեւութից եւ փոփոխմանց, ընդ որովք խոր-

Հաւրդք բանիւք յայտ եկեալք զպատկեր ինչ կենաց
յանդիման կացուցանեն, բաժանել: Այսպիսի երեւ-
ոյթք ներքին եւ արտաքին են: Աերքին կենդանական
երեւոյթք, զորս վիպասանութիւն ընծայեցուցա-
նէ, յորինեալ իմն եւ յարմարեալ ազդմունք են,
յորոց վիպասանութեանն ոգի շարժի եւ խրախուսէ,
եւ սորին ազդման ծնունդ է քնարականն (lyrique)
վիպասանութիւն, յոր մարթ է եւ զայն վարդա-
պետական մրմունջս (poëme didactique) յարել,
որ արժանի իցեն կոչելոյ արդարեւ մրմունջք: Իսկ
արտաքին երեւոյթք, զորս երգ վիպասանութեան
յանդիման կացուցանէ, կամ իբրեւ անցեալ զառան-
ցեալ են, եւ կամ իբրեւ մօտաւոր. եւ են զէպք
կամ գործք, որ ի զնին աչաց զան եւ ընդ տես-
լեամբ անկանին: Վէպք՝ որ իբրեւ անցեալ յանդի-
ման կացուցանիցին, զիւցազնական վիպասանութեան
(épique), իսկ գործք՝ որք իբրեւ մօտաւոր ընծայե-
ցուցանին, դուստնական (dramatique)* վիպասանու-
թեան մատակարարեննիւթ: Այսպէս չորք ազգք են վի-
պասան երգոյ. քնարական եւ վարդապետական, որ
անդատին յանձնէ պուետիկոսին յուղեալ խաղան, եւ
զիւցազնական եւ դուստնական, որ արտաքուստ մա-
տուցանին:

Ը. Վճարական վիպասանութիւն այն կո-
չի, զոր ի հին ժամանակս ի նուազս քնարի եւ
բամբուան երգել սովոր էին: Վազում մանր մանր
նուազք (chant) պատշաճին յազգք քնարական. գլխաւ-
որք ի նոցանէ են դեղոն (ode), որոյ սակի են սաղ-
մապ, օրհնութիւնք (hymne), գովեստք, երգք (can-
tique) եւ ցուցք (chanson), աշխարանք (élegie), վեր-

* Չյունական բանն *δραματικὸς*, որ հասարակաց իմն ա-
նուն է երկուց թատերական ազգաց, եւ ըստ բանին
պատշաճի գործոյ կամ արարուածոյ նշանակէ, պատշաճ
համարեցար դուստնական անուանել, որ ի նախնեաց
մերոց սակալ թատերական իրաց գնի:

նագիր (épigramme), արձանագիր (inscription), այլովքն հանդերձ: Նշանաւոր օրինակ մըմնջոց, որ առարդի պէտա, մանաւանդ առ Խտաղացիս, ստէպ ի կիր արկանի, է այն որ ի նոցանէ Սոնէտ կոչի, որ ի մեզ փոքրիկ հնչումն կամ հնչեակ թարգմանի: Օհնչեակն ոմանք առանձինն ինչ ազգ քնարականին համարին. այլ նա ոչ այլ ինչ է, բայց հանդերձ իմն որ զամենայն ազգս քնարական վիպասանութեան, զգեղօնս, զվերնագիրս, այլովքն հանդերձ, զարդարէ:

Բ. Վ իպաստնականն որ եւ դիւցաղնական (héroïque) ոչ այլ ինչ է բայց պատմութիւն հնարեալ կամ կցկցեալ, որպէս են Հոմերոսին եւ Վիրգիլեայն: Յայս ազգ պատշաճի եւ այն երգ զոր Ռոմանն կոչեն, որ է պատմութիւն ասպետաց կամ հեծելոց:

Գ. Գուսանական անուանին երկոքին ազգք թատերական երգոց վիպասանութեան, երգահանութիւն* (tragédie) եւ ձաղութիւն (comédie), որ առ հասարակ ի թատերս կամ ի տեսիլ նշաւակի ի ձեռն գործչաց կամ գուսանաց յանդիման կացուցանին:

Դ. Վ արդասպետական կամ ուսուչցական երգ վիպասանութեան այն է, որ ոչ իբրեւ յերիս առաւ

* Թէպէտ եւ տրագոմիա ըստ բանիցն պատշաճի նոխադերգութիւն յայտ առնէ, զի ի մատուցանել Սպանդարամետին նոխազ, Ժողովուրդն երգէր զերգսն, զոր ոմանք ի մեզ ողբերգութիւն եւս ասացին, բայց քանզի առ Եւսեբեայ տրագոմոս երգահան թարգմանեալ գտանեմք, առաւել պատշաճ համարեցաք երգահանութիւն կոչել, զհին անունն պահելով, զի թերեւս այսպէս իսկ անուանէին հինքն Հայոց: Նոյնպէս զքաթոմիա զոր ոմանք կատակերգութիւն ասացին, ըստ նոցին հին թարգմանչացն եղաք ձաղութիւն եւ զքաթոմոս կոմիկական կամ երգայարդար, որպէս եւ զμελοποιός, lyrique, ըստ նոցին նուագայարդար կոչեցաք, զոր այլք քնարերգակ ասացին:

ջին ազգս, ի քնարականին, ի դիւցազնականին եւ ի դուստնականին, զպաճուճեալ եւ զկցկցեալ ինչ իբրեւ զճշմարիտ յանդիման կացուցանէ, այլ զնոյն ինքն զճշմարտութիւն ի գլխովին յազգս ազգս արուեստից եւ գիտութեանց զարդարեալ եւ գեղեցկացուցեալ երեւեցուցանէ: Ամին իրի իսկ Բատտեւ սահմանէ զվարդապետականն այսպէս. «Ճշմարտութիւն արկեալ ի վէպ», իսկ զայլ ազգս երգոց վիպասանութեան որոշէ. «Ացկցանք արկեալ ի վէպ»: Ալեւաւոր ազգք վարդապետականին են Սատիրք կամ Եպեւրանք, յորում պէտան զմոլորութիւնս եւ զչարիս մարդկան յերգ արկեալ հեզնէ. զի Սատիրք էին ընկերք դիցն Դիոնիսեայ կամ Սպանդարամետին, որք եպերանօք եւ բանիւք կսկծելէօք յարձակէին յայնոսիկ որոց պատահէին:

Օպոսչափ ինչ վասն այնորիկ եղաք զի յորժամ պէսպէս ազգաց վիպասան երգոց եւ վիպասանաց անուանք յիշատակեսցին, գիտասցեն ընթերցանելիքն իմանալ եւ ընտրել:

ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ. Ըստ ոչ զայն ի խոյզ արկեալ խնդրեսցուք թէ առանց չափոյ բանք արդեւք եթէ երգ վիպասանութեան յառաջագոյն լեալ իցէ յուսմունս եւ ի գիրս: Բայց առանց յայսպիսի խնդիրս գալոյ չիցէ՞ մեզ մարթ վիպասանութեան վաստակոց կարի իմն կանուխ հնութիւն շնորհել: Թողցուք որոց կամիցինն զինամ գտանելոյ յԱդամ զառաջին պէտ, եւ յետ այնորիկ կարգելոյ զհամար անչափ պէտիկոսաց որ յառաջ քան զՋրհեղեղն եղեն, եւ ածին զարդ յերբայականն վիպասանութիւն: Ըս ի հաստատութեամբ ի վերայ ածելոյ, թէ զսկիզբն երգոց վիպասանութեան պարտ է դնել յազօտագոյն իմն հնութեան. շատ է մեզ անսանել անդստին յեւրոյ անտի ժողովորդեանն Եբրայեցւոց յեզդիպոոսէ, զի Մովսէս եւ Մարիամ ի կիր արկանեն երգս վիպասանս յերգել զՏեառն գովութիւնս,

առանց զարմանա ինչ նորանշան դիպաց ի ժողովրդականն զարթուցանելոյ. շատ է բնթեոնուլ ի Պղատոնի գիրսն զհաստատուն աւանդութիւն Եւ դիպտացուոց թէ զվէպս որ ի տօնս նոցա երգէին, յօրինեալ էր Իսիդայ. բաւական իցէ տեսանել յԱռիանոս թէ եւ Հնդիկք վարէին երգս քաջ ի բաց հինս. հերիք է գտանել ի Սինէացիս յիշատակս վիպաց անուանիս նրբութեամբն եւ երկայն հնութեամբ, որ հազարաւոր ամօք յառաջագոյն պատահէն քան զՔրիստոս. շատ է եւ անցանել ընդ Պարսիկս, ընդ Փիւնիկեցիս, ընդ Գաղատացիս, եւ ընդ այլ ազգս հինս. իւրաքանչիւր ի նոցանէ ընդ վիպասանս հինս եւ ընդ նախնի երգս պանծայ: Բայց զբանաստեղծութեան ծաշակէ ազգացն այնոցիկ զինչ մարթացուք հաստատութեամբ ասել, ուր հազիւ յիշատակարանք ինչ գտանին:

Օհերբայական երգոց վիպասանութենէ, յորմէ բազում ինչ պահեալ կայ, բազում աստուածախօսք եւ փիղիսոփայք այնչափ ինչ զրեցին եւ վիճեցան, այնչափ խնդիրք յուզեցան, մինչ զի հարկ էր թէ ցարդ հատեալ էր ամենայն խնդիր, եւ բարձեալ էին ամենայն վիճմունք ի միջոյ: Բայց եւ այնպէս այնչափ սակաւ է մեր գիտութիւն, զի չէ մարթ ստուգութեամբ դատաստան առնել ի վերայ մենքենական կազմութեան հերբայական վիպասանութեան, եւ ոչ մարթ է վճռել թէ յորում կայցէ, ի չափս հեղենայից կամ ի յանգմունս յարմարեալս (rimé), եթէ լի ի յայտ առնել միտս ազնուականս եւ ի կարգել զնել հոյակապ շնաշխարհիկ բանս: Եւ աւել ինչ մարթ է ասել զարժանաւորութենէ վիպասան երգոց սաղմոսացն Գաւթի, տեղեաց ինչ Յոբայ, Եսայեայ, եւ այլոց մարգարէից, եւ կարող եմք ի վերայ ամել թէ ուրանալ չէ մարթ զբարձրութիւն եւ զհոյակապ շնորհս երբայական վիպասանութեան: Բայց եւ այնպէս յանդգնու-

Թեան ձեւք, նմանութիւնք՝ որ սակաւիկ ինչ օտար թուին, փոփոխական բանք որ կարի իմն ի բացուստ զառակ օրինակին նշմարեցուցանեն, եւ քայլքայումն իմն եւ խախտումն տեսլեանց մտաց ըստ արդի կարծեաց, այնպէս իմն զհեբրայական երգոյն կերպարանս յարգարեն, զի զնոսա յօրինակ նմանութեան մերոց պւեաթիկոսաց ընծայեցուցանել չէ մարթ :

Բայց կարի քաջ մարթ է առնել օրինակ զյունական երգս վիպասանութեան, զոր մարթ է յամենայն իսկ մասունս իբրեւ ի կատարումն հասեալ նկատել, եւ է իսկ արժանի լինելոյ օրինակ ամենայն ազգաց որ կամիցինն օգտու զհետ երթալ զայոր ազնուական ճարտարութեան : Վակիէր կարի իմն հարեալ ընդ հնութիւն, զիւրաքանչիւր ոք ի յոյն պւեաթիկոսաց սքանչելիս իմն հաշուի, եւ պնդի իսկ թէ Յոյնք յամենայն իսկ ազգս յօրինուածոց միանգամայն յառաւելութիւն ժամանեալ իցեն, եւ թէ առաջին իսկ փորձք հանդիսից նոցա մէն մի հրաշակերտք կատարեալ եւ չքնաղ վիպասանութեան իցեն : Բայց կարի հակառակ է բնութեան մարդկեղէն հանճարոյ մտանել ետ ընդ ետ վաղվաղակի ի ճշմարիտ ճանապարհս բարութեան եւ գեղեցկութեան, առանց կանխաւ ընդ զարտուղի անկանելոյ : Հոմերոս ինքն գլխովին, որչափ վերագոյն եւ հանճար նորա իցէ, չէ յօրինիչ եւ գտակ երգոց վիպասանաց, որ յիւր ձեռն յայնչափ բարձրագոյն աստիճան կատարման վերացան եւ բարձրացան : Չիք ինչ, ասէ Տուղղիոս, որ քաջ քաջ ի ծնանելն անդէն ի կատարումն հասեալ իցէ . յերկուանալ չէ պարտ թէ չիցեն լեալ յառաջ քան զՀոմերոս բազում պւեաք, որպէս ի նորին իսկ վիպասան երգոց մարթ է զմտաւ ածել : Սեքստոս Եմպիրիկոս զերգս վիպասանութեան Հոմերոսի հնագոյն կոչէ, զի յամենայն երգոց նորայքն եին կարի հինք որ մինչեւ ցնորին ժամանակ հասին . բայց

ինքն իսկ խոստովան լինի, թէ յառաջ քան զՀոմերոս եղեն այլ պէտք, եւ զայն ի նորին վիպաց հաւատարիմ առնէ: Ապա հին յոյժ են երգք վիպասանաց առ Յոյնս, եւ ի տկար եւ ի թեթեւ սկզբանց ստացեալ ոյժ եւ առողութիւն, յանձն Հոմերի հուժկու եւ հասուն երեւեցան: Անշափ եւ անբաւ էր գունդ գունդ պետեից ի Յունաց աշխարհին, եւ ընդ ամենայն հատուածս յունական գաղթականութեան զիւրեանց երգս մրմնջոյն նուազեալ հնչեցուցանէին:

Իսկայն ոչ միայն ի յետին կատարումն բովանդակութեան եհաս, այլ եւ ընդ երկար ժամանակս յիւրում գեղեցիկ ծաղկաւէտ վայելութեան տեսէր երգ վիպասանութեան, եւ զիւր ազնուական կերպարանս եւ զնորհալիցն գեղեցկութիւն բովանդակ պահէր: Ինդ որ կողմն եւ դք նայիցի, զարմանալի իմն տեսիլ ընծայեցուցանէ մեզ յունական վիպասանութեան երգ անթիւ զնդիւք ճարտարացն, բազմապատիկ եւ հաճոյական երգոցն զանազանութեամբ, առաւելութեամբ եւ վայելութեամբ յօրինուածութեանն, եւ տեւական հաստատութեամբ իւրոյ մնացականութեանն եւ կայութեան: Ի ժամանակս իսկ Աղէքսանդրի բազումք ի փիղիսոփայից առնէին գիր համարոյ պետիկոսաց, յայտ է թէ անշափ էր թիւ համարոյ նոցա: Աթէ յետ այնչափ փոփոխմանց տէրութեանն Յունաց եւ յոյն զպրութեան, յայնչափ հեռաւորութեան ժամանակաց եւ տեղեաց բացարձակութեան տակաւին եւ այժմ անշափ առաւել է քան զՀոմայեցւոցն՝ թիւ ճարտարացն Յունաց, եւ այնչափ ինչ հատակոտորք եւ անուանք եւ տեղեկութիւնք բազմաց կան մնան, ո՞րչափ ինչ հարկ էր լինել ի ժամանակսն՝ մինչ դեռ վարունն եւ յարդարուն էր երգ վիպասանութեանն Յունաց: Թող զայլ մրմունջս, ո՞րչափ ազգք չիցեն ցոյց հնոցն Յունաց: Արդարեւ անբաւ եւ պէտքէս են ցուցք

մշաղացաց, ձկնահանաց, հովուաց, շինականաց, հրն-
 ձողաց, ջրուորաց, դայեկաց, եւ ամենայն իսկ դա-
 սու պէսպէս մարդկան, ցուցք ուրախութեան, ցուցք
 սգոյ, ցուցք սեղանոյ, ցուցք տօնից, եւ այլ եւս
 ազգիազգիք: Աւ այս իսկ բաւական ցուցանիցէ թէ
 քանի համաշխարհական էր ցանկութիւն ընդ երգս
 վիպասանութեան ի բովանդակ աղգին յայնմիկ վա-
 բերոյ եւ յոկերոյ: Օհնչ ասասցուք զառագաստի,
 զհիմենական երգոց, որ անբաւ իսկ էին: Աթէ դամ
 մի ի թատր ելցուք եւ ածցուք զհայեցուածս յեր-
 գահանութեան միմունջս եւ յերգս ձաղութեան,
 յեպերանս, ի հոպտանս եւ յայլ եւս յօրինուածս
 գուսանութեան, եւ սահեալ անցցուք ընդ երգս
 վիպասանութեան նուագայարդարաց, ընդ գովեստս
 եւ ընդ երգս յաղթութեան, զորոց անուանսն լոկ
 ի գրի հարկանել տոմս մի ողջոյն պիտոյ էր ծախել,
 ոչ գտանիցեմք զրաւ ի զարմանալոյ ընդ ծննդակա-
 նութիւն հանճարոյ Յունաց յերգս վիպասանութեան:

Իայց զպարծանս յունականն Պառնասայ չէ
 պարտ ի յաճախութեան ճարտարացն եւ յայլեւայլ
 ազգս յօրինուածոց նոցա, այլ յառաւելութեան
 եւ ի կատարման երգոցն ճարտարութեան դնել:
 Ո՞ր այն ազգ էր որ չլինէր համարեալ պատուա-
 կան, եթէ միայն կարէր պարծել, թէ երգս իմն
 վիպասանութեան իբրեւ զիղիականն եւ զՈդիսական
 հան երեւեցոյց: Իայց Յոյնք ոչ շատացեալ ընդ
 այն պատիւ անմահութեան ախորժեցին ունել եւ ի
 թատերս երգս միմնոց երգահանաց եւ ձաղութեան
 Սոփոկլի, Եւրիպիդէայ, Արիստոփանէայ, Մենան-
 դրէայ, որ ընդ պատուականութեան վիպասանու-
 թեանն Հոմերի գուպարած եղեալ մաքաւին: Ա-
 սիոգոսն եւ Արատոս, եւ Նիկիանդրոս եւ այլ եւս
 պւէսք յօրինիչք երգոց վարդապետութեան, թէպէտ
 եւ հաւասարք եւ հանգիտապատիւ արժանեացն Հո-
 մերի եւ Սոփոկլէայ չիցեն, սակայն աճեցուցին

զպատիւ երգոց վիպասանութեան: Պինդարոս, Անակրէոն, Թէոկրիտէս, Վաղիմաքոս եւ այլ պէտք դասականք յամենայն իսկ օրինակս զիմոր չտայցեն նախանձ բերել ընդ երջանիկ ոգի Յունաց, որ գիտէին այնպէս կորովութեամբ հարկանել զստոյգ գեղեցկութիւն վիպասանութեան, ընդ որ կոյս եւ դէտ ակն եղեալ հայէին: Յամենայն իսկ ջոկս երգոց վիպասանաց դտանեմք օրինակս պւետական կատարման, եւ տեսանեմք զի եթէ ի դիւցազնական վիպասանութեան եւ եթէ ի քնարական եւ ի գուսանական երգս, եւ յանդիորդական մրմունջս եւ յայլն եւս ազգս յորս թեթեւ եւ ծանր, անօտ եւ հոյակապ, դոյզն եւ աւադ դտանին, նոքին գիտացին մերձենալ եւ զննել զարդարն կէտ ճշմարիտ գեղեցկութեան:

Այս սակաւ զարմանալի է եւ երկարն տեսել բարւոք ճաշակի յերգս վիպասանութեան ի մեկնակ եւ յանճման ազգին այնմիկ: Զորք տիք զատուցանին յոյն վիպասանութեան. ի չորեսին եւս երեւեցաւ մեծապայծառ եւ վայելուչ: Անդուստ ի վերուստ իսկզբանէ մինչեւ ցՀոմերոս եւ ցԵսիոդոս կազմեալ յօրինին առաջնոյ ժամանակին տիք, որում բաւական փառս եւ բարգաւաճանս երկոքին այս ճարտարք շնորհեցին թէպէտ եւ որ յառաջագոյն քան զնոսայն եղեն, չիցեն ծանօթ: Եթէ օրհնութիւնքն, որ արդ անուամբ Արփեայ յածին, արդարեւ նորա իցեն, որպէս բազումք յանաչառ իրաւրն տրաց պնդին, եթէ Հոմերոս չհամարեցաւ անարժան իւրում պւետական ազնուութեան զԴարեւոյս եւ զայլոց ճարտարաց որ յառաջագոյն քան զնա եղեն, կապուտս ժողովել եւ մուծանել յիւր վիպասան երգս, որպէս բազումք հաւատարիմ համարին, ապա հիմ չիցէ մարթ մեզ զմտաւ ածել եթէ յունական վիպասանութիւնն յառաջագոյն քան զՀոմերոս չէր անմասն ի վիպասանութեան զարդուց, եւ թէ՛ ան-

դէն ի մանկութեան իսկ իւրում յղկեալ եւ ողորկեալ երեւեր: Յետ այնորիկ երկրորդն ժամանակ պատահէ, որ առանձինն վասն ճարտարացն նուագայարդարաց անուանի լինէր: Աղկէոն, Պինդարոս, Անակրէոն եւ այլ բազումք, Կորիննէ, Սափփով եւ յաճախաթիւ գունդ յունական մուսայից չիցէն բաւական ի մեծարել դարս բազումս եւ ազգս բազումս: Բայց զիսորդ մարթ իցէ ի միտ առնուլ, թող թէ գովել բոտ արժանի զպէտոս գուսանական վիպասանութեան որ յորինեալ կազմեն զերրորդն ժամանակ երգոց վիպասանութեան Յունաց: Թողեալ մեկուսի զՓրինիկոս, Ղպիկարմոս, Ղւպողիս, զԱրատինոս եւ զայլ եւս անբաւ գունդս երգահանաց եւ երգայարդարաց, որ կիրթքն են եւ բազում գովութեամբ ի նախնեաց յիշատակին, ոչ ապաքէն յաղթեալ ձողիցէ ձողանս յունական վիպասանութիւնն միայն ի ճակատել առաջի իւր Եսքիղեայ, Սոփոկղի, Եւրիպիղեայ, Արիստոփանեայ եւ Մենանդրեայ: Հուսկ յետոյ են չորրորդն տիք, յորում յունական վիպասանութիւնն, ծաղկեալ եւ փթթեալ ընդ այնչափ դարս, թուէր իմն թէ անկանիցի ի ծերական հիւծութիւն, սպառեալ ճշմարիտ զարդուցն եւ շքեղաշուք դիւցազանցն: Բայց Թէոկրիտոս, Մոսկոս, Բիովն եւ այլ անդիորդականք, Կաղիմաքոս, Ապողոնիոս եւ այլ եւս ամենայն բանաստեղծք եւ այնչափ պէտք նուագայարդարք որ աշխարանս եւ վերնագիրս գրեցին, եւ այլ նոցին նմանք, մարթացան ունել զճարտարութիւն վիպասանութեան դալար եւ առողջ, եւ զնորին մանկական կայտառութիւն պահէլ: Այսպէս երգ վիպասանութեան Յունաց աննման օրինակաւ որ ոչ յառաջ եւ ոչ յետոյ երեւեցաւ երբեք, ընդ երկայնաձիգ դարս զառաջնական զիւր պայծառութիւն յակաստանի ունէր. եւ լին լոյս ընդ բազում ժամանակս եկաց մնաց յելս, առանց ի մուտս կոյս խոնարհելոյ:

Ու կտրեմք զնոյն պարծանս շնորհել հռոմէական վիպասան երգոյ, որ այլակերպ զնացիւք յառաջ եկին: Առաջին վէպք բրտազոյնք եւ անկերպարանք, զորս սովոր էին երգել ի պաշտամունս կրօնից իւրեանց, եւ ի թատերական խաղս եկեալս յԵօրուրիայ, զորս հռոմացեցւոց իբրեւ գործս կրօնից ընկալեալ էր, չէին արժանի կոչելոյ երգ վիպասանութեան. եւ հռոմ քաղաք, պսակեալ յազլթական արմաւենեօք, չէր ընդելուզեալ զիւր զաղնուական ճակատ պւետական պսակաւ: Պիլիոս Անդրոնիկոս, Նեւիոս, Եննիոս եւ Պակովիոս, ծնեալք ի գաւառս մեծի Յունաց աշխարհին, մուծին ի հռոմ զյունական երգ վիպասանութեան. բայց քանզի ի հռոմ լեզու երգէին, բրտութիւն լեզուին եւ խստութիւն եւ թերակատարութիւն վիպագործութեան (versification) շատուն զգալ նորոյ վիպասանութեանն ճաշակաց. թէպէտ եւ Եննիոս եւ Պակովիոս յոյժ հռչակաւորք եղեն, եւ բարձրաբարբառ հռչակեցուցեալ զհռոմէականն երգ վիպասանութեան ոչ միայն դրուատիս առնելոյ, այլ եւ լինելոյ ուսումն լուսաւորագոյն եւ տեղեկագոյն յետնոց արժանի եղեն: Պղատոս եւ Տերենտիոս՝ եւս յառաջագէմ մատեան եւ սեպհական հանճարով եւ կրթելով ընդ յոյն օրինակս ետուն հռոմէական թատերն բազում միմունջս ձաղութեան, որ մինչեւ յեւթնեւտասներորդ դար արդի երգայարգարաց իբրեւ օրինակ նմանութեան առաջի գնէին: Պայծառացան դարձեալ Ատտիլիոս երգահան, Տուրպիլիոս, Տորսեննոս, Տրաբէա եւ այլք կոմիկեանք, որոց զուարճութեամբ ունին մատուցանէին ի թատերս: Բնորութիւն եւ առանձինն բարբ լեզուին, եւ նրբութիւն եւ փափկութիւն խորհելոյ բազում ինչ շահեցան ի ձեռն յօրինմանց եւ կարգմանց այսց կոմիկեանց, մանաւանդ յօրինուածովք վարուն եւ մարգընդէլն Տերենտեայ: Բայց քանզի սոցա ի պէտս թատերաց այնպիսի իմն ազգ չափոյ

ի կիր արկեալ էր, որ առաւել յառանց չափոյ անդր քան յերգս վիպաց մերձենայր, վասն այնորիկ Հռոմայեցւոցն վիպագործութիւն զպատշաճ յարմարումն եւ զքաղցրութիւն ոչ ստացաւ:

“Տուղղիոս, ասէ Անդրէս*, որպէս ես կարծեմ, արժանի է գովութեան եւ յարգանաց իբրեւ այնպիսի ոք՝ որ զառաջինն զնոյնգունակ զարդարանս ի հռոմէական երգ վիպասանութեանն եմոյծ: Վիտեմ, ասէ, հասարակաց իմն կարծիք ոչ արդեաց եւեթ, այլ եւ նախնեաց են, թէ Տուղղիոս որչափ յանկ եւ ճարտար էր առնել պատիւ ամենայն ազգի ճարտարախօսութեան, նոյնչափ յերգս վիպաց չափով չէր բաւական եւ յաջող, եւ իմ ոչ գոն բաւական պատճառք առ այնմ համաշխարհական կարծեաց ի գիմի հարկանելոյ: Բայց եթէ միանգամ ուշ եղեալ ի մենքենական կազմութիւն ստիքաց (vers), ի քաղցրանուագ յարմարումն եւ ի քաղցր ծորանս հայիցիմ, համարիմ այնպէս թէ կարօղ եմ առանց յերկուանաց հաստատել, թէ որ զստիքս Վիկերոնեայ, յորոց ոչ սակաւք կան մնան ցարդ, ընդ ստիքաց այլոց պւետաց որ յառաջագոյն քան զնա եղեն, համեմատիցէ, չգտանիցէ ինչ գծուարութիւն խոստովան լինելոյ, թէ ի Տուղղեայ սկիզբն եղեւ քաղցրութիւն եւ նրբել հռոմէական վիպագործութեանն,:

Ի նմին ժամանակի Տուղղեայ գրեցին եւ Ղուկրետիոս եւ Վատուղղոս, որոց թերեւս շահեալ յօրինակէ Վիկերոնի, ստիքօք թէպէտ եւ սակաւ ինչ խստիւք, բայց յոյժ յղկելովք եւ ողորկելովք քան զՊակովիայսն եւ զԷննեայսն եւ զայլոց որ յառաջ քան զնոսա եղեն, զայն ուժգնութիւն եւ զգրգանս՝ որ ցայնժամ չէր ծանօթ, երգոց վիպասանութեանն Հռոմայեցւոց շնորհել մարթացան: Յայն-

* Անդրէս վասն սկզբ. յառաջագ. եւ արդի պայմ. ամենայն ազգի գրադիտ. Բ. Տոմ. Ա. ԳԼ:

Ժամ երգ վիպասանութեան Հռոմայեցւոյ յիւր ար-
ժանաւոր կերպարանս ընծայանայր եւ սոյն արդարեւ
թէպէտ եւ կարճագոյն, բայց փառաւորագոյն ժա-
մանակ իւրոյ նշողազարդն պայծառութեան է: Ա իր-
գիղիսս, Որատիոս, Տիբուղլոս, Պրոպերտիոս, Ուի-
գիոս, Փեղրոս եւ այլք, որ ի թագաւորութեանն
Աւգոստեայ բազում յաճախութեամբ ի չափ հա-
սանէին, եղեն եւ հանապազ, ցորչափ բարւոքն ճա-
շակ ոչ սպառեացի, փափկութիւն գիրգ ընթերցա-
նելեաց լինիցին: Բայց սոյն այս է ժամանակ, յո-
րում արդարեւ ի ծագիլի եւ ի փթիթս էր երգ վի-
պասանութեան Հռոմայեցւոյ, եւ չեղեն նորա այլ
երջանկագոյն ժամանակք, որ ի կշիռ համեմատու-
թեան ընդ դարուն Աւգոստեայ գալ մարթէին:

Հռոմայեցւոյ վիպասանութիւն յետ այնու-
րիկ հուպ ընդ հուպ առանց միւսանգամ երբեք
յառներոյ անկանէր. բայց եւ ի գլորման անդ իւրում
վայելելութիւն իմն ընծայեցուցանէր, եւ ընդ թե-
րակատարութիւնսն, որ զնայն տղեղացուցանէին,
պահէր ոչ ոսկաւ շնորհս, որ զնա մեծարոյ յոյժ
յեանոցս կացուցին, եւ ի սմին յայսմիկ մարթ է
իւիք իրօք զհռոմէականն երգ վիպասանութեան
քան զյունականն վերագոյն անուանել: Յետ շքեղ
ժամանակին յունական վիպասանութեան, որ այն
նշանաւոր պէտ կայցէ Յունաց ի մթին ժամանակս
անկաժութեան նոցա: Բայց Ղուկանոս, Ստատիոս,
եւ ի դարս եւս խոնարհագոյն՝ Աղաւգիանոս, մեծա-
րանօք ի կարի իսկ իմաստնագոյն դատողաց նշմա-
րին, որ ազնուագոյնս ճանաչեն եւ յիրաւի խորշին
եւ գարշին ի բծաց նոցա: Յորնաղ ի բազմաց քան
զՈրատիոս նախամեծար համարի յիւրում աղգի. եւ
Մարտիաղէս այլաղգագոյն ճաշկաւ մրցի իմն զյա-
ռաջագահ պարծանս ի կատուղեայ ի վերնագիրս
յափշտակել: Ընկանել երգոյ վիպասանութեան Յու-
նաց ի թալանալոյ եւ ի խոնջութենէ գիպէր, յո-

բում ոգին Յունաց ի սպառել եկն. բայց Հռոմայեցւոց նորին հակառակն լինէր վասն մեծի հրոյն եւ եռանդման, որ կարի իմն զցնորս մտաց Հռոմայեցւոց ջերմացոյց եռանդնալից տապով: Արդարեւ ի յոյն պետիկոսս խոնարհագոյն ժամանակաց ոչ տեսանին քայքայումն ոճոյ, ստայօգ պաճուճեալ խորհուրդք, նրբագոյն եւ բարձրագոյն յանցմունք, որ զպականեալ ճաշակ հռոմէական վիպասան երգոյ այնր ժամանակի յօրինեալ կազմէ, բայց եւ ոչ ազնուական նիշք արդարեւ հոյակապք, որ զՀռոմայեցւոյն նոցին իսկ Յունաց արգոյ եւ պատուական ընծայեցուցանեն, եւ գրեթէ զպակասութիւնն իւրիք իրօք ծածկեն. եւ յունական երգ վիպասանութեան ունի դարս բազումս ոսկեղէնս, բայց չիք նորա եւ ոչ մի դար արծաթեղէն, որպէս Հռոմայեցւոց գոյ:

Բայց հուսկ յետոյ բարւոք դարք ոսկոյ եւ արծաթոյ ի հռոմէական եւ ի յունական վիպասանութենէ աներեւոյթ լինելին, եւ ճառք աստուածխօսականք եւ պատմականք, ատենախօսութիւնք, գովեստք, եւ գիրք գերեզմանաց ոչ թէ երկաթեաւ միայն եւ կապարաւ, այլ եւ կարի իսկ անարգագոյն եւ վատթարագոյն արատովք ծածկեցին: Չէ մարթառանց զզուանաց եւ նողկանաց յիշատակել զլրեսկոնիոս, զԱբբոնիոս, զՍիղոն եւ զայլ պէտս որ այնպէս թշուառագոյն կոտորած եղին ի վերայ բարեբարն տիկնոջ մարդկեղէն սրտից, եւ այնպէս տգեղ եւ սոսկալի ընծայեցուցին զապշեցուցիչն համբարու, զգեղեցիկն եւ զօիրուն վիպասանութիւն: Օն առ խոյս տացուք ի Յունաց եւ ի Հռոմոց, որ անծանօթն եղեն ի սորին շնորհաց, եւ փոխեսցուք յայլ կողմանս, ուր երգ վիպասանութեան եթէ զիւր աւագութիւն եւ զվայելութիւն ոչ ստացաւ, գոնեայ բարւոք գրգեցաւ եւ փայփայեցաւ:

Արաբացիք, բաց ի դիւցազնականէն եւ ի գուսանականէն, զամենայն ազգս վիպասան երգոց Յունաց

եւ Հռոմոնց ի կիր արկին: Սրմունջք նոցա գիւցաղնականք՝ կացուրդք կամ գրուաաիք իմն են, որ առաւել գովեստից մերոց, քան Ենէականին կամ Եղիականին նմանք իցեն: Ի գիւցաղնական մրմունջս Արաբացւոց պատշաճին գեղօնք զոր ստէպ ի կիր արկանէին: Թէ ընդեւական յոյժ էին վարդապետական մրմունջք առ Արաբացիս, չեք ոք որ երկմտիցէ, յորժամ տեսանիցէ մրմունջս անուանիս զդպրութենէ, զժառանգութենէ, զարեգակնականն եւ զլուսնական տարւոյ, զկանոնական իրաւանց, զսքողաստիկեան աստուածխօսութենէ, զնշանագրովք համարողութենէ անգամ, որ այնպէս գօսն եւ ցամաք է մինչեւ թուել թէ յոյժ ի բացեայ իցէ յընդունելոյ զծաղիկս երգոց վիպասանութեան, եւ զայլ եւս անչափ յօրինուածս ազգի ազգիս: Բաց ի վարդապետական մրմունջոց ունէին եւ մրմունջս բարոյականս, զոր պէսպէս ընծայեցուցանէին, եւ բարոյական կոչէին զերգս՝ որ նկարիցեն զպարզեւս ոգւոց, զամօթխածութիւն, զզգաստութիւն եւ զայլ եւս առաքինութիւնս. բայց Յոնէս յիրաւի բարոյից երգ վիպասանութեան զայն կոչիցէ, որ չքնաղ եւ քաղցր վճռովք զպատշաճս կենաց, զընկերութեան պարտոյս, եւ զընառաքինութիւնս ուսուցանիցէ, որպէս առնէին իսկ առ Յոյնս երգք Փոկիղիդեայ եւ Թէոգնիդեայ, որ հմտաց ծանօթ են: Բայց մեծագոյն առաւելութիւն երգոց վիպասանութեան Արաբացւոց ի յօրինուածս վճռոց եւ առական հաստատեալ կայ, եւ սղբին միայն են, յորս մարթ է Արաբացւոց յիրաւի մրցել եւ ի վէճ գալ ընդ Յունաց: Եպերանք Արաբացւոց առաւել յամբիկոնին Յունաց նման է, քան եպերանաց Հռոմայեցւոց: «Բայց տեսանեմ, ասէ Անդրէս*, զի եպերանք Արաբացւոց որ ինձ ի ծանօթութիւն եկին, առաւել ուժգին եւ դառն թշնա-

* Անդր. Բ. Տոմ. Ա. ԳԼ:

մանք, քան շնորհալից եւ զուարթագին ծաղր չարեաց եւ պակասութեան ընկերութեան են,, : Վաջի բաց հեռի գտանի առ Արաբացիս երդ վիպասանութեան հանգոյն Անակրէոնտեայ, Տիբուղեայ եւ Պետրարկայ այլովքն հանդերձ, բաց ի սակաւուց որ հազիւ տացեն նշմարել զհետս նշմարանաց արեւելեան խօսից ի տեսիլս, ի յայտարարութիւնս, եւ կարի իմն ի յունական ծաշակ մերձենան: Բայց էին առ նոսա յաճախ եւ այլ երգք, որպէս աշխարանք, եւ այլ եւս մրմունջք որ յօրինէին ի պայծառութիւնս յուղարկաւորութեան Ասիացւոց, յորում առանձինն նշանաւորք եղեն Արաբացիք. նոյնպէս վերնադիր, նա եւ առեղծուածք՝ որ այնչափ մեծարոյ ի մէջ արեւելեաց համարին: Յոռի է բարբանջս դժուարինս ունել, ասացուք ընդ Մարտիաղեայ, եւ հրաժարեսցուք ի համեմատելոյ զպւետիկոսս Արաբացւոց ընդ Յունաց եւ ընդ Հռոմայեցւոց եւ ի դնելոյ զնոսա իբրեւ օրինակ առաջի մերոց ճարտարաց. բայց եւ զայն պարտ է խոստովան լինել թէ չէ արժանի երդ վիպասանութեանն Արաբացւոց անարգանացն՝ որով անգոսնի ի բազմաց, որ չենն դիտակ. հոյակապ խորհուրդք, կենդանութիւն պատկերաց, ուժգնութիւն յայտ առնելոյ, յօրինեալ յարմարումն ստիքաց տան նմա երբեմն իրաւունս բարձրագոյն իմն կայան ի կարգս մուսայից յետ յունականին եւ հոռմէականին գրաւելոյ:

Ինդ արաբացւոյն քաջ կշռի եւ ռաբունականն: Վուստր է արաբականին եւ Պրովենկացւոցն, թէպէտ եւ ծաշակ եւ ոգի կարի այլակերպ է ի ռաբունական մրմունջս: ()րհնութիւնք, նուազք եւ գովութիւն առ Աստուած եւ առ երեւելի մարդիկ, յօրինուածք վարդապետականք եւ խրատք թելադրութեան զմեծ մասն երրայական երգոց վիպասանութեան յօրինեալ կազմեն, ուր այդպիսի մրմունջք չէին այնչափ հաճոյք եւ սիրելիք Պրովեն-

կիացւոց. զի սոքա նմին հակառակ ընդ պերճ եւ ընդ եպերանաց երգս վիպասանութեան յոյժ ախորժէին, որ խորշելի եւ գարշելի էին առ Հերբայեցիս, կամ զայնր սակաւ զհետ երթային: Բայց պրովենկականն երգ վիպասանութեան, թէպէտ եւ յրդկեալ յոյժ քան զռաբունականն էր, ցանկ իբրեւ պատուական ինչ զրօսանք եւ հաճոյական կրթութիւն կայր մնայր, ոչ եթէ արուեստ ինչ գրագէտ ճարտարութեան յօրինեալ կացուցանէր: Տեառք, իշխանք, արք նշանաւորք ի քաղաքաւորութեան եւ ի զինուորութեան առհասարակ պւեւք էին, որ զպրովենկական երգ վիպասանութեանն հնչեցուցանէին՝ բայց արք գրագէտք, մարդիկ խրատեալք, ուսուցիչք կամ վարդապետք ոչ գտանին գրոյմեալ ի գիր համարոյ պւետիկոսացս. եւ եթէ վանական ոք կամ եպիսկոպոս գտցի, այն այնպէս սակաւ է, մինչ զի եւ Հհասանէ իսկ ի թիւ համարոյ տիկնաց, որ զայն արուեստ ճարտարութեան ուսանէին:

Այսպիսի են առաջին նուագք եւ թոթովութեան բարբառք խառնաղանձն վիպասան երգոյ, բայց ապա զուժգին հնչումն իւրոց պրական ախոյ արձակէր, եւ նախ յատաղիա, ուր սկիզբն արար զառաջինն բանալ յայտնել զամենայն մեծութիւնս իւրոց քաղցրախառն նուագաց: Ա՛ր գաւառ եւ իցէ, ուստի իտաղականն երգ վիպասանութեան զիւր ծագումն առեալ իցէ, որչափ տկար եւ նորին առաջին քայլք իցեն, արդարեւ ի Տոսկանա իսկզբան չորեքտասաներորդ դարու հաստատուն սոխք զբարձունս խորածորս Պինդեայ կոխել սկիզբն առնէր: Վանտէ եւ Պետրարկա ցայսօր իսկ մեծարին ոչ այնչափ իբրեւ հարք, որչափ որպէս ճշմարիտ վարդապետք երգոց վիպասանութեան: Այց երկուց արանց նշանաւորաց օրինակ եկաց մնաց անպտուղ եւ անշահ ընդ ամս բաղումս, մինչեւ յետուստ ուրեմն ի վեշտասաներորդ դարու եւ բխեաց առատագոյն իմն երակ կաս-

տաղեան ջուրոց, որ զամենայն դաշտս խտաղական վիպասան երգոյ առնել պտղաբերս եւ յուռթիս բաւական լինէր: Յայնժամ քնարականն բազում ազնուական արբանեակս երեւելի պւետիկոսաց ստանայր: Յայնժամ գուսանականն թողեալ զխառնազանճն դրդջինս եւ զմանկուոյ շաղիպիութիւնս, զիւր ոյժ պնդութեան ի կիր արկանէր զմոյզն եւ զյոյն սանգաղ ի թատր անդր Խտաղացոց կոչել եւ մուծանել զբարւոյն ճաշակ: Յայնժամ վարդապետականն բազում նմանօղս հաւատարիմս մեծին Վիրգիլեայ գտանէր: Յայնժամ եպերանք, ծաղրածուն եւ չարածճի, յայնժամ անդիորդականն եւ հովուական մրմունջք, յայնժամ ամենայն ազգք երգոց վիպասանութեան մեծաւ եռանդամբ վարել եւ ի գործ անկանել սկսանէին: Լռանձինն դիւցազնական վիպասանութիւն ի ձեռն նոցա ի մեծ աստիճան կատարման հասանէր: Պւէտք իբրեւ զԼրիոստոյն եւ զՏաստոյ՝ բաց Դտաղիայ ի տարեկանս պւետէից այլոյ իրիք ազգի ժամանակին այնորիկ դրոշմեալ ոչ գտանին: Բայց յետ այնպէս վերանալոյ տակաւ զիջանել անկանել սկսանէր, եւ մուսայք խտաղականք, որ իւրեանց նուագօք զՅոյնս եւ զՀռոմս անգամ նախանձաբեկ առնել բաւական էին, այնուհետեւ զբարբառ փոխէին, եւ զզուարթութիւնն եւ զքաղցրութիւն ի մեղկութիւն եւ ի պչրանս շրջէին: Լալ ի սկիզբն ութեւտասներորդ դարուն բազումք ազնուագոյն եղեն, եւ Մետաստասիոյ մեծացոյց զերգ վիպասանութեանն նորակերտ զարմանալի պայծառութեամբ, զգործուած խտաղական վիպասան երգոյ բարձրացուցեալ յայնչափ առաւելութիւն, զի մարթիքաջ գալ ի վէգ մաքառման ընդ գաղիացոց: Լռաջին բարբառ Եւրոպայ յետ խտաղացոյն եղեւ սպանիականն, որ գիտաց կորզել զճշմարիտն գեղեցկութիւն երգոց վիպասանութեան: Պւէպ ժամանակ է այժմ գալ առ դրացին սորա առ ազնուական գաղիացին:

Ըստ վիպաութեան Բոաղոյի եւ այլոց դատողաց, Մաղերբ եղեւ առաջին պէտ, որ արդարեւ ճշգրիտ յանկմունս ի ստիքս տայր իմանալ, առաջին՝ որ ետ ճանաչել զգորութիւն որոյ եւ է բարբառոյ եւ գելոյ յիւրում ճշմարիտ կայի, նոյնպէս առաջին՝ որ ի վիպագործութիւն անդր Գաղիացւոց յարմարումն եւ ճշգրութիւն մուծանէր, եւ միանգամայն իսկ առաջին՝ որ պւետիկոսաց յետնոց իբրեւ առաջնորդ հաւատարիմ լինէր, եւ ի նմանէ իսկ առնու սկիզբն ազնուագոյն երգ վիպասանութեանն Գաղիացւոց։

Յետ սորա բազումք վաստակեցին, բայց որ պսակեացն զայն ստոյգ փառօք, եւ ետ թագաւորել ի Պառնաս, եղեւ Կոռնեղիոս, որոյ երգահանութիւնք եղեն առաջին կոտորք գաղիական վիպասան երգոց, որ արժանի իսկ են համարելոյ իբրեւ դասականք եւ վարդապետականք, որ եւ զիոյթ ամենայն ազգաց եւ ամենայն ժամանակաց յանձինս կորզեցին։

Յետ այնորիկ Մողէր, Ռակին, Բոաղոյ, Ղափոնտէն պայծառանային, որոց պատաղեցուցեալ զիւրեանց սքանչելի հանճար ի պէսպէս նիւթս եւ յազգի ազգի յօրինուածս, զթագաւորութիւն Ղուգովիկեայ ԴԺերորդի ոսկեղէն դար իւրեանց վիպասանութեանն ճարտարութեան առնէին։

Իայց Գաղիացւոց աշխարհն ունի եւ յետ այնորիկ ոչ սակաւ ճարտարս, որ եթէ ի փառս առաջնոցն ոչ հասանիցեն, ընդ հռչակաւորաց այլոց ազգաց քաջ կռու մարթին։ Ուռսոյ, Կրեբիղիոն, Վոդտէր, Փոնտընէզ եւ այլ բազումք յանդիման կարգեալ տողիցին, որոց միանգամ զհանդէս տեսանել զանուանի պուետիկոսաց պէսպէս ազգաց հնոց եւ նորոց կամիցին։

Իբրեւ զդասս դասս երգոց վիպասանութեան քննիցեմք, տեսանիցեմք թէ որչափ սքանչելի օրինակս թողեալ են յիւրաքանչիւր ազգան Գաղիացիք, եւ որչափ իրաւունս ստացեալ վարդապետս ճարտարութեանն համարելոյ։ Օչայն ինչ եւեթ յաւելցուր,

[Թէ ոչ սակաւ զարմանս ածիցէ ի փառս Գաղիացւոց զմտաւ ածել, [Թէ մինչ գաղիականն բարբառ համօրէն եւ ի տոհմայնոց եւ յօտարականաց իբրեւ աղքատ եւ տկար բամբասիցի, երգ վիպասանութեան նոցա այնպէս ազգոյ եւ ազնուական եւ մեծատուն երեւել մարթացաւ, ոչ ինչ ընդհատ ի բարձր եւ ի մեծամեծար ճառս որպէս ի խոնարհագոյն եւ ի վտիտ խօսս, եւ եղեւ ի հրահանգս եւ ի տալ խրատ խոյս բարբառոյ ճարտարաց այլոց լեզուաց, որ առաւել առատն եւ ազգոյ եւ յարմարեալ իցեն: Բայտ սոցին համեմատութեան իմանալի է եւ զերգոց վիպասանութեան այլոց ազգաց Եւրոպայ, ՂԱճԳՂԻԱՅԼՈՅ, ՂԳԵՐՄԱՆԱՅԼՈՅ, ՂՌՈՒՍԱՅ ԱՅԼՈՎՔՆ ՀԱՆԳԵՐԾ, որ [Թէպէտ ոչ հաւասարիցեն նախնեացն, Յունաց եւ Հռոմոց, եւ յարդիս՝ Գաղիացւոցն ազնուականութեան եւ ընտրութեան, սակայն են են արժանի զարմանաց եւ կարգելոյ օրինակ ընտիր ճաշակաց ի նիւթս նիւթս:

Եւ [Թէ ընդ պայծառութիւն երկնից Հայաստան աշխարհին, ընդ օդոցն զուարթութիւն, ընդ պտղաբերութիւն երկրին, ընդ սաստիկն եւ սուր հանճար բնակչացն եւ ընդ ջերմաջերմն եռանդն մտաց նոցա նայիցիմք, հարկ է ասել [Թէ նշանաւոր յոյժ էին մերքն յերգս վիպասանութեան, զի այնպիսի իսկ վայրք են մուսայիցն գաւառք: Թէ ի կարի հին ժամանակս գտանէր երգ վիպասանութեան ի Հայս, ի բազում վիպութեանց նախնեաց յայտնի է: Խոսրենացի զբանս Ողոմպիոդորայ յիշատակէ, ուր յետ զաւանդութեանց Նոյի եւ որդւոց նորա ի մէջ բերելոյ, ասէ այսպէս Ողոմպիոդորոս. «Առաւել յաճախագոյն հինքն Արամազնեաց ի նուագս բամբռան եւ յերգս ցցոց եւ պարուց զայսոսիկ ասեն յիշատակօք»*: Օւրգս վիպասանութեան նախնեացն Հայոց

* Խոր. Պատմ. Հայ. Ա. Գիրք. Զ. ԳԼ:

ինքն խորենացի բազում ուրեք յիշատակէ, ի միում վայրի ասէ այսպէս. «Յայտնեն զայս ճշմարտապէս եւ թուեւեացն երգք, զոր պահեցին ակորթելով, որպէս լսեմ, մարդիկ կողմանն գինաւէտ գաւառին Գողթան, յորս շարին բանք երգոցն զԱրտաշիսէ եւ զորդւոց նորա»,^{*} Եւ այլուրեք ասէ. «Զայս երգելով ոմանց բամբուսմբ լուաք իսկ ականջովք մերովք»,^{**} Յաւելցուք ի նոյն եւ զվկայութիւն Փաւստոսի բուզանդացւոյ որ ասէ զՀայոց. «Զիւրեանց երգս առաւպելաց զվիպասանութեանն սիրէին»,^{***} այլովքն հանդերձ: Իայց հզօրագոյն քան զվկայութիւնս զայսոսիկ են բանք երգոցն վիպասանաց Հայոց որ ի գիրս Ագաթանգեղեայ, Մագիստրոսի եւ մանաւանդ խորենացւոյն գտանին, յորոց եւ ի մանրագոյն նշխարս առաւելութիւնք Յունաց եւ Ասիացւոց միանգամայն նշմարին: Յետ քրիստոնէութեան, զճաշակ հոյքնարական վիպասանութեան ոչ ուրեք այնպէս լի եւ բովանդակ, որպէս ի Շարականս, առ Հնորհալոյն եւ առ Վկայասիրին տեսանիցես:

Այժմ նշանակեսցուք զնշանաւորսն ի պետկոսաց որ յիւրաքանչիւր ազգս երգոց վիպասանութեան եղեն: Ի քնարական մրմունջս անուանի են առ Յոյնս Անակրէոն եւ Պինդարոս, նա քաղցրութեամբն եւ մեղմական հեշտականութեամբ, եւ սա հատու եւ հակիրճ բարձրութեամբ. ի նոյնս յաւել եւ զԱղկէոն եւ զՍիմոնիդէս եւ զՍափփով: Ի Հռոմայեցիս բաւական լիցի սքանչելին Որատիոս ամենայն իսկ յունական նուագայարդար գնդին ի գիմի հարկանելոյ: Ի մէջ ազգաց նորոց Իտաղացիք ազնուագոյն են ի քնարական երգս վիպասանութեան. Պետրարկայն նոցա հայր նորոց նուագայարդարաց,

* Անդ. Լ. ԳԼ:

** Անդ. ԼԱ. ԳԼ:

*** Բուզանդ. Պատմ. Հայ. Գ. Դպր. ԳԺ. ԳԼ:

ոչ յիւրում եւեթ ազգի, այլ եւ յայլ ազգս համարի: Ի Գաղիացիս ազնուագոյն անուան եհաս յայս ազգ վիպասան երգոյ Յովհաննէս Մկրտիչ Ռուսոյ եւ յետ նորա Ղլփրան Պոմպինեան: Ի մէջ Անգղիացւոց Վովլէի զանուն նուագայարդար պւետիկոսի ժառանգելոյ արժանի է, որ նմանութեամբ Պինգարեայ եւ Անակրէոնդեայ զերգս վիպասանութեան իւրոյ ազգին զարդարեաց: Ի Գերմանացիս նշանաւոր եղեւ Հադլեր, բայց քան զնա անցոյց զանցոյց Գլալմ, որ քան զՏիրտէոսն յոյն առաւել համարի եւ արժանի կրելոյ զանուն Անակրէոնդեայ:

Յաշխարանս՝ ի մէջ Հռոմայեցւոց Տիբուլոս, Պրոպերտիոս եւ Ուլիդիոս, յարգիս Պետրարիկա հռչակաւորք են. իսկ ի վերնագիրս Կատուղլոս եւ Մարտիալէս հռոմայեցիք:

Լիեսցուք այժմ յազնուագոյն պւէտս վիպասանս որ զդիւցազնական վիպասանութիւն նուագեցին: Օգառջին տեղին ունի եւ ունիցի Հոմերոս, հայր Իղիականին եւ Ոդիսականին: Լպողոնիոս, մեւս եւս վիպասան յոյն է ի ժամանակս Պտղոմեանց, որ զարութիւնս արգիական նաւաւարաց նուագեալ երգեաց, բայց ոչ հանգոյն Հոմերի: Հոմերոսի ոսոխ ելանել ոչ այլ ոք մարթիցի, բայց հրաշակերտն ամենայն վիպասանաց Վիրգիլիոս, որ յենէականին իւրում ի ծագ բարձրութեան զդիւցազնական երգ վիպասանութեան եհան: Յետ բազում ժամանակաց անկանելոյ դիւցազնական վիպասանութեան առ Հռոմայեցիս, Ոսսիանու ի հիւսիսային կողմանս Բրիտանացւոց զիւր անուանի մրմունջս յօրինեալ համարի. բայց բազումք զայն խաբէութիւն համարին, ուրումն յարդեաց ասեն զայն յօրինեալ է եւ իբրեւ հին ինչ ընծայեցուցեալ: Ի մէջ Իտալացւոց մարթ է իւլիք իրօք զԳանաէ եւ զԼրիոստոյ ընդ պւէտս վիպասանս համարել, բայց քան զնոսա ազնուագոյն յիրաւի համարիցի ոք զՏասսոյ, զոր ընդ Հոմերեայ եւ ընդ

Վերգիլեայ կշռել չէ ինչ անդէպ: Այլ քան զամենեւին առաւել հաշուի Ղուսիտանացին կամօնէն, որ զշու Ղուսիտանացոց ի գլուխ Բարեղ յուսոյ ի Ղուսիականին իւրում սքանչելի ճարտարութեամբ երգեաց, մինչեւ Վերգիլիոս Ղուսիտանացոց անուանեալ կոչել: Ի Սպանիացիս հռչակաւոր է երկիրդա, բայց խոնարհագոյն յոյժ քան զառաջինն. յԱնգղիացիս Միղտովն իւրով Գրախտին կորուսեղով. ի Գաղիացիս Վոլտէր Հենրիականաւն. ի Գերմանացիս կղպստոկ Մեսիականաւն եւ սքանչելին Գեսնէր Մահուամբն Աբելի անուանի եւ նշանաւոր են:

Իսկ ի Ռոմանս կամ յասպետական մրմունջս ի մէջ Յունաց Հեղիոգորոս եւ Քսենոփոն եփեսացի յիշատակին, եւ Ղոնգոս ոմն գրեաց ասպետական մրմունջս հովուականս, որ եղեւ օրինակ որոց միանգամ զնմին նիւթոյ գրեցին: Ի Գաղիացիս նշանաւոր յոյժ է Փենեղոն, իւրով սքանչելի գրովքն որ կոչին Պատահաբք Տեղեմաքեայ, որ հրաշակերտ իմն ի սմին ազգի երգոց վիպասանութեան համարի: Հուսկ յետոյ պայծառացուցին եւ սքանչելի յոյժ գործեցին զայս ազգ գիւցազնական վիպասան երգոյ անգղիացին Ռիքարդսոն եւ Հատորբիան գաղիացի:

Օր օրինակ յայլ ազգս երգոց վիպասանութեան, նոյնպէս եւ ի գուսանականին ի Յոյնս պարտ է ի խնդիր լինել արուեստի եւ ճարտարութեան: Արդարեւ տեսիլ թատերաց եւ նշաւակութիւն ամենայն մարդկան եւ ազգաց զուարճութիւն եւ հաճութիւն շնորհէր, մինչ զի ի Սինէացիս եւ ի Յապոնացիս անգամ գուսանութեան յիշատակք գտանին. եւ Պերուիացիք եւ Մեքսիկացիք ախորժ յօժարութեամբ զթատերական յանդիմանութիւնս ընդունէին. բայց օրինօք եւ արուեստիւք թատր կացուցանել եւ գործս յանդիման առնել ի Յունաց սկիզբն էառ: Արծի այնպէս թէ սկիզբն յունական թատեր ի տօնից Սպանդարամետին լինէր, յորժամ ժո-

ղովուրդն յետ կ[թոյ խաղողոյ ելեալ ի կառս շուրջ գայր եւ երգէր երգս ի գովութիւն դիցն գինւոյ, եւ զմիմեանս կատակէին ծաղրածու բանիւք նմանելով Սիղենայ եւ Սատււրաց եւ այլոց գից գաշտականաց: Իսկ զբանն զՍպանդարամետէն միայն էին երգքն. բայց Եպիգենիդէս սկիզբն առնէր զայլ եւս իրաց իրաց երգել: Յետ նորա երեւեցաւ Տեսպի որ զգէմս երգեցկացն մրրով օծանէր, եւ ապա Քերիդ որ փոխանակ մրրոյն գիմակս հնարեաց: Բայց առաւել քան զայլս մարթ է զԵսքիդոս հայր յունական երգահանութեան անուանել զի յառաջագոյն մի ոք երգէր, սա եղբայրաց ընդ իրեարս խօսել: Յետ Եսքիդէայ ազնուագոյն լինէր Սոփոկլէս, որոյ տակաւին շորեքտասանամեայ մրմունջս յաղթութեան ի վերայ պատերազմին Սաղամինայ յօրինեալ էր, ապա քսանեւհինգամնի երեւեցոյց զիւր մրմունջս ի հասարակաց մրցութիւնս, եւ յառաջնումն իսկ նուագի յաղթեաց Եսքիդայ: Ժամանակակից Սոփոկլէայ, բայց կրտսերագոյն քան զնա է Եւրիպիդէս, որոյ յըմբշութենէ եկեալ ի նկարչութիւն, անտի ի հռետորութիւն ապա ի փիղիսոփայութիւն ընդ խրատու Անաքսագորայ, հուսկ յետոյ էանց ի ճարտարութիւն երգոց վիպասանութեան, եւ յօրինէր մրմունջս: Երեք այսոքիկ երգահանք են որ զթատրն յունական ի հաստի կացուցին:

Նոյնպէս եւ ձաղութեան սկիզբն ի Յոյնս է. երգայարգարք յառաջնումն զամենեօին, զփոքունս եւ զաւագս առանց ամօթոյ յերգ արկեալ ձաղէին, որ կոչի Հին ձաղութիւն: Օչայն ծանականաց ոտվորութիւն սաստիւ արգելեալ, որպէս կարծի, Աղլիբիադէայ, սկսան այնուհետեւ այլով կցկցեալ անուամբք նոյնպէս հեգնել զորս եւ կամէին, եւ այս Միջին ձաղութիւն անուանէր: Երբեւ այնմ եւս խափան լինէր, սկսանէին զչարիս եւ զախոտս նշաւակել, եւ այս է Նորն անուանեալ ձաղութիւն: Առ-

միկեանք հտալիտք հնոյն եւ միջնոյ ձաղութեան
Եպիկարմոս եւ եւ Փորմիդէս եւ Արատէտ եւ Տիմո-
կրէոն, Արատինոս եւ Եւպոլիս եւ այլք բազումք,
բայց քան զամենեւին անուանի Արիստոփանէս է,
Խսկ ի նոր ձաղութեան, որ աղնուագոյն եւ պար-
կեշտագոյն է, անուանի է Մենանդրոս, որոյ անուն
խսկ շատ է առ պատկառելի կացուցանելոյ զյուսնա-
կան ձաղութիւն. նոյնպէս նշանաւոր են Փիղեմոնէս,
Դիփիղոս, Փիղիպպիդէս, Պոսիդիպպոս, Ապոլոդո-
րոս եւ այլք:

Հռոմայեցիք, որպէս պատմէ Ղիլիոս, յետրուս-
կացւոց զթատերական խաղսն ուսան, որ առ նոսա
կաքաւք իմն էին եւ անհեղեղ պար. բայց ապա
նմանութեամբ Յունաց կատարեալ գործեցին: Առ-
միկեանք անուանիք Հռոմոց են Պղաւտոս եւ մա-
նաւանդ Տերենտիոս հանգոյն Մենանդրի: Խսկ եր-
գահանք որ եղեն Հռոմայեցւոց, են Ատտիոսն եւ
Պակուլիոս, նա ուժղնութեամբ նշանաւոր է եւ սա
խելամուութեամբ իմաստութեանն: Բնդ երգահանս
Հռոմայեցւոց համարի եւ Սենեկայ, որոյ միմունջք
պահին, թէպէտ եւ չէ յայտ թէ ո՞ այն ոք Սենե-
կայն իցէ: Դամանակակից Սենեկայ հաշուի եւ Պոմ-
պոնիոս Սեկունդոս, զոր Կուինտիլիանոս աղնիւ յոյժ
համարի:

Յարդի պւետիկոսս որ զթատերական երգ վի-
պասանութեան յառաջագէմ յոյժ մատուցին, ի
Գաղիացիս որ աղնուագոյն խսկ եղեն ի սմին յայո-
միկ, Պ. Կոռնելիոս է եւ Յ. Ռակին եւ Արեքիդոն,
եւ Վոդտեր, սոքա երգահանք, եւ Մոդիէր երգայար-
գար: ՅԱնգղիացիս երեւելի է Շակեսպար (Շէք-
սփիր). եւ ի Գերմանացիս Գեթէ եւ Շիլլեր: ՅԻ-
տաղացիս յայլ իմն ազգի թատերական վիպասանու-
թեան, որ կոչի մեղոգրամ, այսինքն նուագայար-
գար գուսանութիւն, զի է երգ վիպասանութեան
գուսանական խառն ընդ քնարականին, անուանի

եղեն Զենոն եւ Մետաստասիոյ, որ զարքունական թատրոն աւստրիական կայսեր հնչեցուցին եւ զմայրաքաղաքն գլխովին սքանչացուցեալ յապուշ կրթեցին :

Իսկ ի վարդապետական վիպասանութեան ի մէջ Յունաց պատահիցէ Եփիոգոս, իսկ ի Հռոմայեցիս, որ ի սմին եւ նիւթովն եւ յաճախութեամբ քաջ քաջ գլեն զՅոյնս, յիշատակին Ղուկրետիոս, եւ մանաւանդ Վիրգիլ եւ Ուլիդիոս եւ Որատիոս ի թուղթս : Ի Գաղղիացիս նշանաւոր են Բոաղոյ, Ռակին մանուկ եւ Դըղիդ. իսկ յԱնգղիացիս Պոպ եւ Յունդ : Ի սատիրս կամ յեպերանս, ըստ վկայութեան Որատեայ եւ Վուինտիղիանեայ, չէ պարտ խնդրել պետիկոս ի Յոյնս. զի այս ազգ մրմնջոց ամենեւին Հռոմայեցւոց է : Ղուկիոս համարի հայր եպերանաց, յետոյ Որատիոս եւ Յոբնաղ. իսկ յարգիս Բոաղոյ, որ ի պատիւ եւ ի բարգաւաճանս մեծ սմին եղեւ :

Չէ պարտ մոռանալ զգուարճալի, զհեշտական եւ զլի խրատուք ազգ վիպասան երգոյ, զառակս ասեմ : Ըռաջին գտակ եւ մատենագիր առակաց ոմանք զՂոկման համարին, զորմէ ասեն նախ պարսիկ բարբառով գրեալ զառակս իւր, որք ապա յարաբացի լեզու շրջեցան : Բայց բազում արք ճոխք զՂոկման նոյն համարին ընդ Եսովպայ. եւ արդարեւ իսկ բազումք յառակաց նորա նման են առակաց Եսովպայ, եւ Փեդրոս զԵսովպոս գտակ եւ իշխան այսր ճարտարութեան դնէ, թէպէտ եւ այլք ասեն թէ ոչ Եսովպոս եղիտ, այլ թէ նա յոյժ զուարճանայր պնպիսի առասպելօք : Սաան որոյ մէք զԵսովպոս դնեմք իբրեւ առաջին մատենագիր ի Յոյնս, որ առակս ի գրի հարին :

Յերկրորդում դարու եկեղեցւոյ արկ Ափթոնիոս առակս : Բայց որ զԵսովպայ առական պայծառագոյն եւ աղնուագոյն գործեաց, եղեւ Փեդրոս, ազատեալ հռոմայեցի, ի Թրակիա ծնեալ, որ պար-

զուլթեամբն եւ ազնուականութեամբ զընակ Հոռ-
մայեցիս յամօթ արար: Բայց եւ յառաջ քան ըզ-
Փեղբոսս Հոռմայեցիք չէին աղքատ յառակաց, որ-
պէս ուրեք ուրեք ի զիրս Որատեայ երեւին առակք
այնպէս սքանչելիք, մինչեւ յիրաւի մարթին լինել
օրինակ ամենեցուն, որ զայնմ նիւթոյ կամիցին գրել:
Բազում հանճարեղ առակս ստեղծ եւ ի մեզ Մխի-
թար Գոշ:

Յարգիս երեւեցաւ բանաստեղծ առակախօս
Ղափոնտէն զաղիացի, որ անցոյց զանցոյց զամենե-
քումբք, եւ որպէս տեղեկագոյնք հաստատեն չիք
նման նմա ոչ ի հինս եւ ոչ ի նորս: Բնդ Ղափոն-
տենայ քաջ մարթ էր կշռել եւ զազնուական զայն
առակարկու Գերմանացւոց զՂեսսինգ, եթէ ընդ
հոյակապ բարձրութեանն եւ ընդ ակործական պար-
զութեան եւ սակաւիկ ինչ առաւել զարդ էր նորա:
Բայց է արդարեւ Ղեսսինգ օրինակ չքնաղ առա-
կաց եւ յետ առաջնոյն անշուշտ ինքն ունիցի զա-
ռաջին պսակն: Ոչ սակաւ անուանի են եւ յիտա-
ղացիս Ռոբերտի, եւ Պիգնոտտի եւ Բերտողա: Նոյն-
պէս եւ ի մէջ այլոց ազգաց չեն պակաս առասպել-
արկուք:

Տեսցուք արդ թէ զինչ իցէ հարկ վիպասա-
նութեան եւ որ նորին օգուտ: Օհարկ վիպասա-
նութեան մարթ է իմանալ եթէ ի համեմատութիւն
գայցէ ընդ փիղիսոփայութեան: Հանճար, իբրեւ զօ-
րութիւն մտացն տեսլեանց պարտի առաւել գործել
յանձին առն պուլետիկոսի եւ փիղիսոփոսի: Աշը-
կոքին եւս ի բարձրագոյնն եւ ի յետին ուշ ունին:
Հիմն փիղիսոփայութեան է սերտ ծանօթութիւն,
իսկ պտուղ նորա է հաստատուն հաւանութիւն, որով
զմեղ դէպուղիղ ի ճշմարտութիւն անդր ածէ: Իսկ
ճարտարութեան երգոց վիպասանութեան այլ իմն
ճանապարհ եւ զնաջք են. նիւթ սորա է յանդիման
կացույցանել զայն որ գեղեցիկ իցէ, եւ սովին կող-

մնակի իմն ի ճշմարտութիւն տանի, զի զոր ինչ եւ յանդիման կացուցանիցէ, պարտի զնմանութիւն ճշմարտութեան յանդիման կացուցանել: Ապա որպէս միտք կատարեալ յօրինեալ եւ յարգարեալ անհրաժեշտ կարեւոր են առն փիղիսոփոսի, վասն հաստատուն գիտութեան հիմն արկանելոյ, այսպէս եւ առն պուետիկոսի հարկ է զցնորս մտաց առաւելագոյն աստիճանաւ ստացեալ ունել, զի տեսիլ զեզեցկութեան ի պատշաճական ազդելի կերպարանս զանձն երեւեցուսցէ:

Վիպասանութիւն զմեզ ի բարձրագոյն եւ յազնուական տեսիլս ամբառնայ: Իբրեւ այր պւէտ զաստուածագգեստ իմն պոյման որ ի լիութենէ ազդման յուզելոյ բղխիցէ, աճեցուն զօրութեամբ ցնորից ի կատարեալ գեղեցիկ կերպարանս բնծայեցուցանիցէ, անդէն եւ անդ զմտախոհութիւն մարդկեղէն բնութեան որ նիրհէրն, զարթուցանէ, յուրոյն ինչ իմեքէ ի համօրէն ինչ եւ ի հասարակաց ամբառնայ, եւ զայն՝ որ վճիտ մարդկեղէնն իցէ, ի տես եւ ի յանդիմանութիւն ածէ, որ լսէն կամ որ ընթեռնուն զանձն լուսաւորեալ, շարժեալ եւ ջերմացեալ տեսանիցէ. խորհուրդ եւ ազդումն նորա յմբռնող զօրութիւն անդր եւ ի ճշմարտութիւն, ի բարութիւն եւ ի գեղեցկութիւն ուշ արարեալ գիմիցէ:

Նշրկորդ անգամ, վիպասանութեան ճարտարութիւն ի ձեռն իւրոյ ոգեւորն ծագման եւ ճշգրիտ ազգականութեան ընդ հոգւոյ, քան զայլ ամենայն գեղեցիկ արուեստս ազգեցութիւն ի բուն մարդկեղէն յօրինումն մարդոյ գործէ: Օտորա ներքին ծագումն ի հոգւոյ անտի այն իսկ բաւական ցուցանիցէ, զի եւ յայնժամ իսկ մինչ մարդկութիւնս տղայ էր, սա ի բարձրագոյն կատարումն հասանէր: Ի մեջ ամենայն ոգւոց որ զմիտս մարդկան անդստին ի սկզբանէ ազնուացուցին եւ երջանկացուցին, զառաջին տեղի յետ կրօնից, վիպասանութեան շնորհէ

պատմութիւն, եւ յերկոցունցն միաբանութենէ զըսկիզբն բարեբարութեան ածէ ցուցանէ:

[Թող զայն զի եւ զուարճալից եւ ապշեցուցիչ է: Այլ իպաստանութիւն չէ միայն ընդ իրս տեսանելիս եւ լսելիս կապեալ, բազում անգամ կարող եւ ձեռնհաս է մեծաւ ազդողութեամբ զայն ինչ որ ընդ արտաքին երեւմամբ զգայնոց շանկանիցի, յանդիման կացուցանել. որպէս զվախճանելոց հոգիս, զհրեշտակս եւ զդէւս, զդիւս, զծածուկ ինչ պայման անձին, զգաղտնի խորհուրդս եւ զյոյզս մարդկեղէն սրտի: Բովանդակ արեգեփական պատմութիւն իւրով անբաւ պէսպէս նիւթով առաջի սորա հոլանեալ կայ, թէպէտ եւ ոչ ամենայն ինչ որ ի պատմութեան նշմարի, նմա ի ճառել պաշտօնական իցէ. ուստի է եւ սորա եզր եւ սահման: Արդարեւ չէ ձեռնհաս այր պուետիկոս զիւր նկարս որոշել, ի տես եւ ի զնին ածել, որպէս որ նկարիչն եւ դրօշօղ իցէ, բայց վասն այնորիկ չէ ի միում միայնում վայրկենի ամփոփեալ, ոչ յաշացն զգայունս եւեթ ազդէ, այլ կարող է զցնորս ըմբռնել եւ զզգայութիւն խորագոյն յուզել:

Գ. Գ. Լ. ՈՒԽ

ՃԱՐՏԱՐԱԽ ՕՍՈՒԹԻԻՆ

Երբեք եւ նուազք եւ օրհնութիւնք եւ մրմունջք եւ վիպասանութիւնք դիւցազանց ցայտմ գրաւեալ ունէին զմեզ. վիշաք եւ կարիք եւ յոյզք ոգւոց մի զմիով ելեւել առնէին: Այժմ հանդերձեալ եմք յատեանս ատենակալաց մտանել ի դունդս իշխանաց եւ զօրաւարաց կալ, ի հրապարակի ի մէջ ծերակոյտ բազմութեան խօսել, զպատերազմի եւ զխաղաղութեան օրէնս պատմել, այսուհետեւ զզգոնութիւն,

զհանճար, զխորհրդականութիւն կայ մնայ մեզ լսել
ի հաստատուն բարբառոյ ճարտարախօսութեան: Ո՞րչ
փութայցէ, յետ զփալասանութիւն դիրք եւ արիւ-
նաշատ նկարեալ տեսանելոյ, տեսանել եւ զառնա-
կերպն պատկեր ճարտարախօսութեան պնդակազմ եւ
աճառապատ: Աթէ նա բաւական իցէ զմատաղագոյն
միտս կազդուրեցուցանել, սա զառոյգ իմացութիւնս
պնդիցէ եւ հաստատիցէ: Աւիցուք այնպիսի մտա-
դիւրութեամբ, որ այնպիսում ցածուն եւ ծանրնիւ-
թոյ վայելէ:

Ճարտարախօսութիւն այն արուեստ է, որ առանց
չափոյ հետեւակ (prose) առաջագրութեան խորհրդոց
դիպող ինչ կերպարանս շնորհիցէ կամ այնպէս զխօսս
զգածեալ համակիցէ, զի պատշաճ ի հաւանեցուցա-
նել, ի զուարճացուցանել եւ ի շարժել կամ յառաջ-
նորդել եւ վարել զկամս մտացն լինիցին: Վանզի ա-
մենայն խօսք ուշ արարեալ ձգին ի զօրութիւնս որ
ճանաչիցենն եւ որ զգայցեն եւ որ ցանկանայցեն. եւ
դիտաւորութիւն խօսելեացն եւ խօսելոյ ի ճշմարտու-
թիւն կամ ի գեղեցկութիւն եւ կամ ի բարութիւն
անդր ուղղեալ է, նմին իրի իսկ խօսք կամ վարդա-
պետական են, կամ զգայական (esthétique) եւ
կամ գործական եւ կարեկան (pathétique), այնու
զի առաւել ի միտս, յազդումն եւ ի կամսն ձգեալ
ընթանան: Յոյնք զբանն, զբարս եւ զկարիս առաջի
եղեալ, ըստ նոցին զխօսս բաժանէին, եւ առէին թէ
պարտ եւ պատշաճ է խօսից ուսուցանել, հաճոյ լինել
եւ յորդորել, որ բնդ առաջնոյն միաբան է: Այնպէս
ի նոյն միտս եւ զհռոմայեցւոցն Ազգ ասելոյ (dicendi
genus), զոր յանօսը, ի համեստ եւ ի բարձրագոյն
բաժանէին, իմանալ պարտ է: Բայց վասն դիւրին
իմն եւ համօրէն բաժանումն դնելոյ, առասցուք թէ
յօրինուած ինչ ճարտարախօսութեան կամ յասել
բարբառով, եւ կամ յընթեռնուլ միայն սահմանեալ
է. յառաջին անդր ատենականն կամ հրապարակի

(du barreau) ճարտարախօսութիւն եւ նուիրական (sacré) ճարտարախօսութիւն պատշաճին, իսկ յերկրորդ անգոր դնան այլ պէսպէս ազգք ճառից, որ են վարդապետականն, խօսողական (dialogique), թղթական եւ գովեստք:

ՊԼՏԻՄՈՒԹԻՒՆ. Եթէ կամիցիմք դտանել ճշմարիտ ճարտարախօսութիւն որ արգարեւ արժանի ճարտարն անուան իցէ, ոչ այլուրեք պարտ է խնդրել, բայց ի Յոյնս, ուր ամենայն պարզեւք եւ շնորհք լեզուի ի մուսայից երախտաւորաց յորդեալ եւ զեղեալ էին: Արեսողիոս խաղ իմն առնել կամի, յորժամ յեցեալ ի վիպյութիւն Հոմերի եւ Պղատոնի յԱրամազդայ անտի առնու հանէ զճագումն հռետորական ճարտարութեան, զՄինովս, զլսող մեծի դիցն, կացուցեալ աշակերտ, զԺերպ այրին՝ դպրոց, եւ զԱրամազդ ինքն գլխովին սովեստէս կամ վարդապետ սորին արուեստի: Սամ յորժամ ապաստանեալ ի ճոխութիւն սրբոյն Բարսղի եւ Նազխանդացւոյն ելանիցէ մինչեւ յարարչութիւն աշխարհի եւ զճարտարաբանութիւն առնու դտանէ ի բերան օձին, որ իւրովն մենքենաւոր խօսողութեամբ խաբեաց պատրեաց զկինն եւ ած առ ամենայն ազգ մարդկութեանս փնասս մեծամեծս: Բայց սկիզբն ճարտարախօսութեան չէ այնպէս կարի հին:

Թէպէտ եւ է ճշմարիտ, որպէս Տուղղիոսն վկայէ, թէ որ զընկերութեան կեանս հաստատեցին եւ քաղաքս շինեցին, կամ որ օրէնս կամ առաջնորդութիւնս կարգեցին, ի ճարտարախօսութիւն անգոր ապաստան եղեն վասն զիրսն ի գլուխ հանելոյ. թէպէտ եւ ի մէջ ազգաց որոց քաղաք եւ յօրինուածութիւն էր, դէպք խօսելոյ առ ժողովուրդն եւ առ իշխանն, զսորհուրդս յայտնելոյ, վճարելոյ հրեշտակութիւնս զեռպանութեանց յաճախ իմն էին. թէպէտ եւ ի նուիրական եւ յարտաքին գիրս ոմանք իբրեւ բանիբունք գովիցին. թէպէտ եւ ի գիրս սուրբ

պատահիցեն տեղիք հոյակապք որ արժանի լինելոյ օրինակ նոցին իսկ մատենագրաց հեթանոսաց իցեն, բայց եւ այնպէս յայնպիսեաց անտի առնուլ զծագումն ճարտարախօսութեան չէ մարթ: Ասան զարուեստ ճարտարախօսութեան ստանալոյ վայրապարինչ սկիզբն կորովի խօսելոյ չէ բաւական, այլ մտադիւրութեամբ իմն անդրէն խորհել ի վերայ արդեանց մերոյն եւ օտարին խօսից պիտոյ է, եւ հաւաստեալ եւ բազմապատիկ զննել եւ քննել: «Օսկիզբն խօսելոյ, ասէ Առնիտիղիանոս, ետ բնութիւն, զսկիզբն արուեստին՝ զննութիւն»:

Օայս արուեստ ի զուր է յազգս հինս, ի ժողովուրդս նորածինս, ի ժամանակս բիրտս խնդրել, ուր Յունաց աշխարհն յայտյանդիմանմեզ զճարտարախօսութիւն ցուցանէ: Ստրաբոն վկայէ թէ նախ Աագմոս, Փերեկիդէս եւ Եկատէոս եղեն, որ առանց չափոյ մատենագրեցին. եւ Պղինիոս ասէ թէ ճառս առանց չափոյ կարգել հաստատեաց Փերեկիդէս ասորի, ի տիս Աիւրոսի արքայի, իսկ զպատմութիւն Աագմոս Միդլեսացի: Ի նոյն ժամանակս եւ Սողոն յԱթէնս պայծառանայր բանիբուն ճարտարախօսութեամբ: Ապա ուրեմն առ Աիւրոսիւ, զԾ. ողիմպիադաւ ի Փերեկիդէայ փիղիսոփոսէ, ի Սողոնէ ճարտարախօսէ եւ ի Աագմեայ պատմագրէ արկաւ սկիզբն ճարտարախօսութեան: Պիսիստրատոս յետ Սողոնի հրապարակախօս լինէր, եւ ապա Աղիսթենէս, Թեմիստոկղէս, Աղէոն նովին զինու պաշտեցան, մինչեւ Պերիկղէս բնութեամբ խօսող, եւ յԱնաքսագորայ եւ ի զօրեղ փիղիսոփայից կրթեալ, կատարելագոյն եւ բովանդակագոյն ճարտարախօս երեւէր, եւ յԱթէնս զճարտարախօսական խօսողութեան աթոռ զնէր: Օչնոն եղէացի ժամանակակից Պերիկղէայ որ ընդ վիճմունս եւ ընդ փիղիսոփայական մաքառմունս շուարձանայր, հնարեաց ի ձեռն խօսից (dialogue) զխնդրոց ճառել, որ յետոյ ի Սոկրատայ եւ յայլոց

աւագ փիղիսոփայից ստէպ ի կիր արկանէին: Այսպէս ի ձեռն Յունաց Հանճարեղաց յառաջագէմ խաղայր ճարտարախօսութիւն:

Յետոյ երեւեցան Ռափսոգիստք որ զճառատողն յարդարիցեն, որոց զերգս վիպասանաց ի բերան ուսեալ մեկնէին, եւ յետ նոցա Սոփեստէսք, որ որպէս Պղտատարքոս ասէ, այլ իմն ջոկ էր, զատ ի ճարտարախօսաց եւ ի փիւսկեանց (physicien): Սոփեստէից գործ այն էր, ուսուցանել զճարտարախօսութիւն, որպէս վկայէ Պղատոն ի խօսան: Յոյնք ի սկզբանն զսոփեստայս պատիւ արարեալ մեծարէին, զի Սոլոն եղեւ որ զառաջինն սոփեստէս անուանեցաւ, որպէս Իսոկրատէս ասէ. բայց յետոյ ընդունայնացան եւ եղեն յապականութիւն եւ ի խաբէութիւն, մինչեւ Իսոկրատայ ծաղը առնել զնոսա, եւ ասել թէ արկանէին ճառս այնպէս յոռի, զի եւ անգէտ ոք եւ անտեղեակ ափ յափոյ վաղվաղակի առնել մարթեր:

Սինչ գեռ պատուով եւ պարգեւօք ճարտարախօսք եւ սոփեստէսք պարարէին, պայծառանայր յոյժ արուեստն. յայնժամ պատմագիրք զիւրեանց պատմութիւնս սեթեւեթեալ ճառիւք զարդարէին. յայնժամ եւ փիղիսոփայք քաղցրաբան բանիւք տային ճաշակել զպերճութիւն իւրեանց վարդապետութեան. յայնժամ բժիշկք, ճարտարապետք, երաժշտականք, նկարիչք եւ բնաւ ամենայն ճարտարք յայտնութեամբ ընտրութեամբ եւ ուժգնութեամբ զիւրեանց արուեստից գրէին. յայնժամ յամենայն դաւառսն յունական ճարտարախօսութիւն թագաւորէր: Այլ այսպէս ի Սոլոնէ մինչեւ ցԳեմետրիոս փաղերացի ճարտարախօսութիւն ի Յունաց ոչ պակասէր, այլ մանաւանդ պայծառանայր:

Բագումք զԳեմետրիոս մեղկիչ յունական ճարտարախօսութեան համարին, որ ցանգ իսկ զարուականն ցածութիւն սիրէր եւ ոչ զպշրանս: Բայց

որպէս տեղեակք արուեստին միտ դնեն, զմեղիութեան եւ զթուլութեան ճարտարախօսութեան սկիզբն եղին Գորգիաս եւ Խոկրատէս անշափ փափկութեամբ եւ գրգութեամբ, եւ անտի իսկ ջլատեցաւ, կարթահարեցաւ, բեկաւ ոյժ ճարտարախօսութեան: Օթէոպոմպայ, զկարի անուանելոյ յաշակերտս Խոկրատայ ասէ Դեմետրիոս թէ զիրս ուժգինս ուժգնութեամբ ճառել չէր բաւական. եթէ Թէոպոմպոս այնպէս, զի՞նչ Եփորոսն էր, զորս Խոկրատայ ընդ միմեանս կշռեալ ասէ թէ զնա սանձահարել եւ զսա խթանել պիտոյ էր: Պղուտարքոս զճառս Եփորայ, Թէոպոմպայ եւ Անաքսիմենեայ՝ ճառս դուզնաքեայս, գծուծս եւ ոյծս կոչէ: Իւ Դոնգինոս զաշակերտաց Խոկրատայ համարի թէ վասն կարի իմն ճշգրտութեանն եւ սեթեւեթեայն պաճուճանաց ի խօսս զուժգնութիւնն եւ զսաստկութիւն ապականէին: Ապա յառաջագոյն իսկ քան զԴեմետրիոս զգայր յԱթէնս գրգութիւն եւ հտպտանք:

Յունական ճարտարախօսութիւնն մեծ կատարումն ի ձեռն Իպերիդեայ, Եսքինեայ եւ Դեմոսթենայ ընդունէր: Վիսիայ եւ Խոկրատայ զճարտարախօսութիւն ի բազում թերակատարութեանց սրբեալ էր, բայց չէր մարթացեալ տակաւին նմա զայն զօրութիւն եւ զկայտառութիւն շնորհել, յորում ճշմարիտն գեղեցկութիւն հաստատեալ կայ: Բայց Եսքինէս եւ Դեմոսթենէս առանց զազգոյ եւ զմեծամեծարն զարգուք զանց առնելոյ, յայն կենդանի եւ առանդումն, յայնպիսի անընդդիմակաց ուժգնութիւն եւ յայնչափ առանց պարտելոյ զօրութիւն զճարտարախօսութիւն ածին, որչափ բնութիւն իմն սքանչելի տանել հանդարտել մարթիցի, եւ գիտացին դիւրաւ զքաղցրութիւն եւ զզօրութիւն ի միասին զուգեալ միաբանել:

Յետ այնորիկ սկսան բազումք ուժգնութեամբն այնուիկ զեղծանել, եւ ի խստութիւն եւ յանհար-

Թութիւն անկան: Պիոնեսիոս աղիկառնացի զմատենադրաց ժամանակին քանքատէ թէ ղետեղելոյ զբանս ի պատշաճ տեղիս, եւ խնդրելոյ յօրինեալ յարդարումն ի ճառսն չառնեն փոյթ. եւ ասէ թէ այնպէս պատշաճն ղետեղելով ընտրի պետիկոս ի պետիկոսէ, ճարտարախօս ի ճարտարախօսէ, եւ թէ նախնիք բազում փոյթ յանձին ունէին զայնմանէ, վասն այնորիկ վէպք նոցա եւ երգք եւ ճառք գեղեցիկ եւ վայելուչ են: Եգեսիաս էր գլխաւոր որ ոչ խիտ միայն էր, այլ եւ ընդ խստութիւնն պանծացեալ պարծէր. զի զանձն եւեթ աստիկեցի կարծէր, եւ զայլս բիրտս եւ շինականս հաշուէր: Տուղղիոս ասէ թէ ոմանք իբրեւ խղելն եւ հատանել զթիւ եւ զհամար ճառից կամիցին, ոտնառեալ գլորին յանկածութիւն ամենեւին նման Սիկիդիացւոցն, եւ այս ասէ՝ «Մանաւանդ յեգեսիայ սկիզբն առնոյր», Պղուտաբբոս ի վարսԱղեքսանդրի ածէ զբանս ինչ եգեսեայ իբրեւ ցուրտ եւ ամենեւին ցուրտ: Եղեն եւ այլ բազում մատենագիրք որ զնոյն ախտ ջերան: Բայց եւ այնպէս յայնպիսում եղծման ժամանակի ոչ սակաւք անուանիք ճարտարախօսութեամբ ընէին, որ վարդապետք իսկ եղեն Հռոմայեցւոց, եւ զՀռոմ, զերբին եւ զձնդական, ի նմին ճարտարութեան յերկրեցին:

Օգոստին կայծակն ճարտարախօսութեան լուցին ի սիրտս Հռոմայեցւոց երեքին Յոյնք Կառնէագէս, Կրիստողաւոս եւ Դիոգենէս, գեսպանք Յունաց ի ժամանակին յայնմիկ: Վրակքոս ուսաւ ի դպրոցի Դիոփանեայ միտիղենացւոյ, որ էր այր յոյն քաջաբան քան զամենեւեան: Աիկերոնի վարդապետք ընէին Փիղոն, Մոդոն, Անտիքոս, Դեմեարիոս, Մենիպպոս, զորս նա յոյժ գովեալ դրուատէ: Եպա քանի զարմանալի իցէ յունական ճարտարախօսութիւնն, որ յանկածութեանն իսկ զայնպիսի դիւցազունս ճարտարախօսութեան, որպիսի Կրասոսն եւ Անտոնիոս եւ Որտենաիոս եւ Աիկերոն էին, թեքել եւ վարժել

մարթաց: Յայնժամ բարդաւածէր եւ Գիոնեսիոս աղիկառնացի:

Մինչ այս մինչ այն հռոմէական ճարտարախօսութիւն՝ յունական օրինակօք եւ կրթութեամբ խրատեալ, ստէպ զճարտարախօսութեանն դաշտ յուսութի արօրագիր առնէր: Հաղիւ լսելի եղեն, ասէ Կիկերոն, յոյն ճարտարախօսք, եւ ծանօթ կացուցան հելլէն դպրութիւնք, եւ ընդունելիք եղեն յոյն վարդապետք, անդէն ի մէջ Հռոմոց զարմանալի իմն եւ չհաւատալի փոյթ ճարտարախօսելոյ զարթնոյր: Այն զբաղումս յաղնուականաց՝ որ անուանի եղեն ի յոյն *աւսմունս*, յիշատակէ. զՍուղայիկիոս Գաղղոս գովէ եւ ասէ թէ քան զնաւ ազնուականս զանձն հելլէն դպրութեանց տայր: Պարակքոս մին ի նշանաւորաց ճարտարախօսաց էր. իսկ իբրեւ Կրասոս եւ Անտոնիոս ճարտարախօսք երեւէին, ամենեցուն նախանձ վաւեր. անդէն պատմութեան, փիղիսոփայութեան հանճարգիտութեան, վարդապետական յօրինուածոյ, ատենախօսութեան, խօսից, թղթոց եւ ամենայն իսկ աղգի աղգի ճարտարախօսութեանն գունակաց շնորհէին պատիւ հռոմէական քաղաքի քաղաքակից լինելոյ, եւ զամենեսին ազնուականութեան բարձու հասուցանէին: Աթէ այլ ոք չգոյր, Կիկերոն եւեթ շատ էր ի վսեր ելանել ի վէզ դալ ընդ ողջոյն խմբի յոյն հռետորաց, ի հրապարակախօսութեան՝ Իսոկրատայ եւ Գեմնոթենեայ, ի խօսս՝ Պղատոնի եւ սոկրատականն Էսքլինեայ, ի վարդապետականն՝ Քսենոփանտեայ եւ Արիստոտելեայ, իսկ ի թուղթս՝ Բուրեցունց: Բայց ուր թողցուք զՎենտուղոս, զԿատոլն, զՎարրոն, զԿայսր, զԿեղտոս, զՎիտրովիոս, զԿոլումելլա, եւ զայլ բազումս, որ զհռոմէականն ճարտարախօսութիւն մեծաւ յաղթութեամբ ի մշակութեան, ի դպրութեան, ի բժշկութեան, ի ճարտարապետութեան եւ յայլ սոցին նմանս ի կիր արկանէին:

Բայց հազիւ կայսեր, Տուղղեայ եւ այլոց յայն բարձրութիւն զճարտարախօսութիւն հանեալ էր, անդէն ընդդիմակաց կողմն երեւէր, որ սկիզբն առնէր զնորին ստղծ պայծառութիւն նսեմացուցանել: Ումանք եղծիչ եւ խանդարիչ զԱննեկա համարին. բայց անդէն իսկ յաւուրս Կիկերոնի, իբրեւ թուէր թէ հռոմէականն ճոռոմութիւն ի ծագ բարձրութեան կայցէ, սերմանք ապականութեանն երեւէին, որ յետ սակաւ միոյ զաւերն ածին: Տուղղիոս բազում ուրեք զազանդոյ միոջէ ցուրտ եւ հէք ճարտարախօսաց քանքատէ, որ իբրեւ ատտիկեցի երեւել կամէին, լինէին վտիտք եւ ազազունք եւ մթինք. այլք որ Թուկիդիդէս համարել կարծէին, ի ճառս խարխարեալս եւ քայքայեալս զթէին: Ատտիկեցիքս այս եպերէին զտուղղիականն յորդութիւն եւ զծննդականութիւն, եւ խծբծէին զիշխանն ճարտարախօսութեան իբրեւ այն թէ այտուց իցէ ուռուցեալ, կարի զեղի, ոչ յոյժ սեղմ եւ ոչ ատտիկեցի հատու եւ անաշառ իցէ: Աաղուոս աղարտէր զՏուղղիոս թէ արձակերասանակ եւ ջղատ իցէ, եւ Բրուտոս անգամ չածէր ակն ի բարեկամէն, եւ գոգ ի վարդապետէն, առ ի չկոչելոյ զնա կթոտ եւ միջաբեկ: Որով յայտ է թէ անդստին իսկ Աաղուոս եւ Բրուտոս եւ այլք հակառակ կողմանն ի նորին ճարտարախօսութեան համոյ առ սակաւ սակաւ վրիպեալ հեռանային: Տուղղիոս զՄ. Անտոնիոս վասն բռնազրօսեալ սեռնութեան եւ մթութեան ճառիցն կշտամբէ, եւ ասէր նմա թէ լաւ է համր լինել քան այնպէս խօսել զի ոչ ոք իմանայցէ. եւ Աւգոստոս յիմար կոչէր զնա, զի չտայր իմանալ վասն զարմանալի երեւելոյ. նոյն եւ զՄեկենաս ծաղր առնէր վասն մեղկութեանն զոր ի ճառսն ցուցանէր: Իսկ Ասինիոս Պոզիոնիոս, որ հանճարեղն հաշուէր, իբրեւ խիստ եւ ցամաք եւ խեցբեկ, հնացեալ եւ մթին յանդիմանի: Պատարկութիւն եւ քայքայութիւն մտաց եւ նեխութիւն բանից հնացելոյ փտելոց

անշափ էր ի ժամանակս Աւգոստեայ, յորոց ինքն Աւգոստոս խորշեր, բայց չէ նա առանց պարսաւանաց, զի վասն կարի յայտնի լինելոյ թողոյր զյառաջագիրս (préposition) եւ յաճախէր զգոգս (conjunction), որով ամուր պնդութիւն խօսելոյ զօրէն հռոմայեցւոյ՝ տրորէր անկանէր: Ապա անդէն իսկ ճարտարախօսութիւնն հռոմէական կրճատ եւ բեկ եւ բնդհատ լինել սկսեալ էր. եւ այսմ պատճառք Որտենսեայ առատութիւնն լինէր, զի որպէս Յոյնք առ փախչելոյ ի հոպտանաց Խոսկրատայ, ի խստութիւն անկան, նոյնպէս եւ սոքա առ խուսելոյ յասիական յորդութենէ եւ ի ծաղկաւէտն պաճուճանաց Որտենսեայ, դարձան ի հատու եւ ի հակիրճ եւ ի ցամաք բանս, զի ատտիկեցիք եւ մի ասիականք երեւեսցին:

Ոչ սակաւ վնաս դործեցին եւ հրապարակախօսութիւնք ի դպրոցս, ուր վասն զհանճար կրթելոյ գային ժողովէին ճարտարախօսք եւ ծաղու եւ մանկուոյ ճառս արկանէին: Որպէս խորհուրդ տալ Աղեքսանդրի հատանել անցանել զովկիանոս, կամ հանգչել յիւր արմաւենիսն եւ ի սարգիս, եւ կամ խրատ տալ Ագամեմնոնեայ չղոհել զիփիզիա զիւր դուստր ի բարբառ կաղկանդեայ, եւ զայլ սոցին նման պատատեալ եւ շաղեալ իրաց, միայն ցոյցս առնելոյ եւ յօրանալոյ վասն: Չիք ինչ այնպէս հակառակ ճշմարիտ ճարտարախօսութեան, որպէս կամել լինել ճարտարախօս միայն վասն զճարտարախօսութիւն ցուցանելոյ:

Յետ այսորիկ երեւէր Սենեկա. նորին ժամանակակից է Պետրոնիոս որ չէ մեծարոյ ի ճարտարախօսութեան: Ազնուագոյն են կողումեղղա եւ Պաղղադիոս ի գիրսն հողագործութեան: Յետոյ Պղինիոս ծեր, հմուտ, այլ է զի անհեղեղս եւ է զի անօգուտս եւ մերթ պաճուճեալ զարդուք խօսի: Պղինիոս մանուկ ոչ իբրեւ զծերն եւ ոչ իբրեւ զՍենեկա սուր եւ բազմատեղեակ, այլ մեղմ եւ քաղցր

է : Տակիտոս խօսիւքն եւ Աուինտիղիանոս Հաստատութեամբքն ազնուագոյնք եւ մեծարոյք եղեն յայնմ ժամանակի, զի Հեռի են ի պշրանաց եւ յանօրութենէ բանից ժամանակին, եւս ազնուագոյնք լինէին եթէ էր ի նոսա սակաւիկ մի աւելի յստակութիւն : Արբագոյն եւ յստակագոյն պահեցին զՀռոմէական լեզուն իրաւագէտք օրէնսուսոյցք Պոմպոնիոս, Ապոս, Պապինիանոս եւ այլք, Հանգերձ ցածութեամբն եւ իմաստութեամբ վարդապետութեանն : Տերտուղիանոս, Մինուկիոս Փեղեքս, Առնոբիոս, սուրբն Արարիանոս, Յերոնիմոս, Աւգոստինոս եւ այլ եկեղեցական օրինակագիրք նոր իմն դաշտ Հռոմէականն ճարտարախօսութեան բանային, եւ ի նիւթս կրօնից զհեշտականութիւն յօդապատ բանից պատշաճեցուցանէին, բայց եւ ի նոսա ճաշակ ժամանակին տիրէր : Ղակտանտիոս Փիրմիանոս միայն է յայնչափ դարս, որոյ զկցկցուն եւ զթրթրակ խօսս թողեալ, ի տուղիական մեղմականութիւն եւ ի բնակաւորն կարգներեսս դարձուցանէր. Սիմաքոս ոչ միայն ի մէջ հեթանոսաց, այլ եւ ի մէջ քրիստոնէից պարծանս ճարտարախօսութեան ստանայր, բայց թուղթք նորատան վկայութիւն թէ շէր այնչափ յարգանաց արժանի վասն առանց յօրինուածոյ եւ մեղկն խօսից : Սակրօրիոս նորին բարեկամ եւ գովիչ՝ աւելագոյն գովութեան արժանի է : Սիդոնիոս Ապողինար, Մարկիանոս Ապպեղզա, Բոետիոս, Ասոսիոդորոս եւ այլք ջանային յակաստանի կացուցանել զճարտարախօսութիւնն Հռոմէական. այլ ի զուր ջանքն լինէին, զի քաջ ի բաց յառաջագէմ էր լեալ աւերն եւ եղծումն : Ի գալ բարբարոսաց հիւոխականաց եւ բնաջինջն լինելով Հռոմէական պետութեան, սպառսպուռ եղծանէր ճարտարախօսութիւն Հռոմոնց եւ շիջանէր յափշէր պայծառութիւն նորա :

Իայց դարձցուք ի յոյն անդր զոր ի կէս թողաք : Իբրեւ Հռոմէական ճարտարախօսութիւն, որ-

պէս ասացաք նուազէր, եւ ճարտարախօսաց ի դպրոցս զմանկտաղյ իրաց խօսելով եւս քան զեւս զոգի արուեստին ապականէին, այնու մխիթարէին Հռոմայեցիք, զի ասէին թէ առաւել ի բացեայ են յոյնք ի հետոց Եսքիւնեայ եւ Գեմսթենեայ, քան ինքեանք ի Աիկերոնէ: Բայց եւ այնպէս ստեպ եւ խնամով զՅունաց զհետ զնային, եւ ամենեցուն ընդ Յունացն հաղորդութիւն եւ նոցա յաճախութիւն ի քաղաքին այնչափ էր, մինչ զի Յոբնաղ զՀռոմ՝ քաղաք յունական կոչէ: Ո՞ ոչ գիտիցէ զՅունացն շաղփաղփութիւնս ի Հռոմ ի ժամանակս Ադրիանոսի, որ չգտանէր այնպէս ակորժական զբօսանս, որպէս յունկնդիրն լինել սոփեստէից Յունաց: Այսչափ մեծարանք որով զՅոյնս մեծարէին, թէպէտ եւ վասն նախաւորութեան եւ բազմաժամանակեայ իմաստութեան ազգին էր, բայց եւ այն ճշմարիտ է թէ եղեն ոչ սակաւք ի ժամանակին, որք զարժանիս իւրեանց բնակաւոր ճարտարախօսութեանն պահել մարթացան: Անուն Գաղենայ, որ ի միտս բժշկաց ցանկ վասն անդորրութեանն եւ պնդութեան վարդապետութեանն մեծարոյ է, նոյնպէս արդոյ է եւ առ ճարտարախօսս Յոյնս վասն իւրոյ հոյակապն եւ յօդակապ զարդարագիր բանից: Սարոզ են Յոյնք պարծել ընդ Պղոտարքոս, որ լինել է դուն ինչ խիստ, բայց է եւ խրատեալ, հանճարեղ, արդարակորով, ճշգրտադատ, եւ հանապազ իբրեւ զմի ի նշանաւորաց նախնեացն մատենագրութեան համարեցաւ: Պայծառանայր եւ Ղուկիանոս, մատենագիր վայելչութեան եւ կայտառութեան, որ առնել պատիւ կարի իսկ զուարթագոյն աւուրց Աթենայ մարթէր: Ղոնգինոս պատշաճ խօսիւք ճառէր զբարձուն եւ զհոյակապէ. եւ Երմոգենէս ցուցանէր զճրշմարիտն եւ զանկասկած ճանապարհ զոր վասն զսերտ ճարտարախօսութիւն ստանալոյ, եւ զսուսն որ ցայնժամ տիրէր, թողլոյ, հարկանել պարտ էր: Ի մէջ շաղփաղփ սոփեստէից ընտրեցան զատան Գիսն, որ

վասն աղնուութեանն Ոսկեբերան յորջորջեցաւ, եւ
Արիստիդէս, նմանօղ նախնեաց: Աղկինոյոս, Պղա-
տինոս եւ այլ եւս փիղիսոփայք յածեալք ի փի-
ղիսոփայութեան Պղատոնի, խուն ինչ տակաւին ի
պղատոնական ճարտարախօսութենէ անտի պահէին:

Վրիստոնէական կրօնք թէպէտ եւ ի կողմն մի
Պաղեստինացւոյ աշխարհին ի մէջ Հերբայեցւոյ ծնեալ
էր, սակայն զյոյն լեզու ի ձեռն առնոյր եւ նոր իմն
բարունակ յոյն ճարտարախօսութեան բուսուցանէր:
Նոր կտակարանք ի յոյն լեզու գրեցան, եւ այլ
եւս հարբ առաքելականք Եկեղեցւոյ ի յոյն բարբառ
գրէին: Աւ յետոյ ապա Սուրբքն Աթանաս, Բարսեղ,
Գրիգորք, Ոսկեբերան եւ այլք զյունական բանիբուն
ճարտարութիւն ի քրիստոնէականն զգօնութիւն յա-
րեցուցանէին, եւ ի ճարտարախօսութեան քան զՎի-
բանիստն եւ զայլ սոփեստէսս հեթանոսս վերադոյն
լինէին: Բայց ոչ թուով եւ ոչ աղնուութեամբ այն-
չափ ինչ եղեն, մինչեւ մարթել զսոփեստական հոծ
եւ խիտ բաղմութիւն եւ զյոռին ճաշակ որ մածեալն
մակարդեալ էր ի ժամանակին յայնմիկ, քակել եւ
քայքայել: ճարտարախօսութիւն տակաւ տակաւ
սպառէր, եւ բովանդակ ի ձեռս սոփեստէից էր. Ե-
րոդէս ատտիկեցի եւ Աղեքսանդրոս նշանաւորագոյնք
էին ի սոփեստէսս ի ժամանակս Ադրիանու. եւ սղբա,
որպէս ասէ Փիղոստրատոս, ոչ զայլ ինչ խնդրէին,
բայց նորանշանս եւ զարմանս եւ յիմարակերպ յան-
գուզն խորհուրդս, եւ ձեւս հեշտականս սիրէին: Աւ-
նապիոս զհռչակաւորն Ղիրանիոսէ ասէ, եթէ իբրեւ
բան ինչ ի խաւարի հնութեան շաղեալ գտանէր,
զայն իբրեւ զգանձ ինչ նախնեաց ժամանակաց ի հան-
դէս ածեալ ցուցանէր: Ապա թալացեալ եւ տկար
իմն էին խօսք սոփեստէիցն, լի տաղտկալի քաղցրու-
թեամբ եւ նողկ զարդուք: Այսպէս եւ յունականն
ճարտարախօսութիւն զոյգ ընդ հռոմէականին զիջա-
նէր անցանէր:

Պային եւ ի մերում ազգի անդուստ ի վերուստ
հոյակապ ճարտարախօսք. որպէս զՊրոսերեսիոսէ ու-
մեմնէ պատմէ Եւնապիոս ի պատմութեան վարույ
փիղիստիայից, եթէ ուսուցիչ լեալ ճարտարախօսու-
թեան յԱթենացւոց քաղաքի, այնչափ նշանաւոր
եղեւ, զի եւ անդրի պատկեր յանուն նորա կանգնե-
ցին ի Հռոմ, Թագաւոր ճարտարախօսութեան զնա
անուանեալ: Ի սորա աշակերտութիւն մտեալ էր եւ
երանելին Գրիգոր Սքանչելագործ: Իսկ ի բուն մա-
տենագրաց անտի մերոց անուանի են Եղնիկ եւ Հնոր-
հալի ի վարդապետականս, Մանդակունի եւ Լամբրո-
նացի յատենականս, Խորենացի եւ Եղիշէ ի պատ-
մութիւնս:

Յետ հետախազաղ լինելոյ ճարտարախօսու-
թեան յԱթենայ եւ ի Հռոմայ, ի մէջ Արաբացւոց
պայծառանալ սկիզբն առնէր, բայց Արաբացիք վասն
տիրականն առաջնորդութեան իշխանութեան իւ-
րեանց, ոչ մարթացան յառաջ մատուցանել. ոչ
գոյր առ նոսա թատր Արիսպագեայ, կամ ծե-
րակոյտ իշխանութեան կամ ատենակալ հրապա-
րակաց, այլովքն հանդերձ, վասն այնորիկ եւ ոչ
ճարտարախօսութիւն, մանաւանդ հրապարակախօ-
սութիւն, փթթել մարթացաւ: Փակք գողցես կա-
րակնեալք եւ կապարաւ ձգեալք, յանդգնագոյնս
յայտ առնել, անչափ աճեցուցանել, ստէպ համե-
մատութիւնք, այլափոխ եւ այլասացիկ բանք, ընդդի-
մադրութիւնք եւ այլ եւս ձեւք յաճախագոյնք,
ասացուածք սեթեւեթեալք զարդարեալք եւ ծաղ-
կեալք յոյժ, համաբարբառք, խաղք բանից եւ այլ
եւս բիծք սոփեստականք նշմարին ի բանս նոցա:
Բայց գոն ի նոսա եւ մատենագիրք, մանաւանդ պատ-
մագիրք, որ ի վերալոյ եւ ի պերճանաց ազատ են,
եւ զպարզն եւ զլոկ խօսս պահեն:

Հինն ճարտարախօսութիւն յունական եւ հռո-
մական յետ երկոտասաներորդ եւ երեքտասաներորդ

գարու երեւել սկիզբն առնոյր. որ զառաջինն զհռոմէական ճարտարախօսութենէ փոյթ արարին, եղեն Պետրարկա, Բոկկակիոս եւ այլք բազումք: Բայց նոր ճարտարախօսութիւն առաւել ի նոր լեզուս Եւրոպայ ծաղկեցաւ: Առաջին գաւառ արգի ճարտարախօսութեան Իտաղիա իսկ լինէր: Իտաղացիք զվեշտասաներորդ գար գովեն յոյժ եւ զայն գար կարի երջանիկ իտաղական ճարտարախօսութեան համարին, եւ զեւթնեւտասներորդն ապականութեան եւ խանգարման կոչեն, իսկ զութեւտասներորդն ժամանակ միւսանգամ նորոգութեան եւ յօրինման եղծեալ ճաշակաց հաշուին: Օնոյն մարթ է ասել եւ զսպանիականէն, բայց նա յետ եղծմանն, այլ ոչ եւս նորոգէր: Վաղղիականն ճարտարախօսութիւն յետ սոցա ել ի բարձրութիւն կատարման եւ յամենայն իսկ դասս նշանաւոր աւագութեամբ զիշխանութեան պատիւ ընդունէր: Բաղդակ թէ յոյժ գովութեան եւ յարգանաց արժանի չիցէ, սակայն օգուտ մեծ գործեաց ճարտարախօսութեան եւ յայնպիսի առաւելութիւն զառանց չափոյ ճառս եհան, յորպիսի Մաղերբն զվիպասանութիւն հանեալ էր: Հանճարեղք զբաղդակայ զհետ երթեալ, յայն պայծառութիւն զգաղիական ճարտարախօսութիւն ածէին, մինչեւ կարօղ լինել ի կշիռ համեմատութեան ընդ յունականին եւ հռոմէականին գալ: Պասկաղ, Բոսուէտ, Բուրգաղու, Փղեշիէ, Փենեղոն, Մասիղիոն, Բուփիոն եւ այլք բազումք քաջ քաջ մարթեն ոսոխ ելանել Պղատոնի, Քսենոփոնտեայ, Թեմիստոկղեայ, Տուղղեայ, եւ ողջոյն իսկ զնդի արանց անուանեաց գիտուն եւ բերրի ժամանակին նախնեաց. եւ Վաղղիացւոց աշխարհն մեծաւ իրաւամբք լեալ է տիեզերական վարդապետ ամենայն ազգի ճարտարախօսութեան: Անգղիականն իւրում դրացւոյն հաւասարել չէ ձեռնհաս, թէպէտ եւ նմին յամենայնի նախանձընդդէմ ոսոխ իցէ: Բայց պարտ է խոստովան լինել թէ հրապարակախօսական

ճարտարախօսութիւն ընդ ամենայն Էւրոպէ, ոչ ուրեք ազնուագոյն է, որպէս յԱնգղիա. եւ ոչ զայլ ոք այնպէս պատշաճ իցէ կոչել նոր Դեմոսթենէս, որպէս զՀռչակաւորն Պիտտ. թողցուք զկարի նորս որ յԻւրաքանչիւր ազգս հրապարակախօսութեան պայծառանան: Վերմանականն թէպէտ եւ նորոգ ի պայծառութիւն հասանէ, բայց ունի հանել ի ճակատ արս իբրեւ զՊլատոնն եւ զԴեմոսթենէս եւ զԷսքինէս եւ զՍոկրատէս, այլովքն հանդերձ: Եւ եւ Ռուսաց ոչ սակաւ պարծանք ի պարծել: Եւ նուանի արքեպիսկոպոսն Թեոփանէս Պրոկոպովիչ լինէր առաջին, որ յիշատակարանս ռուսական ճարտարախօսութեան, որ գովութեան արժանի են, նոյն գունակ ճառս, կացուրդս, գովեստս, կանոնական գրեան, կոչմունս բնծայութեան, պատմութիւնս, վիպասանութիւն եւ զամենայն իսկ ազգ ճարտարախօս յօրինուածոց թողոյր: Այնուազագոյն քան զնա նպաստ լինէր եւ Ղոմոնոսով պէտ, որ զգրգանս վարդապետականին ի բազում ճառս փիսիկականս եւ քիմիականս ի կիր էարկ: Սեծն կաթարինէ բազմապատիկ ձեռնտու լինէր ի բարգաւաճանս ռուս ճարտարախօսութեան, որպէս եղեն յայլ եւս փառս ազգին այնորիկ: Աս ազնուացոյց զբարբառն եւ մեծացոյց, վասն այսորիկ զարքունական ձեռն տալ ի թարգմանել զգիրս ազգաց օտարաց չհամարէր անարժան:

Ի դէպ էայժմ ցուցանել, թէ որ հարկ եւ զինչ օգուտ իցէ ճարտարախօսութեան: Չիք ոք որում չիցէ կարելոր ճարտարախօսութիւն: Թագաւորք եւ իշխանք եւ դատաւորք, տեաքք եւ ծառայք, հայր եւ վարդապետ, միով բանիւ ասել, ամենայն մարդ որ հաղորդութիւն կենաց ընդ այլս ունիցի եւ կցորդ ընդ ընկերին իցէ, այնչափ կարօտ է ճարտարախօսութեամբ, որչափ պէտս խօսելոյ ունիցի: Եւ զի համառօտ իսկ ասացից, ոչ միայն ցանդ այլ եւ յամենայն

իսկ վայրկեանս կարեւոր է ճարտարախօսութիւն, զի ոչ եթէ ի խօսել եւեթ կարեւոր պիտոյ է, այլ եւ վասն բոտ արժանի խորհելոյ:

Ճարտարախօսութիւն բարերար իմն ազդողութիւն ունի յանձին մարդոյ: Աստուտին երկու պատճառք յառաջ բղխեն: Ասի ճարտարախօսութիւն զմարդն ի մարդասիրութիւն ածէ, ուստի եւ զմարդոյն էութիւն ազնուացուցանէ: Օ, ի զէ եւ յատկէ եւ ազնուագոյն գործէ զմիտան եւ չափ եւ յորինեալ յարդարումն ի մարդկեղէն ոգի անդր նպատակին: Սա է ազնուագոյն պահապան ընդդէմ շինականութեան եւ ներքին բրտութեան: Սորին ազդեցութիւնք եւ զբարոյական զօրութիւնս շարժեն եւ յորդորեն. եւ միանգամայն իսկ, սա է որ զմարդն ի բարձրագոյն ինչ կայան ձգէ, եւ ածէ յայն ինչ որ արդարեւ զամենայն տարերս եւ զսկզբունս հոյակապ կրթութեան ամբոփեալ բովանդակէ, այն ինքն է մարդասիրութիւն եւ մարդընտել բարք:

Արկրորդ անգամ՝ ճարտարախօսութիւն աղբեր է վայելութեան որ ազնիւն իղէ եւ պատշաճական պատուոյ մարդոյն: Այլեւութիւն, զոր սա մատուցանէ, ճշմարտիւ մարդկեղէն է, զի զողջոյն իսկ զմարդն շարժէ եւ յուզէ: Այլեւքս այս մեղմական իմն եւ ուրախալից են. չեն անցաւոր որպէս ամենայն վայելք որ զզգայունսն բերկրեցուցանիցեն, զի ցանգ մարթի նորոգել, եւ ընդ մարդոյն ամենայն ուրեք, ընդ ամենայն կեանս նորա, ցորչափ ոգի եւ միտք նորա չիցեն չիջեալ եւ սպառեալ, շրջի եւ խաղայ:

Յոգ զայս ամենայն, ճշմարտն եւ ազնիւ ճարտարախօսութիւն քանի՞ն մեծ եւ զարմանալի արուեստ չիցէ, որ մերթ մեղմական յայտնութեամբ լոյս ափռէ, եւ մերթ արտօսոր արգահատութեան հրապուրեալ գողնանայ յաչաց, եւ մերթ զլանջս ուրախութեամբ բարձր առնէ. եւ իւրաքանչիւր բղձից եւ կարեաց

զիւպօղ շարժումն շնորհէ, զորոյ զնկարագիր յօրինել բարձրագոյն իմն աստիճան բանիւրօն ճարտարութեան պահանջի, թերեւս հոյակապ վարդապետն ճարտարախօսութեան Կիկերոն կարիցէ տալ լիով զսորին նկարագիր:

Բայց պարտ է մեզ զայն յայտ առնել, թէ իւրիք ընդ գեղեցիկ արուեստս համարիցի ճարտարախօսութիւն: Այլ ճարտարախօս, որոյ վերջին կատարած է յայտարարութիւն մտացն խորհրդոց, կենդանագոյն զայն զգայուն պատկերօք ոգւոյն գործէ: Առ ի տալ պայծառութիւն, վայելչութիւն, եւ ուժգնութիւն իւրոցն խորհրդոց, եւ առ ազնուագոյնս յիւր կատարած անդր հասանելոյ որ ուսուցանեն, զօսուցանել եւ շարժել է, զիւպօղ պատկերս, յանկուցիչ նկարագիրս ի ձեռս առնու, եւ ընտրանաւ բանից, յօրինմամբ խօսից եւ այլ սոցին նման իրօք զօրացուցանել զգրոշմ եւ զնկարագիր ճառիցն իւրոց հնարի Գեղեցկութիւն ճարտարախօսութեան հաստատեալ կայ յայնմիկ որ ընդ վիպասանութեան հասարակաց իմն է. բայց չէ նա լոկ զգայական արուեստ իբրեւ զվիպասանութիւն, այլ նման է ճարտարապետութեան, եւ իբրեւ զսա մի ի յօրինիչ արուեստից է: Օքի վախճան ճարտարախօսութեան, որպէս եւ ճարտարապետութեան, չէ պարզն եւ լոկ հեշտականութիւն. քանզի ի ճարտարութեանս յայսմիկ գեղեցկութեան պարտ եւ պատշաճ է օգտակարութեան եւ արտաքին պատշաճողութեան հնազանդել:

Իձերեւս եւ զայն խնդրիցէ ոք թէ զիւրդ արժան իցէ ուսուցանել զայս արուեստ: Այն առակ, թէ Պէէտք ծնանին, իսկ ճարտարախօսք առնին, հանդերձ այլովք մոլորութեամբք այնմ եւս պատճառք լինի, զի բազումք համարին թէ զճարտարախօսութիւն այնպէս իսկ կատարեալ, որպէս ի հին ժամանակս էր, կրթութեամբք եւ վարժիւք ստանալ մարթ իցէ. եւ այնպէս լոկ իմն արուեստ զայն դնեն.

ուր, զոր օրինակի վիպասանութեան ճարտարութիւն, նոյնպէս եւ ի ճարտարախօսութիւն, առանձինն իմն զօրութիւն ի բնէ պահանջի: Օչ որպէս առ ի զհոյակապ ոք պետէս ծնուցանել, նոյնպէս ի կազմել զնոր ոմն Գեմութենէս, պարտի բնութիւն շտապ տազնապի իմն առանց սովորութեան ցուցանել: Բայց եւ այն ստոյգ է թէ ի բազումս ի մարդկանէ գոյ բնական իմն ճարտարախօսութիւն, որ չափ եւ կշիռ պահանջէ:

Ի վերայ մտադիր լինելոյ ի համեմատութիւնս իրաց, ի վերայ գործօն իմն հանճարոյ եւ ի վերայ բնական իմն հնարիմացութեան հաստատեալ կայ յաջողութիւնն այն խորհելոյ զղինչ եւ իցէ նիւթոյ, որ ի դատել առաջի դնիցի մեզ, զուղիղն կէտ հայեցուածոյ ի նմին սահմանելոյ եւ պատճառանօք հաստատելոյ զվճիռն զոր միտք զայնմանէ հատանիցեն: Եթէ այսմ յաջողութեան ընկերիցէ եւ վարժութիւն ի յանդիման կացուցանել, յայնժամ աւասիկ ի գլուխ ելանէ եւ կատարի ճարտարախօսութիւն, զորմէ ցարդ ամենայն մանր մասամբք խօսեցաք:

Չէ պարտ զրաւ առնել շահաւետ եւ օգտակար ճառիս, որ զճարտարախօսութենէ է, առանց յարելոյ զգեղեցիկ բանն, զորս Ղահարպ զայսմ արուեստէ խօսի: Վիպասանութիւն հաճոյից վասն է, իսկ ճարտարախօսութիւն վասն գործոց: Վէպք շէն իսկ կարեւոր եւ մեծարոյ, բայց այնմ որ զնոսին յօրինիցէ. եւ զբազումն նորա՝ սփոփութիւն իւրոցն ընթերցանելեաց է: Բայց իբրեւ պաշտօնեայն սեղանոյ զմեծամեծ ճշմարտութիւնս բարոյականին ի բնմէ անտի քարոզիցէ, յորժամ ջատագովն եւ պատասխանատու անմեղութեան զիւր բարբառ յատեանս անդ լսելի առնիցէ, յորժամ այր պաշտօնեայ տէրութեան լինիցի խրատու ի խորհրդեան վասն վիճակի ժողովրդոց, յորժամ այր քաղաքացի ի ժողովս օրէնսդրաց սակս ազատութեան

ճառ արկեալ խօսիցի, յորժամ արժանաւորն գովիչ քանքարոյ եւ առաքինութեան յօրինիցէ նոցա զգրուատիսն, որ կիսոց ի քաջալերութիւն իցեն, այլոց ի կշտամբութիւն, եւ վասն ամենեցուն ի խրատ. գլուխ իսկ՝ յորժամ այր փիղիսոփոս գրադէտ ի լուութեան մենութեանն պատրաստիցէ զիւր խրախուսիչ ճառս, որ ի բաց բառնան զգեղձմունս, զմոլորութիւնս եւ զյանցուածս յատենի անդ հասարակացն կարծեաց, յայնժամ ճարտարախօսութիւն ոչ արուեստ ըլլէ, այլ մեծաշուք իմն սպասաւորութիւն սրբեալ եւ նուիրեալ ի ձեռն մեծարանաց քաղաքացւոց, որոյ պիտանութիւն այնպիսի է, զի բարւոյն ասել մին ի նուազագոյն արժանեաց առն ճարտարախօսի է, եւ մէք առաւել զմերով շահու պատաղեալ քան զգեղեցկութեամբ բանից առն ճարտարախօսի, մոռացոնս առնեմք ճարտարախօսութեանն, զի մի ընդ այլ ինչ, բայց ընդ առաքինութիւն նորա եւ ընդ բարերարութիւնն առ մարդկութիւնս նայեսցուք:

Գ. Գ. 1. ՈՒԽ

Պ Ա Տ Մ ՈՒԹԻՒՆ

Զե՛ երեւէր ծագեալ սորին լոյս պտղարեր,
Յաջորդէին աւուրք մածեալ ի խոր գիշեր:
Ժողովուրդք մի առ մի ի տաղտուկ ոգեսպառ,
Իրերաց անձանօթ սահէին վայրապար:
Կե՛ծամեծ զիպաց բնաւ չէին ուրեք թարգմանք,
Բեկորք մեռեալ կային, եւ համր գերեզմանք:
Պատմութիւն ծագէ բայ. ժամանակք դառնան յետ,
Շիրիմբ, բեկորք խօսին, ըստուեր յանկարծ խոյս ետ:
Ազգք կրթին յիրերաց, ըզմիմեանս իմանան,
Մշանջենաւորէ մարդկեղէն մտաց ջան:
Բարէ հրապոյրք ուսման, ո՛ր պատմութիւնք արդոյք,
Քանի՛ հեշտ այր պիտուն նստեալ մօտ ի խարոյկ,
Զանթիւ մարտս ընթեռնու լթենայ եւ Հռոմայ.
Զերկհազարեան ամաց զայր քաջ գրուատէ նայ:

ՂԼԳՈՒՎԷ Ի ՅԵՇԼԵՏ.

Առասիկ պատմութիւն, գեղեցիկ ուսմանց հոսկ վերջինն, բայց կարեւորագոյն, ոչ միայն նոցին իսկ ուսմանց եւ գիտութեանց, այլ եւ մարդկեղէն իսկ ազգի: Յառաջատիպ պատկեր ամենայն ուսման եւ գիտութեան ի պատմութեան երեւի: Սա է թատր համաշխարհական, յորում զիւրաքանչիւր ազգ ոչ միայն ի սեպհական բարս եւ ի կարգս, այլ եւ յանցնիւր գիւտս եւ առաւելութիւնս հանճարոյ եւ հնարագիտութեան տեսանեմք:

Եթէ պատմութիւն փականք է անցից անցելոց, կանոն մօտաւոր ժամանակի եւ հայելի հանդերձելոց իրաց, չգիտեմ՝ ուսումն զնա, եթէ մանաւանդ հարկ պարտ իցէ կոչել: Սա է կարակն՝ յորոյ ձեռն միայն ուղղին միտք ի մէջ համատարած ծովու գիւպաց եւ պատահարաց: Օգոնութիւն՝ որ ուղղիչն անուանի մարդկեղէն գործոց, ոչ միայն զիւր ազգողութիւն, այլ եւ զմեծ մասն իսկ իւրոյ գոյութեանն ի պատմութենէ անտի առնու, եւ նմին պարտական է: Օրեր այր պարտի գիտել զպատմութիւն զի զգալոցն գուշակիցէ, զի այնմ տիոց է դատաստան: Որ ի չափ հասեալ է նոյնպէս պարտի հմուտ լինել պատմութեան, զի զոր առաջին կայ ուղղեսցէ. իսկ որ մանուկն է, թող նոյնպէս տեղեակ լիցի պատմութեան, զի ուսցի հանճար եւ հլութիւն: Սիով բանիւ՝ պատմութիւն վարդապետանոց է ամենայն հասակի եւ մտավարժութեան: Եւ եթէ արժան իցէ ասել, պատմութիւն սանդուղք իմն է, որ ամբառնայ զմեզ ի ժամանակէ, եւ գողցես ի մշտնջենաւոր անգր մօտ հասուցանէ, եւ զհետս, նա զկէտ իսկ յաւիտենական խորհրդոց տայ մեզ նշմարել: Ասան այնորիկ չիք ինչ որ այնպէս բովանդակագոյն գրաւիցէ զմիտս եւ խորագոյն ընկղմիցէ ի խորհել, որպէս պատմութիւն. նմին իրի եւ չիք փիղիսոփայութիւն այնպէս ուսուցիչ կենաց, որպէս փիղիսոփայութիւն պատմութեան, որ զող-

ջոյնն կամ զրոյոր բանաւորն կենաց յանդիման կացուցանէ։ Սատիցուք այժմ ի խորհրդանոց այսր մեծամեծար, ուր ոչ այնչափ պատկառանք, որչափ հլուական իմն խորհրդականութիւն պիտոյ է։

Պատմութիւն բովանդակէ զբովանդակ շրջան արտաքին տեղեկութեան, որ օրինօք իմն եւ կարգօք զիտութեան յանդիման կացուցանիցի. եւ զառաջիկայն եւ զանցեալ ամիոփէ, այս ինքն է զամենայն երեւոյթս (phénomène) առնթեր միմեանց ի միջոցի, եւ զամենայն փոփոխմունս (vicissitude) մի զմիոյ կնի ի ժամանակի։ Յորժամ ինչ որ առաջիկայն իցէ, յանդիման կացուցանիցի, այն անուանեալ կոչի նկարագիր, ապա եթէ որ ինչ անցեալն իցէ, առաջի արկանիցի, այն պատմութիւն անուանի։ Նկարագիր զերեւոյթս եւ զփոփոխմունս ի միջոցի կամ յանջրպետութեան յանդիման կացուցանէ. իսկ պատմութիւն զգործս անցեալ ժամանակի ըստ ժամանակին կարգի ընծայեցուցանէ։ Յայսմ ամենայնէ որ համօրէն ասացաւ, առնի յայտ եթէ նկարագրիչն կարգ պատմութեան զբնութեան նկարագիր եւ զերկրագործիւն յանձին բովանդակէ. իսկ պատմականն կարգ պատմութեան՝ զբնական պատմութիւն եւ ըզմարդկան պատմութիւն ամիոփեալ ունի։ Ի բնական պատմութիւն անդր պատշաճին պատմութիւն ցամաքի եւ ծովու եւ անասնոց ազգի եւ պէսպէս կերպարանաց (տեսակաց) մարդկան ըստ այլակերպութեանց եւ փոփոխմանց որ լինիցին, յորժամ գործիք նոցին եւ կազմածք ի բնէ բնութեան յարդարեալ կազմիցին, որ ուրոյն ուսումն է, եւ իւրիք իրօք ի պատմութիւն անդր մօտ է. իսկ մարդկան պատմութիւն նմին հակառակ բովանդակէ զամենայն փոփոխմունս եւ զարարս, որ անանջրպետ իմն ազդեցութիւն ազատութեան են։ Եւ այսպիսի մտօք նկատեալ պատմութիւն, կամ անհատ եւ անբաժին մարդկան է, եւ կոչի մասնաւոր պատմութիւն, յոր

զնան եւ պատմութիւնք ուրոյն ուրոյն աղգաց, ընկերութեանց, միաբանութեանց, ժողովրդոց, թագաւորութեանց եւ տէրութեանց. եւ կամ տիեզերական է, այն ինքն է պատմութիւն բովանդակ աղգի մարդկան: Աւ երկոքին սոքա, տիեզերականն եւ մասնաւոր պատմութիւնք դարձեալ ի նուիրական եւ յարտաքին բաժանին:

ՊԵՏՄՈՒԹԻՒՆ. Հաճութիւն՝ որ ամենեցուն ընդաբոյս իմն է, գիտելոյ զգործս նախնեաց, եւ դժուարութիւնն ի պահել հաւաստեալ ի մտի, ուսոյց մարդկան խելս՝ զնոսին ի նշանս կայունս հաստատել, որ զնոսին յետնոց աւանդիցեն, եւ անտի ծնան պատմութիւնք: Սմանք յիշատակարանս բազումս ի մէջ բերեն, որ հնոցն ի տեղի գրոյ եւ յիշատակաց վասն պատմութեան լինել մարթացան, եւ ցուցանեն թէ երգք եւ օրհնութիւնք, տօնք, քաղաքք, ժամանակք, շինուածք, անդրիք իբրեւ մատեանք էին, որ պայծառ նշանակօք զճշմարտութիւն անցից անցելոց յանդիման կացուցանէին, եւ յայանի առնէին զպատմութիւն ոմանց դիւցազանց եւ արութեանց ինչ նոցա, որ արժանի յիշատակաց էին: Աայց բաց յայսպիսի յանխօսուն եւ ի խօսուն յիշատակարանաց գոյին այլ պայծառագոյնք եւ մեկինք, որ ի ձեռն գրոյ գուշակաւոր եւ որիշ գրոշմիւք զգէպս պատմութեանց ընծայեցուցանէին: Ատղցուք զսիւնան զորոց Յովսէպոս հրեայ ասէ, թէ յառաջ քան զՋրհեղեղն կային իբրեւ յիշատակարանք անցից անցելոց որդւոյն Սեթայ: Ատղցուք եւ զվէմս եւ զլերինս, զորս ճարտարութեամբ իմն Բայլ դիւանս եւ մատենագարանս կուռէ. զի այս ամենայն յիշատակարանք ոչ պատմութեան լոկ, այլ եւ ամենայն համօրէն ուսմանց պաշաճին: Վիտորրոս սիկիլացի ասէ, թէ բարբարոսք պարծին եթէ անտուտ ի վերուստ ի նշանագիրս աւանդեալ ունիցին զանցս որ ի մէջ նոցա անցեալ իցեն, եւ զյիշատակս դարուց բազմաց պահիցեն:

Այն ինչ ճշմարիտ է թէ բարբարոսք յառաջագոյն իսկ քան զՅոյնս ունէին յիշատակարանս պատմութեան. եւ զայս Յովսէպոս հրեայ բազում պատճառանօք հաստատէ, որ հաւանութեան թուին: Արդարեւ իսկ ոչ միայն մատենաք կազմեայ միղեօսցւոյ եւ Ակուսիղայոսի, որ են առաջին պատմագիրք Յունաց, այլ եւ Հովերոսի եւ Եսիողեայ քան զպատմութիւնս այլոց ազգաց յետոյ ուրեմն են: Մատենա կարի հին զոր ունիմք այժմ, գիրք սուրբք են զրեալք ի Մովսիսէ, եւ ինքն Մովսէս զայլմէ իմեքէ դրոյ յիշատակէ (Թիւք. ԻԱ. 14): Իսկ Յովբայ մատենան կանխագոյն են, որոց ժամանակ չէ յայտ, բայց բազումք կանխագոյն քան զՄովսիսին համարին:

Արդք եւ յօրինուածութիւն եւ քաղաքաւորութիւն յԱսիա եւ յԵգիպտոս սկիզբն առնէր. անդ դէպք եւ պատահարք ի պատմել գիպէին, եւ անդէն լինէին պատմագիրք եւ յիշատակարանք: Ի գրոց սրբոց եւ յարտաքնոց իսկ յայտնի է թէ ուսումն եւ դպրութիւն եւ շինութիւն յԵգիպտոս քաջ ի բաց հին էին: Ախողորոս սիկիլացի զքրմացն Եգիպտացւոց ասէ, թէ յիշատակարանս հինս ճշմարիտ յաջորդութեանց թագաւորութեանն ունէին, եւ զամենայն ինչ նշանակեալ գրոյմէին: Ի հին տեղեկութեանցն զորս Եգիպտացիք Երողոտայ ետուն, յայտ է թէ առ նոսա պատմութիւնք եւ հին ինչ զրոյցք գոյին: Ի հին ինչ տարեկանաց Մանեթովս զիւր զնշանաւոր պատմութիւն հանէր: Յոյնք մանկտի էին եւ հազիւ գիտէին թոթովել, որպէս յանգիմանէ զնոսա քուրմն եգիպտացի, որպէս կայ ի Տիմէին Պլատոնի, մինչ Եգիպտոս քաջ քաջ զիւր արուական բարբառ լսելի առնէր կարգաւոր եւ անընդհատ պատմութեամբք:

Ի մէջ արտաքնոցն մատենագիր հին առ հասարակ Սանկոնիատոն պատմագիր իրաց Փիւնիկեցւոց կարծի, որ ապա ի Փիղոնէ Բիբլեայ ի յոյն լեզու շրջեցաւ: Սոյն այս մատենագիր հին զիւր պատմու-

Թիւն ի յիշատակարանաց կանխութեան Փիւնիկեցւոց հանեալ ասէ: Յայնպիսի յիշատակարանաց առնոյին իւրեանց նիւթս Դիոն եւ Մենանդրոս եփեացի, որ խառն ընդ Յունաց պատմութեան եւ զՓիւնիկեցւոց իրաց խօսս հարին ի մատենի: Բեւրոսոս զհնազոյն յիշատակարանս տարեկանաց իւրոյ քաղաքական ազգին եւ զՓիւնիկեցւոցն ընդ միմեանս հարեալ համեմատէր, որպէս ասէ Յովսէպոս, եւ զիւր զմեծարոյ պատմութիւն գրէր: Եւ Հերոդոտոս ինքնին դէմ եղեալ առ Քաղղեացիս անդր չոքաւ եւ ուսեալ ի հմուտ քրմաց յօրինեաց, որպէս բազումք ասեն, ուրոյն մատեան, անուանեալ Ասորեստանեաց, որ չիք այժմ ի միջի, այլ ի վիւայութեան ածեալ յԱրիստոտելեայ ի բնական պատմութեանն կարծի: Պարսից օրէնք իսկ գոյին, որպէս ասէ Դիոդորոս, զիւրս եւ զարութիւնս նախնեաց ազգին ի մատենի հարկանելոյ. եւ Յունացն քննասիրութիւն յորդորեաց ած զԱտեսիաս ի խուզել փութով զամենայն յիշատակարանս, եւ ածեալ բնաւ ի կարգ պատմութեան եւ շրջեալ ի յոյն լեզու տայր պարգեւս ազգին իւրում: Ի Զենտաւեստայն, որ են գիրք մեհենականք Պարսից, գտանին բազում հին յիշատակք, եւ ճշմարիտ եւ առասպելաց զրոյցք: Հնդիկք, զորս ոմանք յարդեաց ամենայն ազգի ազգի ուսմանց գտիչ եւ յօրինիչ կարծեն, եւ վարդապետս իսկ աշխարհի, ունէին նոյնպէս նախնեաց պատմութիւնս. եւ Մեգաստենէս անտի իսկ յօրինեաց զիւր պատմութիւն, եւ այլ եւս Յոյնք բազում ինչ տեղեկութիւն հանին: Բայց առաւել հաստատուն յիշատակարանք եւ յիշատակք պատմութեան գտանին առ Սինէացիս: Օհնութենէ, զԺամանակագրութենէ, զերկրագրութենէ, եւ զայլ ինչ իմեքէ որ միանգամ պատմութեան կարեւոր է, մեծաւ հոգաբարձութեամբ փոյթ առնէին իմաստունք Սինէացւոց: Եւ թէ ընդ ճշմարտութեան գտանիցին խառն եւ առասպելք,

ընդ այն չէ պարտ զարմանալ: Բայց թողեալ եւ զՍինէացւոյն պատմութիւն, որ նպաստ ինչ ի յառաջագիմութիւն պատմութեան համօրէն մարդկութեան չլինէր, եկեոցուք առ Յոյնս զորս յիրաւի այսր ուսման, որպէս եւ բազմաց այլոց, հարս եւ վարդապետս կոչել պարտ իցէ:

Առաջին այր յոյն արժանի կոչելոյ պատմագիր, Վադմոս միղեաացի լինէր, որպէս Ստրաբոն եւ Պլինիոս վկայեն: Սա գրեաց զպատմութիւն Յոնիացւոց ի չորս դարութիւնս, եւ հանէր զառաջին պատմութիւն կարգօք եւ օրինօք յարդարեալ: Յովսէպոս ընդ Վադմեայ եւ զԼիուսիդայոս յիշատակէ. իսկ Գիոնեսիոս աղիկառնացի ի նոյն յարէ զբազումս, որպէս զԵւդէոնն եւ զԵւդեմոս եւ զԵկատէոս այլովքն հանդերձ, յորոց ոմանք սակաւիկ ինչ յառաջագոյն քան զպեղոպոնեսական պատերազմն կեցին: Սոցա ծառք, որպէս Գիոնեսիոս ասէ, յստակ էին եւ պայծառ, ընդերական, համառօտ, եւ յանկ բնութեան իրացն ծառելոց, ոչ ճարտարեալ եւ բռնազօսեալ: Բայց պատմագիր յոյն առաջին, որոյ մատենք ցարդ կայցեն, Հերոդոտոս է, որ ի Տուղեայ հայր պատմութեան անուանեալ մեծարի: Սա, որպէս Գիոնեսիոս աղիկառնացի ասէ, ազնուագոյն յօրինեաց զնիւթ պատմութեան. զարութիւնս եւրոպայ եւ Ասիայ ի մի բովանդակեալ, ած զայն ի զարդ եւ յազնուական կերպարանս. զվայելութենէ եւս եւ զյօդակապ զարդարագիր բանից փոյթ առնէր, որում չէր խնամարկեալ մատենագրացն որ յառաջ քան զնա եղեն: Յետ նորա ազնուագոյն լինէր Թուկիդիդէս, որ ճշգագոյն եւ ճշգրտագոյն քան զԵրոդոտոս համարի: Առատութիւն, սերտութիւն, համառօտութիւն, հատու եւ անաչառ վճիռք, բարձրութիւն եւ ազդողութիւն յայտ առնելոյ, սաստիկութիւն եւ ուժգնութիւն խօսից զԹուկիդիդէս իշխան պատմութեան յարդարեն: Ընդ այլազգի

չաւիղ եւ այլակերպ օրինակաւ երեւեցաւ եւ Քսենոփոն, որ զօրավար իբրեւ թուակիզիդէս, զրեաց զպատմութիւն պատերազմին, յորում եւ ինքն միջամուխ գտաւ: Բայց ազնուագոյն ի գործս նորա է մատենան որ կոչի Աիւրոսի խրատք, զորմէ վիճին իմաստունք թէ իցէ ճշմարիտ պատմութիւն, եթէ վէպ կցկցեալ եւ յօդեալ առ ի խրատ: Բսենոփոն նմանօր լեալ Թուակիզիդէայ ի նիւթոյն միութեան, եւ Երոզոտեայ ի պէսպէս կերպարանս եւ ի զուարթութեան պատմելոցն, եւ ի քաղցրութեան եւ մեղմական հանգարտութեան խօսիցն, չէ ինչ նուազագոյն քան զիւր առաջինն: Բայց զոր օրինակ Երոզոտոս օտարոտի իմն եւ նորասքանչ իրօք, եւ Թուակիզիդէս յաճախ եւ բռնազբօսիկ ճառիւք զպատմութիւնսն ըսուն, նոյնպէս Քսենոփոն կարի մանրապատումն առնելով զբազում ինչ՝ զճառսն տկարացուցանէ:

Յետ սոցա ի մէջ ամենայն պատմագրաց որ եղեն ընդ այնչափ ժամանակս, միայն Պոզիբեայ մատենաք պահեցան, արդարեւ գովութեան արժանի, այլ ոչ իբրեւ զառաջին երիսն հոյակապ եւ ազնուագոյն յօդակապ բանիւք: Սակաւ ինչ յետոյ քան զՊոզիբիոս ի ժամանակս Այսեբ եւ Ալգոստեայ ծաղկեցին այլ եւս երկու պատմագիրք նշանաւորք, որ այլազունակ հնարիւք բուռն հարին զպատմութեանց, որ յերկարագոյն եւ ճշգրիտ խուզից եւ խնդրոց եւ լայն եւ անդորր հմտութեան կարօտ էին: Սորա են Գիոդորոս սիկիլացի եւ Գիոնեօիոս աղիկառնացի, որոց ընդմտեալ ի բացական հնութիւնս, եւ խնդրեալ գտանել լոյս ինչ ճշմարտութեան յաղջամիջին խաւարի առասպելաց, ընդարձակագոյն պատմութիւնս յօրինէին, որ թէպէտ եւ չիցենն բնագիրք ի տեղեկութիւնսն, սակայն առաջինք ի ձեռնարկութեան իրացն եւ յօրինակին ճառելոյ են: Գիոդորոս ի մատենադարանսն գոգ զպատմութեամբք ամենայն ազ-

գաց աշխարհի գիրկընդխառն լինի, ելանէ ի կանուխ
 ժամանակս, միջամուխ լինի յառապելս ժամանա-
 կաց դիւցազանց, անդուատ ապա իջանէ ի տիս յե-
 տինս, կրկաէ զճմարիտ գործս ծանօթագոյն ժա-
 մանակաց, եւ յօրինեալ կազմէ պատմութիւն տիեզե-
 րական, որ արդեացս ամենեցուն յօրինակ նմին նման
 պատմութեան եղեւ: Իսկ Գիորնեսոս աղիկառնացի
 զնախնեաց իրաց Հռոմայեցւոց ուրոյն ճառեաց. ամս
 բազումս ի Հռոմայեցւոցն քաղաքի կացեալ, եւ
 շրջեալ ընդ կարի իսկ հմուտս եւ տեղեկագոյնս ի
 Հռոմոց, մտադիր ընթերցուածովք եւ քննութեամբ
 գրոց եւ յիշատակարանաց ժողովեաց առատ եւ ազ-
 նիւ յիշատակս հռոմէական նախնեացն պատմութեան,
 որ շատ ինչ մարթաց տալ ուսանել նոցին իսկ Հռո-
 մայեցւոց յիւրեանց իրս: Իսօք սորա թէպէտ եւ
 ընդ Երոդոտայն եւ ընդ Քսենոփոնեայն ի կշիռ հա-
 մեմատութեան դալ չմարթիցի, սակայն յստակու-
 թեամբն եւ ուղղութեամբ ի ժամանակի անդ ապա-
 կանութեան ընտիր եւ չքնաղ է:

Ի ժամանակս Վեսպիանոսի Յովսեպոս հե-
 բրայեցի երեւէր, որ գրեաց զպատմութիւն հրէական
 պատերազմին, եւ մեւս եւս գիր անուանեալ Հրէից
 նախնեաց պատմութիւն, որ յստակութեամբն եւ
 ճշգութեամբ եւ ընտրութեամբ խօսիցն զՅոյնս ի
 գլխովին զարմացոյց, եւ Հռոմայեցիք նմա անդրի
 պատկեր կանգնէին: Առաւել քան զսոսա մեծաց
 արժանեաց է անուն Պղոտարքեայ, որ առ ժամա-
 նակօք կոյսերացն Ներուասայ եւ Տրայիանոսի պայ-
 ծառանայր. այր բանասէր, փիղիսոփոս եւ պատմա-
 գիր, որում Վարք երեւելի արանցն զոր նայն յօրի-
 նեաց, թէպէտ եւ նա չհամարի զայն պատմութիւն,
 մեծ փառս առթեցին: Պղոտարքոս ճարտար է ի
 քաղել զհանգամանս եւ պատշաճ խօսի. գործք եւ
 արութիւնք կամ բանք զորս նայն խելամոռութեամբ
 ճարտարութեանն յանդիման կացուցանիցէ, զբովան-

դակ իսկ զմարդն ողջոյն ընծայեցուցանեն. եւ է Պղուտարքոս արդարեւ նկարիչ ճարտար սրտից եւ ոգւոց դիւցազանց, այնու զի նկարագիրս կենդանիս եւ խօսուենս յօրինէ, որպէս ոչ Ռափայէղ եւ ոչ Տիաիանոս եւ ոչ այլ ոք ճարտար ի պատկերահանաց առնել ձեռնհաս իցէ: Սի այլ եւս ընդ երկար դեգերեսցուք առ Յոյնս ի գտանել մատենագիրս առնուանիս, այլ անցցուք ի Հռոմայեցիս անդր:

Հռոմայեցւոց մինչեւ ցՏուղղիոս պատմագիրք սակաւք կացին, զորոց ինքն Տուղղիոս կարճառօտ ճառէ: Փարիոս, Կատովն, Պիսովն, Փաննիոս եւ Վեննոնիոս յոյժ ցամաքք եւ ցուրտք էին, մինչ զի չէր մարթ զնոսա պատմագիրս կոչել: Աեղիոս Անտիպատրոս եղեւ առաջին, որ սակաւիկ ինչ զճառան աճեցոյց, եւ ունէր խուն ինչ ճարտարախօսութիւն, թէպէտ եւ բիրտ եւ շինականագոյն, առանց ուսման եւ յօրինուածութեան: Ինեւ եղեն եւ այլք, բայց եւ ոչ մի ոք ոչ կարաց զԱեղեաւ անցանել եւ ազնուագոյն երեւել: Սիսեննա միայն անցոյց զանցոյց զամենեւորմք, բայց էին եւ նորա մանկտոյ բարք: Թէպէտ եւ առ սակաւ սակաւ յառաջագէմ լինէր պատմութիւն, եւ ի ժամանակս Աիկերոնի չէր ամենեւին համր, սակայն արուական բարբառ Հռոմէական պատմութեան, աստ ուրեմն ի բերանոյ Յուդեայ Կայսեր լսելի լինէր: Օգր գովութիւնս, քանի՞օն յարգանս ոչ մատուցանիցէ Աիկերոն Յիշատակարանաց Կայսեր վասն կարի պարգովութեան, ճշդութեան, յստակութեան եւ վայելութեանն: Զէ մարթ զմտաւ ածել կամ ցանկալ առաւել հատուութիւն, աւելի ճմարտութիւն եւ յայտնութիւն ի նկարագիրս տեղեաց, խորհրդոց, ձեռնարկութեանց, կռուոց, կամ աւելագոյն ուղղութիւն, քաջատեսիկ միտս եւ ընտրութիւն եւ յօդակապ վայելութիւն, կամ եւս իմն առաւելագոյն շնորհս, քաղցրութիւն, լըջմտութիւն եւ ազնուութիւն յամենայն իսկ ընթացս ճառիցն:

Վայսր ընդ Քսենոփոնտեայ համեմատեալ, այնչափ առաւել յամենայն իսկ քաջութեան եւ առաւելութեան պատմագիր ճարտարութեան դտանի, որչափ ազնուագոյն եւ անհամեմատ քան զնա է ի զօրավարութեան եւ ընտիր քաղաքաւորութեան եւ յարգարակորով առաջնորդութեան: Ժամանակակից էր Վայսեր Կոռնելիոս Նեպոս, որ զվարս զօրաւարաց անուանեաց գրեաց. եւ է արդարեւ մեւս եւս Պղուտարքոս, եւ եթէ զամենայն շնորհս պատմագրութեան չունիցի Նեպոս ի Վարսն իւր հանգոյն Պղուտարքեայ, սակայն քաջ վերագոյն է քան զնա ի սրբութեան, ի յստակութեան, ի քաջութեան եւ յամենայն իսկ շնորհս քաջի եւ ընտիր մատենագրի: Սաղուատիոս յետ սոցա պատմագիր երեւէր, ամենեւին հանգոյն Թուկիդիդեայ, ոչ միայն յայնոսիկ որ գովութեան, այլ եւ որ պարսաւանաց իցեն. իբրեւ զնա ուժգին, ազգոյ, հոյակապ, ճշգրիտ, խորին, բայց եւ ստեպ խոտորմամբքն ի կարգէ եւ հրապարակախօս ճառիւքն առնի մթին եւ աղօտ:

Բայց պարտ եւ պատշաճ է ամենայն պատմագրաց Յունաց եւ Հռոմայեցւոց, հնոց եւ նորոց, ամենեցուն միահաղոյն խոստովան լինել, թէ յաղթեալ պարտեալ կան, եւ տացեն զմեծաւքանչ պարծանս Տիտեայ Ղիւեայ, զոր յիրաւի ոք իշխան պատմագրաց կոչիցէ: Որպիսի ազնուական քաջասրտութիւն ի բուռն հարկանել զայնչափ լայն եւ անդորր նիւթոյ, այնպէս յեղափոխ, այլակերպ, նշանաւոր, մեծագործ իրաց, օրինաց, բարուց, սովորութեանց, ծննդոց, մեծութեան, աւագութեան, գթելոյ անկանելոյ մեծանիստն իշխանութեան յայնչափ սակաւագոյն բանս եւ ի ճշգրտագոյն ճառս անտուտ ի վերուստ իսկըբանէ այնպէս պայծառութեամբ եւ լոկութեամբ: Որպիսի հանճար սուր եւ ընդմտանօղ, որչափ այլակերպ եւ այլազգի բազմապատիկ տեղեկութիւնք, քանի՛ն քաջութիւն ի յօրինել

այնչափ անբաւ պատկերս, որոց նկարագիրք պահանջեն երանգս դունոց հակառակաց, ի նկարել զայնչափ այլակերպ շրջշրջմունս եւ կարիս եւ առաքինութիւնս եւ բիծս աստից չարեաց, որ զայնպիսին բղխեցուցին: Ուրքան արդարակորով խորհուրդք, իրաւրնտիր դատաստանք, ճշգրտադատ վճիռք, այլովքն հանգերձ: Արդարեւ ընդ պատմութեան խառն հիւսէ զվիպասան երգոց եւ զդիւցազնական վիպասանութեան վայելչութիւն: Սագունդիայ հրայրեացք, առն կարքեղովնի, խուսել ամբանալ Հռոմայեցւոց ի կապիտողիոն, մուտ Գաղատացւոց ի Հռոմ, դալուստն կամիղեայ, եւ բնաւին իսկ պատմութիւնն այն եւ պատերազմ չիցեն երանգօք վիպասանութեան նկարեալ: Յոյդք Ղուկասեայ, Վիրգինիայ, Կորինթանեայ, եւ այլ նոցին նմանք ոչ ապաքէն զՂիւիոս հանգոյն Եւրիպիդեայ առնիցեն: Փիղիպպոս նստեալ ի դատել զիւր որդեակսն զՊերսեւս եւ զԳեմետրիոս, ոչ ապաքէն թատր իմն նշաւակութեան արժանի քաջին Կոռնելեայ յանդիման կացուցանիցեն: Ո՞ր խտիր չկայցէ ի մէջ մանրակրկիտն եւ դանդաղագոյն խօսս արկանելոյ Քսենոփոնեայ եւ ի մէջ ազնիւ եւ երագերագն խօսից Ղիւեայ շատ իսկ է ընթեռնուլ զխօսակիցն լինել Տուղղեայ ընդ Տարկուինեայ, եւ զԱմբուստեայ ընդ իւրում դատերն: Ղլուխ բանից, զՂիւիոս պարտ եւ արժան է մեծարել եւ իբրեւ զնկարիչ, եւ որպէս զպւէտ, եւ հանգոյն պատմագրի, եւ նման ճարտարախօսի, եւ յամենայնի եւ ի բնաւի առաւել եւ նշանաւոր զնա համբաւեալ հռչակել: Յոմանց բամբասի Ղիւիոս թէ զբազում ինչ զրոյց եւ առասպելս անխտիր յօդէ զօդէ. բայց նա՝ զի մի զազգին զվաղնջուց աւանդութիւնսն խոտեալ իբրեւ արհամարհոտ բասրիցի, իբրեւ զխառնաղանձն ճառս եւ զրոյցս պատմէ:

Յետ Ղիւեայ ազնուագոյն են եւ Վեղդէյոս Պատերկուղոս յստակ եւ ազնուական, Կուրտիոս

Հոյակապ եւ ընտիր, եւ Տակիտոս Հմուտ եւ քաղաքաւոր, բայց եւ ոչ մին Հանգոյն Ղիւեայ: Յետ սոցա եւ ոչ առ Հռոմայեցիս պարտ է խնդրել այր պատմագիր, որ զշնորհս եւ զարժանիս պատմագիրն անուան ժառանգիցեն, բայց ի Փղորեայ եւ Յուստինեայ. Փղորոս աղնուագոյն եւ աղոյ, բայց լի խաղոյ բանիւք, կարի անօսր եւ յոյժ շաղկալ եւ պատատեալ ի խորհուրդս դտանի: Իսկ Յուստինոս առաւել բնաւոր է եւ չէ կարի անփորձ, բայց յոյժ տկար է եւ չէ ինչ այնչափ շահաւետ: Ի մատենագրութիւնս Փղորեայ եւ Յուստինեայ վերջին հետք առաջնոյ ճաշակին չքանալ եւ աներեւոյթ լինել սկիզբն առնեն:

Յետ այսորիկ անկաւ կործանեցաւ պատմութիւն ընդ բազում դարս, եւ ի խոնարհագոյն ժամանակս միւսանգամ սակաւիկ ինչ աղնուագոյն լինէր, սակայն այնպէս նուագագոյն տկարագոյն, զի եւ ոչ իսկ ի յառաջագիմութիւն մարթացաւ նպաստ լինել:

Բայց չգուցեն արդեւք եւ ի մէջ Հայոց օրինակք եւ ճարտարութիւն պատմագրութեան, որ արժանի յիշատակելոյ իցեն: Աիրթն եւ ջանասէր հանձար Հայաստանեայց, որ գրեթէ յամենայն իսկ նիւթս ճարտարութեան գեղեցիկ ուսմանց քաջ պարծել կարօղ է, եթէ յայլում իմիք ճարտարութեան այնպէս մեծարոյ եւ նշանաւոր չիցէ, ի մատենագրութիւնս պատմութեանց ոչ պարծել եւեթ, այլ եւ աւագագոյն եւ հոյակապ վիպագրաց Յունաց ի դիմի հարկանել մարթի, եւ եթէ զառաւելութեան զպսակն չառնուցու, զհանգիտապատիւ հաւասարութիւնն ընդ նոսա իրաւացի դատաստանաւ պահանջիցէ: Ան Մարտէն մատենագիր դաղիացի, զերեսին զանուանի պատմագիրս Հայոց հինգերորդ դարու, զԽորենացի, զԵղիշէ եւ զՓարպեցի ընդ Երոզոտեայ, ընդ Թուկիդիդեայ եւ ընդ Քսենոփոնտեայ

կշռեալ համեմատէ: Արդարեւ իսկ զոր օրինակ բարձրութիւն եւ ազնուականութիւն, հատու եւ հոյակապ յօրինուած ճառից, զգօնութիւն, բովանդակութիւն, ամփոփին եւ յօրինեալ յարգարումն, կարգ խօսից աճառապատ եւ նեարդապատ, ճարտարախօսութիւն հակիրճ քաջութեան եւ արութեան նկարագրան, զխորենացի, զիշխան պատմագրաց Հայոց, զարմանաց եւ գովութեան արժանի յարգարեն. նոյնպէս մեղմական զգօնութիւն, ճարտարախօսութիւն քաղցր եւ ծորածոյ, յստակութիւն եւ պարզն եւ համեստ եւ վայելուչ Հքնաղ զարդ, զպատմիչ նահատակութեանն Վարդանանց յիրաւի եւ յարժանի մեղու Հայաստանեայց անուանելոյ արժանի կացուցանեն:

Բայց Հայոց աշխարհ ոչ զերեսին մատենագիրս եւեթ յիւրում ծաղկաւէտ ժամանակի յանդիման կացուցանիցէ, այլ եւ յետոյ եւս ի խոնարհազոյն ժամանակս, մինչդեռ Յոյնք եւ Հռոմք եւ բովանդակ եւ ղոպական աշխարհն ի յուլութիւն դատարկութեան հատեալ կային, եւ պատմագիր ճարտարութիւն ի մթութեան մածեալ էր, եւ ամենայն զարդ մատենագրութեան սին եւ գօս եւ ոյժ եւ ցամաքեալ դնէին, ի մէջ Հայոց, հանդերձ այլովք մատենագրովք, զունդք զունդք ճարտար եւ բանիբուն պատմագրաց ծաղկեալ պարարէին: Չիցեն զարմանք տեսանել զՅովհան զյորդն եւ զպերճ, զԹովմա Արծրունի զբազմատեղեակն եւ զշատահմուտ, զԱրիստակէս Աստիվերտացի, որ մեղմական եւ աղերսական ճառիւքն զաշխարանս ընդ պատմութեան յօդեալ խառնէր, եւ զպատիւ նուագայարդար պուետիկոսի հանդերձ պարծանօք զգօն պատմիչի ժառանգէր, զմեծն Վարդան իւրով ազնուական պատմութեամբն եւ զքաջն Սամուէլ զեղեցիկ եւ բովանդակ ժամանակագրութեամբն: Բայց թողեալ զճարտարս Հայոց, որոց ի սմին յայսմիկ առանձինն

եւ անկապուտ են պարծանք, տեսցուք թէ զիարդ պատմութիւն յետ անկանելոյ ի Յունաց եւ ի Հռոմայեցւոց միջի միւսանգամ պատասպարէր եւ կանգնէր:

Արաբացիք յիւրեանց ժամանակս մինչ դեռ բարգաւաճէին, բազում փոյթ առնէին զպատմութենէ, եւ ոչ սակաւ յառաջագէտ խաղային: Յերկոտասաներորդ դարու Ռերոպացւոց աշխարհին երեւելոյ նշուլից նորոգութեան պատմութեան սկիզբն լինէր, եւ մինչեւ ցկատարած հնգետասաներորդ դարուն սակաւ յառաջագէտ գնայր: Ի ծագել վեշտասաներորդ դարի որ այնպէս սիրելին է մուսայից, եւ այնպէս զուարթագինն եւ յաջող է բովանդակ դրագիտութեան, եւ երեւեցաւ յաճախութիւն պատմագրաց ի Հռոմայեցւոց բարբառ եւ ի հասարակացն խառնաղանձ խօսս: Յետ այսորիկ եւս յիւրաքանչիւր դարս որ զկնի եկին, եղեն պատմիչք նշանաւորք: Այնչափ մատենագիրք հռչակաւորք, որ պատմութիւնս ի գրի հարին, արդարեւ պայծառացուցին զճարտարութիւն պատմութեան, եւ ի բաց եղեալ զառանց ճշգրութեան բրտութիւն եւ զցամաքագոյն պարզութիւն ժամանակագրաց եւ որոց յիշատակարանս տարեկանաց գրեցին, եւ նմանեալ նախնեացն Յունաց եւ Հռոմայեցւոց, բարձրացուցին զպատմութիւն ի շինուած իմն բարւոք ճարտարապետեալ եւ աղնուագոյն յօրինեալ, եւ պատշաճական զարդուք եւ գեղեցկութեամբ, ոճով եւ իմաստութեամբ մեծացուցանէին:

Իտաղացիք, Գաղիացիք, Անգղիացիք, Գերմանացիք, Ռուսք եւ այլ եւս ազգք անուանիք Եւրոպայ անչափ մատենագիրս սքանչելիս եւ հոյակապս աղնուական եւ բնտիր վայելչութեամբ կարգեալ եւ տողեալ ցուցանիցեն, որ զնախնիս Յունաց եւ Հռոմայեցւոց նախանձաբեկս առնել եւ զմիտս բարձունս եւ զորս զարդարակորով դատաստան եւ զիրաւացի խորհուրդս, սիրիցեն ոչ զարմացուցանել եւեթ, այլ

եւ կրթել եւ թեքել եւ ի ճշմարտութիւն եւ ի պնդութիւն Հանճարոյ յորդորեալ վառել բաւական իցեն։ Այժմ ճարտարութիւն պատմագրութեան ոչ եթէ լապտեր իմն շիջեալ կամ առկայծեալ կայ, եւ ոչ լոյս երեկորին աղօտ եւ մթար, այլ ջահ լուցեալ եւ բորբոքեալ է, եւ միջօրեայ մեծապայծառ որ զամենայն խաւար աղջամուղջ ի բաց յանցելոյն եւ ի մօտաւոր եւ ի հանդերձեալ ժամանակաց փարատել հնարի։ Ո՞ր այն դար իցէ, կամ ո՞ր այն ժամանակ, յորում այնչափ խորհուրդք եւ կորովի դատաստանք զպատմութիւնս լուսաւորեալ իցեն, ո՞ր այն ժամանակ է, յորում այնչափ հանճարեղք եւ որ լայնախորհուրդ մտօք իցեն, զպատմութիւնս ոչ միայն ազգաց եւ ժողովրդոց եւ թագաւորութեանց բացականաց եւ մօտաւորաց, բարբարոսաց եւ բնտանեաց, այլ եւ փոփոխմանց բնական իրաց, զպրութեանց եւ զխտութեանց ի մատենի հարկանելոյ համարձակեալ տային զանձինս, միանգամայն իսկ ո՞ր այն ժամանակ իցէ, յորում այնպէս արդարութեամբ եւ կորովութեամբ փիղիսոփայութիւնս զպատմութենէ զրել եւ զանչափ աղնուականութիւն զիպաց եւ պատահարաց իրաց մարդկօրինաց եւ բնութեանն սքանչելեաց յայտ առնել ձեռներեց լեալ իցէ ուրուք, որպէս յարդի ժամանակս։ Ապա արդարեւ պատմութիւն զիւր աղնուական կէտ նշմարեալ եւ նկատեալ է։

Բնական իմն ազդումն, նա գրեթէ հարկ իմն գոյ, որ զմեզ ի պատմութիւն անդր կորզեալ ձգէ։ Յնորք յօժարագոյն յամեն ի պատկերս անցեալ ժամանակին, եւ ոգիք ախորժական իմն օրինակաւ յուզեալ շարժին։ Բայց ուստի՞ իցէ այն հասարակաց միտութիւն։ Ոչ այլուստեք, բայց ի զգայուն եւ ի բարոյական բնութենէ մարդոյ, որ ամենայն ուրեք, ուր անեղծն եւ սակաւիկ ինչ բացեալ իցէ, կարեկից ազդմամբ զանձն յայտ առնէ, եւ եթէ

ունին մատուցանիցէ ազնուագոյն բարբառոյ մտայն, ոչ ի մենութեան ընդ անձնն, այլ ի հասարակ հաւասարութեան ընդ ազգն ախորժէ եւ զայն մեծարոյ համարի: Արդ ճանաչել զհամատարածն զայն եւ զմի ազգ (զմարդկութիւն), յոր իւրաքանչիւր ոք անհատ պատշաճի, իմանալ զնորին մտաւորն կեանս, յորում բովանդակեալ եւ իբրեւ թէ ի յորձանս ինչ ընկղմեալ կան իւրաքանչիւր ուրուք առանձինն կեանք, դարձեալ՝ զկէտն եւ զկատարած, յոր իւրաքանչիւր ոք դէմ եղեալ ընթանայ, գոնեայ ընդ ազօտ իմն նշմարել, մեծապէս հարկ եւ կարեւոր պէտք են մարդոյ: Այլ արդ աղէ, ուր ուրեք մեզ մարդկութիւնս յիւր ճշմարիտ կերպարանս, յիւրում սեպհական կենդանութեան երեւիցի, որպէս ի պատմութեան: Ի պատմութեան, եւ յատուկ ի պատմութեան, ի միտ առնումք թէ զինչ մարդկեղէն բնութիւնն իցէ, որ ընդ այնչափ դիպումածոյ պատահարօք կայ մնայ մշտնջենաւոր: Ապա ուրեմն որ անտեղեակն իցէ պատմութեան, իբրեւ օտար ոք է ի վերայ երկրի, եւ ի մէջ իւրոց ընտանեկաց պանդուխտ. ոչ ինչ փոյթ է նմա ընդ մեծամեծ շահսն, յորոց աղաղս մարդկութիւնս անդստին իսկզբանէ կռուի եւ մաքառի. եւ հարկ է այնպիսոյն, որչափ եւ ճարտար եւ յաջողակ իցէ, հասարակաց կենաց մարդկութեան մենքենաբար հաղորդ լինել, իբրեւ զանիւ, որ չգիտիցէ թէ յոր ազոյց կամ խորշ երթայ մտանել:

Օգոռւտ եւ զշահ պատմութեան ի մտաւորական կեանս մարդոյ կալ եւ ցուցանել այնպէս աւելորդ է, որպէս եթէ ոք զօգտակարութիւն արեգական ի կենդանական կեանս անասնոց կամէր ցուցանել: Պատմութիւն որ մեծատունն է տեղեկութեամբք, ի հարկէ ի գործս հոսեալ յորդէ. եւ է վարդապետ Ա. զգօնութեան, Բ. իրաւանց եւ առաքինութեան: Ա. Տեղեկութիւն եւ մարդկութեան

ծանօթութիւն երկու գլխաւոր տկունք են զգօնութեան. իսկ պատմութիւն է բովանդակութիւն տեղեկութեան եւ ծանօթութեան մարդկութեան: Իթէ վասն առանձինն եւ եթէ վասն հասարակաց կենաց, եթէ վասն ուրոյն ուրոյն մարդկան եւ եթէ վասն տէրութեանց ունի յանձին իւրում պատմութիւն թեւադրիչ եւ քաջալերութեան օրինակօք կարեւոր եւ ազդոյ խրատո, որ թէպէտ եւ ի դէպս եւ ի պէտս այլախերպ իցեն, սակայն ի սկզբունս միակերպ են:

Բ. Իբրեւ խրատք զգօնութեան՝ լինիցին ազդողազոյն, այնու զի հանգամանք գործելոյ յանդիման կացուցեալք, արդեամբք ի գլուխ ելին, յայնժամ եւ խրատք իրաւանց եւ առաքինութեան՝ զօրութիւն ի մեծութենէ եւ ի հաճոյութենէ իւրեանց յառաջատիպ պատկերին ստանան: Օ՛ի ոչ միշտ յաղթօղ են իրաւունք եւ ոչ առաքինութիւն հանապազ երջանիկ, եւ սոյն այս մանաւանդ զնոցին պատուականութիւն յաճախէ: Ընծնուրացութիւն յարդարէ զարժանիս. զայս մեզ հասարակացն բարոյական ուսուցանէ. բայց անօտր եւ դուն ուրեք կարօղ է պարզեալ տեսիլ պարտուց զմեծարանս մարդկան յինքն կորզել, եթէ ոչ օրինակօք նշանակեսցի: Այսպիսի օրինակս, որ մեծարանս եւ սէր մատուցանեն, ընծայեցուցանէ պատմութիւն. եւ այնպէս ի ցամաքազոյն բարոյական օրինաց կենդանի պատկերս անձանց գործելեաց յարդարէ: Ար միանգամ յայս տուն պահեստի աւագ եւ ազնուական մարդկան իւրաքանչիւր ժամանակաց մտանիցէ, ընդ այնպիսոյն ոգի թափանցանց մտանիցէ պատիւ մարդկեղէն բնութեան, ազդումն անձին նորա բարձրանայցէ, եւ զօրութիւն նորա ի նախանձ վառիցի:

Միջամուխ լինի պատմութիւն եւ յամենայն արուեստս եւ ի գիտութիւնս: Օ՛ի առն փիղիսոփոսի ընծայէ նիւթ խորհելոյ ի քննութիւն պատճառաց իրաց իրաց դիպելոյ եւ փոփոխմանց աշխարհի եւ

վաճառականութեան եւ բարոյից: Յուցանէ նա առն
ճարտարախօսի օրինակս առ ի պէտս իւրոց ճառիցն:
Ի սմանէ առնու եւ պէտն գմեծութիւն եւ զգարդ
իւրոց վիպացն, մանաւանդ թէ բազում անգամ եւ
զնիւթս իսկ ի գլխովին: Այսպէս եւ աստուածա-
խօսն զգիտութիւն ազգի ազգի աղանդոց, եւ զպատ-
ճառս եւ զսկիզբն նոցունց ծագելոյ. եւ իրաւա-
գէտն ի միտ առնու զպատճառս, զգորութիւն եւ
զտեսիլ օրէնսդրութեանցն: Աստ նմին օրինակի իշ-
խանք ուսանին թէ զեւրդ ընդ իշխանաւորացն պարտ
իցէ զնալ, եւ զօրավարք ընդ զօրականին, եւ զի-
նուորն հլուականութիւն եւ կարգ ուսանի, եւ խելա-
մուտ լինի ազնուականութեան արուեստին իւրոյ:
Այսպէս եւ նկարիչն եւ ճարտարապետն եւ այլ եւս
ճարտարք ուսանին զգիտութիւն օրինակացն, որոց
նմանօղ լեալ երեւելիք լինիցին: Աւ բնաւ իսկ ա-
մենայն վիճակ եւ համօրէն հասակ մարդկան գտա-
նեն ի պատմութեան ուսումն եւ օրինակ եւ վար-
դապետութիւն եւ խրատ առ իւրեանց իրս, եւ
զգուշութիւն ի միասակարացն, եւ պատճառս առ
իմաստութեամբ ի չափու ունելոյ զանձն ի յաջողու-
թեան, եւ ի նեղութիւնս սփոփութիւն եւ մխիթար
գտանելոյ:

Բայց ոչ սակաւ զուարճութիւն եւ հաճութիւն
շնորհէ պատմութիւն: Ո՞չ զուարճանայցէ ի հայելն
ընդ պատմութիւն իբրեւ ընդ դատաւոր եւ վարձա-
հատոյց: Սովիմէք զբազում անիրաւութիւնս մարդ-
կան եւ զպատահարս ի լաւութիւն դարձուցանէ:
Արդարեւ բազում անգամ որ ինչ ազնուականն է ի
կեանս, լինի անծանօթ եւ զրպարտ. ստէպ յաջողէ
խտրամանկ եւ հարստահարօղ շարագործաց զժամա-
նակակից մարդիկ խաբել, զնոցին գովութիւն վա-
ճառել կամ ճնշել, եւ զծանականսն նոցա ի հրա-
պարակազոյժ արկանել: Բայց թէպէտ եւ առան-
ձինն պատմիչք եւ կամ ժամանակակիցք կուրանայ-

ցեն, զահի հարկանիցին, կաշառեսցին, սակայն անա-
գան պատմութիւնն զամենայն ի լոյս հանցէ: Առանց
միտութեան եւ կարեաց, առանց երկիւղի եւ յու-
սոյ ի քնին արկանէ նա զվկայութիւնս, զգործս դա-
տի եւ ըստ արժանի փառս կամ ամօթ իւրաքանչիւր
բաշխէ: Արդարեւ է ինչ որ երբեմն առ ի չգոյէ կամ
առ կորստեան վկայութեանց պրծանի եւ ելանէ ըստ
քննութիւն նորա. եւ է երբեք, թէպէտ եւ դժուա-
րաւ, զի եւ ինքն գլխովին մոլորիցի. բայց հանապազ-
յատակագոյն աչօք խոյզ եւ խնդիր առնէ, խաղաղա-
կան ոգւով կշռէ, եւ վճիռս ազատս եւ մնացա-
կանս բարբառի: Յորչափ լինիցի մարդ ի վերայ եր-
կրի, անուն Արիտիայ անիծիւք եւ դարշանօք, իսկ
անուն Սոկրատայ սիրով եւ օրհնութեամբ ի շրթանց
նորա հնչիցէ եւ ի սրտի նորա եղիցի: Ասզում ան-
գամ եւ հայելն իսկ ընդ այս անաչառ վարձատու՝
զպարծանս չարագործի երջանկացելոյ դառն եւ դա-
ժան կացուցանէ, եւ զնա՝ հակառակ իւրոյ ախորժ-
մանն, ի գործս՝ զոնեայ ի վերին երեսս ազնուագոյնս
յօժարեցուցանէ. իսկ զքաջալերութիւն արդարոյ
հարստահարելոյ եւ անպարտի լիկելոյ եւ չարշարելոյ
յարուցանէ եւ պնդէ. զի զորօրինակ անմահութեան
տենչանք՝ նոյնպէս եւ ցանկութիւն առյապապն փա-
ռաւոր լինելոյ, ի մարդկեղէն միտս ցանկ եւ հանապազ-
կենդանի է:

ՏԻԵԶԵՐԵԿԸՆ ՊԵՏՐՈՒԹԻՒՆ

Տիեզերական պատմութեան է հանդերձ նշա-
նաւորն դիպօք եւ գործովք որ ի մէջ ազգաց ազգաց ե-
րեւելեաց աշխարհի վճարեցան, զանցեալ եւ զայժմու
կերպարանս այնց ազգաց նկարել: Վէպս նշանա-
ւորս զայն անցս անուանեալ կոչեմք, որ ի մօտուստ
ուրեմն ազգեցութիւն ի բարիս եւ ի չարիս մարդկան
գործիցեն. վասն այնորիկ իսկ զերեւելի դիտութենէ
եւ իմաստութենէ եւ զնշանաւոր առաքինութեանց

եւ ակտից եւ զպատահարաց որ մեծամեծ փոփոխմունս ի տէրութիւնս գործեցին, եւ զայլ եւս զնոյն պիտի իրաց յաճախէ ճառել պատմութիւնս: Վննդի զամենայն իսկ զպատմելի եւ զճմարիտ գործոց պատմութիւնս հիւսել անօգուտ է, մանաւանդ թէ անհնարին իսկ: Իսկ երեւելի ազգս զայնց ազգաց ասեմք, որ կրօնիւք կամ գիտութեամբ կամ գիւտիւք կամ վաճառականութեամբ կամ քաջութեամբ կամ օրինօք օգուտ ինչ այլոց ազգաց գործեցին. որպէս Հրէիցն ազգ կրօնիւք, Փիւնիկեցիք վասն վաճառականութեան եւ գիւտից, եւ Յոյնք իմաստութեամբ, եւ Հռոմայեցիք քաջութեամբ եւ օրէնսդրութեամբ արժանի տիեզերական պատմութեան են: Բայց քանզի լայն եւ անդորր է յոյժ նիւթ տիեզերական պատմութեան, զի մի խառնակութիւն ինչ գտանիցէ մուտ ի պատմել խառնիխուռն զայնչափ անչափ ազգաց իրս, վասն այնորիկ պէսպէս բաժանմամբք եւ ուրոյն ժամանակօք բաժանեալ եւ յարդարեալ է տիեզերական պատմութիւն, այնպէս զի զայնչափ անթիւ ազգաց իրս առանց շփոթութեան իրիք մարթ է կարգաւ եւ հաւաստեալ ուսանել:

Համօրէն եւ հասարակաց բաժանումն տիեզերական պատմութեան այսոքիկ են. Հին կամ Նախնեաց, Միջին եւ Նոր: Ին որք բաց յերկից բաժանմանց աստի, մեւս եւս բաժանումն յառաջագոյն ի նոյն յարեն, զոր կոչեն Սկզբան պատմութիւն: Չոյ այնպիսի ինչ նայեցած ի համօրէն տիեզերական պատմութեան, որպէս ի մեծատարած դաշտս: Ի ուսաւոր իմն եւ յայտնի զայն տեսանեմք որ ինչ առաջի մեր կայցէ, եւ որ առաւել բացագոյն ի մերոց աշաց իցէ, տկարագոյնս քան զառաջինն նշմարեմք, իսկ որ յոյժ իսկ հեռագոյն կայցէ, այն իբրեւ միգով եւ մառախղով ծածկեալ բնդ ազօտ իմն երեւիցի: Օչոյն եւ վասն երեցունց բաժանմանց տիեզերական պատմութեանն իմանալի է:

Օ կարեւորութենէ եւ զօգտակարութենէ տիե-
զերական պատմութեան ուրոյն ճառս արկանել զործ
աւելի համարիմք, զի վերագոյն յայտ արարեալ ցու-
ցաք, թէ քանի կարեւոր եւ օգտակար իցէ պատմու-
թիւն համօրէն, եւ թէ զիարդ ազգի ազգի առաքինու-
թեանց եւ իմաստութեան եւ կրթութեան տին եւ
աղբեր իցէ: Ապա եթէ զկատարած եւ զգիտաւո-
րութիւն այդպէս խնամով զտիեզերական պատմու-
թիւն աւանդելոյ իմանալ ոք կամիցի, գիտասցէ զի
զմին ի կարեւորագոյն մասանց քաղաքային իմաս-
տութեան յօրինեալ կացուցանէ տիեզերական պատ-
մութիւն: Արդարեւ ուրոյն ուրոյն դէպք նախնեացն
եւ միջին պատմութեան, վասն յետ այնչափ դարուց
շրջշրջելոյ վայրացն կամ աշխարհաց, եւ վասն բնա-
ջինջ սատակման ազգաց յայնժամուն, եւ վասն այ-
լափոխ օրինակի քաղաքային առաջնորդութեան լի-
նելոյ, թուի թէ չեն ի մօտոյ հուպ յարդի քաղա-
քական պայման: Սակայն դէպք ինչ, որպէս պա-
տերազմ ուրեք լեալ, հանդերձ խօսուն պատճա-
ռօք եւ առթիւք, ոչ լոկ ճարտարախօսութեամբ,
այլ եւ փիղիսոփայական հանճարով նկարեալ ի ձեռն
քաջին Թուկիդիդէայ, կամ խաղաղութիւն ինչ որ-
պէս ժամանակին Աւգոստեայ, ոչ ըստ վերին երե-
սաց, այլ ըստ ներքին հանգամանացն ընտանեկան
խռովութեանց եւ իշխանական տենչութեան ճշդիւ
ի մատենի հարեալ ի փորձ եւ ի հմուտ Տակիտեայ,
կարի իսկ ի հպոյ նպաստ լինիցին ի խորագէտ ա-
ռաջնորդութիւն, եւ յիմանալ եւ ի միտ առնուլ
յայտնի եւ գուշակաւոր խորհրդովք զվարչութիւն,
զառաջնորդութիւն եւ զբարձրն խնամակալութիւն
մարդկօրէն իրաց:

Իսկ վասն նորոյ պատմութեան բնաւ եւ ասել
իսկ աւելորդ է: Եթէ գիտաւորութիւն ուսուցանե-
լոյ զհին եւ զմիջին պատմութիւն արդոյ եւ պատշա-
ճական կատարածով էր, որպէս տեսաք իսկ, ապա

նորն քանի՛ն եւս: Որչափ եւ որ ճարտար զիտիցէ զնախնեացն եւ զմիջին պատմութիւն առանց նորոյն, տակաւին կոյր է, եւ գողլուան կայ զբոք մտաց նորա, առ ի չտեսանելոյ զընթացս այժմու աշխարհի, մանաւանդ այնր մասին նորա որ իշխանն է, Եւրոպայ ասեմ, որ Վոլքրն է սահմանաւ, այլ մեծ եւ յաղթ ազդեցութեամբ ի վերայ այլոցն ամենեցուն, որ եւ տեսիլ նշաւակի բովանդակ նորոյ պատմութեան անուանեալ կոչի: Առ ի զայս իմանալոյ եւ նկատելոյ հարկ է զգլխաւոր դիպուածս պատահարաց եւ զանցս անցից, որ զնորն պատմութիւն ի հնոյ անտի զատանիցեն, հաւաստեալ ճանաչել: Վիպուածքս այսոքիկ եւ անցք, եւ իրք որ զնոցին զհետ եկին, են՝ զորս ի հուսկ վերջին մասնէ աստի պատմութեան ուսանել հասանիցէ: Յանջրպետութեան ժամանակիս այսորիկ տեսանեմք զպատերազմի եւ զառաջնորդութեան կերպարանս փոփոխեալ, գրադիտութեան եւ մանաւանդ առանձինն զիտութեանց, յետ գիւտի արուեստին գրողմելոյ, յորդեալ եւ ճարակ դտեալ, վաճառականութեան՝ յայտնութեամբ աշխարհաց բազմաց, մանաւանդ արեւելեանն եւ արեւմտեան անուանեալ Հնդկաց եւ Ամերիկէ աշխարհին, յանչափ եւ յանբաւ տարածեալ, ընտանութեան քաղաքային կարգաց՝ ի ձեռն բազում եւ յաճախ գաղթականութեանց գլխաւոր ազգաց Եւրոպայ զվայրենութիւն եւ զբարբարոսութիւն յողջոյն աշխարհաց հալածական արարեալ: Վարձեալ եւ յետս ընդդէմ այնց՝ եկեղեցական եւ աշխարհական խռովութեանց եւ բաժնից բազում եւ ազգիազգի փոփոխմանց պատճառք լեալ: Ալ միանգամայն իսկ տեսանեմք զի յետ այնպիսի խռովութեանց ցածնոյ եւ անդորրանալոյ աշխարհի, դաշինք եւ կարգք եւ օրէնք, զորս մեծամեծ եւ աւագ տէրութիւնք ընդ միմեանս կուեցին եւ եդին, այժմ գրեթէ ի վերայ ամենայն աշխարհի ազդեցութիւն իմն ցուցանեն:

Օպոչափ անբաւ իրաց զքօղ ի բաց յաչաց մերոց բառնալով եւ զնոցին պատճառս յայտ առնելով, յայտ է թէ զդատաւարան մտաց մերոց հասուն եւ կատարեալ զործել հանդերձեալ իցէ տիեզերական եւ մանաւանդ նորն պատմութիւն, եւ տալ եւս զօրութիւն զբազում ինչ ուղիղ տեսանելոյ եւ հաւաստեալ ճանաչելոյ, զորս, եթէ չէր մեր խելամուտ լեալ այնմ ամենայնի, այլազգ յոյժ լսէաք, եւ կարի յոյժ այլակերպ ըմբռնէաք:

ՄԱՍՆԱՒՈՐ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ

Երեք պատմութիւնք են, որ զատ ի տիեզերական պատմութենէ, ուրոյն ուսանելոյ արժանի են, այս ինքն է եբրայականն, առհմային եւ հռոմէական պատմութիւն:

Եբրայական պատմութիւն:

Եթէ զհամօրէն տիեզերական պատմութիւն յընդարձակագոյն միտս, յերկուս նժարս զմտաւածիցեմք, եբրայական պատմութիւնն զմին՝ միայն առանձինն ընուցու: Օմտաւոր ձկտումն եւ զկէտ յերկրման բարոյից այլոց ազգաց համեմատեալ ընդ Հեբրայեցւոցն, տեսանեմք զի երկոքին կողմանքն միմեանց յետսընդդէմ ընդ այլեւայլ ուղղութիւն ձգեալ ունին զուշ իւրեանց: Բովանդակ գոյութիւն ընտրեալ ազգին կայր ի յուսոյ եւ յակնկալութեան վերայ, եւ բարձրագոյն կենդրոն իւրոյ ներքին կենաց ի բացարձակ հեռաւորութեան հանդերձելոյ եղեալ էր: Այնպէս եւ աւանդութիւնք սուրբք Հեբրայեցւոց ամենեւին այլակերպ էին յաւանդութեանց անտի այլոց հնազոյն ազգաց ասիականաց: Այլ ազգք ի վաւերական գիրս նուիրական մատենիցն իւրեանց, ոչ յօրէնս պաշտամանց եւ զոհից ասեմ, եւ ոչ ի հրամանս ինչ բարոյականս, այլ ի բուն պատմական մտ-

սին, զուշ իւրեանց առաւել յետս՝ յանցեալ ժամանակ անդր դարձուցեալ ունէին. ցաւագին էր սիրտ նոցա վասն այնր ամենայնի՝ զոր աշխարհս եւ մարդն կորոյս: Աւանդութիւնք նոցա թէպէտ եւ գեղեցիկ նկարագրաւ, բայց ունէին միայն զյիշատակ այնր երջանիկ վիճակի, որ երբեմն եղեւ, մինչ դեռ բնութիւն ամենեւին այլ իմն էր քան որ այժմս է. զի էր գեղեցկագոյն, եւ ի դիցն բարեկամութեան վայելէր, յերկնաւորական ոգւոց բնակեալ. եւ ոչ եթէ փոքրիկ ինչ դրախտ միայն ի հինն Եդեմ, այլ բովանդակ արարածք ի գրգանս դրախտին անմեղութեան եւ յերանալից մանկութեան էին, մինչ չեւ նախանձուն յաշխարհ մտեալ, եւ մահու յայտ եկեալ էր: Բայց հեբրայական օրէնսդիրն ի յայտնութեան իւրում, որ ի մօտոյ վասն իւրոյ հրէական ազգին տրեւեալ լինէր, իմաստնագոյն իմն խնայութեամբ զայնմ անցեալ վիճակէ այնչափ ինչ գրեաց, որչափ բաւական էր Հրէից, կամ մանաւանդ որչափ ինչ Աստուծոյ դիտաւորութիւնն էր: Այլ եւս մնացեալք, մանաւանդ թէ ողջոյն ամենայն ինչ, ինքն իսկ ազգն եբրայական եւ բովանդակ կեանք նորա եւ գոյութիւն ի վերայ հանդերձելոյ կացուցեալ էր, եւ հայեցուած իւր յապառնի անդր ուղղեալ:

Երկրորդ նկարագիր հեբրայական ազգին, որ զնորին պատմութիւն յայլոց ազգաց զատանէ, այն իսկ է, զի Եբրայեցւոց գիրք այսպէս ի հանդերձեալսն ի լաւագոյն յազնուագոյնս յուսացուցանելով եւ ոչ յանցեալս գեղեցիկելով, ոչ եթէ զմիտս եւեթ ցնորիւք կորուսեալ երջանկութեան զբաղեցուցանէին, այլ մանաւանդ զկամսն զարթուցանէին ժրանալ նկրտել ի ստացումն այնր ամենայնի, զոր յոյսն առաջի դնէր նոցա. եւ առնէին զկամսն այնպիսի զի սրտագին ցանկութեամբ եւ բովանդակ հաւաստեաւ զայն որ քան զամենայն բնութիւն ի վեր է, ի բարձունս անդ խնդրիցեն:

Ի պատմութենէ ազգի միոջ այսպիսւոյ զոր պիտանութիւն, որպիսի շահ օգտի չիցէ մարթ քաղել : Ազգ՝ որոյ աւանդութիւն, որոյ օրէնսդրութիւն, որոյ առաջնորդութիւն այնպէս խորհրդական եւ սրբական էր . ազգ՝ որոյ զոր օրինակ դիրք, յառաջին օրէնսդրէն մինչեւ ցմարդարէական թագաւորն եւ երգիչ սաղմոսաց, նա՛ մինչեւ ցճայնն բարբառոյ յանապատի խրատու եւ աւետեաց, մարգարէականք են, նոյնպէս եւ ինքն, որ նովին գրով յաներեւոյթն նկատէր, հաւատայր եւ յուսայր, յամենայն ընթացս եւ ի զարմանալի պատահարս իւր սքանչելապէս իմն արժանի է կոչելոյ ազգ, ժողովուրդ մարգարէական :

Օհարկ եբրայեցւոյ պատմութեան պարտ է յազդեցութենէ նորա ճանաչել : Ճմարտութիւն՝ որ ի մօտոյ ի բարոյս անդր մարդոյ ազդէ, չէ այն՝ որ էանց, այլ այն՝ որ դալոցն է : Ապա եբրայեցւոյ պատմութիւնն, որ զայս ազգական ճմարտութիւն, զհանդերձեալն ասեմ՝ բովանդակէ, քան զայլ ամենայն պատմութիւն յանկ եւ դիպող է ի բանալ զմիտս եւ առնել կորովի, զի անդր նկատիցէ, ուր կայ ստոյգ կէտ մարդկեղէն գործոց :

Արկրորդ անգամ, քանզի ներքին առաջնորդութիւն հեբրայական գրոց ի պատմական դէպս իսկ, զկամս յայն ինչ որ ի վեր քան զբնութիւն է, ձկտեցուցանէ, եւ զայն ի բարձունո խնդրել ուսուցանէ, այնու իսկ նպաստ լինի ի գտանել զյօտակ մարդկեղէնն ի մտաւոր եւ ի զգայական կեանս մարդոյ : Օի հանապազ ի բարձունս յորդորելով, վերացուցանէ եւ ի զգուշութեան պահէ զյօժարութիւնն ի շաղելոյ եւ ի պատատելոյ ի զգայականս : Այս ընտրութիւն ի մէջ այնորիկ՝ որ մտաւորն է, եւ այնորիկ՝ որ զգայական, ազնուացուցանէ եւ պնդէ զանձն մարդոյ եւ յազատութիւն իմն տայ թեւակոխել :

Եթէ արդարեւ ճմարիտ իցէ, թէ պատմութիւն եւ քաղաքի եւ բարոյից օգուտս մեծամեծս մա-

տուցանէ, որչափ եւս առաւել զայդ առնիցէ երբայ-
ական պատմութիւնն: Օ՛հ որ այն պատմութիւն
իցէ, որ այնպէս զիմաստութիւն եւ ղյառաջահայեաց
գիտութիւն, որ գլխաւոր գործ է պատմութեան,
ուսուցանիցէ, որպէս նուիրական պատմութիւն, յո-
րում իւրաքանչիւր դէպք միտս ուսուցանեն: Թե-
պէտ եւ յամենայն պատմութիւնս այր քրիստոնեայ
զծածուկ դատաստանս Աստուծոյ եւ զինամակալու-
թիւն մարթի նշմարել, բայց ի սուրբ գիրս առանց
անջրպետութեան զԱստուծոյ զՏակօղ աչս ի վերայ
մարդկան տեսանիցէ, թէ զիարդ բարիք եւ չարիք ի
նորին ձեռանէ ելանեն. զբարիսն վասն զմեր լաւու-
թիւն փոխարինելոյ առաքիցէ, իսկ զչարիսն զի յուղ-
ղութիւն ածիցէ:

Բայց նուիրական պատմութեան եթէ այս ա-
ռանձինն օգուտ չէր, սակայն վասն զարտաքնոց պատ-
մութիւն բարւոք ուսանելոյ կարեւոր էր: Օ՛հ ոչ
միայն զազգաց բազմաց, որպէս զԵգիպտացւոց, զԱ-
սորեստանեաց, զԲաբելոնացւոց, զԱսորւոց եւ զՊար-
սից պատմութեանցն նշանաւոր դէպս բովանդակէ,
այլ եւ զնոցին եւ զայլոց եւս զազգահամար եւ
զսկիզբն ունի: Որովք բազում ինչ գործք մթինք
լուսաւորին, եւ երկպառակութիւնք ինչ պատմաց
եւ վրիպմունք միաբանեալ ուղղին: Ասան այնորիկ
յիրաւի մայր պատմութեանց անուանեալ կոչիցի:
Թող զի դիրք սուրբք եւ զարարչութեան աշխարհի,
եւ յետոյ մինչեւ ցըրհեղեղ եղելոյ ժամանակին զպատ-
մութիւն բովանդակեն: Ապա որ գիտակն է հաւաստեալ
գրոց պատմութեան, մեծաւ լուսաւորութեամբ ըն-
թեռնուցու զարտաքնոցն պատմութիւնս եւ զնոցունց
առնիցէ դատաստան եւ ընտրութիւն:

Օգլարճութիւնն զոր գտանիցէ ոք յերբայա-
կան պատմութեան, արժան է մանաւանդ հիացումն,
զարմանս, ապշանս կոչել: Ո՛ր պատմութիւն իցէ,
որ այնպէս կենդանագոյն զմարդկան կարիս նկարիցէ

եւ ազդելի առնիցէ, որպէս սոյն պատմութիւն: Մերթ տեսանիցես զքաղցր խնամ հարց առ որդեակս, եւ մերթ զտածիչ հոգ որդւոյ առ ծնողս: Այլ զի նշմարիցես զկապուտակ նախանձն որ զհարազատն ի գերութիւն վաճառիցէ, եւ է զի զանիրաւ ցասումն առն թագաւորի որ զանպարտն եւ զերախտաւոր հալածական առնէ: Անտի խորամանկ նենգութիւն շաղախէ զձեռն ի ջերմաջերմ արիւն եղբօրն եւ ընդդէմ հօր գրգռի. եւ աստի անյիշաչար սէր հօր, որ զապստամբն եւ զհայրանարգու ի ձայն ողորմ աշխարհիցէ: Աւրեք զոգիս զուարթունս տեսանիցես ի ջեալ, որ մերթ ընդելական սիրով ճանապարհորդակից լինիցին, եւ մերթ սաստիւ զբանակս հարկանիցեն, կամ աւետեաց ուրախութեան գուշակ լինիցին. եւ այլ ուրեք զմարդ մսեղի, հողեղէն նկատիցես, որ ի կառս հրեղէնս կոխիցէ հատանիցէ զամպս: Աւ միանգամայն իսկ յորում պատմութեան այնչափ նորանշանք այնպէս յստակութեամբ եւ անխառն գուշակք նկարիցին:

Տողմային պատմութիւն:

Սինչ չեւ զտոհմային պատմութեան կարեւորութենէ եւ զօգտից ճառեալ, հարկէ շուրջ դալ եւ խնդրել թէ ազդք անուանիք զոր փոյթ ունէին ի գիտել իւրաքանչիւր զիւրոյ ժողովրդեան պատմութիւն եւ զնոյն իւրեանց յետնոց աւանդել: Թողցուք զհին ազգս Ասիայ եւ Ափրիկեայ, որպէս զեգիպտացիս, զհնդիկս, զԱտրիս, որք գրեթէ զամենայն անցս, զմարտ պատերազմի, զթագաւորաց յաջորդութիւն, նա զարուեստս եւ զգիւտս անգամ զիւրեանց ի գիւտնս գրէին, կամ ի հրապարակս իսկ ի սիւնս եւ ի կոթողս գրոշմէին: Հոյնք եւ Հռոմայեցիք գրեթէ իսկզբանէ իսկ մինչեւ ցվախճան ազգին զամենայն պայման եւ զժամանակսն պատմագրեալ

ունին: Եւ եթէ մանր ոք միտ զնիցէ դործոց դիւց-
ազանց եւ արութեանց ազգացս այսոցիկ, գտանէ
զի գոյր ի նոսա նախանձ իմն նմանող լինելոյ իւրեանց
աւագ որերոյն: Սոյն այս նախանձ է որ զնոսա յայն-
չափ գործս քաջութեանց ետ նահատակել. վասն այ-
նորիկ յիւրաքանչիւր ժամանակի են ուրոյն դիւցա-
զունք յիրս քաղաքի եւ ուսման, որ ոչ այլ ինչ է,
բայց արդիւնք տոհմային պատմութեան:

Եղեն բազումք եւ ի մեզ, որ զտոհմային պատ-
մութենէ փոյթ յանձին կալան եւ ոչ սակաւ նպաստ
եղեն ի յորդորել զնախանձ ազգին: Եւնդրել Վա-
ղարշակայ թագաւորի յեղբօրէ իւրմէ Արշակայ, եւ ի
ձեռն Մար Աբասայ զՀայոց ազգին սկզբան եւ զտե-
րութեան տեղեկութիւնն առնուլ, որով զառաջինն
երեւեցաւ կարգաւոր եւ բովանդակ պատմութիւն
Հայոց, յայանի է ամենեցուն որոց սակաւիկ ինչ
պատմութեան ազգին տեղեակ իցեն: Բայց զառա-
ւելագոյն խնամ յանձին կալաւ, նա հաստատիչ իսկ
պատմութեան Հայոց գտաւ Սահակ Բագրատունի,
յորոյ խնդրելոյ եկն Մովսէս Խորենացի ի գրել զիւր
նշանաւոր պատմութիւն, որով ոչ միայն Մար Աբա-
սայն հաստակոտոր պատմութիւն անկորուստ պահե-
ցաւ, այլ եւ բովանդակ տոհմային պատմութիւն ի
վեր երեւեցաւ: *Սոյնպէս Ազաթանդեղոս քաջ ա-
տենադպիր Տրդատայ գրեաց զիւր պատմութիւն ի
նորին խնդրոյ, եւ Եղիշէ եւ այլք բազումք: Յայտ-
նի իսկ երեւի թէ որչափ մեծ եւ կարեւոր զտոհ-
մային պատմութիւն համարէին իշխանքս այսոցիկ ի-
մաստունք:

*Նորանշան իմն եւ աւելորդ իսկ է յորդորել
զոք ուսանել զիւրոյ ազգին պատմութիւն, եւ առ
ի հաւան ամել ի խոյլ արկեալ խնդրել զայնր հարկ
եւ զօգուտ. զի ապաքէն քաջ յորդորել բաւական
իցէ զայր իւրաքանչիւր անուն իսկ իւրական ազգի
վասն փութով եւ հաւաստեալ զանցս անցից իւրոյ

սեպհական ժողովրդեան ուսանելոյ: Բայց շնորհես-
ցի մեզ վասն յայտնագոյն առնելոյ զկարեւոր պէտս
եւ զշահ այսպիսի կարեւոր ուսման, ասել ինչ հա-
մառօտիւք. եւ հաճոյ թուեսցի ընթեռնելաց սակաւ
ինչ զսեպհական եւ զմօտաւոր իրաց լսել:

Հարկ տոհմային պատմութեան ամենեւին նոյն
է ընդ տիեզերական պատմութեան: Օր օրինակ
առն իւրաքանչիւր, իբրեւ մարդոյ, կարեւոր է զհամ-
օրէն մարդկութիւն ճանաչել, նոյնպէս իբրեւ ան-
դամոյ ժողովրդեան միոջ, հարկ է զըովանդակ ազգն
գիտել: Աս մանաւանդ կէտ եւ եզր ամենայն ջանից
մարդկան ի կենդրոնի անդ ազգին հաստատեալ կայ.
ամենայն օգուտ կամ օգնականութիւն՝ զոր ուսումն
կամ արուեստ մատուցանիցեն մարդոյ, ի կենդրոն
անգր ուղղեալ է, եւ ոչ է մարթ թէ օգուտ ինչ
բաշխիցի եւ հասանիցէ յիւրաքանչիւր ոք անհատ,
բայց եթէ ի միջավայրէ անտի: Ապա որչափ մեծ եւ
կարեւոր իցէ գիտել զներքին եւ զարտաքին յանկու-
թիւնս եւ զմօտաւոր զբարոյական յօրինմունս ազգին,
զի այնուիկ իւրաքանչիւր ոք բարւոք վճարիցէ զիւր
գործ ի գեղեցիկ միաբանութեան անդ:

Արկրորդ անգամ, եթէ առանձինն ինչ նկա-
րագիրք եւ զօդ միաբանութեան յեութիւն անդր
ազգի ի հարկէ պահանջին, ոչ պլլով իւիք եւ առ-
անձինն նկարագիրք եւ միաբանութեանն խառնուած
պահել եւ աճել մարթին, բայց սեպհական լեզուաւ
եւ պատմութեամբ: Ապա յետ սեպհական լեզուի
յօրինիչ եւ զատուցիչ մասն որոյ եւ է ազգի զտոհ-
մային պատմութիւն համարել պարտ է:

Եթէ զինչ եւ է պատմութիւն, որպէս այլուր
ասացաք, մարդոյ յիւս բարոյից եւ քաղաքի օգուտս
բազումս շնորհիցէ, եւ զանձն եւ զարարս տալ ուղ-
ղել սովոր իցէ, քանիօն եւս տոհմային պատմու-
թեան արժան իցէ զայնպիսի առաւելութիւն ունել:
Օ՛հ թէպէտ եւ ամենայն օրինակ ազգօղ է, բայց

մանաւանդ ընտանին . ոչ այնչափ ոք յօտարացն առաքինութենէ յորդորիցի լինել առաքինի , որչափ յիւրոց հարցն եւ հաւուց օրինակէ : Ապա եւ ի պատմութեան՝ համազգեացն օրինակ ազգողացոյն իցէ : Քաջութիւնք Տիգրանայ եւ Տրդատայ քաջի , կարգաւորութիւնք Ներսէսի մեծի , իմաստութիւն մեծին Սահակայ առաւել ի նախանձ յորդորիցեն զհայ այր , քան Աղկիրիադեայ եւ Վայսեր նահատակութիւնք եւ իմաստութիւն Սոկրատայ եւ Վիկերոնի : Չեք ազգ յոր չիցէ նախանձու եւ խանտաւորութեան դամ եւ մուտ դտեալ , արդ ո՞ կարիցէ յախտէ անտի ապականչէ այնպէս զգուշանալ , որպէս որոյ ուսեալ զազգին պատմութիւն դիտիցէ թէ՛ սրչափ չարիք զայնր ախտի զհետ եկին : Հատիցէ անուն Անակայ կամ Վասակայ եւ Մերուծանայ վասն տալոյ խորշել եւ դարշել ի չարեաց անտի :

Բայ ի բարոյական խրատուէ , ի քաղաքային իրս եւս ոչ սակաւ տեղեկութիւն եւ օգուտ դտանիցէ ոք յիւրոյ ազգին պատմութենէ , որչափ եւ անտէրունչ եւ վայրավատին իցէ : Այլ խորհրդական յրնթեռնուլ անդ զիւրոյ ազգին պատմութիւն , նուրին բնութեան եւ յօժարութեան , բնականոր պարգեւաց եւ յաջողութեանց եւ մտավարժութեան , նա եւ կարգաց եւ սովորութեանց հաւաստեաւ միտ դնէ : Տեսանիցէ խնամով թէ՛ որ այն ախտ առաւել ի վնաս լեալ իցէ նմա , կամ ընդ որով իշխանաւ , եւ իւր իւրք առաւել բարւոք առաջնորդեալ եւ ի խաղաղութեան լեալ : Ո՛ր այն արուեստ կամ ճարտարութիւն եւ կամ գիտութիւն իցէ , որ ծաղկեալ իցէ ի նմա : Օչայն ամենայն ի միտ առեալ , նոցին համեմատ սկսանիցի դնալ : Այլ թէ իշխան ոք իցէ , եկեղեցական կամ աշխարհական , ընդ իւրոց իշխեցելոց վարիցի որպէս պատշաճ իցէ , եթէ արուեստադէտ կամ վաճառական կամ մատենագիր ոք , զգործուածս արուեստին , զվաճառան եւ զմատենս

այնմ հանգոյն կարդիցէ։ Միանգամայն իսկ չէ հնար
ուսմէք յազգի անդ իւրում լինել անդամ օգտա-
կար առանց զիւրոյ ազգին պատմութիւն եւ զնորին
պէսպէս պայման եւ զկարգ զիտելոյ։

Թէպէտ եւ հեշտականութիւն իրիք օգուտ
նորին է, բայց եթէ միանգամ եկեսցուք մտօք զպատ-
մութեամբն, զորմէ ճառքս են, ոչ սակաւ զարմանս եւ
զուարճութիւն գտանիցեմք։ Եթէ պարզն եւ զուար-
թագին կեանք առաջնոյ նահապետին եւ որդւոյ նորա
չիցէ բաւական լի առնել զուարճութեամբ, քաջ
բաւական է հիացուցանել գոռալն ընդ յաղթ պետու-
թեանն Ասորեստանեայց, եւ Արամայ կոիւն ընդ Տի-
տանեանսն ընդ բնակիչս փոքու ասիական աշխարհին։
Մերթ զՉարմայր տեսանիցես առ պարսպօքն Տրովա-
դայ ընդ Աբիղղեայ նահատակեալ, եւ մերթ զՊա-
րոյր, որ ընդ մարական եւ ընդ բաբելական զօրուն ի
վերայ աւերակաց Նինուէի ձեմիցէ։ Մերթ պատա-
հիցես քաջի որդւոյն Երուանդայ, յորժամ ընդ վի-
շապազունս ի մարտ պատերազմի բախիցի եւ զմայրն
վիշապաց նուաճիցէ. եւ մերթ զՎահագն նշմարիցես
յերգոն վիպասանաց եւ ի մէջ վիշապաց հանգոյն
չերակղեայ, եւ կամ զՎահէ ընդդէմ մակեդոնական
ճակատուն։ Իսկ զի՞նչ ոչ յանդիման կացուցանիցէ
մեզ պատմութիւնս, եթէ սակաւիկ եւս յառաջ մա-
տուցեալ տեսանիցեմք զարիական ազգն Պարթեւաց
ընդ քաջացն Հայոց ի մի խառնուած միաբանեալ։
Ընդ տեսանիցես զգունդս գունդս պաշտօնէից եւ
զկարգս սպասուց արքունականաց Վաղարշակոյ. անդ
տեսանիցես եւ զՊարթեւն քաջ զԱրտաշէս նահա-
տակեալ ընդդէմ զիւզական զօրուն առ Աղիւս գե-
տով, յորժամ Թետաղացւոց հեծեալք եւ գունդք
գունդք Ղակեդեմոնացւոց խուճապիցեն, եւ համո-
րէն Եղղարա յահ եւ յերկեւղ ըմբռնիցի։ Ապա եթէ
եւս յառաջ խաղացեալ ի ժամանակ անգր լուսաւո-
րութեան աշխարհին միսիցիմք, չգիտեմ որ սքան-

չանք , որպիսի հիացումն չիցէ պաշարելոց ի տեսա-
նել զայր մի մենակուիւ մենամարտիկ , ընդ աղբա-
խումբ բազմութիւն գիւաց ի ճակատ մատուցեալ .
յորժամ ի մի ճառ բանից հարթեալ յատակեսցին
մեհեանք , եւ յաճախիցեն տեսիլք եւ սքանչելիք ,
դէպք զարմանալիք , որոց նման սակաւ ուրեք եւ
անօտր պատահիցեն ի բովանդակ եկեղեցական պատ-
մութեան : Սամ յորժամ ի ձեռն առաքելական
առն միոյ սքանչելոյ աստուածապարգեւ գիւտ դը-
պրութեան եւ իմաստութեան շնորհիցի , եւ աստուա-
ծատուր մատեանք եւ դրեան առաքելական հարցն
եկեղեցւոյ եւ իմաստութիւնք փիղիսոփայիցն Յու-
նաց ի հայ բարբառ ծագեալ երեւեսցին : Այսպէս
ոչ պակասիցեն զարմանք եւ սքանչանք ի բովան-
դակ պատմութեանն : Անքեսցուք զճառս զտոհմային
պատմութենէ բանիւք Խորենացւոյն* . «Թէպէտ եւ
եմք ածու փոքր եւ թուով յոյժ ընդ փոքու սահ-
մանեալ եւ զօրութեամբ տկար եւ ընդ այլով յոլով
անգամ նուաճեալ թագաւորութեամբ , սակայն բա-
զում գործք արութեան գտանին գործեալ եւ ի
մերում աշխարհիս , եւ արժանի գրոց յիշատակի» :

Հռոմայեցւոց պատմութիւն :

Յոյժ մեծարոյ համարին ազգք կրթեալք զՀո-
ռոմոցն պատմութիւն , մինչեւ յետ նուիրական եւ
տոհմային պատմութեան զառաջին տեղի տան նմին .
նմին իրի իսկ , ուրոյն առանձինն ի կարգ ուսմանց
դպրոցացն է : Աւ յիրաւի իսկ . քանզի չիք ազգ ի
հին եւ ի նոր ազգաց միջի որոյ պատմութիւն եւ
քաղաքային կարգ չունիցին ինչ յանկութիւն եւ հա-
ղորդութիւն ընդ Հռոմայեցւոց . մանաւանդ թէ
զբազում ազգաց պատմութիւն բովանդակեալ ունի
յինքեան , որք առանց սորա կային մնային անծա-

* Ա . Գիրք . ԳԼ . Գ :

նութք: Յայն սակս տեսանեմք եթէ եւ ազգք հզօրագոյնք եւ անուանիք հնոց ժամանակաց, որպէս Եգիպտացիք, Յոյնք, Ասորիք, Հայք, Պարթեւք կամ Պարսք, Կարբեղոնացիք, Գաղատացիք ընդ միում եւեթ կամ ընդ երկուց ազգաց իւրեանց սահմանորդաց եւեթ գործեցին, իսկ Հռոմայեցիք ընդ ամենեւին ընդ նոսա. մանաւանդ թէ բազմացն վախճան ի յաղթող սրոյ Հռոմայեցւոց հասանէր:

Այսին այսորիկ Հռոմայեցւոցն պատմութիւն իբրեւ ուրոյն իմն տիեզերական պատմութիւն է երկոտասան դարուց, որչափ տեւեաց բաւեաց իշխանութիւն նոցա. իսկ առ նոր ազգացն պատմութեամբ անցք իմն են. յայն սակս յիրաւի մարթ է կոչել զայն կենդրովն նախնեացն եւ նորոյ պատմութեան: Այլ զի քաջ ի միտ առնուցումք թէ զոր շահս բերիցէ Հռոմայեցւոց պատմութիւն ազգի միում եւ կամ մարդոյ միում առանձինն, պարտ եւ պատշաճ է տեսանել նախ թէ որպիսի ազգ Հռոմոց ազգն իցէ, եւ ճանաչել զյանկութիւնս նորա զներքինսն եւ զարտաքինս:

Հռոմայեցիք առաջին եւ զլիաւոր են ի մէջ ազգաց նշանաւորաց տիեզերական պատմութեան: Օյ եթէ անուանի եւ նշանաւոր անուանիցին ի տիեզերական պատմութեան ազգքն այնոքիկ, որ կամ կրօնիւք եւ կամ օրէնսդրութեամբ եւ իմաստութեամբ եւ քաղաքային կարգօք եւ կամ աշխարհակալութեամբ առաւելեալ քան զայլ ազգսն իցեն, որովք եւ պատճառք փոփոխման նոցին քաղաքային պայմանաց լեալ իցեն, ո՞ր այն ազգ իցէ որ զայս ամենայն, զաշխարհակալութիւն ասեմ, եւ զօրէնսդրութիւն, զիմաստութիւն, զքաղաքային կարգս, այլովքն հանդերձ, (բաց ի կրօնից որ ժողովրդեանն Աստուծոյ եւեթ նկարագիր է,) այնպէս միացեալս ունիցի ընդ բնաւ ժամանակս որչափ եկաց մնաց, որպէս Հռոմոցն պետութիւն: () Բինակ մեծ եղեն

սովին Հռոմայեցիք, եւ կարի իսկ յիրաւի: Վանդի չիք ազգ, որոյ տէրութեան վարչութիւն այնչափ պէսպէս փոփոխմունս եւ ազգի ազգի կերպարանս ունիցի, որպէս Հռոմայեցւոյն: Յերկոտատան դարսն, որչափ տեւեաց բաւեաց իշխանութիւն նոցա, չեքեւի այլ ինչ, բայց փոփոխումն եւեթ, ի միահեծան իշխանութենէ յազնուականաց իշխանութիւն, եւ անտի յընկերահաշտեաց վերակացութիւն, եւ յընկերահաշտեացն վերակացութենէ ի նուազ իշխանութիւն, եւ անտի եւս յինքնակալութիւն:

Օչայց փոփոխմանց երկու ինչ ի հարկէ գաց զհետ: Վասն, թէ պարտ իսկ էր Հռոմայեցւոց ըստ իւրաքանչիւր վարչութեան եւ օրէնս եւս եւ կարգս նոցին պատշաճականս ունել, որք կարիցեն բաւական լինել առ ի պահելոյ զնոր ազգ իշխանութեանն, նոյնպէս հարկ ի վերայ կայր եւ վարիչս ըստ իւրաքանչիւր պայմանի կարգել, եւ զկարգ զօրականին ըստ նոցին փոխել: Արկրորդ անգամ, գայր զայնր զհետ, եթէ Հռոմայեցիք առեալ զփորձ այսց վարչութեանց, զայլոց եւս պետութեանց զհանգամանս ճանաչէին, յարտաքին ինչ պայմանաց նոցին խելամուտ լեալ ներքնոյն: Աւ զի այս ամենայն արդեամբք իսկ կատարեցաւ եւ ել ի գլուխ, եթէ գամ մի զաչս ի Հռոմայեցւոց պատմութիւն անդր դարձուցանիցեմք, յայտնագոյն տեսանեմք: Ազեաշխքն, դիկտատորք, համարակար, ռամկապետ եւ կապարձակիր այնպիսի պաշտամունք էին, որոց անցնիւր զիւր կէտ նպատակի ուրոյն առանձինն ունէր, ի ժամանակի խաղաղութեան եւ պատերազմի՝ որ կամ յարտաքնոց իցէ եւ կամ ի ներքնոց:

Աստտին յայտնագոյն երեւի թէ քանի՞ն կարեւոր եւ շահաւետ իցէ գլխաւորաց ազգի միոջ եւ առաջնորդաց նա եւ դատաւորաց իսկ եւ իրաւագիտաց եւ այլ եւս գործակալաց ուսանել զպատմութիւն Հռոմայեցւոց, որով զպատկեր կամ զհայելի

ամենայն վարչութեան ի ձեռին առեալ, այնուհետեւ եւ զկարգ իւրեանց ընտրել, եւ զպայմանն այլոց ճանաչել, նա յամենայն դէպս գիւրագոյն ինչ հնարս հայթայթանաց գտանել մարթեն: Վարձեալ տեսանի յայսմանէ եթէ յորպիսի իրս արժան իցէ միտ դնել ի պատմութեան Հռոմայեցւոց, այս ինքն ոչ միայն զկարգսն լոկ գիպացն արժան է ուսանել, այլ եւ զվախճանն ամենայն փոփոխմանց եւ կարգաց. զոր օրինակ թէ ընդէր արդեւք զայս ինչ կամ զայն պատուէր հրամանի ետ ծերակոյտն, էր վասն յայսմ ինչ կամ յայնմ ժամանակի կամեցաւ տալ մարտ պատերազմի կամ չտալ, վասն էր իրիք առ յանձն կուել դաշինս ընդ այս ինչ ազգի եւ չառ ընդ միւսումն, որպիսի հանդամանք ածին զնա հաստատել նորոգ պաշտամունս, որպէս զգիկտատորաց պաշտօնն եւ զհամարակարաց, եւ կամ զմէ զթիւ այնոցիկ որ կայինն յառաջագոյն, յաւել: Յորժամ գիտաւ որութիւն եւ վախճանն այսր ամենայնի քննիցի, եւ տեսանիցի եւս եթէ արդարեւ պատշաճ հնարիւք, որ վասն այնր կատարածի կարգեալ իցեն, վճարիցին գործքն նկատեալք, յայնժամ մարթի խելամուտ լինել իմաստութեան եւ յառաջիմացութեան հրամանատուացն եւ որոց կարգիցենն. եւ այս իսկ է իմաստութիւնն եւ հանճար որ զուսումն պատմութեան հարկ իմն առնէ:

Յետ երբայականին, որ աստուածեղէն իմն հանապազ յինքեան նշմարեցուցանէ, հռովականն պատմութիւն է արդարեւ թատր իմն հրաշակերտից զգաստութեան եւ զգօնութեան, զորս մարդկեղէնն ոգի եւ հանճար անձամբ անձին, թէպէտ ոչ առանց ծածուկ գիտմանց բարձրագոյն ինչ խնամակալութեանն, ըստ բովանդակ իւրոյ ձկտման եւ կշռութեան, ի գոյութիւն եւ յարգիւնս ածել կարող իցեն: Ընչափ լոկութիւն եւ զգաստութիւն առաջին հռովական կենաց, մինչ չեւ իշխանականն տենչու-

Թեան զմիտս, եւ անձնդիւրութեան զկամս վարակեալ էր. դարձեալ անձնատեցութիւն եւ զհասարակացն կենօք եւ փրկութեամբ Թեւարկել, որ ճշգրիտ նկարագիր են ճշմարիտ Հռոմայեցւոց, ցուցանեն զհամեառն խաղաղութիւն եւ զազնուական պատերազմն, զզգօնական տնտեսութիւն եւ զսերտ զինուորութիւն ազգին այնորիկ: Բարձր իմն պարգութիւն ի խորհել, եւ ազնուական ցածութիւն ի գործել, գրաւէ զմիտս այնորիկ՝ որ զհռոմէական պատմութենէ խորհել ուսեալ իցէ: Աթէ սկիզբն եւ կատարած պատմութեան է փիղիսոփայութիւն պատմութեան, ապա պարտ է համարձակ ասել Թէ որ զպատմութենէ իմաստասիրելն կամիցի, Թող ի գաշտ անդր հռոմէական պատմութեան մոցէ, ուր ոչ ուրեք վար հասանելի, այլ ամենայն ուրեք հունձս հասունս տեսանիցէ:

Երկրորդ անգամ, եթէ զպատմութիւն իբրեւ ուսումն եւս զմտաւ ածիցեմք, եւ ոչ իբրեւ խրատ, հռոմէական պատմութիւնն իբրեւ առաջին տարր կամ նշանագիր եւ միանգամայն վերջին եզր առաջի դնիմեզ, այնու՝ զի աղիս եւ փականք է կարեւոր կարեւոր պատմութեանց այլոց ազգաց. ուստի եւ առանց սորա ի բազում պատմութիւնս մտանել եւ զնոցին վախճան ըմբռնել չէ հնար:

Իսկ զլուարձութենէ չէ իսկ հարկ ասել. զի զոր օրինակ յերբայական պատմութեան չկարէ ոք ըստ բաւականի զարմանալ, յորժամ զմարդկութիւնն ի գործս եւ ի կարիս իւր ընդ Աստուծոյ ոգեխառնեալ եւ ազնուացեալ տեսանիցէ, նոյնպէս եւ ոչ ի հռոմէական պատմութեան կարօղ լիցի ոք հիանալ բաւական, իբրեւ զմարդկեղէնն ոգի եւ հանճար յանձին իւրում զտեալ եւ պարզեալ նկատիցէ:

Թեբեւս երկայնագոյնս զհետ պատմութեան ի կիրթ անկեալ ընթացաք, մնաւ այժմ դարձցուք դամ մի եւ զայլ եւս ուսմունս նկատել, որ ընկերք

Եւ զովորք կամ սպասաւորք եւ արբանեակք պատմութեան յիրաւի կոչիցին:

ԺԱՄԱՆԱԿԱԽՕՍՈՒԹԻՒՆ ԵՒ ԵՐԿՐԱԳՐՈՒԹԻՒՆ*

ՋԺԱՄԱՆԱԿԱԽՕՍՈՒԹԻՒՆ եւ զերկրագրութիւն երկուս աչս պատմութեան կոչել սովոր են իմաստունք, եւ կարի իսկ քաջ. զի առանց սոցա զզօդ եւ զաղերս դիպաց ընդ միմեանս իմանալ չէ հնար, ուստի եւ ի հարկէ հասանիցէ նուագութիւն ուղիղն դատաստանի, որ, որպէս ցարգ տեսաք, կէտ եւ եզր է պատմութեան: Բայց երկուց այսոցիկ աչաց ոչ եթէ մի եւ նոյն ուշ է, եւ ոչ երկոքին զնոյն եւ զմի ինչ նկատիցեն, այլ՝ այլեւայլ եւ այլազունակ: Ժամանակախօսութիւն է զժամանակէ եւ երկրագրութիւն զմիջոցէ. նա զփոփոխմունս հաստատէ, եւ սա զերեւոյթս սահմանէ. եւ երկոքին այսոքիկ, ժամանակ եւ միջոց, իբրեւ կերպարանք իմն են պատմութեան, յորոց եթէ մերկանայցի պատմութիւն, ոչ երեւի, բայց անիրան իմն եւ անկերպարան: Օհ եւ ոչ իսկ մարթ է զմտաւ ածել դէպս ինչ պատմականս եթէ ոչ դիցի ժամանակ ինչ եւ միջոց, բայց

* Ժամանակախօսութիւն կոչեցաք *χρονολογία*, *chronologie*, լատին ժամանակագրութենէ անտի *χρονολογραφία*, *chronographie* ընտրելոյ: Չի ի մէջ երկոցունցն գոյ խտիր. ժամանակախօսութիւն զգիտութիւն ժամանակի յայտ առնէ, իսկ ժամանակագրութիւն է ճարտարութիւն զդէպս պատմութեան կարգաւ ըստ ժամանակացն համարոյ ի մատենի հարկանելոյ: Նոյնպէս երկրագրութիւն ասեմք փոխանակ աշխարհագրութիւն ասելոյ, զի աշխարհագրութիւն *κοσμογραφία*, *cosmographie*, որ զնկարագրէ կազմածոյ եւ մասանց համօրէն արեգեքաց յայտ առնէ, այլակերպ է յերկրագրութենէ *γεωγραφία*, *géographie*, որ է նկարագիր միայն զնոյն երկրի յորում բնակեալս եմք, որպէս եւ խորենացի զնոյն անուն յերկրագրութեան իւրում ի կիր արկանէ. «Պապայ աղեքսանդրացոյ երկրագրութիւն. Պաղոմէական երկրագրութիւն»: Խոր. յերկր:

եթէ խառնակութիւն իմն խառնիխուռն դիպուածոց : Ապա ոչ աչս եւեթ կոչել արժան իցէ զսոսա պատմութեան, այլ եւ գոյն եւ հանդերձս, յօդ եւ աղիւսւրոյն եւ մեկնակ դիպաց : Օգտկոսին եւս տեսցուք առանձինն :

Ա. ԺԱՄԱՆԱԿԱԽՈՍՈՒԹԻՒՆ

Ժամանակախօսութիւն այն ուսումն է որ զկարդ եւ զտեւականութիւն զմիմեանց կնի եկելոց փոփոխմանց իրաց ըստ ճշգրիտ ինչ . չափոյ որոշեալ սահմանէ : Ժամանակախօսութիւն կրկին է . մաթեմատիկական կամ աստեղագիտական եւ պատմական : Աստեղագիտականն ժամանակախօսութիւն որոշէ զօրէնս կամ զտեւել բնական մասանց ժամանակի ըստ լուսաւորացն ընթացից, որ ուղղութեամբ զննիցին յերկինս . իսկ պատմականն ժամանակախօսութիւն ճառէ զքաղաքական բաժանմանց եւ զանջրպետութեանց ժամանակի, զտարեաց այլեայլ ազգաց, զհին շրջմանց կամ զնշանաւոր ինչ գլխոց ժամանակի, այլովքն հանդերձ :

Ի ժամանակախօսութեան կարեւորագոյն այն է համարել զամս որ զմիմեանց զհետ գայցեն : Բայց զամս մարթ է համարել կամ ըստ տարեաց (ère) եւ կամ ըստ բոլորմանց (cycle) : Տարիք են հանապազորդութիւն ամաց, իսկ բոլորմունք են չափ ինչ ամաց որ յետ սահմանեալ ինչ թուոյ ամաց անդրէն նորոգին, որպէս ողոմպիագացն որ ըստ չորս չորս ամս միւսանգամ դառնային : Արիզեն տարւոյ անուանեալ կոչի Գլուխ ժամանակի (époque) . բայց գլուխ անուանին դարձեալ իւրաքանչիւր նշանաւոր դէպք, որ իբրեւ հանգիստ եւ դադարումն ի պատմութեան լինին, կամ ի բաժանումն ընթացից պատմութեանն պաշտին : Իսկ շար իմն դործոց կամ դիպաց ի միջէ գլխոյ ժամանակի մինչեւ ցմեւս գլուխ, անուանեալ կոչի շրջումն (période) . եւ այն կրկին է,

պատմական շրջումն, առ խտրելոյ ի ժամանակախօսական շրջմանէ, որ է յօդուած ինչ բազում բռնորմանց ամաց :

ՊԼՏՄՈՒԹԻՒՆ. Զին պատմաց ոչ էին, որպէս այժմ առ մեզ գոն, հաստատուն ինչ եւ տիեզերական գլուխք ժամանակի, յորս մարթ եր հանել զդէպո, եւ յորոց յորինեալ ելանէին ի պատմութիւնս նոցա ստուգագոյն եւ ճշգրտոյն հաշիւք. ոչ աւերն Տրովագայ, ոչ ոլոմախաք, ոչ շինուած ինչ իրիք քաղաքի եւ ոչ այլ ինչ կէտ ետեղակալ եւ անքոյթ կայր, յորմէ ի համարս ամացն անցանել մարթէին : Եթէ երբեք օրինակաւ իւրք զցնորս ընթերցանեւեացն բեւեռել կամէին, մերձաւորագոյն ինչ դէպ առնուին, եւ անտուտ ապա յետս յետս ի վեր ելանելով որոշէին զժամանակ դիպուածոցն, զորոց խօսելն կամէին : Այսպէս Թուղիդիդէս ի պատերազմէն Պեղոպոնեսեայ, Քսանդոս զիւգացի եւ Երոդոտոս ի Քսերքսի արշաւանացն ի վեր յարութիւնս յառաջագոյն ժամանակաց ելանէին : Բայց որ զպատմութիւնս նոցա ընթեռնուին, յայնչափ յաճախութեան եւ խտրութեան գլխոց ժամանակաց զիւրգ կարէին դիւրաւ բեւեռել պնդել ի միտս իւրեանց զարդարագոյն ժամանակս դիպացն : Սննաւանդ զի եւ աստեղագիտական ժամանակախօսութիւն ազգաց ազգաց դժուարին յոյժ առնէին զիրոն : Ամբ եգիպտականք, պարսիկք, եբրայականք, ասորեստանեայք, եւ պէսպէս ամբ այնչափ ազգաց, որ ստեպ նշմարեցուցանին ի պատմաց, յորչափ շփոթս ոչ արկանիցեն զմիտս ընթեռնեաց առ ի կարօղ լինելոյ ընդունել լի եւ մեկին տեսիլս զիրացն որ նկարին : Յունական ամն իսկ քանի այլակերպ չէր յիւրաքանչիւր տէրութիւնս. էր ուրեք զի յամարական շրջանս (tropique) սկսանէր, այլուր յաշնան, եւ այլ ուրեք դարձեալ ի գարնան : Որչափ փոփոխմունս եւ այլակերպութիւնս ոչ կրեաց ի Թագեայ կամ ի Սողոնէ, ի

կղէոստրատեայ, յԱրպաղայ եւ յայլոց աստեղա-
գիտաց:

Օ բուն սկիզբն ուսման ժամանակախօսութեան
Յունաց յիրաւի մարթ է խնդրել ի ծաղկաւետ աւուրս
դպրոցին Աղէքսանդրիայ եւ ի Պտղոմեանց թագաւո-
րութենէ: Փիղիստփայութիւն եւ ուսողութիւն, ջեր-
մաջերմ վարեալք, մուծին ոգի իմն քրքրանաց եւ
ճշդութեան, որ ոչ եւս ժուժէր հանդարտել վտա-
րանդի հաշուոց, անյայտ գլխոց ժամանակաց, այլ
հատումն եւ յարգարումն ժամանակաց կամէր. եւ
լոյս աստեղագիտութեանն մարթացաւ փարատել
անօսրել զխաւարն աղճամղջին ժամանակագրական
հնութեան: Յայնժամ երկոքին ժամանակախօսք,
Սոսիբիոս եւ Ովրետէս պայծառանային. յայնժամ
Կտեսիկղէս զերրորդ զիրսն զժամանակախօսութենէ
յօրինէր. յայնժամ Բերոսոս աստեղագէտ քաղղեացի
եմոյժ ի Յոյնս զաստեղագիտութեան տեղեկութիւնսն
Քաղղեացւոց, եւ զնոսա ճշդիւ գտակաւ քաղղէական
պատմութեան տեղեակ եւ խելամուտ կացուցանէր, եւ
տայր գատողաց Յունաց հիմն հաստատութեան եւ
կայս ետեղակալս ի շինել շար իմն ժամանակախօսու-
թեան վասն դիպաց եւ պատահարաց պատմութեան
ազգին այնորիկ. յայնժամ եւ Մանեթիսս եգիպտացի
նուիրէր Պտղոմեայ Եղբայրասիրի զիւր եգիպտական
պատմութիւն, յորմէ այնչափ շահս շահեցան ժամա-
նակախօսք Յունաց: Օ այնու ժամանակաւ եւ Երա-
տոսութենէս հմուտ ի բարգաւաճանս ժամանակախօսու-
թեան երեւէր: Աստեղագիտական տեղեկութիւնք,
անաշառութիւն յերկրագրութեան խելամուտութեան
եւ անբաւ իրաց հմուտն լինել՝ զնա ի գիւտ ճշմարտու-
թեան ի խնդիրս հնոց ժամանակաց ածէին: Եւ
նորա սրտապնդեալ յօրինեաց կանոն մի ժամանա-
կական բովանդակ եւ կատարեալ Յունաց պատմու-
թեան, եւ ի տիս կարի բացականս, եւ մինչեւ մար-
թացաւ զսկիզբն դիպումաց ինչ ժամանակին դիւց-

ազանց բեւեռել Հաստատել: Յոյնք մեծաւ կայ-
թիւք զգործս Երատոսթենեայ ընդունէին, եւ նո-
րին օրինակաւ ելին երեւեցան բազում մատեանք զո-
ղովիադաց եւ զայլոց իրաց ժամանակախօսութեան:
Յետ Երատոսթենեայ անուանի եղեւ Հռչակաւոր
ժամանակագիրն Վաստովը Հռոդացի, յորմէ նշխարք
եւեթ Հատակոտոր կան:

Իսկզբան Հռոմայեցիք ցածունք եւ պատերազ-
մօղք զփշալից զտատասկալից խնդրոց եւ զմթին
վաստակոց ժամանակախօսական հետազօտութեանց
ոչ ինչ փոյթ ի մտի եղին: Մատենաք եւ այլ յի-
շատակարանք պատմութեան զորս ունէին, յայտնու-
թեամբ յստակութեամբ նշանակէին զգիպաց գիպաց
ժամանակս, զեկուցանելով զանուանս բղշխիցն
կամ զամս հրամանատարութեան թապաւորաց ընդ
որովք պատահեալ էին. իսկ զպէսպէս գունակաց
ամացն Ռոմիլայ եւ Նումայ, Յունաց եւ Եգիպտա-
ցւոց շէր նոցա փոյթ: Յետոյ ապա իբրեւ միջա-
մախ եղեն ի դպրութիւնս եւ նախանձընդդէմք
Յունաց լինէին, սկսան բուռն հարկանել զժամանա-
կախօսական փշոց զի զպտուղս արդար եւ ճիշդ տեղե-
կութեանց պատմութեան քաղել մարթայցեն: Աշ-
խատել բազումք աշխատ եղեն ի ժամանակայն ուս-
ման, բայց ոչ ումք դէպք ետուն կոչել Երատոսթե-
նէս Հռոմայեցի, բայց միայն Վարրոնի: Մատենա-
գիրս այս բազմատեղեակ, որ զնախնեաց իւրոց պատ-
մութիւնս յոյժ սիրէր, թափանցանց լեալ մտանէր
ի գաղտնի խորհուրդս ուսմանց Ետրուսկացւոց, Վոլ-
սկացւոց, Իտաղացւոց, նա եւ Յունաց իսկ, եւ
մարթացաւ միայն ընդ միայն պատահել ամենայն
Յունաց ի հմտութեան, որպէս Տուղլիտան ի ճար-
տարախօսութեան: Ընցեալ ընդ բազում յիշատա-
կարանս բովանդակ Իտաղիայ, զանբաւ մատենիւք
Յունաց եւ Հռոմայեցւոց եկեալ, համեմատեալ
զպէսպէս աւուրս զամիսս, զամս եւ զդարս, իւրով

ճարտարմտութեամբն մարթացաւ փարատել զթանձրն մառախուղ որ մածեալ ունէր զանցեալ զառանցեալ տիս . եւ զամենայն ժամանակս սահեալս եւ անցեալս խկզբանէ աշխարհի մինչեւ ցիւր առուրս յերիս շրջմունս ժամանակաց ած բովանդակեաց, որ կոչին մթին, առաւելական եւ պատմական ժամանակ, եւ յետոյ այնչափ անուանի եղեն ի ժամանակախօսութեան :

Յոյնք եւ զաստեղագիտական ժամանակախօսութենէ փոյթ մեծ արարին : Օրհք եւ տօնք տարեկանաց եւ կրօնից պաշտամունք պահանջէին ի Յունաց հաւաստեալ միտ զնել ճշգրիտ չափուց ժամանակաց . վասն այսորիկ եւ մտադեւր ի սոյն մասն աստեղագիտութեան պարապէին : Իսկզբանէ Թադէս կամ Սողոն կամ ո ոք եւ է կարգս ինչ եղ : Ազգիազգի բոլորմունք ամաց եղեն առ Յոյնս . երեքամեանն, որ երկեմեան միայն էր եւ ընդ երկուս երկուս ամս շրջէր . յետոյ կարգեցաւ ողոմպիադացն շրջան որ ընդ չորս չորս ամս բոլորէր, բայց հինգամեան կուչէին : Յետ այնորիկ Ադէոստրատոս կարգեաց շրջումն իմն ութից ամաց, որ ութամեայն յորջորջեցաւ : Եւ այլք դարձեալ պէսպէս ուղղեցին եւ փոփոխեցին զբոլորմունս ամաց : Բայց բաց ի պէսպէս բոլորմանց եւ յազգիազգի փոփոխմանց շրջմանց, ամք եւս իւրաքանչիւր ժողովրդեան այլակերպ էին : Այլազգ էր Աթենացւոցն շրջումն ի Մակեդոնացւոցն, եւ նոցայն ի Թեբացւոցն եւ յայլոց Յունաց :

Հռոմայեցւոց ամն յառաջին բարբարոսիկ բրտութեան քաղաքին այլակերպ էր յայլոց, տասն եւեթ ամիսք գոյին : Առմա զերկուսն եւս որ պահաէին, աճեցոյց, եւ եղեւ հաւասար ամին Յունաց, բաց յուղղութեանց շրջմանցն նոցա : Վարագիտի եւ պատերազմօղ առն Յուդեայ Ապսեր գործ եղեւ օգնականութեամբ Սոսիգենեայ աստեղագիտի աղեքսանդրացւոյ նոր ամ արդարագոյն եւ ճշգրագոյն

քան զայլսն ամենեւին յօրինել, որ ապա ծանօթ
լեալ անուամբ Յուդիական ամի, գրեթէ ամենայն
ազգաց կրթելոյ ընդունելի լինէր, եւ զվառս իւրոյ
անմահ կարգին աճեցուցանէր:

Այս ամենայն շրջմունք եւ կանոնմունք ժամա-
նակի առհասարակ ի պէտս տօնից եւ ի պատճառս
կրօնից կարգեալ էին. բայց զիտութիւն այնց շրջ-
մանց եւ խտրութեանց ամաց եւ բովանդակ պատ-
մութիւն աստեղագիտական ժամանակախօսութեան
կարեւոր էր եւ վասն պատմական ժամանակախօ-
սութեան, առ ի կարօղ լինել ստուգիւ զժամանակս
պատմական դիպուածոց բեւեռել:

Քրիստոնէական կրօնք զհետ եկն յարկանել
ի կիր զաստեղագիտութիւն ի հռչակել զիւր տօնս
տարեկանացն: Որչափ վիճմունք, քանի մաքառ-
մունք ոչ գրգռեցան յառաջին դարս եկեղեցւոյ
վասն որոշեալ սահմանելոյ ճշգրիտ ինչ օր ի խմբել
զզատիկ պասեքատօնին: Ընդստին իսկզբանէ երկրորդ
դարու զմտաւ ած Ս. Հիպոդիտոս գրել կանոնս
ինչ զժամանակաց եւ հաստատել շրջան զատկական
Յետ այնորիկ բազումք ի նոյն գործ աշխատ եղեն,
որպէս Թէոփիլոս աղեքսանդրացի, Ս. Պրոսպեր,
Վիկտորիոս, եւ Գիոնիսիոս որ Լքսիդուոն կոչի:
Ոչ վասն շրջանին զատկաց, այլ վասն այլոց իրաց
անմահ մնալոց է անուն Գիոնիսեայ ի ծագս ժա-
մանակախօսութեան: Կամ պարտական եմք զհա-
տատութիւն քրիստոնէական տարւոյ, եւ զհամա-
րելն զոր այժմ առնեմք հաշուելով զամս ի ծննդե-
նէ անաի Քրիստոսի, որ այնչափ դիւրին յաջողի
ժամանակագրութեան:

Այսպիսի էր ժամանակախօսութիւն ի վեցե-
րորդ դարու, որ առաւել ի կարգել զտոմարս պա-
տաղեալ էր քան յօգնական լինել պատմութեան:
Բազումք միտ դնէին այսմ ուսման կամ առ ի զտո-
մարն ուղղելոյ եւ կամ ի գրել կանոնս ժամանա-

կականս ըստ օրինակի Եւսեբեայ, որոյ գործ է առաւել առն տեղեկի, որ զգործս եւ զժամանակս զորս այլոց ժողովեալ էր կամեցաւ շեղճակուտել, քան կցել եւ զօղել զնոսա եւ յառել Հաստատել Հանճարեղ եւ անաչառ դատողութեամբ:

Ի խոնարհագոյն դարս Բեդա անուացոյց զժամանակայն վարդապետութիւն, ոչ միայն յաստեղագիտական այլ եւ ի պատմական պէտս: Յետոյ ապա ի յաջորդ դարս ոչ ոք երեւեցաւ ժամանակագիր Հմուտ եւ քաջատես, միայն ցամաք եւ ցուրտ պատճէնք առաջին ժամանակագրաց Յուլեայ Ափրիկանոսի, Եւսեբեայ եւ այլոց յածէին: Աւ թուէր իմն այնպէս եթէ ճշմարիտ ժամանակագրութեան զրաւ լեալ իցէ ընդ Քրոնիկոնին Եւսեբեայ: Ոչ այլ երբեք յարեաւ ուսումնս այս, բայց ի վեշտասաներորդ դարու: Յայնժամ եղել Գրիգորեան անուանեալ ուղղութիւն ի տոմարն Յուլիանու, զի տասն աւուրբք կանխագոյն պատահէր հաւասարութիւն գիշերոյ եւ տուրնջեան: Անխաւ ի միտ առեալ էր հռչակաւորն Բեդայ, յորոյ աւուրս երիւք աւուրբք յառաջագոյն դիպէր, եւ քապա Բակովն յերեքտասաներորդ դարու յայտնագոյնս զօխալանայն բողբեաց:

Ժամանակախօսք անուանիք երեւեցան յետ այնորիկ Սկաղիգեր եւ Պեդալիոս, յետոյ Ուսսերիոս, որ, որպէս բազումք կարծեն, ի մէջ պատմական ժամանակախօսաց զգաստութեամբ եւ զգօնութեամբ զերկայնաձիգ շար գործոց եւ ամաց գիտաց կանոնել: Բայց պարծանք պայծառագոյն եւ լուսաւորագոյն գործելոյ զժամանակախօսութիւն, եւ բանալոյ նոր իմն առպարէզ ժամանակախօսական հետադատութեանց օգտակարագոյն եւ շահաւետագոյն, պահեալ էր հմուտ եւ գիտուն Մաւրինեանց, ի գործն մեծ որ կոչի Արուեստ ճշմարտելոյ զտարիս կամ զթուականս, որ յընդմիջել ութեւտասաներորդ

դարուն յօրինեցաւ: Սոցա քաջալերութեան եւ փութոյն գործ եղեւ մտանել ի խիստ իմն եւ ի փշալից դաշտ, եւ մշակել եւ գործել փութոյ պնդութեամբ, եւ առնել բերրի եւ յուռթի անչափ տեղեկութեանց: Օրէնք, հրովարտակք եւ այլ եւս նամակք բարբարոսականք բրտազոյն եւ շինականազոյն մատենագրաց ընթերցան ի նոցանէ փոխանակ ընտիր ընտիր եւ զուարթադիր դրոց Յունաց եւ Հռոմայեցւոց: Ողովախաղք, անտիոքեանն եւ աղեքսանդրեան տարիք եւ այլք եւս մեկնեալք յայլոց ժամանակախօսաց ի նոցա ձեռս յայլ իմն կերպարանս սկսան երեւել: Այնչափ դրոց ընթերցուածով մարթացան կարգել համօրէն եւ անկասկած կանոնս վասն պատմական յիշատակարանս ճշմարտելոյ, վասն բեւեռեալ հաստատելոյ զգլուխս դիպաց դիպաց, եւ զմատենագիրս բազում անգամ ընդ միմեանս միաբանելոյ, որ թուէր թէ անմիաբան էին ընդ իրեարս, նա երբեմն ինքեանք ինքեանց իսկ հակառակ կարծէին:

Իսկայց քննութիւն ոչ առասպելացն եւ ոչ դիւցազանց ժամանակի յօգուտ ինչ է, ուր հաւատաւ խնդրել ժամանակախօսական ճշմարտութիւն այնպէս է որպէս եթէ դք զհետ ստուերի ընթանայցէ կամ զվարդապայն քաղից: Այլ ի պատմական ժամանակս, կամ ի ժամանակս որ Աիւրոսի է, միսել դք թէ կամիցի, կարօղ է արդարեւ բազում ինչ ծածկութիւնս մերկանալ եւ զկիսով չափ յայտնութիւնս սքողել, մանաւանդ ի մեկնել եւ ի ցուցանել զմատենագրացն միտս, թէ զիարդ իւրաքանչիւր ի նոցանէ իմանայցէ եւ ի կիր արկանիցէ զգլուխս դիպաց եւ զհամար ժամանակակից պատահարաց:

Պարտ եւ պատշաճ է ասել համառօտիւք թէ զինչ խելամտութիւն Հայոց էր ի ժամանակացն ուսման: Յառաջ քան զժամանակսն Արտաշիսի Բրորդի ոչ գոյին ուրոյն համարք տարեաց եւ բոլորմանց, զայլոց աղգաց ամս ի կիր արկանէին: Առաջին՝ Ար-

տաշէս լինէր որ զաստեղագիտական ժամանակախօսութեան փոյթ յանձին ունէր, որպէս յայտ ի խորենացւոյն* պատմութեան է: Այլ թէ զինչ այն կարգը տարեաց եւ շրջմանց իցեն, որ յաւուրս Արտաշիսի կարգէին, չէ յայտ: Ժամանակախօսութեան ուսումն Հայոց առաւել պայծառագոյն լինէր ի ժամանակս քրիստոնէութեան: Իբրեւ կանոնք երկհարիւրէկին՝ զոր Անդրէի ուրումն իմաստնոյ կարգեալ էր հրամանաւ Կոստանդնի կայսեր, վախճանեալ կատարէին, խառնակութիւն տօնից տարեկանաց լինէր**։ Յայնժամ, որ ամ հինգհարիւրորդ յիսներորդ առաջնորդ էր, ժողովեալ Մովսիսի*** կաթողիկոսի զարս հմուտս նոր իմն գլուխ տարւոյ կարգէին, եւ անտի ի հինգհարիւրորդ յիսներորդ երկրորդ ամէ կենարարին սկիզբն լինէր Հայոց զաման համարելոյ, եւ այն իսկ են տարիքն որ եւ այժմ իսկ ի կիրարկանին. ապա սկիզբն տարւոյն Հայոց 551 ամաւ յետոյ քան զհասարակաց տարիս պատահէ։ Յետոյ ապա ի յաջորդ դարու յաւուրս Անաստասայ կաթողիկոսի յամի վեցհարիւրորդի վաթսներորդի առաջնորդի նորին հրամանաւ միւսանգամ զժամանակախօսութեան խնդրոյ փոյթ առնէին ի ձեռն Անահիայ Շիրակացւոյ որ եւ Անեցին կոչի, զի զտոմարն շարժուն անշարժ եւ հաստատուն առնիցեն։ Իայց իբրեւ Անաստաս մեռանէր, որ զնայն փոխանակէին

* Թէպէտ եւ . . . կարգը, եւ օովորութիւնք գեղեցիկք հաստատեցան ի Վաղարշակայ եւ յայլոց առաջնոց թագաւորացն, այլ ի մեծամեծ արուեստից եւ ի գիտութեանց ունայնացեալք էին, որպէս հինից եւ ասպատակաց պարապեալք, եւ այսպիսի գիտութեանց կամ անփոյթ արարեալք, եւ կամ ոչ հասեալք. զարաթուք ասեմ եւ զամնոց եւ զտարեաց բոլորմանց։ Քանզի ոչ այսպիսի ինչ ճանաչիւր առ նոսա, այլոց ազգաց վարելով . . . : Եւ այս ամենայն յօրինի յաւուրս Արտաշիսի։ Խոր. Բ. Գիրք. ԾԹ. ԳԼ։

** Սամ. Երէց. Ժմեկդր։

*** Յովհ. Կաթող. Պատմ. Հայոց։

չառնէին զիրացն փոյթ: Ասողկոյ այլ եւս տե-
ղեակք տոմարաց ուսման յիշատակին, որպէս Պե-
տրոս Սիւնեաց եւ Ներշապուհ ի Տարօնոյ: Եւ ի
սկիզբն անդ Պօլեոսիդ դարու զՅակոբայ որ ի Քեր-
սոնեաեայ Տաւրացւոյ էր, ասեն թէ մատենագրէր եւ
ուսուցանէր զհանգամանս տոմարաց ուսման:

Վանզի դէպք պատմականք ուրոյն ուրոյն պա-
տահարք են, հարկ է զայլ ինչ կէտ հաստատուն
գտանել, ընդ որում զուրոյն դէպսն զայնոսիկ հա-
մեմատեալ ընդ միմեանս յեւուցումք: Արդ որ հաս-
տատունն այն կէտ իցէ, բայց ժամանակախօսու-
թիւն, որպէս ցարդ իսկ յայտ եղեւ: Սա է որ զիւ-
րաքանչիւր պատմական դիպաց զժամանակ գտեալ,
զուրոյն ուրոյն պատահարսն ընդելուզեալ ընդ ի-
րեարս իբրեւ զմի մարմին յարդարէ: Առանց սորա
յօրինել զպատմութիւն այնպէս է, որպէս թէ դք
կամէր հանդերձ ինչ անկանել յուրոյն ուրոյն թե-
ւոյ առանց զառէջ ընդ առէջ կցելոյ, եւ զթեզան
ընդ թեզան յարելոյ:

Աստուծին մարթ է ի միտ առնուլ թէ քա-
նիօն օգտակար իցէ: Առանց ժամանակախօսու-
թեան չէր հնար պատմութեան զիւր զմեծամեծ օգ-
տութիւնս մատուցանել, զի բուն իսկ պատմութեան
իսկութիւն ի յաջորդել դիպաց զմիմեանս հաստա-
տեալ է, որ լինի ժամանակաւ, եւ առանց այնք
մեռեալ իմն լինէր պատմութիւն. եւ լինէր հանգոյն
մարմնոյ, որոյ անդամք հատեալք վայրավատին կայ-
ցեն առանց զօգից եւ առ միմեանս ամփոփութեան:
Սա է որ զպատմութեանց ստութիւն կամ զվրի-
պած ի միտ առնու, եւ թէ դէպք ինչ իցեն մի-
մեանց ժամանակակից թէ չիցեն յայտ արարեալ
պատմական ինչ ճշմարտութիւնս յայտ ածէ: Միան-
գամայն իսկ ասել, սա է որ օգնէ ուշոյ յիշատակի,
զի զպատահարս եւ զդէպս ժամանակակիցս ի մի վայր
ածեալ ի յաջորդաց զատանէ, որով շնորհէ հանգիստ

յիշատակի վասն զուրոյն դէպս, որ այլուստէք չիցեն ընդ միմեանս գրկախառն եւ զմիմեանց կախեալ, կարգաւ եւ յարդարմամբ ի միտ առնելոյ: Առանց այսպիսի կարգի եւ յարդարման ծանրատաղտուկ եւ անհնարին իսկ էր զնախնեացն, զմիջին եւ զնորոյ պատմութեան զյորդեալ զեղեալ դէպս ուսանել:

Երկրորդ անգամ, սպասաւոր եւ արբանեակ է ժամանակախօսութիւն պատմութեան եւ ոչ լոկ գործի. վասն այնորիկ ոչ զանբան բոլորմունս, զկամայական զլուխս դիպաց եւ զհաստատութիւնս տաբեաց եւեթ խնդրէ, այլ եւ զբանաւոր միտս մատենագրաց եւ զիմացումն նոցա մեկնէ եւ ընտրէ: Ապա ոչ միայն զօդ եւ հանգիստ ցուցանէ մեզ ի պատմութեան, այլ եւ լոյս ի միտս հեղու:

Ապաքէն բովանդակ զուարճութիւն զոր զգայցէ դք ի պատմութեան, հաստատեալ կայ յայնմ ժամանակակից միաբանութեան դիպաց եւ ի տեսանել յայնչափ անբաւ հնութեան եւ կանխութեան ժամանակաց զայլեւայլ աղգաց եւ զթաղաւորաց եւ զգործոց առ միմեանս համեմատութիւն, եւ ի թափ անցանել մտանել ի միտս մատենագրաց, որով փիղիսոփայականն խորհրդական ոգի զարթնու ի ճարտարամտել եւ ի գտանել զուղղութիւն կամ զվրիպել մարդկեղէն հանձարոյ ի յառաջահայեաց կշռութիւնս իւր: Եւ քանզի զայս ամենայն ի ձեռն իւրոյ արբանեկին ժամանակախօսութեան գործէ պատմութիւն, ապա զուարճութիւնն այն պատմութեան ոչ շնորհ այլ վարձ իմն ծառայութեան է սմա:

Բ. ԵՐԿՐԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

Երկրագրութիւն որ ուսումն կամ նկարագիր երկրի յայտ առնէ, զհանգամանս երկրի յորում բնակեմք, եւ թէ զիարդ նայն յօրինեալ իցէ յանդիման կացուցանէ: Եւ երբեք զի երկրագրութեան յորջորջումն ի միտս անձուկս զհանգամանս մասին

միջ երկրի եւ թէ սրգունակ այն կազմեալ եւ յարգարեալ իցէ, ընծայեցուցանէ. որպէս ասի երկրագրութիւն Հայոց, Յունաց, Եւրոպացւոց աշխարհին, այլովքն հանդերձ: Վանդի զերկիր մարթ է կամ իբրեւ զմարմին ինչ աշխարհի զմտաւ ածել որ ընդ այլոց մարմնոց տիեզերաց ունիցի աղերս եւ յանկութիւն, կամ իբրեւ զմարմին այնպիսի՝ որոյ առանձին ինչ յօրինուած եւ արար եւ երեւոյթ իցէ, եւ միանգամայն վայր բնակութեան իցէ ազգի ազգի գունակաց էոց, եւ կամ իբրեւ տեղի եւ բնակութիւն անձնիշխան արարածոց մտաւորաց, որ ի վերայ երեսաց նորա սփռեալ եւ տարածեալ իցեն, յորոց ձեռն նա (երկիր) պէսպէս եւ ազգի ազգի փոփոխմունս կրիցէ, ապա աստուտին երեք ազգք բաժանմանց երկրագրութեան ծագիցեն, որ են Ուսողութեան, Բնական եւ Քաղաքական: Օ երկոսին զառաջինսն հասարակաց համօրէն երկրագրութիւն անուանեալ կոչեն, զի առհասարակ զերկրէ խօսին, բնականն՝ զբերոյ եւ զարդեանց երկրի զփոփոխմանց օգոյ, այլովքն հանդերձ. իսկ ուսողութեանն՝ զմեծութենէ, զձեւոյ, զգրից, զշարժմանց եւ զայլ սոցին նման իրաց արկանէ ճառս, եւ կոչի ուսողութեան՝ զի ի ձեռն ուսողութեան զայնր ամենայնի զհանգամանս տեղեկացեալ ուսուցանէ: Իսկ քաղաքական երկրագրութիւն զկարեւոր տեղեկութիւնս եւեթ առնու յուսմանէ տէրութեան եւ քաղաքաւորութեան, այնչափ ինչ՝ որչափ զմիտս ընթերցանելեացն թեքել, եւ զհանգամանս իրաւանց, օրինաց, գնացից, առաջնորդութեան իւրաքանչիւր տէրութեանց եւ քաղաքաց այլովքն հանդերձ, ուսուցանել հասարակաց խառնադանձ մարդկան բաւական իցեն:

Սարթ է յայլ եւս բաժանմունս զերկրագրութեան ուսումն զատանել, որպէս Նուիրական՝ յորժամ իցէ զգաւառաց եւ զաշխարհաց, որ ի սուրբ

գիրս յիշատակին . Եկեղեցական՝ յորժամ ըստ բաժանմանց եկեղեցական իրաւանց իցէ, այս ինքն է ըստ հայրապետութեանց, ըստ դահերիցութեանց, ըստ վիճակաց, այլովքն հանդերձ : Պայ եւ հին եւ միջին երկրագրութիւն յորժամ զպէսպէս ժամանակաց եւ զգարուց նախնեաց բաժանմունս յանդիման կացուցանիցէ, վասն գիրին զնախնեացն եւ զմիջին պատմութիւն առնելոյ :

ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ . Նախնիքն, որպէս եւ բազումք յարդեաց շառնուն խօսել զգիտութենէ իմեքէ, եթէ ոչ գոնեայ զայնր սերմանս ի մատեանս անդ Հոմերի գտանել հնարիցին : Հարկ իմն էր թէ ամենայն առուք իւրաքանչիւր ուսման յանդորր ովկիանէ անտի Երգոցն Հոմերի բղխէին : Բայց մանաւանդ վասն երկրագրութեան Հիպպարքոս եւ Ստրաբոն ոչ միայն զայս պատիւ նմա շնորհեն, այլ եւ ընդ հակառակս իմն հաւանութեանցն Երատոսթենեայ՝ ջանան իսկ հաստատուն առնել թէ արդարեւ երկրագիր է Հոմերոս, եւ առաջին իշխան երկրագրական խելամուտութեանց զնա համբաւեն :

Բայց եթէ խօսել Հոմերի զբաղաւառաց եւ զազգաց բաւական էր Յունաց զնա երկրագիր անուանելոյ, ապա եւս իմն առաւել մարթ էր Հեբրայեցւոց զայնպիսի յորջորջանս տալ օրէնսգրին իւրեանց Մովսիսի որ զնկարագիր ցրուելոյ ազգաց եւ բազմանալոյ երկրի մարդկամբ, մեկին եւ որիշ յօրինէ, եւ կամ Յեսուայ որ առաքէր արս հմուտս լրտեսել զերկիրն եւ յօրինել զնորին նկարագիր, ուր, որպէս ոմանք համարին, տախտակք երկրագրութեան եւս գոյին . նոյնպէս յետոյ ի պէսպէս բաժինս զամենայն երկիրն Քանանացւոց բաժանէին :

Եթէ բանք պւետիկոսի ճօխութիւն ինչ ունել մարթէին, ի կողքիդ եւս որ կարի յառաջագոյն քան զՀոմերոս է, երկրագրութեան գիտութեան գտանել հարկ էր, զի ասէ Ապոլլոնիոս բայ՝ անդստին

ի ժամանակէ արգիական նաւաւարաց բնակիչք Էտյ, որ մայրաքաղաքն էր Աողքիդայ, երկրագրական տախտակս ունէին, յորս ամենայն ճանապարհք եւ ամենայն սահմանք ծովու եւ ցամաքի նկարեալ կային, եւ այն ոչ ի նմին մօտաւոր ժամանակի յօրինեալ, այլ ի նախնեաց անտի անցեալ ի նոսա եւ իրբեւ մեծագին ինչ իրք նախնեաց զգուշութեամբ պահեալ էին: Առաւել հաւաստեալ եւ հաստատութեամբ կարծեն այլք թէ երկրագրութեան ուսումն յԱզիպտացունց անտի սկիզբն առեալ իցէ: Ասի թէ ողողանել Նեղոսի ստիպեաց զնոսա չափել եւ նշանակա կացուցանել իւրաքանչիւր կալուածոց զի մի անդ ընդ անդ խառնիցին, եւ թէ եւ փոքրիկ ինչ նմանութիւնս երկրագրական քարտիսաց հնարեցին: Ասի թէ Սեսոստրի հատեալ անցեալ ընդ մեծ մասն երկրի, տայր յօրինել երկրագրական քարտէսս իւրոց արշաւանացն, զորոյ եւ զպատճէնսն ասեն ոչ միայն առ Ազիպտացիս, այլ եւ առ Սկիւթացիս յղեաց: Իայց այս ամենայն կարծիք եւ տեղեկութիւնք ժամանակին եւ արեւութեանցն Սեսոստրի կարի անյայտ են, մինչեւ չմարթել մեզ ուժգին պատճառս ի հաստատութիւն եւ յօճան հնութեան եզիպտականն երկրագրութեան առնուլ: Ի դէպ եւ պատշաճ իցէ ի Յոյնս անդր դառնալ եւ ի ժամանակս մօտագոյնս եւ յայտնագոյնս հաստատութեամբ զերկրագրութեան սկիզբն որոնեալ խնդրել:

Ասողութեան որոշմունք եւ տեղեկութիւնք պատմութեան հիմն եւ խարխիս են, յորոց վերայ մեծանիստ շինուած երկրագրութեան ամբառնայ եւ յերկրոցունց եւս վերայ միանգամայն յարուցեալ եւ կանգնեալ զայն առ Յոյնս տեսանեմք: Տեղեկութիւնք զնդի, ճանաչողականին (gnomonique) եւ կերպարանաց եւ մեծութեան երկրի, որ մաթեմատիկական խարխիսք այսր շինուածոյ են, ոչ այլ ուրեք այնպէս յստակագոյն երեւեալ յայտնին, որ-

պէս ի ձեռս փիղիսոփայիցն Յունաց: Տեղեակք եւ
 հմուտք նախնեաց իրաց՝ ի Քիրովն, ի Մուսէոն,
 յԱտղաս եւ յայլ եւս դիւցազունս քաջ ի բաց հինս
 երթան խնդրել զայն՝ որոյ զառաջինն զնդի եւ
 երկրագորութեան գտակ լեալ իցէ: Ոմանք թէպէտ
 կարծեօք առանց հաստատելոյ, սակայն արդարակո-
 ռով մտօք յայտ առնեն թէ յիրաւի Ատղանտեայ
 եւ Եգիպտացոց զգիւտ եւ զպէտս զնդի համարել
 մարթ իցէ: Բայց այս ամենայն կարծիք թէպէտ
 եւ մեծաւ խելամուռութեամբ տեղեկութեան եւ զգո-
 նութեամբ կարծիցին, սակայն չունին ինչ պատճառս
 հաւանութեան եւ առանց հակառակութեան հաս-
 տատութիւն ի հին եւ ի վաւերական նախնեացն
 վկայութեանց, զի այն ամենայն այնչափ ինչ յայտ
 առնիցեն թէ յազգսն յայնոսիկ գոյր տեղեկութիւն
 ինչ շրջանակին՝ զորով արեգակն եւ այլ եւս աս-
 տղք երկնից զառաժեալ զիւրեանց ընթացս կա-
 տարիցեն, բայց ոչ յայտնապէս զգնդէ ինչ յայտ
 առնեն: Սկաղիգեր պատմէ զպարսիկ զնդէ միոջէ,
 եւ զմեւս եւս հնդիկ զնդէ, եւ զմեւս եւս յունա-
 կան խժական զնդէ, բայց այնց ոչ ժամանակ եւ
 ոչ կանխութիւն՝ թէ արդեւք յառաջագոյն իցեն
 քան զՅունացն, յայտնի է: Այլ զՅունաց ունիմք
 յայտնի եւ գուշակաւոր տեղեկութիւնս որ տան ինչ
 իմանալ եւ զմտաւ ածել: Պղինիոս որ թուի թէ
 ուրեք ուրեք Ատղանտեայ զգիւտ զնդի համարի,
 ապա իբրեւ յայտնագոյնս զիւրաքանչիւր ուրուք
 զսեպհական գիւտից ճառիցէ, ասել ասէ, թէ Ատ-
 ղաս կամ Եգիպտացիք կամ Ասորեստանեայք զհան-
 գամանս աստեղագիտութեան գտին, բայց զգնդի
 հայթայթանս Անաքսիմանդրոս միղեսացի իմացաւ:
 Եւ Ղայերաիոս որ յուշ առնէ զաւանդութենէ թէ
 Ղինոս երգս վիպաց զգնդէ յօրինէր, յետոյ ապա
 ասէ յայտ, թէ Անաքսիմանդրեայ են փառք լինե-
 լոյ կաղմիչ եւ յօրինիչ զնդի:

Պնտմոնիկեանն կամ ճանաչողական գիտութիւն մեծապէս յօգնականութիւն նորագիւտ եւ նորընծայ երկրագրութեան լինէր, զի նովին նախնիքն ի սահմանել եւ յորոշել զպէսպէս երկայնութիւնս եւ զլայնութիւնս վայրաց վարէին: Եւ զճանաչողութեան սկիզբն թէպէտ եւ ոմանք ի յուրանսն կամ ի բրգունս Եգիպտացւոց գտանել ախորժիցեն, սակայն առաջին գտակ այնր ի Ղայերտեայ Անաքսիմանդրոս համարի:

Նախնիքն օտարոտի իմն տեսիլս զկերպարանաց երկրի ունէին: Վաղդեացիք ի կերպարանս կրոյ կամ զոգաւոր սկաւառակի դնէին զերկիր. այլք ամենեւին դիւր եւ հարթ եւ տափարակ, այլք դարձեալ ի պէսպէս կերպարանս զմտաւ ածէին: (Ը)Վաղէս միղեսացի երկրի զգնդի կերպարանս տայր. այս կարծիք մինչեւ ցելթնուտասներորդ դար տեւեաց բաւեաց, յետ այնորիկ յարդի աստեղագիտաց դնդակերպն (sphéroïde) լինել հաստատեցաւ: Պարծանք Անաքսիմանդրեայ է եւ դիւտ յօրինելոյ տախտակս կամ քարտէսս երկրագրութեան: Որպիսի դեղեցիկ յանդգնութիւն չիցէ ձգել տարածանել զտեսիլ ընդ ամենայն գունդն ցամաքի եւ ծովու, եւ օգնականութեամբ աստեղագիտութեան եւ երկրաչափութեան ուսման ձեռներէց լինել ի քննել զտարածութիւնն, եւ զնկարագիր բովանդակ ծրոյ ծովու եւ ցամաքի յօրինել, եւ կաղմել քարտէս եւ զյաղթ եւ զմեծանիստն երկիր ի նկարու հանեալ ցուցանել: Սարթ է ասել թէ յայնժամ արդեամբք երկրագրութեան գիտութիւն ծնանէր: Բայց եթէ Անաքսիմանդրոս միղեսացի ուսող առաջին իշխան երկրագրական տախտակաց եղել, մեւս եւս այր միղեսացի, այն ինքն է Նկատէոս պատմիչ, թուի լեալ առաջին որ իւրով տարաշխարհական ճանապարհորդութեամբք, եւ տեղեկութեամբ լուսաւորեալ եւս ի տախտակացն Անաքսիմանդրի, զպատմութիւն ցամաքի եւ ծովու, որչափ ինչ մարթ էր,

հաւաստեալ ի մատենի հարկանէր: Օ՛հ եւ Ստրա-
բոն զԵկատէոս յիշատակեալ ասէ, թէ երկրագորու-
թեան մտադիր լինէր, եւ գիրս, ասէ, թողոյր. իսկ
զգործս Անաքսիմանդրեայ պնակս անուանեալ կոչէ:
Ապա պարտ եւ պատշաճ է որպէս զԱնաքսիման-
դրոս մաթեմատիկեան երկրագորութեան, նոյնպէս
զԵկատէոս պատմականին հայր անուանել:

Թուի թէ զառաջինն ի մէջ Միղեոացւոց եւեթ
էր երկրագորութեան ուսումն, եւ ի Միղետոս միայն
գոյր հաճութիւն ի տախտակս նկարեալս զկողմանս
հեռաւորս նկատելոյ, իսկ յայլ քաղաքս չէր կարի ծա-
նօթ: Արողոտոս պատմէ, թէ ի թագաւորել Վղէո-
մենեայ ի Սպարտա, չողաւ անդր Արիստագորաս
բռնաւոր Միղետայ, եւ մատոյց նմա տախտակ պղնձի
յորում ծիր ցամաքի եւ ծովու եւ գետոց նկարեալ
կայր, որ յայնժամ նորանշան իմն եւ չքնաղ իրք
թուեցան: Բայց վաղ ծանօթութիւն այնպիսոյ գիւ-
տի սփռէր. մանաւանդ ի Յունաց աշխարհին՝ որ զա-
մենայն խելամառութենէ կաթողի էր եւ խանդակաթ
նորամուտս մուծանելոյ, փութանակի հասարակաց
իմն լինէր գիւտն, այնպէս զի ի դպրոցս եւ ի կե-
նակիցն լինել՝ պատաղել յառնել զայնպիսի քար-
տէսս ի զօսանս լեալ էր: Պատմէ Եղիանոս թէ
Սոկրատէս վասն զտարապարտ հպարտութիւն Աղ-
կիբիադեայ ցածուցանելոյ, եցոյց նմա տախտակ մի
երկրագորութեան, զի ցուցցէ թէ յորում վայրի
նշանակեալ նշմարեցին կալուածք նորա, վասն որոց
ամբարտաւանէրն: Ի վարս նորին Աղկիբիադեայ պատ-
մէ Պղոտարքոս, թէ իբրեւ բանք լինէին յԱթէնս
պատերազմ տալոյ ընդ Աիկիդիայ եւ ընդ Վարքեդո-
նացւոց, ոչ զայլմէ իմեքէ ի թատերս եւ ի կուուա-
նոցս խօսէին, բայց զպատերազմէն եւ զգաւառացն
զայնցանէ, եւ թէ բազումք յեռանդման խօսիցն
վաղվաղակի նստեալ նկարէին զկերպարանս եւ զգիր
Աիկիդիայ եւ Վարքեդոնի, եւ առնէին ծրագիրս

փոքրիկս տեղագրութեան դաւառացն այնոցիկ, յորմէ յայտ է թէ քանի՛ ընտանի եւ ընդեկական էր սովորութիւնն յօրինելոյ զայնպիսի քարտէսս: Արիստոփանէս գուսան ի դպրոցին Սոկրատայ տախտակ երկրագրական զնէ, յորոյ վերայ աշակերտքն ուսանէին. ուր աշակերտն Ստրեփսիադէայ ոչ միայն զԱթենացւոց քաղաք, այլ եւ զգաշտն Աթենացւոց եւ զամենայն երկիր զմեծ եւ զփոքր ցուցանէ: Այս կատականք Արիստոփանէայ տայ իմանալ թէ ի դպրոցս յայնժամ եւս գոյր սովորութիւն յայնպիսի քարտէսս ուսուցանելոյ, որք ժողովրդեան եւս չէին անձանօթ, ապա թէ ոչ, չախորժէր չճաճէր դք ընդ կատականսն:

Թուի թէ եւ Պարսիկք ի կիր արկանէին զայս ճարտարութիւն, յորժամ Կտեսիաւ հանդերձ եկեալ յԵւրոպա վասն դիւրին առնելոյ արքայից արքայի զնուաճումն աշխարհին Յունաց, երթային նշանակելով ի տախտակի զնահանգսն՝ ընդ որս անցանէինն, եւ քարտէս երկրագրական իւրեանց ճանապարհորդութեանն յօրինէին: Բայց մանաւանդ Կարբեդոնացւոց քան Պարսից զուսումն երկրագրութեան եւ զտեղեկութիւն գնդին ցամաքի եւ ջրոյ համարել արժան է: Ոչ տեղեկութիւնք եւ գիտութիւնք, այլ վաճառականութիւն եւ շահ ածին զԿարբեդոնացիս առնել երկուս արշաւանս ծովականս, զի նոր նոր ծովս եւ երկիրս յայտնիցեն. բայց այնպիսի տեղեկութիւնք եւ յայտնութիւնք ոչ սակաւ օգուտ եւ շահ յառաջագէմն լինելոյ երկրագրութեան նպատտ լինէին: Իմիդկոն ի հիւսիսային կողմն առաքեցաւ, եւ Աննոն ի հարաւակողմն, որոյ նաւագնացութեանցն տեղեկութիւնք պահին, եւ քան զամենայն տեղեկութիւնս երկրագրութեան հնադոյն են: Սարսիղիա նախանձորդ Կարբեդոնի նոյնպէս ծովական արշաւանս յղէր, եւ թերեւս առաւել քան զնա ի գիտութեանն լինէր: Պիւթէա աստեղագէտ

Եւ Եւտիմենէս եղեն առաջնորդք մեծանուն արգիական նաւավարաց. Եւտիմենէս ի հարաւակողմն եւս յաջողութեամբ նաւարկէր: Պիւթէա անուանի աստեղագէտ, գիտուն փիւսկեան եւ երկրագիր հմուտ երկուս նաւադնացութիւնս առնէր, մինչեւ յիսղանդա հասանէր, եւ նոր պայծառութիւն վաճառականութեան, աստեղագիտութեան եւ երկրագրութեան ածէր: Անուանի է եւ Սկիզակ կտրիագացի իւրով նաւադնացութեամբ: Անոն, Պիւթէա, Սկիզակ եւ այլք նոցին նմանք իբրեւ զՎոդմբոսն եւ զՄագեղան եւ զՎուկ էին նախնեացն երկրագրութեան:

Ստրաբոն զերկրագրութեան ուսումն սեպհական փիղիսոփայից համարի, եւ զբազումս ի փիղիսոփայից ի մէջ բերէ, որ այնմ պարապէին: Վեմոկրիտոս խորաքնին փիղիսոփոս եւ հաւաստի մտադիր՝ գիրս երկրագրութեան յօրինեաց, որ զմաթեմատիկեան տարերացն ճառէր. Եւդոքսոս զպատմական երկրագրութիւն յառաջ մատուցանէր: Վիկէարքոս աշակերտ Արիստոտելեայ պէսպէս գրովք անուանի եւ նշանաւոր լինէր: Այսպէս յառաջագէմ խաղայր ուսումն երկրագրութեան: Բայց սահմանք այսր գիտութեան ընդարձակէին յոյժ ընդ աշխարհակալութեանցն Աղեքսանդրի: Աթէ ամենայն խելամտութիւն եւ ամենայն արուեստ ճարտարութեան Զունաց ի բարձրաբերձ բարձունս պայծառութեան հասեալ համարին ի թագաւորութեանն Աղեքսանդրի, քանի՞նչ հաս չիցէ երկրագրութեան շահեալ առ այնպիսի պատերազմող թագաւորաւ, որ երկայնաձիգ արշաւանս եւ հեռագնաց աշխարհակալութիւնս սիրէր: Փիղիսոփայք, ուսողք եւ պատմիչք զնային ընդ Աղեքսանդրի ի ձեռնարկութիւնս պատերազմաց նորա, եւ զազգոն զայնոսիկ զորս զօրաւարք նորա խլէին աւերէին, նոքա ի գիտութիւնս եւ ի տեղեկութիւնս իւրեանց շահէին: Այսն այնորիկ իսկ Երատոսթենէս եւ Ստրաբոն յասպատակութեանցն

Աղէքսանդրի զժամանակ լաւանալոյ երկրագրութեան առնուն կարգեն: Ում չիցեն ծանօթ օգուտքն որ եղեն երկրագրութեան անուանի ասպատակութեամբն նէարքեայ եւ Ոնեսիկրիտեայ: Յայնժամ Աղի-սթենէս, զովոլ եւ պատմիչ Աղէքսանդրի, եհան զիւր նաւագնացութիւն. Արքեղայոս յօրինեաց զնրկարագիր տեղեացն ընդ որս շրջեցաւ Աղէքսանդրոս, եւ գրեաց մեւս եւս գիր զգետոց: Սակաւ ինչ յետոյ Աղիմաքոս զգետոց ողջոյն երկրի եւ մանաւանդ Եւրոպացւոց աշխարհին, զկղզեաց, զքաղաքաց եւ զրազում չքնաղ իրաց զնէր գիրս. Տիմոսթենէս աւարար խօսս զնաւահանդատաց, յորս բազում կարեւոր տեղեկութիւնք էին. Երատոսթենէս ոչ միայն յարգեալ գովէ զմատեանն, այլ եւ առ փոխեաց զպատճէնն յիւր մատեանս անդր ցնշանագիրս ապաստան:

Հուսկ յետոյ ի չափ հասանէր ինքն Երատոսթենէս որ սքանչելիք տեղեկութեան եւ շատահմուտութեան համարեալ է: Սա եղեւ առաջին որ երկրաշափութեանն ճշգրտութեամբ զմեծութիւն երկրի չափել մտաբերէր, եւ որչափ ինչ մարթեր ի ժամանակին յայնմիկ ի գլուխ հանէր, եւ ի կերպարանս գիտութեան ածէր զերկրագրութեան ուսումն, եւ վասն այնորիկ իսկ յիրաւի եւ յարժանի մարթացաւ կոչել հայր երկրագրաց որ ճշդիւ եւ հաւաստեաւ գրեցին: Յերիս գիրս երկրագրութեան յիշատակարանացն, զորոց բազում մատենագիրք, մանաւանդ Ստրաբոն, ստէպ յիշատակեն, ընդդէմ վրիպմանց առաջին երկրագրաց մաքառեալ կռուի, առնէ զիւր ուղղութիւնսն, եւ յետուստ ուրեմն զիւր առանձինն զննութիւնս ի հին անդր յաւելու: Բայց որչափ եւ մեծ արժանիք Երատոսթենէսայ իցեն, եւ ածիցեն նմա գովութիւն, տակաւին ոչ սակաւ տեղի բասրանաց խիստ եւ անաչառ դատելեաց թողոյր նա: Յայնցանէ՝ որ զԵրատոսթենէսայ մատենագրու-

Թեանցն սխալանա ուղղեցին, առաջին Արտեմիդորոս լինէր, որ ի շքի մեծի էր առ նախնիս վասն տեղեկութեանն յերկրագրութեան. յետ նորա Իպպարքոս աստեղագէտ պայծառանայր, որոյ անուն իսկ զվաստակս ձեռաց նորա բաւական է մեծարոյ կացուցանել, բայց նա մանաւանդ յերկրագրութեան՝ որոյ առաջնորդ է աստեղագիտութեան ուսումն, նշանաւոր լինէր: Որ չնաշխարհիկ իմն ողւով, որպէս ասէ Պղինիոս, որիչ զաստեղս համարել եւ մանր զնկարագիր գաւառաց երկնից յօրինել համարձակեցաւ, որչափ եւս առաւել յաջողութեամբ յանդիման կացուցանել զճգրիտ նկարագիրս ցամաքի ձեռնհաս էր: Բայց Իպպարքոս ոչ այնչափ գիրս ինչ երկրագրութեան դնել ունէր ի մտի, որչափ առնել դատաստան ընտրութեան վասն զմոլորութիւնն Երատոսթենեայ նշաւակելոյ: Սակայն վիճակեցաւ եւ նմա այն, որ գրեթէ ամենեցուն որ դատիցինն պատահէ, զի իբրեւ զսխալանա այլոց՝ զորս յանդիմանեն, խայտառակիցեն, ինքեանք յեւս դժնդակագոյնս անկանին, եւ յայլոց կշտամբեալ յանդիմանին: Եւ արդարեւ կշտամբէ իսկ զնա Ստրաբոն թէ մեծամեծս սխալեաց: Ընունի է եւ Պողիբիոս զոր օրինակ ի պատմութեան, նոյնպէս եւ յերկրագրութեան: Եւս մեծանուն է Պոսիդոնիոս, որ եւ Ստրաբոնի եւ Պտղոմեայ եւ այլոց երկրագրաց բազում լուսաւորութիւն մատուցանէր, եւ լինէր նոցա ի բազում ինչ իրս առաջնորդ եւ վարդապետ:

Բաժանումն գօտեաց մեծապէս յօգնականութիւն եղեւ երկրագրութեան: Պարմենիդէս, ըստ վկայութեան նորին իսկ Պոսիդոնեայ, եղեւ իշխան բաժանելոյ երկրի ի հինգ գօտիս: Բայց Պոսիդոնիոս մեծաւ հաւաստեաւ զնոցունց խօսէր, ճշգիւ գտակաւ զնոցին սահմանս կացուցանէր, եւ ձեռնամուխ լինէր ի ճառել զբազմութենէ մարդկան վայրաց վայրաց որ ընդ իւրաքանչիւր գօտեաւ իցեն, բայց ի մոլորութիւնս եւս ոտնառեալ անկանէր: Պողեմոն եւս

նշանաւոր երկրագիր ձեռն արկ ի մաքառել ընդ-
դէմ սխալութեանցն Երատոսութենեայ, եւ ուղղելով
զվրիպածս ինչ առնն այնորիկ մեծի, եւս իմն աւելի
պայծառութիւն յերկրագրութիւն անդր նպաստ լի-
նէր: Վարձեալ եւ ազգի ազգի գրովք զուսումնն
զայն պայծառացուցանէր:

Վէպք ինչ զարմանալիք եւ նորանշանք ի
ժամանակս Պտղոմեայ Բարերարի պատահէին, որ
զքննասիրութիւն Յունաց յերկրագրութեան ուս-
ման զարթուցանէին: Ասի թէ այր ոմն Հնդիկ յԱ-
րաբացւոց խորշի անդ գտեալ, ածաւ առ արքայ
յիւրոց սպայից թիկնապահաց, եւ ուսեալ յոյն
լեզու իբրեւ պատմեաց զպատահարս իւրոյ նաւա-
գնացութեանն, գրգռեաց զցանկութիւն Յունաց ար-
շաւանս ի Հնդիկս անդր դնելոյ, որոց արշաւանաց
գլխաւոր եւ կարգիչ Եւդոքսոս կիզիկացի լինէր:
Համօրէն իմն համաշխարհական ցանկութիւն զար-
թնոյր յայնժամ առ Յոյնս. բովանդակ հետաքրքիր
ցանկութիւն իմաստնոց շրջեցաւ ի կողմն անդր Եթ-
ւովպացւոց, Հնդկաց եւ յեղերս Ափրիկեայ եւ ասիա-
կան աշխարհաց. խիլ արկեալ որոնէին ի մատենս
Երոդոտեայ, Երակղիզեայ պոնտացւոյ եւ այլոց մա-
տենագրաց ծովական ճանապարհորդութիւնս գտա-
նել, զոր երբեք արարեալ ուրուք իցէ ընդ Ովկիա-
նոս մեծ անցեալ ընդ գլուխ Բարւոյ յուսոյ: Արկայն
եւ դժուարին ծովք, որ այժմ իսկ զհզօր եւ զհաս-
տաշինած եւ զմենքենագործ նաւս զարհուրեցուցա-
նեն, բազում անգամ եղեն գնացք մանր մանր նաւաց
Վադիտանացւոց, Եգիպտացւոց, Հնդկաց եւ այլոց
ազգաց, եւ խառն ընդ պաճուճեալ առատպելաց բա-
զում ճշմարիտ տեղեկութիւնս տային զայնց ազգաց՝
որ տակաւին չէին յայտնի եւ ծանօթ, եւ երկրա-
գրութեան ուսումնն ոչ սակաւ օգուտ անտի գտանէր:

Իայց ուսումնս այս եւս իմն մեծամեծ շահօ
յասպատակութենէ մարտից պատերազմաց Հռոմայե-

ցւոց, եւ յանբաւ աշխարհակալութեանց նոցին յաղ-
թօղն զինուոց շահեցաւ: Ստրաբոն խոստովան լինի
թէ Երատոսթենեայ եւ Տիմոսթենեայ եւ այլոց ա-
ռաջնոցն տեղեկութիւնք՝ զորս զՍպանիացւոց եւ
զԳաղատացւոց, եւ մանաւանդ զԳերմանացւոց եւ
զԳրիտանացւոց եւ զԳոթաց տային, ամենեւին մռայլ
իմն էին: Եւ եւ իրաց Իտաղիայ եւ Պոնտոսի՝ որ
նոցա այնպէս հուպ կային, մեծապէս անտեղեակ էին:
Իայց աշխարհակալութեամբն Հռոմայեցւոց կողմանք
արեւմտեայք եւ հիւսիսական աշխարհն Եւրոպայ
որ Յունաց անծանօթ էին, յայտ գային: Չէր մարթ
Հռոմայեցւոց զուսմանէ երկրագրութեան անփոյթ
առնել. ազգ՝ որ աշխարհակալն եւ տիրող եւ յաղ-
թօղ տիեզերաց էր, պարտէր ընդ ուսումն ընդ այն
իբրեւ ընդ մասն ինչ իւրոյ քաղաքաւորութեանն եւ
զինուորութեան հայեցեալ նկատել: Հռոմայեցիք
ոչ միայն զիւրաքանչիւր աշխարհաց իրս, զԵրինս,
զԿեսոս, զԺովակս, զնաւահանդիստս եւ զքաղաքս
հաւաստեաւ ի մատեանս յիշատակաց ճանապար-
հորդութեանցն իւրեանց ի գրի հարկանէին, այլ
եւ տախտակս երկրագրութեան նկարէին, որ զօ-
րաւարացն ի նշանակ ձաղութեան էր: Ի տախտա-
կին Սարդինիայ, զոր Տ. Սեմպրոնիոս Գրակքոս ի
մեհենի մօրն Մատուտայ եղ, ոչ միայն կերպարանք
կղզւոյն, այլ եւ պատերազմն հանգերձ տեղեաւն
ուր մղեցաւն, նկարեալ էին: Եւնչափ էր սէր Հռո-
մայեցւոց ի նկարել նկարս երկրագրութեան, զի ոչ
միայն ի տախտակս կամ ի կտաւս, այլ եւ յորմս
իսկ նկարէին տեսիլս աշխարհաց եւ քաղաքաց
այլովքն հանգերձ: Սարծի թէ Յուդիոս կայսր որ զա-
մենայն գիտութենէ փոյթ առնէր, զերկրագրութենէ
եւս խնամ կալաւ, եւ առաքեաց, ասեն, զՋենոգոտոս
յարեւելս, զԹէոդոտոս ի հիւսիս եւ զՊողիկղիտոս
ի հարաւ չափել զտարածութիւն եւ զնահանգս
հռոմէական իշխանութեան, եւ յօրինել նկարագիր:

Իսայց ՂԱԳՈՍՏԵԱՅ յայտնապէս ասէ Պղինիոս թէ կարգեաց արշաւանս ի ծովու, եւ զՀիւսիսային եւ զերս ետ ճանաչել, եւ հրաման տայր Ազրիպայ յօրինել տախտակս երկրագրութեան որ զբովանդակ գունդ երկրի յանդիման կացուցանիցեն:

Այս ամենայն իրք եւ փոյթ Յունաց եւ Հռոմայեցւոց ածին զՍտրաբոն, որպէս ինքն իսկ ասէ, զգործոյ իմեքէ երկրագրութեան ուսման բուն հարկանել: Ի Հայոց աշխարհէ յարեւմուտս կոյս ուրեմն մինչեւ ի Սարգինիա, եւ ի Պոնտոս Եւքսինոս ծովէ ի հարաւակողմն ցծագ Եթովպացւոց շուքաւ, եւ ՂԱՍԻԱ, զԵգիպտոս եւ զՅունաց աշխարհն, զԻտաղիա եւ զբազում կղզիս եւ զգաւառս այլակերպս ընդ քննութեամբ արկաներ: () Գտակար եւ զուարճալի խոտորմունք պատմութեան զբարուց եւ զգաւառաց աշխարհացն նկարելոց, տեղեկութիւնք արանց անուանեաց իւրաքանչիւր աշխարհի, եւ պէսպէս շահաւետ խելամտութիւնք որ յամենայն գիրսն սփռեալ են, զգործ Ստրաբոնի ախորժական եւ օգտակար եւ կարի մեծարոյ ի նախնեացն երկրագրութեան կացուցանեն, եւ իբրեւ ճշմարիտ եւ մեծագին գանձ երկրագրական եւ պատմական տեղեկութեանց նախնեաց տան համարել:

Յետ Ստրաբոնեայ անուանի են Մարինոս տիրացի, Պոմպոնիոս Մեղա հռոմայեցի, ընտիր եւ արգարակորով մատենագիր, յետ նորա Պղինիոս բարոյախօս որ ոչ սակաւ լուսաւորութիւն յերկրագրութիւն անդր յաւելոյր: Թող Մեղա եւ Պղինիոս եւ այլ երկրագիրք Հռոմայեցւոց ժառանգեսցեն զանուն եւ զպատիւ, թէ զյետինս ի տեղեկութիւնս պատմութեան կրթեն, եւ զժաղիկս երկրագրութեան նոցա մատուցանեն, բայց զպարծանս տալոյ ճանաչել զարմատսն եւ զբուն այսր ուսման, եւ լինելոյ ճշմարիտ վարդապետ նորին ուսողութեանն ճշգրութեան, տացեն Պաղումեայ: Արպիսի

լայն եւ անդորր միտք, քանի՞նք ժրութիւն եւ քաջալերութիւն պիտոյ էր Պտղոմէայ որ զանբաւ գիրս ճանապարհորդաց, աստեղագիտաց, պատմաց, երկրագրաց ի ձեռն առնուլ, անուանս քաղաքաց եւ գաւառաց շեղջակուտել, ժողովել զննութիւնս, կցել եւ յօգել տեղեկութիւնս, իւրաքանչիւր նահանգի զիւր սահման հաստատել եւ անցնիւր քաղաքի զիւր դիր եւ զկայան շնորհել, ուսուցանել զճարտարութիւն յօրինելոյ քարտէսս երկրագրականս, կացուցանել օրէնս, մեկնել զկանոնս եւ զհրամանս եւ կատարեալ իմն ընթացս երկրագրութեան օրինօք եւ կարգօք գիտութեան յարդարեալ կազմել ի մօտ ունէր: Իպպարքեայ հաղիւ իմացեալ էր զհնարս նշանակելոյ զկայանս վայրաց ի ձեռն երկայնութեան եւ լայնութեան, առանց ի գործ արդեանցն մատուցանելոյ. մատենք յիշատակաց ուղեգնացաց եւ ճանապարհորդութիւնք զբացարձակութիւնս առանց հաւաստեալ եւ ճշդիւ յայտ առնելոյ նշանակելին, եւ առաւել յօժարագոյն ի տեղեկութիւնս պատմութեան եւ փիւսկեան գիտութեան զբաղէին, ընդ որս բազում ինչ պատիր եւ ստայօդ խառն կայր: Պտղոմէոս շահեալ ի սակաւ զննութեանց աստեղագիտութեան որ ցայնժամ զերկրագրութենէ լեալ էին, հաւաստեալ զպատմութիւնս եւ զլուր համբաւոյ ճանապարհորդութեանցն ընդ ծով եւ ընդ ցամաք խնդրէր, եւ իմաստութեամբ ի քնին արկեալ թէ որչափ ինչ նոքա զերկայնութեանց ճանապարհացն եւ զնոցին ուղղութենէ զերկայնագոյն կամ զկարճագոյն տեւելոյ տուրնջեան եւ գիշերոյ ասիցեն, եւ զայլ եւս բազում իրաց զհանգամանս ի միտ առեալ, համարձակէր զիւրաքանչիւր տեղեաց երկայնութիւն եւ լայնութիւն սահմանել, եւ այնպէս տալ մտաց ուսումնասիրաց զպայծառագոյն եւ զգիւրագոյն տեսիլ կայենից պէսպէս կողմանց, եւ խնամով ի յօրինեալ յարդարումն եւ

ի կարգ զկերպարանս բովանդակ երկրի ածէր: Մեւս եւս արժանիք Պաղումեայ յերկրագրութեան այն են, զի ինքն իմացաւ զհնարս յօրինելոյ ծրագիրս, զորս մարթ իցէ եւ յերկնից եւ յերկրի գունդ միանգամայն մերձեցուցանել, եւ այսպէս արկ հիմն յօրինուածոյ երկրագրական քարտիսաց հանդերձ որոշմամբք աստիճանաց, որպէս այժմն ունիմք: Պաղումէոս ընդ երկար ժամանակ մեծարեալ պատուեցաւ իբրեւ իշխան երկնից եւ երկրի, ուր ոչ ոք առանց նորին լուսաւորութեան հասանել ձեռնհաս էր: Յոյնք յետ Պաղումեայ եւս ոչ կային մնային դատարիք. Առիանոս, Մարկիանոս հերակղէսդացի եւ Ագաթեմերոս գուն եղեալ վաստակէին. բայց Պաւսանիաս ընդ այլ իմն ճանապարհ գայր երեւէր: Նկարագիր նորա զՅունաց աշխարհէն, ընտիր ընտիր տեղեկութեամբք առասպելաց, պատմութեան եւ երկրագրութեան մեհենից, շինուածոց, անդրի պատկերաց, նկարուց, ածնից, սովորութեանց, խառնազանճն աւանդութեանց, բնական երեւութից եւ ամենայն չքնաղ զարմանալեաց բնութեան եւ ճարտարութեան լի է. եւ է իսկ արդարեւ ճանապարհորդութիւն աշխարհին Յունաց զօրէն նկարչի նկարեալ, եւ երկրագրութիւն գեղեցիկ արուեստից, եւ գանձ մեծագին այնոցիկ՝ որ զնախնեաց իրս եւ զբարւոյն ճաշակ սիրիցեն: Աւսեբիոս ի սկիզբն չորրորդ դարու այլ իմն ազգ երկրագրութեան երեւեցոյց, յօրինեալ երկուս գիրս զտեղեաց եւ զքաղաքաց գրոց սրբոց, որ յետոյ եղեն իբրեւ հիմն հաստատութեան՝ յորոյ վերայ նուիրականն երկրագրութիւն ամբառնայր: Թէպէտ եւ Հռոմայեցիք եւս այսմ ուսման միտ դնէին, սակայն չեղեն այնպէս ճարտարք զայնու ժամանակաւ:

Գտան եւ ի մէջ Հայոց անգստին ի հին ժամանակաց երկրագիրք անուանիք, որոց զլիաւոր եւ առաջին Մովսէս Խորենացի է, որ ի նշանաւոր եր-

կրագրաց եւ մանաւանդ ի Պապայ աղեքսանգրացւոյ առեալ գրեաց համառօտիւք, որպէս ասէ իսկ թէ “Ծայրաքաղ արարեալ գրեցաք զմեծամեծսն եւ զնշանաւորսն”, Յետոյ եղեւ Վարդան որ առանձինն զՀայաստան աշխարհէ գրեաց, որ մանաւանդ այնու ազնուագոյն է, զի առնթեր հին անուանց եւ զնոր անուանմունս եղեալ, ոչ սակաւ լուսաւորութիւն շնորհէ նախնեացն պատմութեան: Պոյ եւ թովմաս ոմն ի Վիղիկիայ, որ ուրոյն զՎիղիկիայ աշխարհէ ոչ սակաւ տեղեկութիւնս շնորհէ:

Սթարութեամբ եւ տգիտութեամբ յետին դարուց մթանայր եւ ուսումն երկրագրութեան, եւ ոչ միայն չստանայր նոր պայծառութիւն, այլ մանաւանդ զոր ունէրն զայն եւս կորուսանէր:

Այս ազնուական ուսումն այնպէս թողեալ էքեալ յԵւրոպացւոց աշխարհին, մթացեալ, խառնակեալ եւ անարգեալ, ի նուիրական ապաստան Արաբացւոց ընթանայր ապաւինել, ուր ընդ այլոց գիտութեանց գտանէր ամուր ապաւինի: Թերեւս զանեզր եւ զանբաւ իրաց բուռն հարկանել թուէր, եթէ զանթիւ մատենագիրս Արաբացւոց, որ այսմ ուսման պարապէին, մի ըստ միջէ ի համար արկանել կամէաք: Օայս ինչ միայն ասացուք թէ Արաբացիք զամենայն հնարս հնարեցին, որովք մարթեր զերկրագրութեան ուսումն յառաջագէմ մատուցանել, եւ այն նոցա մեծաւ օգտիւ յաջողեաց: Չափ երկրի ամենայն չափմանց երկրագրութեան խարխս եւ հաստատութիւն է. սակաւ ինչ օգուտ իցէ գիտել զաստիճանս երկայնութեան եւ զայնութեան յորում կան քաղաքք եւ նահանգք, եթէ չիցէ ծանօթ թէ որչափ ինչ անջրպետութիւնն իցէ, զոր մի մի իւրաքանչիւր յաստիճանաց անտի բովանդակիցէ. արդ Արաբացիք զչափ երկրի այնպէս ճշգրիտ եւ հաւաստեաւ առնուին, որպէս ի մէջ կարի իսկ տեղեկագոյն Յունաց չէր լեալ: Պէտք

եւ յօրինուած երկրագրական քարտիսաց՝ զորս Յոյնք եւ Հռոմայեցիք այնպէս խնամով ի կիր արկանէին, զայնու ժամանակաւ չէին ծանօթ Եւրոպացւոյ. Արաբացիք զայնպիսի պիտանի զիւտ նորոգէին եւ առնէին ամենեցուն յայտնի եւ երեւելի եւ զնոսին ազգի ազգի օրինակօք ի յառաջագիմութիւն երկրագրութեան ի կիր արկանէին: Պերճացաւ իմն երկրագրութիւն մեծապայծառ մեծութեամբն, յորում երեւեցոյց զնա Եղգրիսոի արաբացի: Չերեւեցաւ երբեք գունդ ազնուագոյն եւ պատուականագոյն քան զայն՝ զոր նա հրամանաւ Ռուգերոսի Բ. արքայի Սիկիլիայ յօրինեաց ի ձոյլ արծաթոյ, որոյ կշիռ առաւել քան զչորեքհարեւր լիար էր: Մինչ չգոյր դք ոչ Յոյն եւ ոչ Հռոմայեցի որ ի տախտակս կամ ի կտաւս յօրինել իշխէր, սա այնպէս վստահ յիւր ճարտարութիւնն էր, զի ոչ զանգիտեաց զայն ի նիւթ այնպէս մեծագին քանդակել:

Ի չորեքտասաներորդ դարու երկրագրութեան ուսումնն արծարծել սկիզբն առնէր ճանապարհորդութեամբք յԵրկիրն սուրբ, ի Պարսս, յԱփրիկէ եւ ի հիւսիսասկողմն, որով բազում երկիրք յայտնէին եւ յովով քաղաքք եւ գաւառք լինէին ծանօթ: Բայց ի հնգետասաներորդումն իբրեւ յոյն եւ զատին բարբառք եւ ուսողութեան ուսումն, աստեղագիտութիւն եւ նախնեաց իրաց ուսումն պայծառանային, երկրագրութիւն եւս յիւր առաջին պայծառութիւն հասանէր, եւ զարմանալի յայտնութեամբք նորոց աշխարհաց արեւելից եւ արեւմտից մարթայր նորոգ եւ լուսաւորագոյն պայծառութիւն ստանալ: Սովորական եւ հասարակաց իմն լեալ էին երկրագրական տեղեկութիւնք, եւ ընդերկան իմն էր սովորութիւնն քարտիսաց վասն առաւել պայծառագոյն եւ յայտնագոյն զուսումնն զայն առնելոյ:

Բայց այնչափ աշխարհագրութիւնք, այնքան նկարագիրք, այնչափ քարտեսք պէսպէս կողմանց

ցամաքի եւ ծովու առնել առնէին հասարակաց եւ գիւրընկալ զուսումն եւ զտեղեկութիւն երկրագրութեան, սակայն դեռ եւս յանհարթութեան եւ ի բրտութեան շաղկալ կայր ուսումնն, եւ չէր ուրուք տակաւին մարթացեալ ի յետին յառաջագիմութիւն զայն հասուցանել: Յարեւմտեան ծագաց Եւրոպայ, ի Ղուսիտանացւոց աշխարհէ, ի փոքրիկ եւ յաննշան երկրէ երկրագրութիւն անդր նոր լուսաւորութիւնք յաւելեալ յաճախէին, որովք ուսումնս այս ճշմարիտ շահ եւ նշանաւոր յառաջագիմութիւն ընդունէր: Ընմահ կենդանի կայցէ մնայցէ ի պարծանո նաւագնացութեան եւ երկրագրութեան անուն մանկանն Հենրիկեայ զուսիտանացւոյ, մեծանձնն եւ իմաստուն խնամածուի նաւագնացութեան եւ արուեստից եւ գիտութեանց որ նմին պատշաճեն: Սա լինէր իշխան եւ հայր ջրագրական քարտիսաց, վարդապետ նաւագնաց երկրագրութեան, եւ առաջին է որ յարդի ժամանակս ճշմարիտ յառաջագիմութիւն յուսումն երկրագրութեան նպաստ լինէր: Մինչդեռ սէր նաւագնացութեան եւ ուսողութեան խելամուտութիւն զմեծաշուք գնացս երկրագրութեան ուսման յառաջ մատուցանէին, ուսումն գրոց նախնեաց, մանաւանդ Զունաց, ոչ սակաւ շահ յաւելոյր: Օ՛հ սէր հնոյ ժամանակին եւ կանխութեան իրաց նախնեաց տայր ընթեռնուլ զՊղինիոս, զՊոմպոնիոս Մեղա եւ զՍտրաբոն, եւ հանել ի նոցունց տեղեկութիւնս հին գրից գաւառացն եւ քաղաքաց, եւ զճգրիտ կերպարանս երկրագրական չափմանց յօրինել: Սարթ է ասել թէ այս եղեւ սկիզբն հնոյ երկրագրութեան, որ այնպէս շքով եւ մեծաւ շահու զբազում երկրագիրս եւ զհմուտս նախնեաց իրաց պատաղեցոյց, որ եւ հանապազ առատ նիւթ օգտակար եւ հետաքրքիր տեղեկութեանց շնորհել մարթի: Բայց աւելագոյն օգուտ ի յառաջագիմութիւն երկրագրութեան մատուցանէր ուսումն

երկրագորութեան Պաղոմեայ, զորով ի նմին դարու մեծաւ խնամով եւ հոգաբարձութեամբ զային:

Նուսկ յետոյ երկրագորութիւն այնր դարու ի մեծամեծ հեռագնաց ճանապարհորդութիւնս յօթարեցուցանէր, եւ տեսանէին մեծաւ ցնծալից ուրախութեամբ, զի նոր նոր աշխարհք եւ կղզիք յանդիման երեւէին: Արեւմուտք եւ արեւելք, աշխարհն Ամերիկեցւոց, եզերք Ափրիկեայ եւ Ասիայ, նոր նահանգք, նորագիւտ թագաւորութիւնք, կղզիք նորոգք եւ նոր ցամաքք պատահէին առաջի յանդուզն նաւազնացութեան եւ հմուտ եւ տեղեակ երկրագորութեան: Ո՛րչափ ոչ ընդարձակեցան ծով եւ ցամաք ի սակաւ ամս: Վրանիօն ոչ աճեցին եւ մեծացան տիեզերք: Ի՞նչ նախնիք տեղեկութիւն ինչ զեզերաց Ափրիկեայ եւ անցիցն զլիւոյ Բարւոյ յուսոյ ունէին, ընդ այն չիք յերկուանալ, որպէս Երոդոտոս, Ստրաբոն եւ Պլինիոս ակնարկեն. բայց այն տեղեկութիւնք այնչափ աղօտ եւ մթին էին, զի եւ ինքն իսկ Ստրաբոն եւ այլ երկրագիրք մեծարոյք ի նոսին երկեւան երկմտութեան մուծանեն: Այնպէս ասի թէ եւ զնորոյ աշխարհէն Եւրոպացիք յառաջագոյն իսկ քան զՊողոմբոս նշմարանս ինչ ունէին: Օչտղանտիդն Պղատոնի, զարեւմտեան երկիրս հանդիպեալս վաճառականաց Կարքեդոնացւոց, Փրիսոնաց, Դաւնաց, եւ զկղզիս ընդ ժամանակս ժամանակս երեւեալս նաւարկելոյ ընդ հեռաւոր ծովս, բազումք զԱմերիկէ կամ զԱնդիդեան կղզիս համարին. բայց զի՛նչ օգուտ կամ որ շահ յայնպիսի անյայտ եւ վտարանդի տեղեկութեանց, եւ ի մթին եւ յանօգուտ կարծեաց էր: Յետ այնչափ պնդութեան եւ աշխատութեան մուրացածոյ տեղեկութեանց տակաւին ամենայն ինչ ի մառախոյի եւ ի միգի շողեալ պատեալ կայր, բնաւն յաղջամղջին եւ ի խոր մթութեան էր: Պ՛ամա եւ Պողոմբոս են՝ որ առ մեզ աշխարհաց եւ ծովուց արեւելից եւ արեւմտից դոգ

Հաստիչ եւ յօրինիչ եղեն. վասն մեր չէր լեալ աշխարհն Ամերիկեցւոց, չգոյին արեւմտական եւ հարաւական ծովք, մինչեւ ի ձեռն նոցա յանդիման կացուցան մեզ: Յամի 1492 իբրեւ Կոլումբոս զՀնդիկս խնդրէր, յանկարծ Ամերիկէ ի վեր երեւէր, եւ յամին 1497 բանայր Գամա զղրունս արեւելեան Հնդկաց, որ յայնչափ դարուց հետէ անմատոյց խրամովք փութորկալից ծովուց ազխեալ փակեալ կային: Սիայն ի կատարած կոյս Հնդետասաներորդ դարու առաջի մեր սահմանք երկրի ընդարձակէին, որ ցայնժամ պընդեալ եւ անձկացեալ կային. եւ յառաջ մատուցեալ մինչեւ ցերկուս ծագս մտից եւ ելից արեւու սկիզբն արարաք վայելել ի բովանդակ մեծանիստն տարածութեան մերոյ գնդի: Հուսաք եւ տեղեակք քաղաքային իրաց վիճիցին թերեւս, թէ զինչ շահ վաճառականութեան եւ տեսչութեան Եւրոպայ յայնպիսի մեծապընչ յայտնութեանց եղեւ: Ապաքէն գիտութիւնք մեծապէս շահեցան, բայց առաւել քան զընաւան երկրագորութեան ուսումն օգտեցաւ: Ի սակաւ ամս բազմագոյն աշխարհս եւ յոգնագոյն ծովս ընդ իւրով իշխանութեամբ նուաճէր, որչափ յառաջագոյն յայնչափ դարս չէր վճարեալ: Իւրաքանչիւր ամ նորոգ յայտնութեամբք աշխարհաց նշանաւոր լինէր, զօր ամենայն նոր նոր տեղեկութիւնք յաւելուին զաշխարհացն յայտնելոց, գունդ ցամաքի եւ ջրոյ աճեաց մեւս եւս կէս գնդիւ, եւ անդորր դաւառք ցայնժամ թափուրք եւ ամայիք ի բնակչաց սկսան ի վեշտառաներորդ դարու ի տախտակս երկրագորականս չէն եւ մարդաշատ երեւել: Թողեալ զսլլ գիւցազն նաւագնացս, զմին եւեթ յիշատակեսցուք, զանուանի ճանապարհորդն զՓերդինանդոս Մագելան, որոյ քաջութեան ոգւով սրտապնդեալ, յամին 1519 շուրջ զգնդիւ երկրի ծագէ ի ծագ նաւարկէր, եւ անցեալ զհասարակածաւ, սահեալ վազեալ զամբաւ ծովուք, որ ցայն-

Ժամ անծանօթ կային, զխաղաղական ծով ընդ Ատլանտիկոս ծովու մի առնէր, որ մեծածիգ աշխարհօք անջատեալ կարծէին. եւ յիւր անուն կից կռչէր զկիրճն, որ ղերկոսինն ի մի խառնէ: Արգեաց ընթացաւ ընդ յորձանական ծովս արեւմտեայս, եւ ինքն սպանեալ ի Մատան կղզւոյ, մին ի նաւուց նորա, որ Յաղթութիւնն յորջորջեցաւ, ի հինէ եւ ի յորձանաց պրծեալ ապրէր, գեր ի վերոյ անցեալ ըստ գլուխ Բարւոյ յուսոյ, յետուստ ուրեմն ողջամբ ի Սիւիդիա հասանէր, յետ արդեամբք եւ հաստատութեամբ քննելոյ, թէ զինչ եւ որպիսի իցէ մեծանիստն եւ հրաշակերտ շինուած գնդիս այսուրիկ, եւ բնակութիւն ամենայն որդւոց մարդկան: Բայց զխորդ մարթ իցէ մեզ ի սակաւ ճառս ամփոփել զանչափ անուանս երկրագորաց որ տարաշխարհս հատին. զանց արասցուք եւ զնոքօք որ Ժտեցին ընդ հիւսիսակողմն, յաշխարհն սառնապատ առագաստ ձգեալ նաւարկել: Վաւիս, Հուդսոն, Բափփին անջինջ գրոշմեալ թողին զանուանս իւրեանց ի կողմանսն յայնոսիկ, եւ այլ եւս անուանի նաւորդք, մանաւանդ Անգղիացիք եւ Հոլանդացիք, յայտ արարին թէ որչափ նորոգ դաշտք եւ ծածուկ վայրք բնակութեանց թագուցեալ կայցեն ի բեւեռական դաւառսն, որ ամուլն եւ անգիւտ եւ անմատոյց կարծէին: Բայց մատիցուք յառաջ եւ ի վեշտասաներորդ դար:

Փոյթ եւ հոգաբարձութիւն ուսմանց, նախնեաց իրաց սէր եւ նորոգ տեղեկութիւնք որ օր ըստ օրէ յաճախէին, ետուն ի պէսպէս բարունակս ղերկրագրութեան ուսումն բաժանել: Նուիրականն, նախնեաց եւ արդի երկրագրութիւն, երկրագրութիւն համօրէն եւ երկրագրութիւն մասնաւոր, երկրագրութիւն աստեղագիտութեան, փիւսկեան, պատմական այլովքն հանդերձ, յայնմ ժամանակի ի բազում նշանաւոր մատենագրաց ճառեալ եւ պայծառացեալ լինէին: Հայնժամ բազում երկրագիրք

եւ աշխարհագիրք պայծառանային: Պէրարդոս Մերկատոր, որ զհինն եւ զնոր երկրագրութիւն լուսաւորագոյն յօրինեաց, զգործս Պտղոմեայ ի պայծառութիւն ած: Աբրահամ Որտեղիոս, որ եղեւ ճմարտիւ Ատղաս, եւ ի վերայ բազմատեղեակ ուսոցն զնախնեացն եւ զարգի աշխարհս, զնուիրականն եւ զարտաքին երկրագրութիւն բարձեալ կրէր: Թուի թէ յայնմ ժամանակի Բեղգիացիք իշխէին իմն յուսման երկրագրութեան: Բղոյ, այր նախանձու երկրագրութեան վառեալ, խորաքնին աստեղագէտ, որոյ ատղասն հոյակապ յոյժ եւ ընդարձակ եւ անչափ մեծատուն եղեւ, ոչ միայն զայլոց տեղեկութիւնսն ժողովեաց եւ կարգեաց, այլ եւ զիւրսն եւս յաւել, զամենայն ճշգրտեաց եւ յարգարեաց, եւ եգիպտոսն նոր նոր գործիս եւ կազմածս, եւ շեթողինչ զոր ոչ արար ի յառաջագէմ մատուցանել զերկրագրութիւն զորմէ խանդակաթն էր: Բազմապատիկ յառաջագէմ խաղաց երկրագրութեան ուսումն առ Ղուդովիկոսիւ Դթերորդիւ, յորժամ վարատականք արձակէին, եւ աստեղագիտութիւն եւ ուսողութիւն եւ ամենայն իսկ ուսումն ծաղկեալ պայծառագոյն լինէր: Անմահ յիշատակաց արժանի եւ առանց պատմելոյ են գործք եւ վաստակք եւ արժանիք Դրղիդայ յերկրագրութեան: Արդարեւ երկրագրութիւն զիւր ստոյգ յառաջագիմութիւն եւթնեւտասներորդ դարու պարտական է. յայնժամ սահմանեցաւ եւ ձեւ երկրի թէ զնդակերպ է ճնշեալ ի բեւեռաց կողմանս, բազում աշխարհաց սահմանք եւ չափք ճշգրտեցան, եւ խստութիւն իմն եւ հաւաստիք ի բովանդակ ուսումն երկրագրութեան մուծան, յայնժամ եւ մեծատարած անդորր եւ խժական կողմանք հիւսիսոյ ի Ռուսաց քննեցան եւ եղեն ծանօթ, յայնժամ յաճախեցին եւ ճանապարհորդութիւնք եւ նաւագնացութիւն, ուր Վուկայն նաւագնացութեան զննութիւնք ոչ ինչ ընդհատ ի

Մագեղոնեայն նշանաւոր եւ շահաւէտ եղեն երկրագրութեան, եւ ինքն անուանի եւ հռչակաւոր լինէր: Օպատիւ եւ զպարծանս Գրղիղայ ստացաւ եւ Անուիլ: Յետ այնորիկ մինչեւ ցմեր ժամանակս բազում եղեն երկրագիրք եւ գրեթէ ամենեցուն մեծաց եւ փոքունց հասարակաց իմն եւ ընդերսկան է ուսումնս այս: Ամենայն երկրագրաց պսակ համարիցի Բաղրի երկրագիր հռչակաւոր ի մերում ժամանակի աստ, զոր բովանդակ աշխարհն Եւրոպացոց առաջնորդ ի գիտութեանս յայսմիկ համարի: Օժամանակիս առաւելութիւն յերկրագրութեան ուսման յայտ առնիցեն նորին իսկ բանք, որ զմեզ, վասն այնչափ փութոյ եւ գիտից եւ յառաջագիտութեանց, որ լինին ի ժամանակի աստ յայսմիկ յուսման երկրագրութեան, երանելիս կոչէ:

Սակաւ այնք են ի գիտութեանց, որոց երկրագրութիւն չիցէ կամ ոպառսպուռ կարեւոր, եւ կամ չիցէ ի լուսաւորութիւն: Ո՞ կարիցէ տեղեակ լինել պատմութեան առանց սորին օգնականութեան, զի զոր օրինակ ոչ պատահեն դէպք առանց տեղեաց եւ վայրաց, նոյնպէս եւ ոչ գիպացն կարիցէ դք հմուտ լինել, առանց զվայրսն ճանաչելոյ. եւ զոր օրինակ յիւրաքանչիւր անցս պարտ է գիտել, թէ ո՞ էր որ գործեաց, նոյնգունակ արժան է գիտել, թէ ո՞ւր գործեցան: Եթէ չիցես տեղեակ թէ ո՞ւր իցեն Թերմոպիլիք ի զուր ընթեռնուցու զՄարաթոնեան կռիւն Ղակեդեմոնացոց. թէ չիցեն Արբելք ծանօթ, Կուրտիոս ի մթան երեւեացի. եւ ոչ զԱկտիական յաղթութենէ լինէիր վստահ, եթէ չէիր խելամուտ հրուանդանին Ակտիայ. կամ զԽաբ մարթ էր ումք գիտել թէ ո՞ւր սպանաւ Ատտիղաս յԱլեքտիոսէ, եթէ չէր գիտակ Կատաղինեան դաշտաց: Ոչ ուղիղ ասիցի, թէպէտ եւ ասի իսկ առ հասարակ, թէ երկրագրութեան նորն պատուական է, հինն չարժէ ինչ: Օ՛ի այն պատուականութիւն

ըստ իւրաքանչիւր կարեւորութեան է, հինն՝ որ արդի զօրավարի չէ յօգուտ, նա միասակար իսկ է, այնմ՝ որ նախնեաց իրաց տեղեակ լինել կամիցի, կարեւոր է յոյժ :

Որչափ կարեւոր չիցէ երկրագրութիւն՝ բնական պատմութեան. զայս յայտնաբարբառ քարոզիցեն զիւտք նոր նոր ազգաց եւ կերպարանաց երեցունց թագաւորութեանց եւս բնական պատմութեան, եւ յայտնութիւնք ծածուկ ինչ բնութեանց անասնոց եւ տնկոց, եւ փոփոխմունք կամ ուղղութիւնք ի կարգս եւ ի բովանդակածս (système), որ ի յայտնելոյ նոր նոր կողմանց եւ աշխարհաց գործեցան եւ գործիցին: Օչոյն մարթ է ասել եւ զբժշկական ճարտարութենէ, զնաւագնացութենէ, զմշակութենէ, այլովքն հանդերձ, յորոց ի պայծառութիւն եւ ի յառաջադիմութիւն կարի իսկ կարեւոր է ուսումնս այս: Իսկ վասն վաճառականութեան եւ զինուորութեան արուեստի չէ իսկ հարկ ասել, թէ կարեւոր իցէ երկրագրութիւն, զի առաջինն ոչ միայն պահանջէ զայս ուսումն, այլ եւ մին իսկ ի կարեւորագոյն մասանց վաճառականութեան է: Իսկ ի զինուորութեան ամենայն ինչ զսմանէ կախեալ կայ. արշաւել, ասպատակ դնել, բանակ հարկանել, զճակատ յարդարել, պաշարել, դարան գործել կամ ի դարանէ զերծանել յաջողութեամբ, զիւրաքանչիւր կողմանց եւ զվայրաց, զկրճից անգամ եւ զգետոց եւ զբլրոց եւ զաւանաց ճշգրիտ տեղեկութիւն պահանջեն:

Իայց ոչ սակաւ ինչ է եւ օգուտ սորա քան զկարեւորութիւն: Որչափ ինչ կրթութիւն եւ տեղեկութիւն ուսանիցի դք ի շրջելոյ ընդ աշխարհս եւ ի տեսանելոյ զազգս, այնմ ամենայնի յերկրագրութենէ լինիցի տեղեակ. եւ եթէ ոչ այնչափ կատարեալ, վասն ոչ արդեամբք ականատեսս եւ զննիչ լինելոյ իրացն, սակայն օգտիւ առաւելագոյն, զի

Եւ ի վտանգաց՝ զոր այնչափ տարաշխարհս հատա-
նելով մարթ էր կրել, զերծ մնայցէ, եւ ի բարոյից
թիւրոց այնչափ ազգաց չզեղծանիցի, որպէս սովոր
իսկ է լինել բազում անգամ: Բայց կարեւոր օգուտ
երկրագրութեան այն է, զի բանայ մարդոյ ասպա-
րէզ անդորր եւ լայնատարր խորհելոյ, եւ զմիտս
յազնուականութիւն ամբառնայ: Յորժամ երկրա-
գրութիւն յանդիման ածեալ ցուցանիցէ զբովան-
դակ գունդ երկրի, զցամաք մեծանիստ եւ զծով
լայնատարած, զպէսպէս աշխարհս եւ զթագաւորու-
թիւնս, զայնչափ անչափ թիւ համարոյ քաղաքաց
եւ աւանաց, զհոծ բազմութիւն մարդկան, զբարս,
զսովորութիւնս եւ զարարս նոցա, զյածել մարդ-
կան ընդ ծով եւ ընդ ցամաք, զտուրեւառիկ փո-
փոխմունս, յորժամ տացէ նկատել եւ զիւրաքան-
չիւր ուրուք վայր բնակութեան, զի իբրեւ զցատե-
ղի մի է առ այնչափ երկրին համեմատութեամբ,
եւ պատմիցէ զմեծամեծ զարմանալեաց բնութեան
եւ զիրաց չքնաղից, յայտ է թէ ընդարձակէ իմն
եւ անդորրացունէ զմիտս յիմանալ եւ ի միտ
առնուլ թէ որչափ կարգօք եւ օրինօք, որպիսի
հնարագիտութեամբք, քանի անբաւ ջանիւք վարին
մարդիկ, եւ տացէ այնուիկ փոխանակ չնչենոց եւ
դուզնաքէից, զմեծամեծ իրաց խորհել, եւ լինել
մեծանձն եւ գործօն: Աոյն այս ոգի գործօն է որ
ի մէջ հին ազգաց զեգիպտացիս, զփիւնիկեցիս,
զՅոյնս եւ զՀռոմայեցիս արար անուանի իմաստու-
թեամբ եւ աշխարհակալութեամբ: Աոյն ոգի էր
որ թելադրեաց աշխարհակալաց անուանեաց զարս
նշանաւորս հմուտս երկրագիր ճարտարութեան ընդ
իւրեանս շրջեցուցանել, որպէս Սեսոստրիսն, Աղե-
քսանդրոս եւ հապոդէոն:

Եթէ յօգտակարութիւն անդր եւ զհեշտակա-
նութիւն այսր ուսման յաւելուցումք, ոչ սակաւ
առաւելուցու սորին պատուականութիւն: Այս ինչ

եւեթ շատ լիցի ասել թէ բաց ի պատմութենէ չիք ուսումն որ այնպէս զուարճացունիցէ որպէս երկրագրութիւն: Օ՛ր ուրախութիւն ոչ զգայցէ դք յորժամ վաղվաղակի յական թօթափել ընդ աշխարհս այլալեզուս օտարածինս ի միմեանց եկեալ զանձն տեսանիցէ: Որ բնակիչն էր ափանց Պրոպոնտիս ծովու, միով վաղիւք ընդ Հեղեսպոնտոս անցեալ շրջիցի ընդ Ասիական աշխարհն, անցեալ զՀայովք, զՄարաց աշխարհաւ, հասանիցէ ցեղը Ովկիանոս ծովուն, եւ անտի զՀնդկաց եւ զՊարսից ծոցովք: Անապատք Արաբացոց եւ Ղիբէացոց մերկանայցին առաջի նորա: Ամ յորժամ առանց նաւազնաց լինելոյ զԱտղանտիկոս ծով հատեալ հասանիցէ ի նոր աշխարհ. հազիւ զարմացեալ ընդ յորձանս գետոյն Ամազոնաց մինչ դեռ ընդ սահանս անդնդապտոյտս նայիցի, անդէն վաղվաղակի տեսանիցէ զանձն ի սառնասառոյց եւ ի ձիւնախաղաղ կողմն հարաւոյ փոխեալ, սրտաբախ սրտաթունդ լեալ անցանիցէ ընդ Մագեղանեան ճանապարհն եւ զերկերիւր ժամուց գնաց տեղի, ընդ վէմս, ընդ շրջանս յորձանախորս, ընդ խութս եւ ընդ ծանծաղս, ի միում վայրկեան ժամանակի հասանիցէ: Այլ ընդ տեսիլս զարմանալեաց բնութեան այսպէս հիանայցէ, զոր զարմանս ոչ զարմանայցէ ընդ ձեռակերտս ճարտարութեան մարդկան: Օչքնաղ չքնաղ հրաշակերտս արուեստից ի տեսիլ ածեալ ցուցանիցէ նմա հնարագէտ աշխարհն Եւրոպացոց: Վաղաքք շէնք, զարդարեալք շինուածովք, դպրոցք եւ դիւանք հոյակապք ազգիազգի ուսմանց, ժողովք նորանշան գործուածոց եւ արուեստից եւ բնութեան, դիւտք չքնաղք եւ արուեստանոցք ճարտարութեանց անհամարք բազմութեամբ, ձեռագէտ մարդիկ անդադարք ի գործ վաստակոց ամենայն ուրեք պատահիցեն նմա, եւ այն ոչ միակերպ այլ կարի իսկ այլազունակ եւ նորակերտ նորանշան յիւրաքանչիւր քաղաքս:

Օղորդինոն, զՊարիս, զՎիեննա, զՀռոմ, զՊերողին, զՊետրոպոլիս եւ զայլ եւս մայր քաղաքս անուանի թագաւորութեանց իբրեւ զմի մի աշխարհս լցեալս անբաւ մեծութեամբք եւ սքանչելեօք համարիցի:

Աւասիկ յանգ հանաք զճառս համօրէն գեղեցիկ ուսմանց, այժմ կայ մնայ մեզ ի դաշտանդր գիտութեանց միջամուխ լինել. բայց նախ տեսցուք թէ որ յօժարութիւն իցէ արդի ժամանակաց ընդ գեղեցիկ ուսմունս: Զէ մարթ հաւանել ընդ ոմանց տրտունջ թէ այնչափ օճան շնորհիցի ի սմին դարու մարթեմատիկական եւ փիւսկեան գիտութեանց, վնասուք գեղեցիկ ուսմանց: Եւ ոչ զմտաւ ածել մարթ է թէ ի վերայ աւերակաց սոցին կանգնել դահ գիտութեանց կամք իցեն. եւ ոչ մարթ է զայն բիծ գնել ի վերայ փիսիկական ուսման եւ ուսողութեան, թէ բռնաւորական ամբարտաւանութեամբ յընկերահաշտութեան անդ ուսմանց յատուկ իշխել կամիցին: Բովանդակ Եւրոպա ոչ սակաւ ակորժ հաճութեամբ յառեալ հայի ընդ վիպասանս, ընդ պատմագիրս, ընդ ճարտարախօսս եւ ընդ այլ ճարտարս, որ հանապազ յառաւելագոյն պայծառութիւն գեղեցիկ ուսմանց նպաստ լինիցին, քան ընդ ուսօղս եւ ընդ փիւսկեանս անուանիս, որ ի խորագոյն հաշիւս եւ ի գաղտնի զննութիւնս ընկղմեալ մխիցին: Թաւրեւս աւելագոյն եւ յիրաւի քանքատել զանցեալ եւ զմօտաւոր դարուց ճշգագոյն գիտութիւնք կարիցեն, յորժամ զգուարթական եւ զմեծաբարբառն դոփիւն եւ զկայթիւն որ գեղեցկութեան խօսից շնորհիցին, կռեալ համեմատեսցեն ընդ խուլ եւ ընդ համր հաճութեանց որ խորութեան զննութեանցն նոցա մատուցանին: Ապա ի զուր է քանքատելն եւ կոչել արհամարհոտ գեղեցիկ ուսմանց զժամանակս մեր վասն տարապայման զգիտութիւնս սիրելոյ:

Փիղիսոփայական ոգի այսր դարու, արդարեւ անխտիր, նա մանաւանդ տաղտկութեամբ հայի ընդ

ցուրտ ոք եւ ընդ անհամ վիպագործ, ընդ սնոտի շաղակրատ եւ ընդ դաստիարակ ոք սնապարծ բայց ինքն գլխովին է առաջին ի մատուցանել զգափնին եւ պսակել զճշմարիտ պէտս, եւ զմատենագիրս բան-իբունս, եւ կամաւ պատաղի ի յօրինել անմահ անգրիս մեծաջան եւ մեծաշահ հմուտ ճարտարաց նախնեաց իրաց, որ իւրեանց պայծառացուցիչ խուզիւք զպատմութիւն եւ զամենայն գիտութիւնս մեծացուցանել գիտիցեն: Սուսայքն ինունք, որպէս զնոցանէ նախնիքն բազմատեղեակք կցկցեն, ամենեքին քորք են, որոց ի միասին մշակեալ զհեշտական բարձունս հովասուն Պառնասայ, ի կատարեալ միաբանութեան ընդ միմեանս կեան, եւ բնաւքն ի մտերմագոյն հաւասարութեան վայելեն զհասարակացն օձան, որ պատուականագոյն բաժին օժտից նոցա է: Աւ որպէս ոմանք ի գիտնոց միտ եդին, ոչ ի Յոյնս, ոչ ի Հռոմայեցիս եւ ոչ յայլում իմիք ազգի երբեք հերձուած ի մէջ գիտութեանց եւ գեղեցիկ դպրութեանց եմուտ, եւ թէ՛ առանց լուծանելոյ լինելոց են կապանքն, որ զնոսա միշտ միացեալս համամիտս ունիցին:

Բայց յիրաւի եւ յարժանի մարթ է քանքատել ընդ կարի իմն խնամութիւն եւ ընդ անչափն վարել երկոցունց կողմանց գրադիտութեան ընդ միմեանս, գիտութեանց ասեմ եւ գեղեցիկ ուսմանց: Սի զոր օրինակ ի նիւթս գիտութեանց զգարդս գեղեցիկ ուսմանց առաւելութեամբ յաճախել, մարթի մնաս ճշդութեանն եւ արդարագոյն խստութեան գիտութեանց առնել, նոյնպէս մնաս մեծ է վայելելութեան գեղեցիկ ուսմանց առնուլ դնել յայտարարութիւնս երկրաշափականս, եւ բարբառս ուսմանց. եւ ի գովեստս, յարձակ ճառս եւ ի վիպասանութիւն իսկ անգր անցուցանել բազում բանս, որ ուսողութեան, փիւսկեան եւ քիմիական ուսման եւ այլոց եւս գիտութեանց սեպհական իցեն:

Մ Ե Ս Ն Ե Ր Կ Ր Ո Ր Դ

ԳՒՏ ՈՒԹՒՒՆՆԵՐ

ՔԱՆՈՒՆ՝ սքանչելի եւ ազնուական եւ էր տեսիլ նշաւակին զոր գեղեցիկ ուսմունք յանդիման կացուցին մեզ, որչափ կարեւոր եւ շահաւէտ եւ էին փոփոխմունքն եւ յառաջագիմութիւն զորս ի նոսայն նշմարեցաք, չէր եւ ոչ մին յայնց բաւական ի պնդել զմիտս, եւ հասունս եւ մտաւարժս զողիս կացուցանել ի հայց եւ ի խնդիր ճշմարտութեան: Օ՛հ եւ ոչ մին ի գեղեցիկ ուսմանց ի խելամոռութեանց անտի յայնցանէ է, որոց սպասաւորութիւն, նա հրաւիրանք իմն են ճարակ հանճարոյ եւ մտացն յազուրդ շնորհել: Գեղեցիկ ուսմունք ասպարէզ են ուր պարտ եւ պատշաճ է ի հրահանգս անցանել եւ թեքել, եթէ ի կէտ անդր՝ որ գիտութեանցն հաստատութիւն է, դէպուղիղ ընթանալ կամք ուրուք իցեն: Գեղեցիկ դպրութիւնք թէպէտ եւ ազատք են, սակայն արբանեակք են եւ բարեկիրք մեծափառն գիտութեանց, եւ նոցա իբրեւ հրամանատուաց ի սպասու հնազանդութեան կան: Վպիր եւ վիպասան, ճարտարախօս եւ պատմագիր թող կորզիցեն յարգանս եւ գովութիւնս եւ կայթիւնս իւրեանց զուարթն հեշտականութեամբ, պարտին խոստովան լինել թէ՛ եթէ սկիզբն իւրեանց ոչ, սակայն կարգ եւ յօրինումն եւ բովանդակութիւն՝ քաջ ի գիտութեանց հաստատութենէ կազմեալ յարդարեալ եւ կայ: Ա՛րբ մարթացան գեղեցիկ ուսմունք զմեծաշուք յորջորջումն ուսման ժառանգել, բայց յորժամ սկիզբն առին խելամոռութիւնք գիտութեանց ի ծննդական ծոցոյ բնութեան մեղմով եւ ոտնխթի գալ եւ երեւել:

Այլ ոչ միայն կարգ եւ յօրինուած նոցա, այլ եւ բովանդակ նիւթ մեծութեանցն նոցա յան-

բաւ շտեմարանաց եւ ի գանձուց մթերածոյից գիտութեանց է: Ա իպասանութիւն, ճարտարախօսութիւն, այլովքն հանդերձ, ուստի՞ իւրեանց յօրինուածոյն ատաղձս ի պատրաստութիւն եւ ի կազմած ժողովիցեն, եթէ ոչ ի գիտութիւնս միջամուխ լինիցին, ի նոցին խորհրդոց խրատս թելադրութեանց ընդունիցին, եւ գոգ ի նոցա ծոց զանձինս պարարիցեն: Պատմութիւն, անյազն եւ ամենակուլ, զխորդ կարօղ իցէ սին եւ ունայն եւ ոյժ պատահարօք յազենալ եւ մեծատուն երեւել, եթէ ոչ յանդորն համատարած ովկիանոս խելամտութեանց սահեալ ասպատակիցէ, եւ յանզբաւ մթերիցն ինչ անձին գողանայցէ: Արդարեւ չեն ճարտար եւ խորագէտ գեղեցիկ ուսմունք, եթէ չգիտիցեն ստէպանգիւն հատանել եւ զերծանել ինչ ի գիտութեանց, որոց պակասէ ինչ ոչ:

Եթէ գիտութիւնք, իւրաքանչիւր յիւրում միահեծան իշխանութեան, այնպէս զմիմեանց կախին եւ զմիմեամբք գիրկընդխառն են, մանաւանդ թէ կարօտ իսկ իրերօք են, որչափ եւս առաւել զայն զգեղեցիկ ուսմանց ասել արժան իցէ, թէ առանձին իմն աղերս եւ նայեցած է նոցա ի գիտութիւնս անդր: Յայտնի իսկ է թէ փիղիսոփայութիւն դայեակ եւ սնուցիչ է զուարճալից ուսմանց, որոց բովանդակ իսկ ջամբ ի նմանէ է: Բնդ ուսողութիւն, ընդ հատուն եւ ընդ ճշգրիտ, չէ մարթհայել, առանց զսկիզբն ամենայն ճշգրութեան եւ սաստկութեան գեղեցիկ ուսմանց ի նմին նշմարելոյ, իսկ փիւսկեան գիտութիւն եւ բնական պատմութիւն զինչ ալ ինչ իցեն եթէ ոչ պահեստք նոցա. եւ իրաւանց, օրինաց, բարոյից ուսմունք զինչ, բայց հաստատութիւն եւ նեցուկ, նա՛ լեզու եւ ոտն իսկ գեղեցիկ ուսմանց, առանց որոց ոչ խօսել եւ ոչ գնալ հնար իցէ ոգւոց գեղեցկաց: Ապա յիրաւի արժան իցէ մուսայից եւ Ապողոնի, ոչ միայն

զառաջին պարծանան՝ դատերն Արամազդայ շնորհել, այլ եւ նմին իբրեւ տիկնոջ սպաս հարկանել եւ զնորին զերախտաւորն եւ զանմահ ճակատ պսակել :

Բայց խելամուտ լինել գիտութեանցն պատուականութեան եւ մեծարանաց առաւել ի նոցին արդեանց եւ յարբանելութենէ մարթիմբ : Պակեցիկ ուսմունք, թէ շատ, զցնորս եւ զյիշատակս կրթել բաւականք իցեն . զի՞նչ այն ուրեմն իցէ որ զմիտն կանգնիցէ եւ յակաստանի ունիցի : Սոյն այս աւասիկ է սպաս պաշտաման գիտութեանց : Զէ մարթ զփիղիստփայութենէ, զուսողութենէ, զփիսիկական գիտութենէ, զբնական պատմութենէ, զերաւանց, այլովքն հանդերձ, զմտաւ ածել, առանց վաղվաղակի զպնդութենէ խորհրդոյ, զհաստատութենէ պատճառաց, զընտրութենէ տեսլեանց, զճշգրտութենէ ճանաչելոյ, զողջմտութենէ եւ զիրաւացիկ զլաւիմաց մտաց միանգամայն խորհելոյ . զի այս ամենայն պարգեւք եւ ձիր են գիտութեանցն խելամուտութեան, զորոց մէն մի՝ իւրաքանչիւր ի նոցանէ ի նիւթոյն եւ ի կատարածէ՝ յոր ուշն եղեալ իցէ հասանել, մտաց մերոց նպաստ լինիցի : Ապա դաստիարակ են գիտութիւնք մտաց եւ մտրակ հանճարոյ եւ սանձ ուղղութեան ոգւոց խորհելեաց : Ապա եթէ ի կենաց եւ ի քաղաքի իրս ոք միտ եղեալ նայիցի, դարձեալ նոր իմն սպասաւորութիւն, մանաւանդ թէ պաշտպանութիւն եւ ոստիկանութիւն իմն գիտութեանց ի վերայ մարդկան տեսանիցէ : Ամենայն փոփոխմունք եւ աղնուագոյն լինել կերպարանաց առաջնորդութեան, զինուորութեան, վաճառականութեան, հնարագիտութեան, նա եւ բարոյից իսկ եւ սովորութեան ի գիտութեանցն կերպարանաց եւ ի կարգաց առնին : Այս ամենայն գայցէ յայտ ի գիտութեանցն պատմութենէ :

Արդարեւ չիք իսկ այնպէս պայծառագոյն յիշատակ յուշարար բարձրութեան, եւ գրեթէ աս-

տուածեղէն իմն լինելոյ մարդկեղէն մտաց, որպէս նկարագիր եւ պատմութիւն գիտութեանց: Օճոր տեսիլ զուարճութեան ոչ յանդիման կայուցանիցէ այնչափ ազգի ազգի փոփոխմանց ընծայութիւն: Յորժամ յանկարծ տեսանիցեմք յանդիման առաջի աչաց մերոց զմեծանիստն շինուած ամենայն գիտութեանց ի փոքր եւ ի զազիւղիւն հիմանց վերացեալ բարձրացեալ, որ ի սակաւ ժամանակի ածիցեն, այլք հազիւ ծնեալ իցեն եւ անդէն ի մուսացումն անկանիցին եւ ոչ կանգնեցին, բայց յետ բազում դարուց. ի դոյզն եւ ի թեթեւագոյն սկզբանց փութանակի մեծամեծ յայտնութիւնք ի վեր երեւիցին, եւ նմին հակառակ բերրի եւ ազնուական ճշմարտութիւնք երկայնածիգ ժամանակս ամուլ եւ դատարկ կայցեն մնայցեն: Արձեալ յորժամ տեսանիցեմք թէ զիւրդ ազգք ասիականք հարուստ ժամանակս զսերմանս գիտութեանց ունէին, իսկ պտուղս սակաւ յոյժ բերէին. այլ Յոյնք նոցին հակառակ՝ դրդեալք յընդվայրախոյզ մտաց, ընթանան յազգս օտարածինս եւ այլալեզուս զի նոցա խելամտութեանցն հանդամանաց հասու գտանիցին, եւ հազիւ վարկպարազի իմն տեղեկութիւնս առեալ, անդէն իւրեանց մտացն ջանիւք եւ առանձինն գիտաւորութեամբ խելամտութիւնս կատարեալս յօրինէին եւ վարդապետք համաշխարհի լինէին, մինչ գրեթէ համօրէն երկիր արտաքոյ Յունաց աշխարհին, անհանձար, մտակորոյս, ի դատարկութիւն հատեալ, ոչ ինչ զայնպիսի գիտութիւնս յառաջ մատուցանելոյ կամ նոցին զգուշանալոյ խնամ ունէր: Կամ թէ զիւրդ ի խորոց անախ Ասիացւոց աշխարհին, ի միջոյ անագորոնութեան եւ խակութեան յառնէ ազգ մի խուժ եւ բարբարոս, որ միւսանդամ տայ խելամտութեանցն Յունաց ծնանել եւ ի լոյս դալ, զնոսին յառաջ մատուցանէ, որոց այնուհետեւ Եւրոպացիք պահակափոխ լինէին, որ այնչափ

ամս յանհոգ յուլութիւն հատեալ կային, եւ այնպէս ջերմաջերմ զնոքիմք գիրկնդիտուն լինէին, զի ի սակաւ ամաց անջրպետութեան այնչափ ստուարացուցեալ աճեցուցանէին, որչափ չէր նոցա ընդ անբաւ ժամանակս ի Յունաց, յԱրաբացոց եւ յամենայն համաշխարհական ազգաց յառաջադէմ մատուցեալ: Այս ամենայն փոփոխմունք եւ այլակերպութիւնք առն փիղիսոփոսի թատր իմն հեշտականութեան եւ խրատու յօրինեալ կազմն, զորոց զնկարագիր համառօտիւք ի մասինս յայսմիկ յօրինեսցուք:

Ե. Գ. Լ. ՈՒԽ

ՈՒՍՈՂՈՒԹԻՒՆ

ՕՆԿԱՐԱԴԻՐ այնպիսի ուսման յօրինել առաջի կայ մեզ, զորոյ զտէրութիւն եւ զիշխանութիւն ի վերայ բազում եւ հաստատուն գիտութեանց, վասն մեծածիգ սահմանացն եւ անխախտոտ հրամանաց զոր ի վերայնոցա ի կիր արկանէ, յիրաւի ծանաչել պարտ իցէ: Օրոտողութենէ (mathématiques) են ճառքս, որոյ զօրութիւն եւ ազդեցութիւն առանձինն՝ ի միտս եւ ի պէտս մարդոյ այնչափ է, որչափ թերեւս բազում գիտութեանց խելամոտութիւն միանգամայն չիցէ: Ուսողութիւն մայր իմն յանսպառս ծննդական է, որ ոչ միայն առոյգ եւ հարուստ գիտութեանց լինել եւ ծնանել ետ, այլ եւ մշտնջենաւոր իմն սնունդ եւ դարման նոցա հանապազ սովաւ կատարի: Արդարեւ գիտութիւնս այս ձեռն իմն է որ կարկառեալ զննէ զանձն բնութեան, եւ ձգեալ ընդարձակի ցոր վայր նայն հասանիցէ: Վանիօնութիւն՝ որ զհամար եւ զտարածութիւն բովանդակէ, քանիօնու-

Թիւն՝ որ դողցես առակ օրինակի իմն եւ պատկեր է այնր որ անեղըն եւ անսահման է, միանգամայն իսկ քանիօնութիւն՝ որ դարան եւ շտեմարան ծածկութեանց է, յորմէ այնչափ յայտնութիւնք ծալածոյք պարզին քակին օրրստօրէ, եւ քրքրեն եւ կրկտեն զընութիւն, որ զանձն անձամբ իւրով պատատեալ տաճարակողոպուտ իմն անօրէնութիւն համարի, եւ չհանդուրժէ թէ զնա հանապազխոյզն հանճար, յանդուգն եւ խորագէտ հետահան հոլանեալ յայտնիցէ եւ նկատիցէ, քանիօնութիւն ասեմ՝ որ այսպէս հարուստն եւ տիրող է, ոչ յայլոյ իրիք ձեռն մեզ մուտ յիւր ինքն գլխովին գտանել խոտանայ, որպէս ի ձեռն աւագամեծարն ուսողութեան: Ապա միջնորդ իմն ի մէջ բնութեան եւ հանճարոյ իցէ ուսողութիւն. առանց ուսողութեան ոչ նա սմա յայտնիցի, եւ ոչ սա զնայն ծանիցէ: Աւ եւ թէ արժան իցէ այլասացիկ բանիւք վարել, կամուրջ իմն յիրաւի կոչիցեմք զուսողութիւն ի մէջ երկոցունցն վասն ի մի յօդեալ խառնելոյ զերկոսին, որ հանապազ զոյգ եւ հաւասար գնացիւք ընթանան, նա ի խոյսն տալ եւ խուսափել, եւ սա ի հետամուտն լինել եւ ի կիրթ անկանել: ()ն առ այժմ՝ ածցուք դամ մի զմիտս զսորին մեծանիստն սահմանաւ, եւ ոչ միայն զանդորր ընդարձակութիւն տէրութեան նորա նկատեսցուք, այլ եւ զհամատարած եւ զերկայնածիգ պատահարս, որ զսորին պատմութիւն ի պէսպէս երանգս գունոց զարդարիցեն, յայտնի եւ դուշակաւոր բանիւք ի միտ աւցուք:

Ուսողութիւն այն գիտութիւն է, որ զհանգամանս քանիօնութեան (quantité) ուսուցանիցէ: Ապց ուսողութիւն երկոքումք օրինակօք զքանիօնութեամբ գայ. նախ զնորին հանգամանս ի բաց ի նիւթոյ պարզելով, եւ ոչ ինչ ի Թանձրութիւն անդր նիւթոյ եւ կերպարանաց յարելով, զնոսին ընծայութեամբ գիտութեան յանդիման կացուցանէ:

Լըկրորդ անգամ զնորին զքանիօնութեան հանդամանս ընդ հանդիսիւ փորձոյ արկանէ։ Թէ զիարդ կամ որպէս քանիօնութիւն յայտ գայցէ եւ ընդ արդեամբք խորհելոյ, այս ինքն է ընդ համեմատութեամբ եւ ընդ միաւորութեամբ կամ ընդ բաժանմամբ անկանիցի, զայն փիղիսոփայութիւն մարթի ցուցանել ուսողութեան։ Բայց զքանիօնութիւն ընդ արդեամբք խորհելոյ արկանել կատարած իսկ եւ կէտ ուսողութեան է։

Ա. Լթէ զյանդիմանակաց ուսողութեան ուսման նկատիցեմք, յայնժամ յերկուս մասունս բաժանեալ զուսումնս զայս տեսանիցեմք, այս ինքն է Ա. ի համարողութեան խելամտութիւն եւ Բ. ի ճարտարութիւն երկրաչափութեան։ Ա. համարողութիւն (arithmétique), որ հասարակաց իմն եւ համօրէն ուսումն քանիօնութեան է, եւ լուծումն (analyse) եւս անուանեալ կոչի, առհասարակ զքանիօնութեանց ծառէ, իբրեւ ժողովս իմն մասանց համազգեաց զնոսին նկատեալ, եւ ամենեւին չհայի ինչ ընդ յօրինուած եւ ընդ արարս մասանցն այնոցիկ՝ որոց ի մի վայր եկեալ զմի ինչ ողջոյն յօրինեալ իցէ։ Եւս համարողութիւն միայն հանգամանաց քանիօնութեան չափոց (quantum) միա գնէ։ Իսկ Բ. երկրաչափութեան ճարտարութիւն զքանիօնութիւնս յանջրպետութեան (espace) զմտաւ ածէ, եւ թէ զիարդ կամ յօրպիսի կերպարանս մասունք համազգիք՝ որ ընդ իրեարս կցեալ եւ յարեալ են, կազմեալ կայցեն, զայն քննէ. բայց ընդ հանգամանս չափոց յորս քանիօնութիւն իբրեւ սեպհականութիւն կայցէ, չհայի ինչ, նմին իրի իսկ ուրոյն կամ մասնաւոր ուսումն քանիօնութեան անուանեալ կոչի։

Բ. Լթէ այնպէս նկատիցեմք զուսողութիւն, թէ ցոր վայր արդեւք ձգեալ տարածիցին խոյզք քննութեանցն իւրոց, յայնժամ Ա. ի խոնարհա-

դոյն եւ Բ. ի Բարձրագոյն զնա բաժանեալ դաս-
նեմք: Ա. Խոնարհագոյնն ուսողութիւն վասն իւրոց
սեպհական զնացից ընդ սահմանաւ ամփոփեալ կայ,
բայց չեն սահմանքն ետեղակալք առանց խախտե-
լոյ: Իսկ Բ. Բարձրագոյնն ուսողութիւն անտի սկիզբն
առնէ յառաջագէմ խաղալ, ուր նայն զտեղի առ-
նուցու, եւ հնարս ինչ ճարտարութեան ի կիր ար-
կանէ, որովք զսահմանս իւրոց քննութեանցն
յանբաւ եւ յանյաւ ձգիցէ: Բայց անյայտն եւ ա-
ռանց հաստատութեան լինել սահմանաց խոնար-
հագոյն եւ բարձրագոյն ուսողութեան ի համարու-
ղութեան միայն է. զի յերկրաչափութեան խե-
լամտութեան եզր սահմանին որոշեալ եւ կացու-
ցեալ է:

Գ. Ապա եթէ զնկատութիւն (théorie) եւ
զպէտս կամ զարդիւնս ուսողութեան նկատիցէ դք,
յայնժամ տեսանիցէ զուսումն ուսողութեան ի սուրբ
(pur) եւ ի մերձեցուցեալ (appliqué) կամ ի նկա-
տութեան (théorétique) եւ արդեանց (pratique):
Ա. Սուրբն ուսողութիւն զքանիօնութեանց հանգա-
մանս առանձինն համօրէն քննէ, եւ չհայի ինչ թէ
որպիսի կամ որդունակ իրքն իցեն, յորս քանիօ-
նութիւնն կուուեալ կայ, եւ ի պէսպէս մասունս
հատանի եւ յազգի ազգի բաժինս կոտորի. նախ
ի Համօրէն ուսումն քանիօնութեան, որ համարու-
ղութիւնն իսկ է, լայն եւ ընդարձակ զմիտս բանիցն
իմացեալ. երկրորդ անգամ՝ յԱւրոյն ուսումն քա-
նիօնութեան, որ է երկրաչափութիւն, որոյ հիմն
հաստատութեան առաջինն է: Արրորդ արգասիք հա-
մարողութեան եւ երկրաչափութեան է Երեքանկիւ-
նաչափութիւն (trigonométrie), կամ ուսումն այն՝
որ յերկից մասանց յայտնեաց, որ զերեքանկիւնի ինչ
սահմանեալ որոշեն, զմնացելոց մասանցն հանգա-
մանս ի ձեռն հաշուոց տայ դասնել: Արեքանկիւ-
նաչափութիւն բաժանի ի Հարթ եւ ի Գնդաձեւ: Բ.

Իսկ ուսողութիւն որ Մերձեցուցեալն յորջորջի, զինկատութեան կանոնք յարդիւնս գործոց նիւթոյն մերձենան, բովանդակէ, ա. զՀամարողութիւն արդեանց, բ. զԵրկրաչափութիւն արդեանց, զՀանդամանս զերկիր բաժանելոյ կամ զդաշտս չափելոյ ուսման, գ. զՓիւսկեան-մաթեմատիկեան ուսմունս, որ բովանդակեն 1. զՄենքենական ուսմունս, 2. զՈւսմունս տեսանելոյ, որ զՀանգամանս լուսոյ եւ տեսութեան ուսուցանեն, 3. զԱտեղագիտութեան խելամտութիւնս, 4. զՃարտարապետութեան ուսմունս:

Դ. Իսկ եթէ ի պայման անդր կամ ի Հնարան որով ուսուցանէ ուսողութիւն, միտ դնիցեմք, տեսանեմք զի ուսումնս այս բաժանի Ա. ի Յօդելոյ (synthétique) եւ Բ. ի Լուծանելոյ (analytique): Ա. Յօդելոյն պայման ի պարզականաց ի յօդուածոյս անցանէ. ոչ զայն ինչ ցուցանէ թէ զիւրդ գլուխքն (thèse) կամ առակք գտեալ իցեն, այլ ի յայտնի եւ ի գուշակաւոր ճշմարտութեանց զնոցին արժանս եւ զգօրութիւն յայտ առնէ: Իսկ լուծանելոյն պայման ի յօդուածոյից ի պարզականս անդր խաղայ յառաջ, եւ զճանապարհ գիւտիցն յայտյանդիման ցուցանէ: Վերջին Բ. պայմանն որ է պայման լուծանելոյ ի բարձրագոյն ուսողութեան առ Հասարակ ի կիր արկանի, նմին իրի իսկ նոյն մասն առաւելութեամբ Լուծումն անուանեալ կոչի:

ՎԼՍՄՈՒԹԻՒՆ. Վրանի՝ այլակերպ է տեսիլն զորքնձայեցուցանէ մեզ պատմութիւն ուսողութեան ի պատմութենէ անտի այլոց գիտութեանց: Յայլ գիտութիւնս տեսանեմք զի ստէպ ստէպ գնել զրել եւ բովանդակածք ծնանին, կարծիք փոփոխին, մոլորութիւնք զմոլորութիւնս փոխանակեն. միայն դուն ուրեք եւ անօտր քաղի աներկբայական ինչ ճշմարտութիւն: Վայց յուսողութեան ուսման խաղան դնան միտք մարդկեղէնք արձակ արձակ եւ յապա-

Հովո, թէպէտ յամր, թէպէտ արագ, սակայն յառաջագէտ մատչին ի միողէ ի մեւս եւս այլ գիւտ, եւ ցանկ զխորձ առնուն զանխոնջ իմն հաճութեան նոր նոր ծածկութիւնս բանալոյ: Չիք գիտութիւն յորում այնպէս սակաւագոյն եւ նուազագոյն իցէ վրիպել եւ շնանալ հանճարոյ. չիք գիտութիւն յորում այնչափ բարձրական ճշմարտութիւնք յայտ եկեալ ծագիցեն, որպէս ի սմին յայտ ուսման. եւ ոչ այլ ուրեք այնպէս պսակեալ տեսանի հանճար մարդկեղէն, որպէս յընթանալ ի մեծատարած դաշտ ուսողութեանն: Թերեւս այս յառաջագահ պարծանք, սոյն յստակութիւն եւ անարատութիւն ի մոլորութենէ, դոյն ընդունելութիւն աղդողագոյն եւ մեծապայծառ ընծայութեանց, նոյն մեծամեծ ստուգութիւն եւ յայտնութիւն ետուն ուսմանս այսմիկ կոչել ուսողութիւն, վասն զատուցանելոյ յայլոց գիտութեանց. եթէ չիցեն մեզ կամք ասել, եթէ այս անուն պատշաճեցաւ սմա վասն այնորիկ՝ զի կանխագոյն քան զամենայն ուսմունս ուսուցանէին զայն ի դպրոցս, վասն որոյ եւ ի Պղատոնէ կոչէր Առաջին խրատ, եւ ի Քսենոկրատեայ՝ Ունին Փիղիսոփայութեան. մինչեւ ի Պիլթագորայ ուսումն անուան արժանի եղեւ:

Եթէ երկոքին սիւնք յորս Յովսեպոս Եբրայեցի ասէ, թէ որդիք Սեթայ զատեղագիտութեան տեղեկութիւնսն դրոշմէին, ունէին ինչ հաւաստիս, եթէ վաւերական ինչ մարթ էր զԵնովքայ մատեանն համարել, կամ գոնեայ ի հին ինչ յիշատակարանաց դոյր մարթ հաստատելոյ զՅովսեպայ աւանդութիւնսն թէ Ենովք եղեւ գտակ աստեղագիտութեան ճարտարութեան, յայնժամ պարտ էր ասել թէ եւ յառաջ իսկ քան զՅրհեղեղ ջուրցն եղեւ սկիզբն ուսողութեան: Բայց քանզի աւանդութիւնք եբրայականք բազում անգամ առասպելք եւ սնոտի զրոյցք են, ի զուր է առ նոսա երկայ-

նագոյն դեգերել: Եւ ոչ ի բանս Բայդեայ կարող իցեմք վստահ լինել, որ իւրով հրապուրիչ եւ թրթրակ լեզուի ճարտարութեամբ առեալ ածէ զմեզ յո՛ եւ նմա կամք իցեն, որ մերթ ի սառնապատ գաւառս հիւսիսոյ տայ ընթանալ առ ի զճագումն գիտութեանց հետազօտելոյ, եւ մերթ տայ դեգերել ի զուարճալի ափունս Գանգէս գետոյ, ուր զնոցունց հետս կանխագոյնս նշմարիցեմք: Ուստի եւ է ուրեք զի զմտացածին զհնագոյն ազգն առղանգիտական գտակ մաթեմատիկական ուսման դնէ, եւ է զի զհնգիկս այնմ պատուոյ արժանիս ջանայ հնարի կացուցանել: Բայց եթէ դոյր ինչ եւս Հնգկաց ուսողութեան խելամտութիւն, այն յօգուտ ինչ կամ յօգնականութիւն ոչ եղեւ այժմուն պայծառութեան, եւ ոչ իսկ զնոցին ջանից եւ զյառաջադիմութեանց ասել ինչ հաւաստեալ մարթ իցէ: Սինէացիք քան զնոսա բացական եւ անծանօթք են մեզ, եւ ոչ աշխարհաւ եւեթ անջրպետեալ, այլ եւ հաղորդութեամբ անջատեալ ի մէնջ են, ուստի եւ ոչ նոցին զննութեանցն պարտիցի ինչ շնորհակալ լինել մեր արդի ուսողութեան գիտութիւն. եւ ոչ զիւր սկիզբն անգստին ի նմանէ խոստովան լինելոյ իրաւունք ինչ կայցեն: Հեւս մտաւորագոյն կողմանս, ի Բաղդեսացիս, յԵգիպտացիս, ի Փիւնիկեցիս պարտ է մեզ ընթանալ առ ի զմերոյն ուսողութեան սկիզբն յայանեալ ցուցանելոյ: Արիստոտելէս յԵգիպտացիս անգր հանէ, եւ ասէ իսկ թէ յԵգիպտոս այնց գիտութեանց խելամտութիւնք յօրինեալ յարդարեցան, զի անդ քուրմքն ազատ յայլոց արարոց եւ ի պատաղիչ հոգոց էին, եւ վասն այսորիկ մարթացան պարապել ի խորհել եւ ի պատկառ կալ ուսմանց: Սորաբոն ասել ասէ թէ երկրաչափութեան ճարտարութիւն յԵգիպտացւոց անտի առ Յոյնս եկն, բայց զհամարողութիւն եւ զաստեղագիտութիւն ի Փիւնիկեցւոց մուծեալ դնէ. զի

տըքա, ասէ, յայնպիսի դիտութեանց խելամուռ-
 թիւնս անցեալ զանցեալ էին, զի հանապազորդն
 վաճառականութիւն եւ նաւադնացութիւն ստիպէին
 զնոսա նոցին միտ զնել. որպէս եւ հեղեղատել Նե-
 ղոսի ետ Եգիպտացւոց ի գիւտ անդր երկրաչափու-
 թեան խելամուռ: Պորփիր ի մէջ երից այլեւայլ
 ազգաց զայս շուք պատուոյ ուսման բաժանէ, եւ թո-
 ղեալ Եգիպտացւոց զերկրաչափութեան հաստատու-
 թիւն, եւ Փիւնիկեցւոց զհամարողութեան հայթայ-
 թանս, Քաղդեացւոց շնորհէ զփառս յօրինիչ եւ վա-
 րիչ աստեղագիտութեան ուսման լինելոյ: Ըրդարեւ
 Քաղդեացիք առաւել խելամուռութիւն աստեղագի-
 տութեան ի յետինս նպաստ եղեն, քան Փիւնի-
 կեցիք համարողութեան եւ Եգիպտացիք երկրաչա-
 փութեան տեղեկութիւնս. եւ քաղդեականն աս-
 տեղագիտութիւն ոչ միայն յեգիպտականն եւ ի
 յունական անդր օգնականութիւն մատուցանէր, այլ
 եւ կարի հաւանութեան է, թէ եւ ի Հնդկիս անդր
 եգիտ մուտ, եւ թէ տեղեկութիւնք Բրաքմանացն
 ի քաղդէից իմաստութենէ անտի հազորդեցաւ նո-
 ցա: Եւս ի սոցունց իսկ կամ ի Փիւնիկեցւոց եւ
 Եգիպտացւոց նշոյլք իմն աստեղագիտութեանն
 պայծառութեան անդէն իսկ ի բրտութեանն ժա-
 մանակս ի Յոյնս անդր փայլատակեցին: Ղենոս
 յայնժամ զգնդոյ մատենագրէր, եւ Հոմերոս եւ Ե-
 սիոդոս սակաւիկ ինչ յետոյ յերգս վիպասանու-
 թեանն իւրեանց յայտ արարեալ ցուցին թէ եւ
 Յոյնք չեն ինչ ամենեւին խամք եւ անտեղեակք
 զերկինս ի գլխովին ի քնին արկանելոյ:

Իսկ զճշմարտագոյն եւ զսերտագոյն սկիզբն
 մաթեմատիկական ուսմանց պարտ եւ պատշաճ է ի
 Յունաց՝ որ յետուստ ուրեմն եղեն, խնդրել. այս
 ինքն յորժամ կարգեցան հրամանք (théorème),
 հաստատեցան հնարք յառեղմանել առակս (pro-
 blème), եւ ուրոյն եւ դողգոջոտ ճշմարտութիւնք

ի համաշխարհական սկզբունս եւ յօրէնս ետեղա-
կալս ածան բովանդակեցան: Եւ այս դիպէր ի ժա-
մանակին զի Յոյնք պանծացեալ պարծէին ընդ ի-
մաստունս իւրեանց, եւ փիղիսոփայութեան դպրոցք
սկիզբն առնէին կանգնել: Բեդա կամի իմն զԹա-
ղէս փիւսկեան գիտութեան յարգարիշ կոչել, եւ
յորժամ փիւսկեան ասիցէ, զհամարողութիւն, զեր-
կրաչափութիւն, զարուեստական երգոց միաբանու-
թիւն եւ զաստեղագիտութիւն իմանայ: Տէպէտ եւ
չգտանեմք ուրեք թէ Թաղէս զերաժշտօք եւ զաս-
տեղագիտութեամբ եկն, սակայն չէ ինչ նա վրէպ
յիրաւանց առնլոյ զանձամբ զպատիւ ուսող անուան:
Ղայերտիոս յայտ առնէ թէ էր նա խուզարկու եւ
հետամուտ երկրաչափութեան եւ աստեղագիտու-
թեան: Յիշատակէ նա եւ զԷւփորբոս ոմն երկրա-
չափ յառաջագոյն իսկ քան զԹաղէս լեալ. եւ զԱ-
նաքսիմանդրեայ, որ յաջորդն եղեւ Թաղէայ, աօր
թէ արար զիրս յորում զերկրաչափութեան ուսումն
ի համառօտ բովանդակեաց, ապա յայտ է թէ քաջ
անդորր եւ ընդարձակ էր յայնժամ իսկ գիտութիւնն
այն, մինչեւ կարօտ էր համառօտելոյ:

Բայց ճշմարիտ այդ պայծառութեան մօթե-
մատիկական ուսման ի դպրոցէ անտի Պիւթագո-
րեանց ծագեաց. եւ մարթ է ասել հաստատութեամբ
թէ ստոյգ սկիզբն գիտութեանն ի մտախոհութեանց
փիղիսոփայիցն այնոցիկ եւ ի վեր եւ յայտնեցաւ:
Պիւթագորեանք, ասէ Արիստոտելէս, եղեն առա-
ջինք, որ զանձինս մաթեմատիկեան ուսման ետուն:
Եւ Պիւթագորեանք ոչ իբրեւ զԹաղէսն եւ զԱնա-
քսիմանդրոս եւ զայլս ի նոցին ազանդոց առ հե-
տաքրքիր ցանկութեան, այլ հաւաստեալ եւ ճշդիւ
պատկառ կային ուսողութեան: Յետոյ իսկ քան
զայն ժամանակս պատմէ զանձնէ Ս. Յուստինոս
վկայ, թէ շեղեւ նմա հնար մտանել յուսումն պիւ-
թագորական փիղիսոփայութեան, բայց յետ ընդ

Հրահանգս ուսողութեան անվըէպ անցանելոյ: Արդարեւ համարողութեան վարդապետութիւն եւ որչափ խելամոտութիւն թուոյ էր նախնեաց, այն ամենայն ի դպրոցէ անտի Պիւթագորայ էր. անտի եւ կին դժուարին դժուարին խնդիրք, անտի ընծայեցան ազնուագոյն յայտնութիւնք երկրաչափութեան ճարտարութեան եւ աստեղագիտութիւն, յոր հասանել այլոց աղանդոյն փիղիսոփայք չէին ձեռնհաս: Պիւթագորայ եւ Հիպպասեայ եւ այլոց փիղիսոփայից նորին աղանդոյ պարտ է շնորհակալ լինել երաժշտութիւն, զի ընդ հաշուովք ուսողութեան արկին զարուեստական երգոց ճարտարութիւն. եւ որ արուեստն եւ զբոսանք եւ զուարճութիւն լոկ էր, ի կերպարանս ճշգրիտ գիտութեան ածաւ:

Իայց թողեալ զմանր մանր խնդիրս, տեսցուք թէ զհարդ ուսողութիւն ճախր առեալ վերանայր ի թռիչս արագութեան ի վերայ թեւոց Յունաց, եւ ի փոքր յայտնութեանց Թաղէսի եւ Պիւթագորայ ի լուծմունսն Պլատոնի, ի յանդգնագոյն առակս երկրաչափականս, ի լայն եւ յանդորր եւ ի բարձրաբերձ նկատութիւնս (théorie) աստեղագիտութեան ամբառնայր, եւ տեսանիցեմք թէ զհարդ ուղեկից լեալ մեծարիցեն զնա Արքիտաս, Տիմէոս, Փիղոդառոս, Պլատոն, Եւդոքսոս եւ այլ եւս երկրաչափք եւ աստեղագէտք երեւելիք, որ էին իսկ արդարեւ բաւականք զկարի իսկ խոնարհագոյն գիտութիւն՝ իւրեանց ճոխութեամբ մեծարոյ եւ պայծառագոյն կացուցանել: Այնչափ յառաջագէմ, մեծածիգ եւ լայնատարած էր առ Յոյնս ուսողութեանն խելամոտութիւն, զի անդէն իսկ ի ժամանակս Աղեքսանդրի Եւդեմոս եւ Թէոփրաստոս ի պէսպէս գիրս զնորին պատմութիւն յորինել մարթացան:

Իայց այն ամենայն տակաւին զինչ այլ ինչ էր, եթէ ոչ սակաւ ինչ նշոյլ առ մեծապայծառ լուսով, որ յետոյ ծաւալեցաւ: Վպրոցն կանգնեալ

յԱղէքսանդրացւոց քաղաքին եւ տիրաբար խնամարկեալ ի Պտողոմեանց, լինէր մայր բերրի եւ ծննդական այնչափ դիւցազանցն, որ յայնմ գիտութեան եղեն: Արիստէոսն, Եւկղիդէս, Երատոսթենէս, Ապոլոնիոս, Հիպպարքոս յայնչափ պատիւ հանին զուսումնն զայն, մինչեւ մեծարել իմն եւ հիանալ ապշել եւ ընդարմանալ յետնոց. եւ Արքիմիդէս առտուած իսկ յունական երկրաչափութեան կոչեցաւ: Սոյն ջերմաջերմն եռանդն եւ ստէպ փոյթ Յունաց որ առ Պտողոմեանցն իշխանութեամբ ի մեծի պայծառութեան էր, յետոյ եւս ոչ ինչ ընդհատ նշմարէր: Պտողոմէոս, Դիոփանտոս, Պապ բաւական են ի ցուցանել թէ աղէքսանդրեան դպրոցն շառնոյր յանձն այնպէս վաղվաղակի թողուլ զիւր մեծաշուք փառս լինելոյ մայր խնամածու եւ բերրի ծնիչ գունդագունդ դասուց մաթեմատիկական գիտութեան: Յետոյ Ժամանակս Թէոֆն, Հիպպատիաս, Պրոկղոս, Եւդոկիոս ցուցին թէ տակաւին ձեռնհաս էին բովանդակ հասու լինել հոյակապ նկատութեանց նախնեացն Յունաց, եւ թէ ճշդիւ գտակաւ տեղեակ էին հանգամանաց այնց գիտութեանց: Աւ հուսկ յետոյ Մարինոս նէապոլսեցի, Իսիդորոս միղեսացի, Դիոկղէս, Երոն, Փիղոն, Սպորոս եւ այլք զորս իբրեւ վերջին մնացորդս այնր դպրոցի մարթ է համարել, մարթացան նորագիւտ ճշմարտութեանց գտակ լինել, կամ զայնս որ վաղուց հնարեալ էին, նորոգ ընծայութեամբք պայծառացուցանել, յորս նշոյլք հին վարդապետացն դեռ եւս փայլատակէին: Իսկոյ յընդմիջել անդ եւթներորդ դարու իբրեւ աղէքսանդրեանն դպրոց անկանէր, անդէն եւ ոգի ուսողութեան Յունաց շիջանէր, եւ ոչ եւս յարեաւ որ երբեք որ ի յառաջագիմութիւն եհան զգիտութիւնն զայնոսիկ: Արաբացիք, որպէս ի մտոյ տեսցուք, զտեղեկութիւնս Յունաց պահեցին, նա մանաւանդ աճեցուցին իսկ, եւ բազմապատիկ յայ-

տնութեամբ իւրեանց մեծացուցեալ յԵւրոպացիս անդր փոխեցին, մինչ սոքա ամենեւին վերապալ կային ի լուսոյ մաթեմատիկեան ուսմանց:

Մաքառմունք վասն տօնի Զատիի, որ անդստին յառաջին դարուց եկեղեցւոյ յուզէին, եւ երգք եւ նուագք ի պաշտամունս եկեղեցւոյ ստիպեցին զոմանս ի հարց ուսողութեան միտ դնել: Ս. Հիպոլոդիտոս ուսաւ զաստեղագիտութիւն վասն զտօն զատկաց յօրինելոյ, եւ Ս. Ագոստինոս զարուեստական երգոց ճարտարութենէ գրեաց. եւ այլ եւս հարք Յունաց եւ Հռոմայեցւոց աշխատ եղեն ի մեծաշուք վայելութիւն եւ ի յօրինեալ կարգ ածելոյ զտօնս եւ զերգս աստուածեղէն պաշտամանց: Այս եկեղեցական ոգի հարցն սրբոց մանաւանդ, քան նախանձ անուանն եւ ճարտարութեան Արքիմիդեայ եւ Իպպարքեայ յորդորեաց զբազումս յուսողութեան գիտութիւն: Բայց այսպիսի անձուկ խորհրդով եւ նուազագոյն ուշով զոր օգուտ, զինչ շահ մարթէին ստանալ ուսողութեանն ուսմունք, որ այնպէս բարձրն եւ ազնուական են, եւ սահմանեալք ի մեծատարած դաշտս բնութեան ածել զմեզ, ի կշռել եւ ի չափել զմարմինս, եւ յերկինս անդր ամբառնալ զմեզ, չափել զգնացս աստեղաց, եւ ի հաստման տիեզերաց գոգ բաժանակից իմն ընդ Աստուծոյ լինել:

Ի խոնարհագոյն ժամանակս ամենեւին իսկ հետակորոյս չքացաւ մաթեմատիկական ուսումն, միայն ի տասներորդ դարու Կոստանդին ինքնակալ, որ Ծիրանածինն յորջորջեցաւ, սակաւ ինչ խնամ կալաւ զնմանէ, բայց շահ յոյժ սակաւ երեւեր. մինչեւ յետոյ ի շորեքտասաներորդ դարի ոմանք միւսանգամ այնմ միտ դնելոյ սկիզբն արարին: Բայց եւ նոցին փոյթ զըջմանաց զատկաց էր եւ զկաղանդանոցաց կամ զտոմարէ. ոչ դք ի բարձրագոյն նկատութիւնս թեւակոխել երբեք մտաբերեաց, եւ ոչ նորոգ լուսաւորութեամբք զմարդկեղէն հանճար մեծացուցա-

նել: Լեթէ Յոյնք որ այնպէս նշանաւոր եւ փոյթ յուսողութեան էին, յայնչափ տգիտութիւն կործանեցան, զինչ չիցէ մարթ զՀռոմայեցւոց կարծել, որ ի փառաւորութեան իսկ իւրեանց չէին ինչ զնմանէ կաթողի, եւ ոչ զյառաջադէմն լինելոյ ի նմին փոյթ ինչ առնէին: Պիտեմք թէ Սեքստոս Պոմպէոս ուսող կոչեցաւ, Վ. Սուղրիկիոս Գաղղոս զնուագութենէ լուսաւորաց գիրս եդ, Ղ. Արունտիոս եւ Յուզիոս կայսր զսատեղաց մատենագրեցին, եւ Վարրոն եւ Նիգիդիոս Փիգուղոս գիրս ինչ զուսողութենէ յօրինեցին. բայց զինչ այն ամենայն էր: Յետ այնչափ մատենագրաց՝ Տուղղիոս տակաւին քանքատէ թէ անձուկ յոյժ էր սահման ուսողութեան առ Հռոմայեցիս, եւ թէ չէր ուրուք հոգ խնամոց զնմանէ: Պրել գրեցին Նոբա, մանաւանդ Վարրոն որ բազմատեղեակն է, բայց ոչ իբրեւ ուսողք, այլ որպէս հմուտք տեղեակք ուսողութեան գրեցին զոր գրեցինն: Միայն կայսր լինիցի հանապազ մեծարոյ ի հռոմէական պատմութեան վասն ուղղութեանն զոր ի տոմարոն արար, թէպէտ եւ չէր ինքն միայն, այլ եւ Սոսիգենէս նմա ձեռնտու էր: Յետ կայսեր ընդ ամենայն ժամանակս որ զինի եկին, միայն Բոյետիոս վարդապետ ուսողութեան կոչելոյ արժանի եղեւ, որպէս անուանեն իսկ զնա կասիողորոս, Ս. Իսիդորոս եւ Բեդասակայն եւ նա զայլ ինչ ոչ գործեաց, բայց զտարերս ուսողութեան Յունաց ի Հռոմայեցւոց լեզու եհան: Թարգմանութիւնք նորա յետոյ ի Գերբերտոսէ չնաշխարհիկ իմն համարէին, որպէս եւ ստուգախօսութիւնք (étymologie) Ս. Իսիդորայ ի բազմաց ձեռս կրէին: Սարթ է եւ զԲեդա ընդ Բոյետիոսի կշռել, մանաւանդ թէ սորա համարողութեան մատեն քան զԲոյետիոսին ազնուադոյն էր: Օր օրինակ զՅունաց ասացաք, թէ յետ անկանելոյ Աղեքսանդրացւոց զպրոցին՝ բովանդակ խելամոռութիւն հարցն զչընաց եւ զլատիկ պասեքատօնէն եւ զնուագաց էր.

նոյնպէս եւ զՂատինացւոց պարտ է կարծել զայնու ժամանակաւ :

Ճմարիտ սկիզբն մերոյն այժմու ուսողութեան յԱրաբացւոց անտի բղխեաց : Գերբերտոս, որ յետոյ վասն իմաստութեանն քահանայապետ ընտրէր, եւ կոչէր Սեղբեստրոս Բրորդ, ի Սպանիացւոց աշխարհին, ուր ի ձեռն Արաբացւոց մաթեմատիկեան ուսմունք պայծառանային, խելամուտ լեալ ուսողութեան, անտի ընդ բնաւ Եւրոպն սփռէր զտեղեկութիւնսն : Յետ այնորիկ սկսան երեւել ճարտարապետք ուսողութեան. Բակոյն յԱնգղիա, ինքն Գերբերտոս զԳերմանացիս յորդորելով, որ այնչափ ի փոյթ ուսողութեան վառէին եւ յառաջագէմ խաղային, մինչեւ յետոյ ուրեմն մարթացան երեւել ի մէջ նոցա Պուրբաք, Հռեգիոմոնտանոս եւ Կոպեռնիկոս, զորս յիրաւի կոչիցէ ոք նորոգիչս աստեղագիտութեան եւ բովանդակ ուսողութեանն ուսման. նոյնպէս եւ յԽտաղիա նոյն նախանձ բորբոքէր, ուր նշանաւոր քան զամենեւին եղեւ Ղեւոնարդոս պիտացի, որ զնշանագրովք համարողութեան ուսումն զառաջինն յԵւրոպա մուծանէր :

Օ առաջինն ընթեռնուլ ընթեռնուին զԵւկղիգէս, զՊտղոմէոս եւ զայլ եւս ուսողս եւ զաստեղագէտս Զունաց, բայց ոչ անդուստ յականէ անտի ի յոյն լեզուէ, այլ ի թարգմանութեանց անտի Արաբացւոց, առ ի չգոյէ յունական օրինակաց : Իբրեւ ի հնգետասաներորդ դարու ուսումն յոյն լեզուի պայծառանայր եւ նախնեացն մատենաք յաճախէին, յայնժամ գրեթէ զամենայն գիր զոր գտանէին ուրեք, փոխէին ի յունէ անտի. որով եւ արագ արագ սկիզբն առնէր մեծանիստն եւ լայնատարած դաշտ ուսողութեան բանալ յայտնել առաջի հանճարեղ եւ խորաքնին մտաց իմաստնոց այնր ժամանակի :

Արդարեւ որպիսի անբաւ վայրս ոչ հատին անցին ուսողութեան ուսմունք ի սակաւ եւ ի տկար

ուսողաց խոնարհագոյն դարուց մինչեւ ցնշանաւոր եւ ցհզօր դիւցազունն, որ այնչափ յաճախութեամբ երեւեցան յետ հաւաստեալ ծանօթ եւ տեղեակ յոյն վարդապետաց լինելոյ: Օչուեղիոմոնտանոս մարթ է իշխան մեծի իրիք փոփոխման համարել, զի յետ նորա յառնէին գունդ գունդ ուսողաց, որոց այլ իմն միտք էր, այլակերպ հանձար, այլազունակ փոյթ ի հետազօտել, եւ այլազգ իմն ոգի հնարողութեան. թուէր թէ նորանշան հոգւոյ վիճակեալ իցեն, եւ այնպիսի բարս եւ բնութիւն ունիցին, որ ամենեւին օտար իցէ յայնցանէ որ յառաջ քան զնոսս եղեն: Առաւել մեծարոյ է Կոպեռնիկոս եւ Տիքրովն եւ Վիէտա եւ Գաղիլէոս եւ Կեպլեր քան զամենայն Յոյնս եւ զՀռոմայեցիս եւ զԱրաբացիս, որ յետ Պտղոմեայ եւ Գիոփանտեայ եւ Պապայ պայծառացան: Եւ մանաւանդ ոչ միայն զսոքօք, այլ եւ զնախնեօքն Յունաց, որ վարդապետք իսկ իւրեանց էին, սկսան ելեւել առնել ճարտարք ԶԺերորդ դարու, եւ գոգ մրցէին իմն թէ որոց արդեւք զյառաջագահն պատիւ ունել յուսողութեան վայելիցէ: Ոչ ապաքէն ազնուագոյն քան զՀիպպարքոսն եւ զՊտղոմէոս իցեն Տիքրովն եւ Գաղիլէոս. ոչ եւ Վիէտա եւ Կեպլեր ընդ Արքիմիդեայ եւ Ապոլոնեայ ի վէզ եկին: Եւոր իմն տեսիլ նշաւակի բանայ առաջի, իբրեւ Կարդեսիոսն եւ Փերմատ եւ Վաղիս եւ Ուզենիոս երեւիցին. յանկարծ իմն երկինք եւ երկիր յայլ իմն կերպարանս եւ առաւել ի մեծաշուք եւ ի սերտ տեսիլս նշմարին: Բայց ի վախճանել Էթերորդ դարին եւ ի սկիզբն առնել Էթերորդին շուք պատուոյ գիտութեանցս այսոցիկ եւս իմն աճէ եւ առաւելու: Այլբնիտիոս, Նեւտոն, Կասսինի, Փղամատէտ, Հաղէյ, Բեռնուլի իւրեանց համարոցն հաշուովք ի վերայ հասեալ բնութեանն գործոյ, տեսաք իմն նորին գաղտնեաց եղեն, եւ զնա ընդ իւրեանց գիտութեանն օրինօք արկին:

Այս է սկիզբն եւ ժամանակ, յորում ճշմարիտն փառաւորութիւն ուսողութեան սկիզբն առնոյր, այն այս է վայր եւ տեղի՝ ուստի ի բարձրաբերձ բարձունս վերացան: Այնմ ժամանակէ հետէ ոչ եթէ ընթացան ինչ, այլ թռեան իսկ, եւ ի սակաւ ամս առաւել յառաջագէմ եղեն, որչափ յառաջագոյն ընդ բազում դարս ոչ մարթացան. չեղեւ դաւառ՝ ուստի չելանէր ոք այր անուանի յուսողութեան, եւ ոչ օր ինչ երբեք էանց, որ չլինէր նշանաւոր երեւելի ինչ գիւտիւք: Բազում եւ անթիւ ճարտարք ի սակաւ ժամանակի արարին այնպէս, զի հաշիւ, մենքենական ուսումն, ջրաբաշխութիւն (hydraulique), տեսողութիւն (optique), աստեղագիտութիւն, նաւաւարութիւն եւ լսողութիւն (acoustique) իսկ ոչ միայն նորագիւտ ճշմարտութեամբք մեծանայցեն, այլ եւ նորոգ բարունակօք գիտութեանց ածիցեն: Որչափ ոչ ընդարձակիցի տեսիլ մտաց մարդոյ, յորժամ զմտաւ ամեալ նկատիցէ թէ ի փոքր յայտնութենէ Պիւթագորայ եւ Թաղեայ յորպիսի ազնուագոյն եւ անդորր կայան ամբարձան ուսողութեան ուսմունք:

Հարկ է այժմ զերեցունց զգլխաւոր մասանց ուսողութեան, զհամարողութենէ, զնշանագրովք համարողութենէ եւ զերկրաչափութենէ ուրոյն տեղեկութիւնս ինչ տողել:

ՀԱՄԱՐՈՂՈՒԹԻՒՆ

Ան որ զեգիպտացիս պայծառացուցիչ համարողութեան զնեն որպէս Պղատոն, Եկատէոս եւ Արիստագորաս. եւ են որ զՓիւնիկեցիս հաշուին, որպէս Ստրաբոն, Պորփիր եւ Պրոկլոս, որպէս եւ յանկ եւ պատշաճ հանգամանաց այնր ազգի թուի, որք քանդի վաճառականք էին, ի հարկէ հաշիւք համարոյ յառնուլ եւ ի տալ պիտոյ էին նոցա:

Բայց երբ սկիզբն սորին գիտութեան եղեալ իցէ եւ որչափ ինչ ի սկզբանն յառաջագէտ իցէ լեալ, այն չէ յայտ: Այն ինչ ճշմարիտ է, որպէս եւ Արիստոտելէս անգատին վկայէ, թէ առ ամենայն ազգս խուժս եւ անխուժս գտանի սոյն այս ճարտարութիւն, եւ ամենեքին, ասէ, տասներորդական կարգաւ համարին, բայց յազգէ միոջէ յաշխարհին Թրակացւոց, որ անդր քան զչորս թիւ համարել չէին ատակ: Եւ ասէ իսկ թէ թերեւս ի տասն մատունս համարելոյ զառաջինն տասներորդական կարգի սկիզբն լեալ իցէ. յոր կարի մերձ է եւ զոր Երուսան ասէ թէ պէսպէս ազգք Ամերիկէ աշխարհին զհինգ թիւ ձեռն մի կոչեն, եւ զտասն՝ երկուս ձեռս. եւ ի նոյն յարէ թէ դոն եւ ազգք ի մէջ նոցա, որոց քսաներորդական կարգ է համարելոյ. զի որովհետեւ այս ազգք ամենեւին վայրենագոյնք են եւ մերկանդամք, ոչ միայն ի ձեռացն այլ եւ յոտիցն մատունս հաշուին: Աստտին յայտ է թէ տասներորդականն կարգ ոչ եթէ Պիւթագորայ ինչ գիւտ իցէ, այլ բնական իմն հանճարոյ հայթայթանք են:

Բայց զհամարողութիւն իբրեւ ուսումն ինչ կարգօք եւ վարդապետութեամբ ի կիր արկանել նախ Յոյնք սկսան: Պիւթագորաս եւ նորին ազանդոյ փիլիսոփայք յիրաւի իբրեւ դայեակք եւ դարմանիչք սորին համարիցին. որպէս եւ Պիւթագորականն անուանեալ տախտակ, որ եւ Աբակովն կոչի, նորին Պիւթագորայ գիւտ է: Եւ կղիզէս, Արքիմիդէս եւ Երատոսթենէս նոյնպէս բազմապատիկ հնարիք ի յորինումն համարողութեան նպաստ եղեն. բայց Նիկոմաքոս եղեւ որ առանձինն համարող անուան արժանի գտաւ, որոյ վաստակ եւ ջան բազում է, եւ գործք նորա յետոյ առ Հոմայեցիս եւ Արաբացիս մեծարոյ յոյժ էին: Պիտաքանտոս իբրեւ զՎայրնիտիոն կամ զՆեւտոն է առ նախնեօք, որոյ համառօտիւք կարգեալ զնկատութեան կանոնս հա-

ճարողութեան, գործական համարողութեան հաւաստեալ պատկառ եկաց, եւ զբաղում խնդիրս ի մատուցութեամբ եւ հանճարով ելոյծ քակեաց: Առ Հռոմայեցիս Բոյետիոս միայն իբրեւ համարող պայծառացաւ, թէպէտ եւ զայլ ինչ ոչ արար, բայց զՆիկոմաքեայ գործսն բովանդակել: Առ Մարկիանոս Ապելլա, ոչ Աստիոգորոս, ոչ Իսիդորոս եւ ոչ այլ ոք ի մէջ Ղատինացւոց մարթացան արժանի լինել խառնելոյ ի համար մատենագրաց սորին այսր գիտութեան. միայն Բեդա ի սկզբան Ըերորդ դարին ազնուագոյն գտանէր, եւ լինէր ձեռն օգնականութեան որոց յասպարէզ անդր համարողութեանն միջամուխ լինել կամէին: Բայց քան զԲեդայն եւ զՂատինացիս առաւել Արաբացիք ի սմին անցին զանցին, որք մանաւանդ այնու զմերոյ համարողութեան գոհութիւն պահանջիցեն, զի ինքեանք եղեն, որ զհանգամանս նշանակաց թուոց, որ Արաբականքն կոչին, ուսուցին մեզ. որոց նոքա անգստին յԸերորդ դարէ յետ զՀնդկիս ընդ իւրեանց իշխանութեամբ նուաճելոյ, ի նոցունց տեղեակ եղեն:

Ի փութոյ անտի Արաբացւոց զարթնութիւն եւ Յոյնք խոնարհագոյն դարուց, եւ զհամարողութենէ փոյթ առնելոյ սկիզբն առնէին: Բայց յառաջ իսկ քան զնոսա սթափեալ էր Ղատինացւոց. անգստին ի տասներորդ դարէ մատենագիրք համարողութեան սկսան երեւել: Ի մետատաներորդ դարու Գերբերտոս վարեալ եւ կրթեալ ի Սպանիացւոց այնմ միտ զնէր: Յերկոտասներորդումն հռչակաւորն Ղեւոնարդոս պիսացի պայծառանայր, զնացեալ յաշխարհն Ափրիկեցւոց եւ ուսեալ ի նոցանէ զհնդիկ համարողութիւն, զոր մէք Արաբացւոց կոչեմք, յաւել եւ զՅունաց եւ Ղատինացւոց տեղեկութիւնսն եւ ազգերայ կամ նշանագրովք համարողութեան վառաջինն հիմն արկ: Վիորդանոս Նեմորարիոս եւ Յովհաննէս Սակրաբոսկոյ նոյնպէս նշանաւորք լինէին

յերեքտասաներորդ դարու, որ եւ յետոյ իսկ ի պայծառագոյն ժամանակս մեծարէին: Ի չորեքտասաներորդումն Պաւղոս Գագոմարեան եղեւ տեղեկագոյն համարող, եւ ի հաւասարութիւնս զնախնեօք եւ զարդեօք միանգամայն անցոյց զանցոյց, եւ պայծառանայր այնչափ մինչեւ Աբակովն անուն նմա կոչէին: Ի հնգետասաներորդումն նշանաւոր յոյժ է Հռեգիոմոնտանոս, որ ի Հռոմ իսկ չողաւ վասն զմատեանս ուսողաց Զունաց, որ անդն գտանէին, ընթեռնելոյ. որոյ եւ գիւտ իսկ է տասներորդական կոտորոցն հայթայթանք, որով տասներորդական կարգք ի միջէ ի խոնարհագոյն եւս կատարեալ լինէին: Յեւթնուտասաներորդումն նշանաւոր լինէր Ղուկաս Պակիողի, որ ոչ միայն զհամարողութեան, այլ եւ զնշանագրովք համարողութեան կանոնս ուսոյց. եւ յայնժամ սկիզբն առնոյր նշանագրովքն համարողութիւն լինել ծանօթական եւ մեծարոյ, եւ նորին արբանեկութեամբն եւ օգնականութեամբ համարողութիւն գլխովին զօրացեալ աճէր յոյժ, եւ ի բարձրագոյն եւ ի դժուարին գործս թեւակոխէր, առանց որոյ չէր բնաւ մարթ եւ հնար: Բնաւ գիտութիւնք զօգիւ իմն եղբայրութեան ընդ միմեանս կապեալ են, եւ չէ մարթ թէ մին յառաջագէտ լինիցի առանց միւսոյն նորին հաղորդ եւ բաժանորդ լինելոյ եւ շահս մեծամեծս շահելոյ: Այսպէս ի յորդել եւ ի խաղալ յառաջագէտ այլոց գիտութեանց, լինէր եւ համարողութիւն յառաջամատոյց, եւ բնաւք փոխանակաւ ի միմեանց արծարծէին, եւ իրեաց օգնական լինելով նոր զօրութիւն եւ ուժգնութիւն ստանային:

Բայց գիւտ՝ որ ի մեծաշուք փառս եղեւ համարողութեանն պարծանաց, եւ մեծապարգեւ ձիր՝ զոր սայն այլոց գիտութեանց շնորհեաց, ի ձեռն Նեպերայ Սկովտացւոյ իսկզբան եւթնուտասաներորդ դարին երեւեցաւ: Օ՛ի Նեպերս այս լինէր գտիչ

զոգարիթմայցն, որով անմահ զիւր անուն կացուցանէր, եւ փառս ստանայր կարգելոյ ի համար բարեւորաց եւ երախտաւորաց ուսման եւ մարդկութեան: Արկրաչափութիւն, մենքենականութիւն, աստեղագիտութիւն եւ գիտութիւնք ամենեքին դաւանութիւն շնորհակալութեան հնարագէտ ճարտարութեանն՝ Նեպերայ մատուցանել պարտին: Առանդումն այն, որ ի Եթերորդ եւ ի Զթերորդ դարս զարթուցեալ էր յամենայն գիտութիւնս յառաջագէտ լինելոյ, չտայր թոյլ յամրագոյն զնացիւք համարողութեան շատանալ, այլ հարկ իմն առնէր դիւրագոյն եւ ճշգրտագոյն հնարս հնարելոյ. խնդիրք տակաւ տակաւ ի խորութիւն իմն եւ ի նրբութիւն հասանէին, վասն որոյ երկայնագոյն հաշուովք համարոյ կարօտէին. իսկ յայնպիսի երկայնաձիգ հաշիւս դեգերել գողանայր զժամանակն եւ խափան իմն լինէր ի բարձրագոյն նկատութիւնան դամ քան զգամ յառաջագոյն մատչելոյ: Ապա զոր շնորհս, զորպիսի գոհութիւն չիցէ արժան Նեպերայ դիւցազինն համարողութեան խոստովան լինել, որ հնարեցաւ հնարս ապրելոյ յայնպիսի խափանաց, եւ ճշգիւ եւ հաւաստեաւ եւ դիւրաւ եւս ի գլուխ հանելոյ: Արդարեւ ոչ միայն համարողութիւն ի զոգարիթմայց անտի դիւրութիւն եւ կազմութիւն իմն ստանայր, այլ եւ երկրաչափութիւն եւ մանաւանդ երեքանկիւնաչափութեան ճարտարութիւն, եւ անդուստ ապա ամենայն ճշգրիտ գիտութիւնք շահս անբաւս անտի շահեցան. նա մանաւանդ վասն երեքանկիւնաչափութեան գործոց հնարագիւտ եւ յարդարիչ եղեւ Նեպեր զոգարիթմական համարոց:

Բայց զի մի երկայնաձիգ զշահաւետ պատմութիւն գիտութեանս տողեսցուք, շատ համարեալ զանուանս ոմանց ճարտարաց, որ յետ այնորիկ մինչեւ ցմեր ժամանակս ի գիտութեանս յայսմիկ նշանաւոր եւ երախտագործ երեւեցան, որպիսի Պաս-

կաղն էր եւ Փերմատ եւ Փրենիկղէս, եւ մանաւանդ խորաքնին անգղիացիքն վաղիս եւ Նեւտոն, որ անդորր եւ լայնատարած ընդարձակութիւն համարողութեան շնորհեցին, թող զանթիւ ճարտարս որ ի կատարած ութեւտասներորդին եւ ի մերում յայտ գարի պայծառացան, անցցուք յուսումն նշանագրովք համարողութեան :

ՆՇԱՆԱԳՐՈՎՔ ՀԱՄԱՐՈՂՈՒԹԻՒՆ

Նշանագրովք համարողութիւն, որոյ ընդ այնչափ դարս սպասաւոր եւ արբանեակ եւեթ լեալ էր համարողութեան, յետուստ ուրեմն ամբառնայր անձամբ անձին ուրոյն իմն գիտութիւն յորինեալ կազմել. եւ քան զիւր գլխաւորն եւ զտիկին, եթէ այնպէս կոչել ի դէպ իցէ, առաւել լինէր: Վիւրութիւն եւ կազմութիւն զոր սա ի բարձրագոյն եւ ի խորագոյն հաշիւս համարոց եւ ի գործս դժուարինս նպաստ լինել սովոր է, զմտագիւրութիւն ազնուագոյն ուսողաց յինքն կորզէր: Ամենայն խնդիրք հաշուոց եւ համարոց, որ զառաջինն ընդ համարողութեամբ էին, յետ այնորիկ ընդ վճռովք նշանագրովք համարողութեան մտանէին, եւ մեծանայր յոյժ յոյժ սա, մինչեւ վասն զհամարողութիւն ինքն գլխովին ազնուագոյն յորինելոյ, ուսողք ճարտարք զիւրեանց փոյթ խնամոյ զնշանագրովք համարողութենէ առնէին, եւ սովին զնա լաւացուցեալ ազնուացուցանէին: Բայց բաժանումն սորա ի համարողութենէ անտի զայս ձեւ օրինակի լինէր:

Նշանագրովք համարողութիւն յառաջագոյն իբրեւ պայման ինչ համարողութեան համարէր. յետոյ մերձեցաւ ի թիւս եւ համարէր տիեզերական իմն եւ պարզեալ համարողութիւն, մինչեւ յետոյ ուրեմն ոչ միայն ի թիւս, այլ եւ ի մեծութիւնս եւ ի քանիօնութիւնս երկրաչափութեան մերձենայր:

եւ լինէր գիտութիւն իմն որ ի մէջ համարողութեան եւ երկրաչափութեան կայցէ զատ եւ ուրոյն յերկոցունց, կամ մանաւանդ որ զերկոսին եւս բովանդակիցէ, եւ զերկքունմբն գիրկրնդիսառն իցէ: Որովհետեւ յորջորջումն գիտութեանս, որ Աղգեբրա կոչի, յԱրաբացւոց լեզուէ անտի է, որ հատուցումն կամ միաբանութիւն ի մի ողջոյն թարգմանի, ոմանց կարծիք եղնն թէ Արաբացիք իցեն գտակ այսր գիտութեան. բայց սկիզբն սորա ի Յունաց անտի է, եւ Դիոփանտոս համարի այնր գտիչ, որ յԱղեքսանդրիա Եգիպտացւոց յետ Եւկլիդէայ ի դպրոցին վարդապետ կայր անդատին ի ժամանակէ Պտղոմեայ Ղազոսի: Իբրեւ Եւրոպացիք ծանօթ Արաբացւոց լինէին, յայնժամ նշանագրովք համարողութիւն եւ յԵւրոպա սկսանէր տակ առնուլ եւ արմատս արձակել: Օգուաջինն Խտաղիա եղեւ, ուր գիտութիւնս այս յաստիս եւ ի ղօրութեան մանկութեան ծաղկեալ ի չափ հասանէր: Բայց հաւաստեալ եւ բովանդակ յետ գիւտի արուեստին դրոշմելոյ զհաստատուն եւ զճշգրիտ գնացս պատմութեան նշանագրովք համարողութեան գտանեմք: Բայց եւ Արաբացիք յառաջագէմ յոյժ ի նմին եղեն:

Գրեթէ ամենայն ճարտարք համարողութեան յետ Ղեւոնարդէայ պիտացւոյ եւ Ղուկայ Պակիողեայ, պատկառ կացին նշանագրովք համարողութեան. բայց մանաւանդ Սկիպիոն Փերրեան, Տարտաղիա բրիքսիացի, Կարդանոս, Ղուդովիկոս Փերրարի, Բոմբեղլի, Քրիստոփոր Ռոդոզիոս եւ Քրիստոփոր Ստիփեղ ի Գերմանիա, Յակովբ Պեղիտարիոս ի Գաղիա, եւ այլ եւս ճարտարք վեշտասաներորդ դարուն: Ի ձեռն Վիէտայ դաղիացւոյ նոր իմն գլուխ ժամանակի նշանագրովք համարողութեան սկիզբն առնէր, բազում յայտնութիւնք գտանէին եւ ծածկութիւնք յայտնէին եւ գիւտք յաճախէին: Թովմաս Առիովտ անգղիացի եւ Աղբերտ Գիրարտ հոլանդացի յեւթն-

ուսաններորդ դարու նշանաւոր լինէին: Բայց քաղամենեսին ճարտարագոյն եւ իբրեւ սիւնք եւ հաստատութիւնք այսր ուսման յիշուի համարիցին Արդեսիոս, Նեւտոն եւ Ղայթնիտիոս, երեքին ծնունդերից հանձարեղ ազգաց Գաղիացւոց, Անգղիացւոց եւ Գերմանացւոց:

Այս երեքին ազգք հանդերձ Խտաղացւով հանապազորդ ի ճգնութեան էին եւ ի վաստականդադարս տապանային, մինչեւ յընդմիջել ութեւ տասներորդ դարու, յորում նոր իմն եւ ազնուագոյն փոփոխութիւն ընդունէր նշանագրովք համարողութիւն. Աղերոյ եւ Աղամբերտ ի Գաղիա, Եւղերոս ի Գերմանիա, Ղազրանդ յԽտաղիա մեծաւ պատուով նշանաւորք լինէին: Օլմերոյ ժամանակէս թերեւ առաւել լռել քան խօսել արժան իցէ, յորում նշանագրովք համարողութիւն, ամրաճածուն քող եւ անձառ ճառք մաթեմատիկեան ուսման, ոչ եթէ իբրեւ սպասաւոր եւ արբանեակ ի հարկի կայ, այլ իբրեւ տիկին յարժանաւորն դահոյս ուսողութեան նստեալ գողցես թաղաւորէ, եւ ի բովանդակ ուսողութեան զիւր մեծարոյ հրամանսն տարածանէ: Պոաստոն ի Գաղղիա, Սաղոմոն, Պեցուաղտ եւ այլ եւս անթիւ ճարտարք հանապազորդ ի թանձրութիւն անդր խորութեան նշանագրովք համարողութեան ջանսն խնամով մտանել: Ի ձեռն այնպիսի հոյակապ եւ իմաստուն արանց, եւ որոց միանգամ ընդ ամենայն կիրթ աշխարհն Եւրոպացւոց պայծառանան, մարթ է հաստատութեամբ ակն ունել թէ առաւել յառաջագէմ լինիցի գիտութիւնս այս. կէսք ի վարդապետութեանց առաւել ի յստակութիւն եւ կեսցեն, կէսք եւս ընդարձակեացին, եւ թէ նոր հնարք յօրինեացին որովք ամենայն անյայտութիւն բառնայցի, երկմտութիւն եւ մթարութիւն ի կանոնաց ի բաց ջնջեացին, եւ բովանդակ հաշիւք աւելագոյն նրբութիւն եւ կատարումն ստանայցեն եւ

ցանկ օգտակարագոյն եւ պիտանագոյն առ ամենայն խրատս ուսողութեան լինիցին: Աշանագորովք համարողութիւն արգարեւ աղիւ իմն եւ փականք է, որ ի բանալ զկարի իսկ գաղտնի ծածկութիւնս ճշգրիտ գիտութեանց նպաստ լինիցի. գործի եւս, յորոյ ձեռն մարթ է պատրաստագոյն եւ հաստատագոյն յօրինուածս ի նոսին գործել:

ԵՐԿՐԱԶԱՓՈՒԹԻՒՆ

Ի ծով իմն համատարած միւսէաք, եթէ մանր եւ հաւաստեաւ զպատմութիւն հանճարեղն եւ աշնուական երկրաչափութեան կարգել ախորժէաք. նա մանաւանդ չափ մատենիս ստիպէ իսկ, որչափ մարթ իցէ, համառօտս հատանել եւ ականայ իսկ ի հարեւանցի իմն անցանել, առանց զգարմանալի գնացան զոր անդուստ ի վերուստ մինչեւ ցայժմ գնաց ճարտարութիւնս այս, խնամով ի քնին արկանելոյ: Արկ վտանգի բռնադատեաց իմն զԵգիպտացիս լինել գտակ եւ յօրինիչ ուսման երկրաչափութեանն: Օհղուլ Նեղոսի ի տարեւոր բոլորմունս, որ զսահմանագրութիւնս եւ զկալուածս վիճակաց խառնակէր, ստիպէր կարեւոր ինչ չափուց հայթայթանս զմտաւ ածել. նմին իրի եւ Եգիպտացիքն զառանձինն տեղեկութիւնսն ի մի վայր գումարեալ կարգէին եւ յաւելուին, որ եւ դիւրաւ իսկ յաջողէր ի բրմացն մտադիւրութենէ, որ քանզի ի դիւրոջ եւ ի հովասուն հանգստեան կէին, զիւրեանց աւագութիւն իշխանութեանն մարթէին խելամուռութեամբ գիտութեան մեծարոյ կացուցանել. վասն այնորիկ իսկ զայն որ քան զամենայն խելամուռութիւն անդ կարեւորագոյն էր, ստանային, այս ինքն չափել զանջրպետութիւն վայրաց, որ երկրաչափութիւնս յորջորջեցաւ: Վարձեալ երկիր ուր այնչափ ջրանցք եւ ջրաշեղջք եւ լիճք եւ ծովակք, կոթողք եւ

բրգունք եւ անբաւ շինուածք հոյակապք եւ հաս-
տաշինածք նշմարին, ի հարկէ զերկրաչափութեան
եւ զմենքենական ուսման օգնականութիւն պահան-
ջէր: Բայց քանզի սակաւ ինչ ծանօթ է մեզ ի
տեղեկութեանց անտի Եգիպտացւոց, զոր զեր-
կրաչափութենէ ունէին, ի Յոյնս անգր մնայ մեզ
ապաստան լինել: Թէպէտ եւ Եգիպտացիք իսկ
լեալ իցեն վարդապետք Յունաց ի ճարտարութեանս
յայտմիկ, սակայն Յոյնք անչափ եւ անբաւ պայծա-
ռացուցին զուսումնս զայս, եւ արգի երկրաչափու-
թիւնս՝ նոցին իբրեւ առաջին վարդապետաց զիւր մե-
ծարանս պարտի մատուցանել: Թաղէս որ յԵգի-
պտոս ի քրմաց իսկ տեղեկացեալ էր, զառաջինն,
ասեն, իմացաւ թէ անկիւն ի կէս շրջանակի ուղիղ
է, եւ այնչափ ընդ այն խնդայր, զի զոհս զոհու-
թեան զոհէր. նոյն եգիտ թէ ի հաւասարասրուն ե-
րեքանկեան յանդիմանակաց անկիւնք՝ խաբսխին հա-
ասար են: Անգստին ի Թաղեայ յառնէր յոնիական
աղանդ, զի Թաղէս եւ բազումք յիւրմէ աղանդոյն ի
Յոնիայ էին: Յաղանդոյ անտի ճարտարութեամբ
երկրաչափութեան անուանի լինէին Անաքսիմանդրոս,
Անաքսիմենէս, Փերեկիդէս: Անաքսիմանդրեայ ասեն
զառաջինն մատենագրել զերկրաչափութեան խելա-
մտութենէ: Բայց աւելագոյն իմն ընդարձակութիւն
եւ կատարումն առնոյր երկրաչափութեան ճարտարու-
թիւն ի Պիւթագորայ եւ յիտաղական աղանդոյ, զի
նա զհամարողութիւն ընդ երկրաչափութեան զօգեալ
խառնէր: Պիւթագորաս բազում ինչ օրէնս յայտնէր
զչափոյ եւ զքանիօնութենէ եւ զկերպարանաց ձեւոց:
Պիւթագորականք զձեւս կանոնաւորս իբրեւ նշանակս
իմն ի կիրարկանէին, որպէս պիրամիդն՝ հրոյ նշանակ էր,
խորանարդն՝ երկրի, ութանիստն՝ օդոյ, քսանանիստն՝
ջրոյ, այլովքն հանդերձ: Յետ Պիւթագորայ անուա-
նի լինէին Ենոպիդոս քիացի, վարդապետ Զենոդո-
րայ, որ առակս հրամանաց երկրաչափութեան յայ-

անէր : Անաքսագորաս ի կղազումնեայ ի յոնիական
աղանդոյ , քանզի զոր ինչ ի բնութեան երեւէր՝ ի
բնութեան ազդեցութեան զօրութենէ հնարէր ցու-
ցանել , քսիք ամբաստանութեան զնմանէ յօդէին
թէ զդիցն ուրաստ իցէ , եւ յԱթենացւոց ի դիպա-
հոջ դնէր , ուր առակս հրամանաց գտանէր : Հիպ-
պոկրատոս քիացի որ զառաջինն ընչիւք զերկրաչա-
փութիւն ուսուցանէր , եւ վասն այսորիկ ի Պիւթա-
գորեանց ի միաբանութենէ որոշէր , եզիտ նոյնպէս
առակս հրամանաց : Աշանաւոր է եւ Թէոդորոս կիւ-
րենացի , որ Պղատոնի յերկրաչափութեան վարդա-
պետ եկաց :

Սեծ մեծ է օգնականութիւն հոյակապ եւ
հռչակաւորն Պղատոնի , որոյ բազում են յայտնու-
թիւնք եւ հրամանակարգք եւ առակք : Պղատոն ոչ
սակաւ նշանաւոր լինէր ի ձեռն գունդագունդ աշա-
կերտացն որ ի նորին դպրոցէ յառնէին , որպիսի Ար-
քիտասն էր տարենտացի , Ղաւոդոմոս ի Թասոսէ ,
Թէէտեսոս աթենացի , Նեոկլիդէս , Ղեւոն , Եւդո-
քսոս կնիդացի , Ամիլղէս ի Հերակղեայ , Մենէքմոս
եւ նորին եղբայր Դինոստրատոս , Թեւդիոս ի Մա-
գնեսիայ , որ զտարերաց երկրաչափութեան գրեաց ,
եւ Հերմոտիմոս կողովոնացի : Սոքա ամենեքին շատ
աշխատ լինէին յերկրաչափութեան վաստակս , եւ
զբազում ինչ լուծեալ յայտ առնէին , եւ ի մեծա-
պայծառ լուսաւորութիւն զճարտարութիւնն ածէին :
Բայց քան զամենեօին նշանաւոր յաշակերտսն Պղա-
տոնի Արիստոտելէս երեւէր , որ զպերիպատետիկեան
աղանդն յարդարեաց : Յառաջ քան զԱրիստոտե-
ղէս ուսողութիւն ընդ փիլսոփեան գիտութեան կից
եւ յար էր . սա ոչ միայն զերկոսին ի միմեանց զա-
տանէր , այլ եւ զյստակն ուսողութիւն ի մերձեցու-
ցելոյ անտի անջատէր , եւ զհամարողութիւն եւ զեր-
կրաչափութիւն յիրերաց հաւաստեալ բաժանէր :
Արիստոտելեայ ճառք զուսողութենէ կորուսեալ են :

Պերիպատետիկեանք փորձոյ խնամով միտ դնէին, վասն այնորիկ եւ զկերպարանս գիտութեանն ազնուացուցանէին. բայց եւ տեղեկութեանցն նոցա չեմք ինչ հմուտ: Վարոց Աղեքսանդրիայ, որ առ Պտղոմեամբքն կայեան ամենայն իմաստութեան էր, առանձինն լինէր կայ եւ նիստ ուսողութեան ուսման, իբրեւ Եւկղիդէս անդէն ի չափ հասանէր եւ կայր վարդապետ: Եւկղիդէս եւ Երատոսթենէս եւ Արքիմիդէս եւ Ապոլոնիոս ի թռիչս բարձրաբերձս սկսան վերանալ ելանել, եւ յանդունդս երկրաչափութեանն խոյանալ, եւ ծածկութիւնս զարմանալիս նորանշանս բանալ ցուցանել: Եւկղիդէս այնչափ ինչ ուղղէր, հնարէր եւ յաւելոյր, զի զբազում ինչ կարգս եւ հաստատութիւնս առաջնոց ճարտարացն մթացուցեալ խափանէր: Աւագագոյն եւ ազնուագոյն երկրաչափ նախնեաց յիրաւի կոչիցի Արքիմիդէս սիրակուսացի, աշակերտ Աոնոնի, որ նոր իմն ասպարէս երկրաչափութեան ուսման բանայր, զի զձեւոց կերպարանս՝ որ ի ծուռ գիծ սահմանաց եւ յերեսս թեւրս բովանդակեալ իցեն, հաւաստեալ եւ խնամով չափել ուսուցանէր:

Յետ Արքիմիդեայ զյառաջագահս յերկրաչափութեանն իշխանութեան Ապոլոնեայ պերգամացւոյ ունել անկ է, որում բազում ինչ պարտի ուսումնս այս: Երկրաչափութեան խելամտութիւն Յունաց իբրեւ ի ձեռն Ապոլոնեայ ի ծագ բարձրութեան հասանէր, այնուհետեւ ուսողք անուանիք աստեղագիտութեան մտադիր լինել սկիզբն առնէին, եւ յաստեղագիտութենէ ծնանէր երեքանկիւնաչափութեան ուսումն, որ դուստր իսկ է նորա, որպէս երկրաչափութեան գիտութիւն՝ զդաշտս չափելոյ: Հիպարքեայ նիկէացւոյ զերեքանկիւնաչափութեան խելամտութիւն մուծեալ համարի: Յայնժամ Մենեղաւոս եւ հոյակապն Պտղոմէոս յերկրորդում դարու, որոյ անուն իսկ բաւական իցէ զարժանեացն յայտ առ-

ներոյ, ի չափ հասանէին, եւ բազում ինչ օգտակար տեղեկութիւնս պատմէին: Յերրորդ եւ չորրորդ դարս գուպարած մեծ կայր Հռոմայեցւոց վասն իշխանութեանն յաջորդութեան. եւ սաստիկ եւ անհնարին պատերազմունք չտային թոյլ իմաստութեան խնամով միտ դնել. վասն այսորիկ մինչեւ ցհինգերորդ դար շերելին ճարտարք անուանիք: Յետ այնորիկ սկսանէին պայծառանալ Պապ, որ զնախնեաց օրէնս եւ զհրամանս ժողովեալ բովանդակէր, եւ թէոփն եւ Հիպպատիա նորին դուստր, որ Վպողոնեայ եւ զԴիոփանտեայ գրոցն համառօտ կարճառօտ յիշատակարանս գրէին, որ յետոյ կորնչէին: Ի հինգերորդ դարի անդ պայծառանայր եւ Դիոկղէս, որ իւրով յայտնութեամբն մեծարոյ յոյժ է, յետ այնորիկ Սերենոս, եւ ի վեցերորդումն Պրոկղէս եւ Մարինոս եւ Եւդոկիոս, որոց երեքին յիշատակարանս ի նախնեացն թողուին: Հուսկ վերջին երկրաչափ անուանի որ եկաց Յունաց, է Հերոփն մանուկ, զի գոյ մեւս եւս Հերոն ծեր, որ մենքենական ճարտարութեան ճարտարապետ ճանաչի:

Յետ անկանելոյ երկրաչափութեան առ Յոյնս, Արաբացիք, որպէս յայլ մասունս գիտութեանց եւ մանաւանդ ուսողութեան, նոյնպէս յերկրաչափութեան նշանաւորք լինէին, եւ արդարեւ յետ Յունաց պարտ եւ պաշաճ է զսոսա երախտաւորս երկրաչափութեան ճարտարութեան անուանել: Քանզի, որպէս յայտ է, Հռոմայեցւոց շէր ինչ հաւաստեաւ փոյթ արարեալ զուսողութեան գիտութենէ, նմին իրի եւ ազգք՝ որ նոցին աշխարհաց տիրէին, եւ զնոցին կարգս եւ զյօրինուածութիւն առնուին, ոչ ինչ այնպիսի խելամտութեան ի նոցունց անտի հասանել մարթացան, որ եւ շէր իսկ հնար վասն անդադար պատերազմացն եւ կոտորածոյ եւ աւերելոյ ազգաց եւ աշխարհաց: Ապա առ Եւրոպացիս որ զիշխանութիւն հռոմէական պետութեանն գրաւեալ

ունէին, ոչ այլուստեք մարթէին նշոյլք իմաստութեան գիտութեանց, ուստի եւ երկրաչափութեան ծագել, բայց յԱրաբացւոց անտի: Ի նոցունց ուսեալ զտարերսն եւ իւրովի կրթեալ եւ թեքեալ, անդէն ի չորեքտասաներորդ եւ ի հնգետասաներորդ դարս ի պայծառութիւն հասանէին: Պէտք Բուրբաք, Միւղէր որ Հռեգիոմոնտանոսն կոչեցաւ ի հնգետասաներորդում դարի, եւ Պէտք Հռետիկոս ի վեշտասաներորդումն իւրեանց բազում հանճարեղ գիւտիւք անուանի եւ նշանաւոր լինէին. եւ յութեւտասաներորդումն Մայեր եւ Եւդեր նոյնպէս պայծառանային, մանաւանդ յերեքանկիւնաչափութեան ուսման, զորոյ զհետ մեծաւ փութով եւ խնամով ի կիրթ անկեալ ընթանային: Բայց եթէ յերկրաչափութեան ոք զարժանաւորն ճարտար խնդրել կամիցի, մեծաւ համարձակութեամբ զԱրդեսիոս յանդիման կացուցանել պարտ է: Արդարեւ Արդեսեայ այնչափ պատիւ եւ արժանիք են յարգի երկրաչափութեան, որչափ Պլատոնի ի հինսն էր: Արդեսիոս, ասէ Ղիտրով, իւրով յաջող հանճարովն ի յանդիման կացուցանել ընտրութիւն իմն եւ ազնուականութիւն, եւ յընծայութիւնսն համօրէն համատարած ընդարձակութիւն երկրաչափութեան շնորհէր: Եւտոն, Ղայրնիտիոս, Եւդերոս զայնպիսի առաւելութիւնս յօրինեալ յարգարէին, եւ այժմ ամենայն իսկ ճարտարաց երկրաչափութեան ընդունելի եւ հաճոյք են:

Բայց գոյր եւս իմն ներքին եւ սերտագոյն միաւորութիւն լուծմանն (analyse) եւ երկրաչափութեան, զոր գտանել եւ նովին նոր իմն սկիզբն ժամանակի սորին գիտութեան կացուցանել, մերում ժամանակի պահէր: Մեծամեծ արժանիք, զոր Ղազրանգ, Ղապղակ (Ղափրաս) եւ մանաւանդ Մոնգ ի սմին յայսմիկ ժառանգեցին, շատ եւ բաւական են, գոհութիւն եւ շնորհակալութիւն մեծ արանցս այ-

սոցիկ աւագաց առթել: Օճանց զբազմօք ճարտարօք երկրաչափութեան արարաք, ոչ զի չիցեն յիշատակելոյ արժանի, այլ զի չբաւեն ճառք եւ սպառին պատմութիւնք եթէ զամենեցուն զարժանի ն եւ զմեծարանս մի ըստ միօջէ կամիցիմք ի գրի հարկանել: Օճր մեծարանս, զորպիսի յարգանս, քանիօն զարմանս չիցեն ունելոց յամենայն պատմութեան երկրաչափութեան կղաւիոս, Վիէտա, Գաղիլէոս, Կեպղերոս, Գուղգինոս, Կաւաղիէրի, Ռոբերուաղ, Փերմատ, Գրիգորիոս սրբոյն Վինկենտեայ, Ուգենիոս, Վաղիս, Բեռնուղի, Կղերոյ, Աղամբերտ, թող զայլ եւս առանց համարոյ բազմութիւն մատենադրաց անուանեաց երկրաչափ ճարտարութեան մերոյ ժամանակիս, որ գրեթէ շղթայ իմն է առանց հատանելոյ, եւ շար գեղեցիկ յեռեալ մի ըստ միօջէ յարանց՝ որ զմիմեամք ելեւել առնիցեն եւ զմիմեանս գլիցեն, յորոց ձեռն խորհրդական այս ուսումն օրըստօրէ միջամուկ խորամուկ լինի յառանձինն ինչ իրս եւ ի գաղտնի սեպհականութիւնս բնութեան, ի մարմինս՝ որ զնայն բոլորեալ պսակեն:

Օկարեւոր պէտս եւ զհարկ ուսողութեան ոչ այլուստեք այնպէս յայտ տեսանիցէ ոք, որպէս յընդարձակութենէ անտի, յոր սա զմիտս արկանիցէ, եւ յազգեցութենէն զոր ի հանճար անդր յաջողիցէ: Փիղիսոփայական ոգի եւ ազատութեամբն խորհել, որ ամենայն գիւտի եւ գիտութեան սկիզբն եւ մէջ եւ կատարած է, եւ որ այնպէս կարեւոր եւ պիտանի է ի յօժարութիւն խելամոռութեան, ի ստիպել պնդել զհանճար հետամուտ լինել բնութեան, եւ ի ծնուցանել զցանկութիւն չթողոյ ինչ դատարի ի նկատելոյ եւ ի խելամտելոյ, յուսողութենէ անտի մանաւանդ քան յայլմէ իմեքէ յորդորեալ զարթնու: Ո՛ր այն գիտութիւն իցէ, յորում, իբրեւ խորհիցի գիտունն, այնպէս անկասկած իցէ ի պատրելոյ եւ վստահ թէ ճշմարիտ ինչ զնո-

վիմբ ածելոյ է, որպէս որ յուսողութեան օրէնս մտա-
խորհ խոկայցէ. եւ սոյն այս անկասկածն լինել եւ
վստահութիւն ընդեւացուցանէ իմն զմիտս փափա-
քել, զի մի վրիպիցէ երբեք ի խորհուրդս, եւ յա-
պահովս լինիցի յայնմիկ՝ զոր ի վերայն ածիցէ: Ի
կորովի ճշմարտութենէ ոչ այլ ինչ պտուղ այնպէս
պատուական ծնանիցի, որպէս ճշդութիւն եւ սերտ
պնդութիւն: Ապա ուսողութիւն մի յայնցանէ է,
որ նպաստն լինիցին մտաց սերտիւ խորհել եւ ողջ-
մտութեամբ փակել ամփոփել: Արդ ո՞ր այն իցէ
որում առաւել պէտս ունիցիմք եւ ո՞ր առաւել օգուտ
ի գործս մեր գործիցէ, խորհել թէ բարւոք խոր-
հել: Վսուլ եւ պատուէր տայր Պղատոն յառաջ քան
զփիղիսոփայութիւն զտարերս ուսողութեան ուսու-
ցանել մանկտոյ, զի մինչ չեւ ի ճարտարամտել սկիզբն
արարեալ, ոգի ճարտարամտելոյ ստանայցեն: Վաջ
մարթ է ասել թէ ազգումն եւ ոգի որ յուսմանէ
անտի ուսողութեան ծնանիցի, օգտակարագոյն քան
զուսողութիւն գլխովին է: Արդարեւ կորովութիւն
զմտաւ ածելոյ, հատուն եւ անաչառ լինել տես-
լեանց, եւ խստութիւն կարգաց եւ հնարից, որ յա-
մենայն գիտութիւնս մուծեալ իցեն, ի ստէպն եւ
առհասարակ զուսողութեամբն գալոյ ծնեալ են:
Համապայծառ իմն այգոյ նման է սա, որ ի մօտոյ
զօր բարենշան նաւթէ: Այնչափ մեծարոյ էր Պղա-
տոնի՝ ուսողութիւն, մինչեւ, որպէս ասեն, գրել ի
վերայ դպրոցին յորում կայրն եւ ուսուցանէր, թէ
Որ չիցեն երկրաչափ, մի իշխիցէ ի ներքս մտանել:
Վոյն՝ զԱստուած յաւիտենական երկրաչափ կոչէր.
արդարեւ արժանի անուն, զոր մարթ էր նմա զԱս-
տուծոյ զմտաւ ածել:

(Գ) Գուտք ուսողութեան բազում եւ մեծամեծք
են, բայց մանաւանդ այն ազնուագոյն է, զի շահս
մեծամեծս տայ այլոց ուսմանց շահել: Ո՞ր խելա-
մտութիւն իցէ, որոյ յօգնականութենէ անտի համա-

բողոքութեան եւ երկրաշափութեան չիցէ օգտեալ: Պիտանութիւն համարական նշանակաց, որ զառաջինն չ[թուի ինչ կարեւոր, սրչափ յօգուտ չեղեն ամենայն գիտութեանց եւ արուեստից, եւ բովանդակ քաղաքային կենաց: Սակաւ ինչ նպաստ ի յառաջագիմութիւն մենքենական եւ փիւսկեան ուսման եղեւ զնշանագրովքն համարողութիւն ի կիր արկանել, քան զգիւտս մենքենայիցն կաղմածոց վասն ի փորձ արդեանց իրացն գալոյ: Օ՛հնչ այն արդեւք առաւել յօգուտ մարթաց լինել աստեղագիտութեան, գիւտ հեռադէտ գործւոյ, թէ հայթայթանք անսահմանական հաշուոց: Յետ կարդեսեայ զնշանագրովք համարողութիւն յերկրաշափութիւն անդր մերձեցուցանելոյ, սկիզբն առնոյր ժամանակ փոփոխմանն, որ այնպէս արագ արագ զճշգրիտ գիտութիւնս յաստիճան կատարման հասուցանէր, յորում զնոսա այժմս տեսանեմք: Աւ յետ այլակերպութեան անուանեալ հաշուոց սկիզբն առնեաք ճշմարիտ եւ սերտ տեղեկութիւնս զբովանդակածոյ տիեզերաց ստանալ: Աթէ գիտութիւնք ըստ համեմատի օգնականութեանն եւ հայթայթանաց՝ որ նոցին զօրաւիզն լինիցին, սովոր են զարգանալ, չիք օգնականութիւն կարեւոր, եւ ոչ հայթայթանք ազդեցականք գոն քան զխեղամտութիւնս սուրբն եւ յստակն ուսողութեան: Արպարանք ձեւոց, թիւք համարոց եւ նշանք ազգերականք են լեզու իմն եւ բարբառ, որով մատեանն մեծ տիեզերաց գրեալ է. որչափ կրթագոյն եւ տեղեկագոյն ի լեզուի անդ լինիցիմք, գոյնչափ աւելագոյն շահ յընթեռնոյց անտի զմատեանն զայն ձգիցեմք յանձինս:

Իայց թէ քանի՞օն զուարճալի եւ ախորժական եւս իցեն ուսողութեան ուսմունք, շատ իսկ եւ բաւական ցուցանիցեն այնչափ ճարտարք անուանիք եւ հոյակապք, զորս այնպէս կաթոգի եւ խանդակաթ զնմանէ տեսանիցեմք, մինչեւ ընկլուզանել

իմն ի ծով հեշտականութեան թուել նոցա, յորժամ ի կնճիռն իմն եւ ի դժուարահաս խնդիրսն միջամուխ զանձինս նշմարիցեն: Արով յայտ իմն առնեն թէ զվարդապետութիւնս ոյժ եւ վտիտ համարոցն եւ չափուց չհամարին ամուլ եւ անպտուղ ճշմարտութիւն, եւ ոչ անարժան ինչ զբաղեցուցանելոյ նոքիմք զհրեանց խորաքնին խորհուրդս:

Բ. Գ Լ Ո Ւ Խ

ՓԻԻՍԿԵԱՆ* ԳԻՏՈՒԹԻՒՆ

Ո՛րշնՓ զարմանօք եւ հեշտականութեամբ, նա՛ մեծարանօք իսկ անցաք ընդ սւսողութիւն եւ ընդ աղնուական մասունս նորա: Ի պատմութեանն եւ ի բնաւ զնացսն ուշ եղեալ քննեցաք խնամով, թէ որչափ արդար եւ հարթ իցէ, յորժամ դատաստան ինչ դատիցի կամ վճիռս ինչ հատանիցէ. եւ միանգամայն իսկ առաք ի միտ, թէ իբրեւ գլուխ կամ սահման կայ առաջի մարդկեղէն քննութեան, յորժամ սա ի բնութիւն անդր միջամուխ լինել խորհիցի: Այժմ մեզ փիւսկեան գիտութիւն յանդիման առնի: Արդարեւ սորին բնութիւն եւ զնացք յուսողութենէ անտի այլակերպ իմն են. չիք սորայն ճոխութիւն եւ սերտութիւն ի վճիռն տալ եւ ի դատել միանգամայն ցոր վայր իրացն բովանդա-

* Չյունական բանն φυσικός, φυσική, որ բնական կամ բնութեան յայտ առնէ, վասն ընտրելոյ ի մեւս եւս բանէ naturalis, naturel, որ նոյնպէս բնական նշանակէ, համարձակեցաք փիւսկեան (ֆիզիկա, ֆիզիկական) անուանել, իբրեւ սեպհական ինչ անուն բնական գիտութեան, physique, որպէս դտանեմք իսկ զնոյն բան ի կիր արկեալ բազում ուրեք ի նախնեաց անտի ի թարգմանութեան Եւսեբեայ եւ ի Վեցորեայ արարչութեան ճառս Ս. Բարսղի:

կութիւն եւ ընդարձակութիւն ձգիցի. զի ոչ եթէ իբրեւ զուսողութեան ուսումնն ի ճշմարիտ սկզբանց նկատութեամբ զճշմարտութիւն ընծայեցուցանէ, այլ ի փորձոյ արդեանց, եւ ի հաստատութենէ գործոց մատուցեալ մեղմով զընութեան երեւոյթս պարզէ եւ յայտնէ: Սակայն եթէ ի նիւթ անդր սորա զորով գայ, եւ յարդիւնսն զոր ծնուցանէ, հայիցիմք, պարտիմք խոստովան լինել թէ ընդարձակութիւն սորա քան զուսողութեանն առաւել անբաւ եւ անեղբ է: Յուսողութեան զքանիօնութիւն մարմնոց ի քնին արկանեմք, գոգ իբրեւ յեղեր շրջիմք, վասն այնորիկ եւ իբրեւ ի լըջի եւ ի յայտնութեանն խուզեմք եւ քննեմք եւ ընդ միմեանս հարկանեմք. իսկ ի փիւսկեան գիտութեանն ի բնութիւն անդր անբաւ եւ անսահման ընկղմեալ մտանեմք, եւ ի մէջ ազօտ աղօտն եւ ծածուկ երեւութից բնական իրաց գուն եղեալ ջանամք զօրէնս ինչ կամ զզօրութիւն բնութեանն յայտնի եւ գուշակաւոր կացուցանել: Այլոց գիտութեանց բնականաց նիւթ եւ ճառ մի ինչ ի մասանց կամ ի զօրութեանց բնութեանն է, իսկ սորա ամենայնն իսկ համօրէն բնութիւն ազդելի եւ զննելի. վասն այնորիկ իսկ արժանի է անուանն, որով յորջորջին, զի փիւսկեանն՝ յախտարակաց կամ բնութեան ուսումնն յայտ առնէ:

Եթէ առաջին տեսիլ, եւ պայման մարդոյ ի մարմնաւորական կեանս ի քննել զընութիւն է, որ եւ ոչ սակաւ ազդեցութիւն ի մտաւորական եւ ի բարոյական կեանսն գործէ, ապա առանց խիթի եւ խղճի մարթ է համարձակ ասել, թէ փիւսկեան ուսումնն առաջին ուսումնն է յուսմանց՝ որ մարդոյ կարեւոր իցեն, եւ գոգ ընդ կենացն տեսլեան կապեալ եւ խառնեալ է: Վիմիական միաւորութիւն, լուծումն, մենքենական գործուածք, ազգի ազգի պիտանութիւն (կիրառութիւն) շարժման, հնարք եւ հայթայթանք վասն ի բնութեանն պատահարաց

պատասպարելոյ, ջան եւ հողաբարձութիւն խելամուտ լինելոյ օրինաց բնական իրաց (թէպէտ եւ զառաջինն առաւել յարգիւնս քան ի պատճառս էր խելամուտութիւնն), եւ այլ եւս սոցին նման իրք որ լ քննութիւն բնութեան պատշաճին, վասն զնա ի պէտս կենաց մերձեցուցանելոյ, գրեթէ ընդ կենաց մարդոյ սկիզբն առեալ եւ նովին յառաջ մատուցեալ են: Այսան զայս ամենայն խնամով ի միտ առնելոյ, սկիզբն արասցուք զբնութենէ եւ զպատմութենէ սորին ուսման համառօտութեամբ ծառել:

Զէ մարթ դիւրաւ զպէսպէս իրաց որ ի բնութեանն ուսման մեզ ի քննել ընծայեցուցանին, եւ զազգի ազգի բարունակաց փիւսկեան գիտութեան որ ի նոցունց ծնանիցին, բովանդակ եւ ըստ բաւականի ասել: Օրինչ նիւթն իցէ կամ զինչ այն իցէ որ զգայնոց մերոց տացէ առնուլ ազդումն եւ իմանալ, եւ որ այն իցեն էական կամ գիպուածոյ սեպհականութիւնք նիւթոյ, այս ամենայն առաջին հարցուածք են, որ ի գիտութեանս յայսմիկ հարցանիցին եւ ի լուծանել առաջի արկանիցին: Այտ առաջին ի ծառել սորին գիտութեան նիւթն է: Հարժումն, զորոյ զօրէնս անդատին ի խորհրդոց ուսողութեան մարթեմք զմտաւ ածել թէ կարեւորք են, այնու՝ զի ազգի ազգի պատշաճութեամբ յուրոյն եւ ի մեկնակ երեւոյթս ի կիր արկանի, առատագոյն նիւթ քննութեանցն մերոց շնորհէ: Բայց քանզի օրէնքս այսոքիկ ըստ առանձինն ինչ իրաց (յատկութիւն) մարմնոց յորս պատշաճեւն պարտին, զանձինս յօրինեալ յարդարեն, վասն այնորիկ շարժման ուսումն՝ որ մեքենական ուսումն (mécanique) իսկ ի գլխովին է, ազգի ազգի բաժանի, զորմէ յետոյ առանձինն ծառեսցուք:

Օրկուս եւս այլ ուսմունս պարտ է ի բարունակս անդ փիւսկեան գիտութեան հաշուել, որ զնիւթովք կշռելեզք (pondérable) զան, այս ինքն

զայնպիսեօք որ ծանրութեանն զօրութեան հնազանդեալ են: Ուսմունքս այսոքիկ են ուսումն հնչման որ Լսողութիւն (acoustique) կոչի, եւ ուսումն երեւութից որ ի մէջ համատարած օդոյն (atmosphère) գիպիցին, որ է ուսումն զբօսուցիկ իրաց (météorologie), թէպէտ եւ վերջինս այս ի հարկէ իմն գրեթէ յամենայն իսկ բարունակս փիւսկեան գիտութեան գտանէ մուտ, եւ նմին իրի իսկ կամ ամենեւին ուրոյն եւ կամ ուր ուրեք եւ միաբանութիւն եւ յանկութիւն իրաց իրաց պահանջիցէ, խառն ի միասին զսմանէ ճառի: Այլ եւս մնացեալ ուսմունք փիւսկեան գիտութեան, որ զնիւթովք չկշռելեօք դան, այս ինքն է զայնոքիւք որ չեն ընդ զօրութեամբ ծանրութեան անկեալ, ի չորս գլխաւոր բաժինս բաժանին, այս ինքն է զլուսոյ, զջերմութեան, զէղեկտրիոնական զօրութեան, եւ զՄագնետական զօրութեան զհանգամանս որոնել եւ զնոցին զօրէնս ի խոյզ արկեալ քննել, յորոց ի քննութիւն փորձ իրացն առաջնորդեաց ած: Սարեւոր ինչ մասն է փիւսկեան գիտութեան եւ քիմիական ուսումն:

ՊԼՏՄՈՒԹԻՒՆ. Մարդիկ յետ զպէտս մարմնաւոր պիտոյիցն հայթայթելոյ, զանձինս իւրեանց եւ զիրս որ շուրջ զնոքօք կային, քննել ի մոի զնէին, ի հայել ընդ աստեղս կամ ընդ լուսաւորս որ նոցա լուսատու լինէին եւ միանգամայն իսկ բովանդակ բնութեանն գիտութեան խելամուտ լինել: Ամենայն ազգք նախնեաց, որ յօրինուածութեամբ եւ իմաստութեամբ մեծանուն եւ նշանաւոր եղեն, ոչինչ անփոյթ առնէին ի քնին զբնութեան մարմինս արկանել, եւ տեղեկութիւնս ինչ փիւսկեան գիտութեան ստանալ: Բազումք համարին այնպէս թէ բովանդակ նախնեացն առասպելախօսութիւն (mythologie) ի փիւսկեան գիտութիւն անդր պատշաճիցէ, եւ թէ Ոսիրիդն եւ Իսիդ եւ Արամազդ եւ Այերա եւ Հեփեստոս եւ այլք եւս ի դիցն, ոչ այլ

ինչ իցեն՝ բայց իրք բնութեանն գիտութեան, զորս նախնիքն պաճուճեալ առապելաց քողով առադաստեալ յանդիման կացուցանէին վասն զժողովրդեանն թանձրամտութիւն զբօսեցուցանելոյ, եւ այնպէս ի ձեռն կրօնիցն պաշտաման զնոսա յանմահութիւն հանէին: Եւ վասն այնորիկ իսկ հինք ի պուետիկոսաց՝ նիւթս իւրեանց մրմնջոցն ի գիտութենէ անտի աշխարհի առնոյին. որպէս զարարած երկնի եւ զարարած երկրի, զյօրինել եւ զյարդարել իրաց եւ զկազմած տիեզերաց: Ի մէջ ազգացն այնոցիկ հանապազաւք անուանիք ուսմամբք եւ խելամտութեամբք պանծացեալ պարծէին թէ տեղեկութիւնս զգործոց բնութեան ունիցին: Եւ այց այն ամենայն վտարանդի իմն եւ վարկպարազի խորհուրդք էին, տեսիլք լուծեալք եւ խախտեալք, ճառք համօրէն զամենայն իրաց, կարծիք տկարք, որ ոչ յօդեալ իմն եւ աղետալեալ բովանդակածս եւ ոչ նկատութիւնս փիղիսոփայականս յօրինեալ կազմէին:

Յազանդոցն Յունաց բնութեան գիտութիւն սկիզբն առնոյր, եւ դպրոցք Միդետայ եւ Արոտոնայ խանձարուրք լինէին փիւսկեան ուսման. անդէն ի նոսա լինէին քննութիւնք, պատճառք ի խոյզ արկեալ քննէին, յուրոյն տեղեկութեանց հասարակաց համօրէն կարծիք ելանէին, համաշխարհական կարգք հաստատէին, եւ միանգամայն իսկ փիւսկեան գիտութիւն ծնանէր: Թաղէս լինէր առաջին, որ դպրոցս փիղիսոփայութեան կացուցանէր, եւ որպէս Արկերոն ասէ, ինքն իսկ է որ զառաջինն խոյզս խնդրոց զնական իրաց առնէր: Օլայնու ժամանակաւ եւ Պիւթագորասս յիտաղիա մեւս եւս դպրոց հաստատէր եւ աշակերտօքն հանդերձ ի քննել զմարմինս բնութեան մտադիր լինէր: Երգարեւ յոնիականն եւ պիւթագորեան աղանդք, Հերակլիտեանք, Դեմոկրիդեանք եւ այլ եւս փիղիսոփայիցն չոկք զփիւսկեան ուսմամբք դային. եւ մարթ է ասել թէ փիւս-

կեան էր բովանդակ փիղիսոփայութիւն նախնեացն
 Յունաց: Աինք ի փիղիսոփայից Յունաց, որպէս
 Տուղղիոս ասէ, մինչեւ ցՍոկրատէս, զհամարոյ եւ
 զշարժմանէ ճառէին, եւ թէ որպէս կամ զհարդ իրք
 ի լինել գայցեն եւ որդունակ ի կորուստ գնայցեն,
 այլովքն հանդերձ. Սոկրատէս լինէր առաջին, որ ի
 բնութենէ անտի ի բարոյս եւ ի կարգս վարուց զփի-
 ղիսոփայութիւն փոխէր: Բայց ոչ եթէ բնութեանն
 գիտութիւն ի բաց ի միջոյ բառնայր. զի Դիմակրա-
 տէս, որ թերեւս մին ի նշանաւոր փիւսկեանց նախ-
 նեաց իցէ, առ Սոկրատայ ժամանակաւ պայծառա-
 գոյն լինէր: Պղատոն որ կղկղաթն կաթոգի էր զՍո-
 կրատայ, որոյ աշակերտ իսկ էր, առ Հերակղիտեայ,
 առ Պարմենիդեայ, առ Տիմեայ եւ առ ընթեր պյ-
 լոց՝ որ յախտարակաց փիղիսոփայքն էին, ի խրա-
 տու վարդապետութեան բնութեան վայելէր եւ ի
 գաղանխ փիւսկեան գիտութեան թափ անցեալ
 մտանէր: Բայց թերեւս փիղիսոփոս նրբագոյն եւ
 առաւել խորաքնին եւ լայնասորհուրդ ի մէջ Յու-
 նացն ամենեցուն քան զԱրիստոտելէս դը չգուցէ. եւ
 սա մանաւանդ բնութեան խելամտութեամբն նշա-
 նաւոր լինէր: Ստոյիկեանք իսկ ի գլխովին որ իբրեւ
 բարոյից վարդապետք ծանօթ եւ երեւելի են, առան-
 ձինն զփիւսկեան գիտութեամբ գային. եւ Սենեկա,
 խիստ ստոյիկեան, թուի թէ ամաչիցէ իմն ընդ այն
 եթէ առաւել փոյթ զբարոյից փիղիսոփայութենէ
 ունէր քան զախտարակաց գիտութենէ. եւ այնչափ
 սա քան զնա առաւել է, ասէ, որչափ դիքն քան
 զմարդիկ վերագոյն իցեն: Աս եւ Եպիկուրոս զոր
 հուսկ վերջին փիղիսոփայից մարթ է համարել, ի Տի-
 մոնէ յետին ի մէջ փիւսկեանց անուանեալ կոչի. եւ ի
 մէջ իւրոյ մեղի եւ անձնդեւր բարոյից ուսմանն, երեսուն
 եւ վեց դպրութիւնս զբնութենէ գրել չդանդաղէր:
 Բայց վասն գիտութեանն զոր Յոյնք զբնու-
 թենէ ունէին, որպիսի ինչ կարծիս կարծել պարտ

իցէ: Արդարեւ եթէ ընդ իրս ժամանակացն յորս Թաղէան եւ Անաքսիմանդրոս եւ Պիւթագորաս եւ Դեմոկրիտոս եւ այլ եւս փիղիսոփայք զիւրեանց ուսումն վարդապետութեան ղնէին, միտ եղեալ նայեսցուք, զարմանք մեծաւքանչ ունիցին զմեզ թէ զիարդ յայնժամ՝ յորժամ դեռ եւս սակաւ լուսաւորութիւն էր, եւ նուազութիւն քննութեանց եւ փորձոյ, Յոյնք այնպիսի եւ այնչափ տեղեկութեանց խելամուտ լինէին, ուր այժմու փիւսկեանք այնչափ գործեօք եւ ստէպ փորձով եւ խնամով մտադիր լինելով հազիւ մարթացան այնց ճշգրտիւ ի վերայ հասանել: Բայց եթէ ի պայման անդր գիտութեանն նոցա հայիցիմք ուշով, գտանեմք եթէ խելամուտութիւն նոցա զոր զննութենէ ունէին՝ թերակատար եւ բազում մթարութեամբ եւ անյայտութեամբ էր: Թերակատար այնու՝ զի զամենայն ի նկատութեան կամէին ճանաչել եւ զփորձոյն հանգիսիւ զանց իմն առնէին: Բայց փիւսկեան գիտութեան այնպիսի բարք են, զի առաւել փորձիւ եւ զննութեամբք կոյ ի կայի եւ ի հաստատութեան եւ ի կատարումն անդր զայ, քան մտախորհութեամբ եւ խորհրդովք. եւ ժամանակաւ եւ համբերութեամբ մանաւանդ քան հանճարով կարօտ է առ ի զիւր գիւտս յայտնութեանցն հաստատելոյ: Իսկ ընդվայրախոյզն եւ ամենադէտ միտք Յունաց, եւ յօժարութիւն ցանկութեան նոցա ի բնութիւն անդր միջամուխ թափանցանց լինելոյ եւ զամենայնի եւ զբնաւի զհամաձայնս յայտ առնելոյ, եւ զպատճառսն հատուցանելոյ, միանգամայն իսկ՝ սքողաստիկեան ոգի, սէր մարտի մաքառման եւ յուրուք ուրուք կողմանէ եւ ի թերէ լինելոյ, բազում վնաս առնէին եւ խափան իմն լինէին ճշմարտիւ օգուտ գտանելոյ եւ յառաջադէմ լինելոյ Յունաց ի փիւսկեան գիտութիւնս: Իսկ մթարութիւն ի խնդիրս նոցա այն էր, զի զանյայտ զանբաւ զառանց լուծանելոյ եւ զանշահ խնդրոց

առնէին յոյզս եւ վիճմունս. ընդ հայց անկեալ խնդրէին թէ զհարգ աշխարհիս արարած լինէր, եւ զինչ առաջին սկզբունք մարմնոց իցեն, եւ որ ներքին եւ ծածուկ պատճառք իրաց իցեն. վասն այսպիսի իրաց անյայտից զոր փորձ, զորպիսի զննութիւն մարթէին յայնժամ գտանել փիղիսոփայքն: Թաղէս զնէր թէ ջուր՝ որ ի պէսպէս կերպարանս յօդեցաւ, յօրինեաց զսկիզբն ամենայն մարմնոց: Անաքսիմենէս զօդոյն կարծեաց թէ սկիզբն իցէ. Հերակլիտոս զհուր եւ այլք զայլս ի շորից հիւթոց զնէին: Անաքսագորաս թանձրութիւն իմն ամենայն նմանագոյն մասանց մարմնոց զմտաւ ածէր, զոր նա սերմն ամենայնի կոչէր. Պլատոն ի թիւան իւր ընթացաւ եւ Պղատոն ի տեսիլս. Գեմակրիտոս ի հողամազսն եւ ի դատարկութիւն ապաստան լինէր. Արիստոտելէս ի նիւթ եւ ի կերպարանս եւ այլք այլ իմն ազգ կարծեաց գտակ եւ ջատագով լինէին:

Ի դէպ եւ պատշաճ է վասն զՅունաց խելամուտութիւն ի բնութեան ուսման ճշդիւ գտակաւ ի մանալոյ, ասել թէ զինչ եւ որչափ ինչ իւրաքանչիւր փիղիսոփայիցն աղանդք յուսումն անդր նպատակնէին: Յօնիական աղանդ, որ ի Թաղէայ վասն ի Յօնիայ լինելոյ զյորջորջումն անուանն առնոյր, եւ առանձինն անուամբ փիւսիկեան աղանդ յորջորջէր, ոչինչ ի պայծառութիւն ուսմանն յաջողէր. որչափ եւ անուանի փիղիսոփայք իցեն որ յաղանդոյ անտի պայծառանային, որպէս ինքն Թաղէսն եւ Անաքսիմանդրոս եւ Անաքսիմենէս եւ Անաքսագորաս եւ Արքեղաոս, այլովքն հանդերձ: Յօնիականքն զհետ ընդունայն եւ սնտի խնդրոց անկեալ բազում ինչ անհեղեղս զրաբանեալ ճամարտակէին: Խտաղական ջոկն, թէպէտ եւ առաւել զուսողութեամբ եւ զբարոյից գիտութեամբ գայր քան զննութեան փիղիսոփայութեամբ, սակայն քան զառաջինսն յաճախագոյն ի գիտութիւն անդր բնութեան

ձեռնառու գտանէր: Արդարեւ Եմբեղոկղէսն եւ Արքիտաս եւ Փիղողաւոս եւ Եւդոքսոս եւ այլ եւս իմաստունք պիւթագորականք զուսողութեան ընծայութիւնս ի նկատութիւնս անդր բնութեան ածեալ խնամով բնութեան մտադիր լինել մարթացան. բազումք յարդեաց ասէին թէ նշմարանք զբնութեանցն ձգելեաց եւ վանելեաց Նեւտոնի երեւիցին ի միաբանութեանն եւ ի չմիաբանութեանն զոր Եմբեղոկղէսն պիւթագորական գնէր: Ալ արդարեւ քան այլոց աղանդոց փիղիսոփայք, առաւել Խաղականքն բազում ինչ իրաց բնութեան հաւաստեալ խելամուտ գտանէին: Բայց մանաւանդ Հերակլիտեանք, որոց աղանդ ի Հերակլիտեայ յարդարէր, նշանաւորք ի փիւսկեան ուսմունս լինէին: Ոչ այնչափ Հերակլիտէս յարդարիչ աղանդոյն, որչափ Ղեւկիպպոսն եւ Գեմոկրեատոս, որ յետ նորա ի չափ հասանէին, ի յօրինումն անդր գիտութեանն նպաստ լինէին, մանաւանդ Գեմոկրեատոս որ ի բազում կարծիսն նուրբ իմն եւ կորովի միտս եւ հնարագէտ հանձար ցուցանէր, վասն որոյ յիրաւի Փիւսկեան անուանելոյ արժանի գտանէր, թէպէտ եւ նա եւս ի մոլորութեանց եւ ի սխալութեանց չէ աղատ եւ ի վեր: Պերիպատետիկեանք, հանդերձ Արիստոտելեալ որ վարդապետն է աղանդոյն այնորիկ, որչափ եւ անուանի իցեն, սակայն եւ այնպէս ոչ մարթացան ուղղորդ ի ճշմարիտ կէտ անդր բնութեանն գիտութեան հայել նկատել: Սոյիկեանք որ ի բարոյից իրս անգամ ի պաճուճանս եւ ի ծարտարել յօժարէին, զիւրդ հաստատութեամբ բնութեանն ուսման մարթէին հասու եւ խելամուտ լինել: Փիւսկեան գիտութիւն Եպիկուրայ որ գրեթէ բովանդակ ի Գեմոկրեատեայ առնոյր, քանզի առաւել մենքենական իմն եւ յստակ էր, քան պարզեալ եւ մետափիւսկեան, վասն այնորիկ եւ աւելագոյն քան զայլոց դպրոցացն Յունաց կրթէր եւ ուսուցանէր: Այլ եւս

աղանդք, որպէս ակադեմիկեանն եւ սկեպտիկեան եւ որ նոցին նմանք իցեն, թէպէտ եւ աղատ ի կողմն ինչ յարելոյ էին, բայց քանզի ի վարդապետութեան իմիք չկային հաստատուն, վասն այնորիկ յառաջագեմ լինել յիմիք չէին ձեռնհաս:

Աւստիկ ի Թաղեայ մինչեւ ցանկանել փիղիսոփայութեան Յունաց ընդ ամենայն ջոկս աղանդոցն անցեալ, տեսաք թէ զիարդ ի կագս առանց զրաւելոյ եւ ի պպքարս վիճմանց անկեալ, եւ իւրաքանչիւր իւրեանց աղանդոյն կողմանն կարծեաց պաշտպանել խնամով զուն եղեալ, ոչ ինչ շահ օգտի յուսումն բնութեան գործել մարթացան:

Հռոմայեցւոց զփիւսկեան գիտութենէ առանձին ինչ վարդապետութիւն ոչ գոյ. զի նոքա որպէս յայլ խելամտութիւնս գիտութեանց, նոյնպէս ի բնութեանն ուսման զտեղեկութիւնս Յունաց առեալ բովանդակէին: Հռոմայեցւոց ճարտարութիւն եւ արուեստ այն էր, վարել եւ առաջնորդել անբաւ մեծութեան աշխարհաց իշխանութեան իւրեանց, մարտ մղել, զսահմանս մեծանիստ պետութեանց ձգեալ տարածանել. չգոյր ինչ նոցա ժամանակ պարապոյ զգիտութեանց որ նկատութեամբն իմանայցին, փոյթ առնել եւ ի նոսին թեւակոխել, որպէս ասէ, նա դուլ եւ պատուէր իսկ տայ պէտն: Բայց զայս ինչ պարտ է խոստովան լինել թէ Հռոմայեցիք առնուլ առնուին ի Յունաց, սակայն քան զիւրեանց վարդապետան իսկ առաւել երանելի եւ երջանիկ էին, զի զօրս առնուինն, մեծաւ հաւաստեաւ եւ պայծառութեամբ յանդիման կացուցանէին. թերեւս չգուցէ ստոյիկեանց ի բովանդակ աշխարհին Յունաց ի փիւսկեան գիտութեան եւ ոչ ի բարոյից փիղիսոփայութեան այր մատենագիր՝ որ Սենեկայ հանգոյն եւ հաւասար իցէ, եւ ոչ Եպիկուրեանք ունիցին զոք զբազիր, որ ընդ Ղուկրեոսայ ի համեմատութիւն գալ մարթայցէ:

Յետ Սոկրատայ ոչ ի Յունաց եւ ոչ ի Հռոմայեցւոց միջի գտանիցի որ փիղիսոփոս, որ փիւսկեան անուանեալ կոչելոյ արժանի իցէ: Փիւսկեան ուսումն յետ այնորիկ ի բազում ընդ վայր եւ տարապարտ եւ ի զրաբան խնդիրս ոսնառեալ կործանէր, եւ ամենեւին իսկ զձձէր եւ անարգէր այնպիսի մեծարոյ ուսումն: Եւ ոչ Արաբացիք, որ ընդ նրբութիւնս սնտաի խնդրոց սքողաստիկեան վարդապետութեան հարեալ հատեալ էին, նպաստ ինչ ի յառաջադիմութիւն սորին ուսման լինել մարթացան: Ի նոյն թանձրամած խաւար մածեալ կային եւ ազգք Լերոպացւոց ի խոնարհագոյն ժամանակս. եւ եթէ ուրեք երբեք Աղբերտոս եւ Բակոյն եւ Ղուզղիոս եւ Առնաղղոս խելամտութիւնս ինչ զնութեան գիտութենէ ստացան, այն ոչ եթէ ի դպրոցացն վարդապետութենէ կամ յօրինացն լինէր, այլ ի մենքենական եւ ի քիմիական ուսմանց, եւ յիւրեանց առանձինն արդեանցն գործոյ եւ ի փորձ եւ ի հանդէս մտանելոյ: Թողցուք Լբցուք եւ ի մոռացօնս արկցուք զերկայնածիգ ժամանակսն զայնոսիկ մթութեան եւ աղճամղջի, եւ եկեսցուք ի նկատել զաւուրս զուարթագոյնս, որ յառաջագոյն իսկ քան զեւթնութասներորդ դար ծագեալ երեւէին, եւ միտ եղեալ հայեսցուք խնամով ընդ ծնանել փիւսկեան ուսման, եւ զգիւցազունսն որ այնպէս արութեամբ քաջութեամբ յառապարէլ անդր բնութեան դիմագրաւ միջամուխ լեալ նահատակէին: Օհնդեատասներորդ եւ զվեշտասներորդ դարէ են բանքս, յորում ժամանակի ոգիք զարթնուլ սկիզբն առնուին, եւ յամենայն կողմանց յորդորէին զսահմանս խելամտութեանն իւրեանց ընդարձակել, զմոլորութիւնսն՝ որ անդատին ի բազում դարոց շեղակիւտեալ, խոչ եւ խութ արկանէին պայծառանալոյ իմաստութեան մարդկեղէն հանձարոյ եւ յօրինուածութեան քաղաքի, քակել խել եւ ի բաց ի միջոյ պարզել: Ի ժամանակին ասեմ յորժամ

Վասկոմի Գամայ զգլուխ Բարույ յուսոյ, Կողումբոս զաշխարհն Ամերիկեցւոց գտանէին, Մագելան զհիւսիսական կողմանս որոնեալ խնդրէր, Գրակէ շուրջ զերկրաւ ճանապարհորդէր, աստեղագիտութեան ուսումն զշղթայն եւ զպարաւանդս՝ որովք զնա ուսումն Արիստոտելեայ կաշկանդեալ ունէր, ի բաց թօթափէր. Կոպեռնիկոս զՊիլթաքորայ բովանդակածն միւսանգամ յարուցանէր, եւ ուսուցանէր, թէ երկիր շուրջ դայ. Տիւքոն զհանգամանս զնացիցն՝ զոր զնայուն աստեղք եւ դիսաւորք ունին, ուսանէր. Կեպլեր զերեսին օրէնսն՝ ըստ որոց շարժմունք երկնաւոր մարմնոց յարդարին, յայտնէր. Գաղիլէոս իւրով հեռագէտ գործւով ի զնին ելանէր երկնիցն հաստատութեան, զծանրութեան հանգամանս իմանայր եւ արկանէր հիմն փորձոյ անուանեալ փիւսկեան գիտութեան. Տորիկեղղի պնդելոյ համատարած օդոյն գտակ լինէր, եւ ի վերջէ Փրանկիսկոս Բակոմի* հորդէր ճանապարհ անքոյթ առ յապայ եկելոցն անվրէպ ի ճշմարտութիւն անդր հասանելոյ։ Աստ է աւասիկ սկիզբն եւ թնուտասներորդ դարու։

Հայր եւ սկիզբն նորոյ փիւսկեան գիտութեան զԲակոմի եւ զԳաղիլէոս զնել արժան է։ Բակոմի զառաջինն զամենայն արգելս որ այնմ ուսման խափան լինէին՝ ի բաց ի միջոյ բառնայր, ոչ վիճմամբք ինչ եւ մաքառմամբ, այլ փորձիւ եւ տեղեկութեամբ եւ մտադիւրութեամբ մտադիր լինէր։ Բայց հարկ է թէ Բակոմի տեղի տայցէ Գաղիլէոսի, որ ոչ եթէ նորոգիչ, այլ գտակ իսկ եւ արարիչ

* Երկու են Բակոմք, առաջինն յերեքտասներորդ դարու, որ Հռոգերոսն կոչի ի կարգէ փրանկիսկեան վանականաց, որ յայնժամ տեղեկութիւնս ինչ փիւսկեան ուսման ուսուցանէր, եւ այնչափ անուանի լինէր ի ժամանակին յայնմիկ, մինչեւ Վարդապետ զարմանալի անուանեալ կոչել։ Երկրորդն է մեծանունն Բակոմի որ Փրանկիսկոս ի Վերուղամեայ կամ Վերուղամիոսն յորջորջի ի վեշտասաներորդ դարի։

փիւսկեան ուսման ճանաչի: Մինչ այս մինչ այն Գասսենդոս եւ Կարդեսիոս երկոքին արքանունիք ի Գաղղիա նոր իմն փորձ փորձէին, եւ յառաւելագոյն պայծառութիւն զընական գիտութիւն հանէին: Ղաղղիէոս եւ նորին աշակերտք մտադիր լինէին զայնպիսի ճշմարտութիւնս բնութեան մեկնել, որ տակաւ տակաւ եւ մեղմով յանդիման կացուցանիցին, եւ զմասանց ինչ ուրոյն ճառէին. բայց սոքա երկոքին գեղեցիկ իմն յանգգնութեամբ զբովանդակ համաշխարհական բնութենէ գիրկընդխառն լինել ձեռներեղ լինէին, եւ ողջոյն ինչ մարմին փիւսկեան գիտութեան ընծայեցուցանել ձեռնհաս եղեն: Օպնու ժամանակաւ Պասկալ զօգոյ եւ զհեղեաց առնէր քննութիւնս, զհասարակալիւն կշռոյ հեղեաց եւ զծանրութենէ օգոյ գրէր: Ղուերիկէ ի Գերմանիա պէսպէս գիւտիւքն մանաւանդ օղահան եւ եղեկտրիոնական գործւով եւ այլովք մենքենայից հայթայթանօք զիւր անուն անմահ կացուցանէր: Օնորին օղահան գործւոյ հանգամանս իմանայր եւ Բոիղ յԱնգղիա, առանց Գուերիկեայն ծանօթ ինչ կամ տեղեակ լինելոյ. եւ ոչ միայն զնոյն մենքենայ կատարեալ յօրինէր, այլ եւ զբազում գործեաց եւ զգիւտից եւ զճշմարտութեանց հնարս իմացաւ եւ պատմեաց: Բայց ոչ միայն օղահան գործի, այլ եւ ջերմաչափն եւ ծանրաչափ եւ խոնաւաչափ եւ այլ եւս բազում կարեւորագոյն գործեաց կազմած, զուսումն փիւսկեան գիտութեան յառաջագէմ մատուցանէր:

Յետուստ ուրեմն Նեւտոն պայծառանայր, յորոյ ձեռն գող ի ձեմելիս ելանէր, եւ յարքունական շուք պատուոյ փիւսկեան ուսումն հասանէր: Ղաղղիէոս յայնժամ անչափ գովութեան եւ յարգանաց արժանի լեալ էր, այնու՝ զի զերկրաչափութեան ճարտարութիւն ընդ փիւսկեան ուսման միաբանել մտաբերեաց, որով եւ բազում յայտնութեան գտակ

լինէր: Ուզենիոս առաւել աղնուագոյն զփիւսկեան ուսումն գործէր, իբրեւ զայն ընդ բարձրագոյն եւ աղնուագոյն եւս երկրաչափութեամբ քան զՎաղիշէայն արկանէր: Իսկ Նեւտոն լինէր առաջին որ զնա իւրով ճշմարիտ պայծառութեամբ յանդիման կացուցանել խելամուտ լինէր, եւ գոգ աստուածեղէն իմն զուսումն զայն յարգարէր, այնու՝ զի յայլ ամենայն գիտութեանց զատուցեալ անջատէր զբնական գիտութիւն եւ զբնաւս ի սորա սպասաւորութեանն պաշտօն ածէր, զի ամենեքին նմա արբանեկութիւն հարկանիցեն եւ զնորին փառսն եւ զբարգաւաճանս աճեցուցանիցեն: Աշանագրովք համարողութիւն կարի իսկ ծածուկն եւ թագուն, երկրաչափութիւն խորագոյն, ընծայութիւնք հատուք եւ անաչառք, հաշիւք դժուարին եւ բազմակնճիւռն համարոց, եւ միանգամայն ամենայն ինչ ի ձեռն Նեւտոնեայ ի պայծառութիւն փիւսկեան գիտութեան նպաստ եւ ձեռնառու լինէին: Օայնու ժամանակաւ եւ Ղայբնիտիոս զիւր զմոնագոյն կամ զմիութեանց բովանդակած հաստատէր. թէպէտ եւ ոչ կարաց շահ ինչ օգտութեան անյայտ եւ խառնակ կարգօքն ի յառաջողութիւն եւ ի յատակութիւն բնութեան գիտութեան նպաստ լինել:

(Օրինակ Վաղիղեայ եւ Վարդեսեայ եւ Ուզենեայ եւ Ղայբնիտեայ եւ Նեւտոնի յորդորէր զուսօղս զփիւսկեան գիտութենէ ճառ արկանել եւ խօսս եւ գիրս ծաղկեցուցանել, եւ ի մէջ ընծայութեանց երկրաչափութեան ի խոյզս խնդրոց փիւսկեան գիտութեան զանձինս մխրճել: Բեռնուղղի, Վայղղ, Մակդարին, Պոդենի, Վարինեոն, Վողփիոս եւ այլ եւս իմաստունք խորաքնինք երկրաչափ ճարտարութեան մեծաւ փութով եւ հոգաբարձութեամբ փիւսկեան գիտութեան խնամարկէին, եւ ազգի ազգի մատենագրութեամբք պայծառացուցեալ յատակէին: Բայց մտահաճութիւն եւ կանխակալ սովորութիւն

կրթութեան, կարի իմն յարել ի սկիզբն ինչ գիտութեան յոր փութով եւ խնամով ուրուք զանձն տուեալ իցէ, ոչ այնպէս գիւրաւ նոր ինչ վարդապետութիւն յանձին ունել թողուն մարդկան, եւ զոր կանխաւն ուսեալ իցեն, սպառնապուռ ջնջել եւ զհին կարծիսն մօտ հատանել ընկենուլ, եւ որպէս ասէ Որատիոս, զոր ի մանկութեան ուրուք ուսեալ իցէ զայն ի ծերութեան արժանի արհամարհանաց հաշուել: Արդ զոր օրինակ կանխաւ զքողաստիկեան վարդապետութենէ բուռն հարեալ վակժոյժ լեալ կային զպրոցք եւ զիւանք եւ իմաստունք, նոյնպէս յայնժամ ի Գաղիա զփիղիսոփայութենէ Կարգեսեայ, եւ ի Գերմանիա զկարդացն Ղայբնիտեայ խիղրս արկեալ թողուլ չառնուին յանձն, եւ վասն այնորիկ յաղնուագոյն եւ ի սերտ նեւտոնական փիլիսոփայութիւն անդր ամենայն մուտ արգելեալ եւ խափանեալ կայր ժամանակս ոչ սակաւ: Մինչ այս մինչ այն յառնէին արք որ զկանխակալութիւնն փարատէին եւ զնեւտոնական ուսումն սփռէին ընդ ամենայն աշխարհն Եւրոպացոց: Օգտաւթինն Կայզ զայնր զհանգամանս ուսուցանէր. ապա Մակղաւրին եւ Գեսագուղիէր յԱնգղիա, Մաւպերտիոս ի Գաղիա. նոյնպէս եւ Գերմանացիք թողեալ զՂայբնիտեան կարծեացն ճարտարանս զՆեւտոն վարդապետ ճանաչէին: Արդարեւ նեւտոնական ուսումն է ճշմարիտ փիլսկեան ուսումն, եւ զնորին զհետ գնացին ամենայն մեծանուն եւ հզօր փիլսկեանք որ յետ այնորիկ վարդապետ գիտութեանն այնորիկ համբաւեալ հռչակեցան:

Գեսագուղիէր թէպէտ եւ զնրբութիւն եւ զանօրութիւն վարդապետութեանցն Նեւտոնի մեծաւ հաւաստեալ եւ ճշգիւ յայտնեալ եւ մեկնեալ, գրեթէ նոր իմն զլուխ ժամանակի այսր գիտութեան զիւր ժամանակն կազմէր, սակայն առաւել զմենքենական ուսմանէ էին տակաւին ճառք լայնագոյնք: Յայն-

Ժամ յառնէր Գրաւեսանդ, որ զայլոց եւս մասանց բնութեան գիտութեան արկանէր ճառս եւ ընդարձակեալ բովանդակէր զուսումնն: Յետ այնորիկ Մուշեմբերէկ եւ Նոդետ պայծառանային, նա գիւրազոյն եւ հեշարնկալ եւ ընտանեգոյն զուսումնն յարգարէր, եւ սա ղխտութիւնն եւ խոժոռութիւն խիստ եւ ճշգրիտ հրամանացն մեղմացուցեալ ամբքէր, եւ վայելութիւն իմն եւ զուարթութիւն յուսումն անդր մուծեալ ամենեցուն սիրելի եւ անձկալի առնէր զգիտութիւնն: Այսպէս փիւսկեանք եւ ուսողք եւ երկրաչափք եւ բնաւ ամենայն ոք որ միանգամ բնութեան մտադիր լինէր, ի պայծառութիւն սորին ուսման յայտնութիւնս ինչ կամ գիւտս յանձանց եւ ի մտադէր քննութենէ նպաստ լինէին:

Բայց քանզի փիւսկեան ուսումն ղիւրոյ պետութեանն իշխանութիւն յետ երեւելոյ իննեւտասներորդ դարու տարածանել սկիզբն առնէ, եւ անգրստին ի 1801որդ ամէ անտի է ժամանակ պայծառութեան եւ մեծաոքանչ զարմանալեաց ճարտարութեանս այսորիկ, մանաւանդ յեղեկտրիոնական, ի մագնետական ուսման, յուսման լուսոյ եւ ջերմութեան, հարկ է գոնեայ զգլխաւոր եւ զնշանաւոր ճարտարացն եւ զմեծանուն զերախտաւոր փիւսկեանց եւ զնոցին խելամոռութեանցն եւ յայտնութեանց համառօտիւք յիշատակել:

Եղեկտրիոնական զօրութեան ստէպ մուտ եւ խառնումն է ի քիմիական ուսումն անդր եւ ի ճարտարութիւնս արուեստից: Յառաջ քան զեւթնուտաներորդ դար չէր ոք հաւատտեալ խելամուտ այսմ մեծաւքանչ զօրութեան. միայն ձգիչ զօրութեան բազմադունի ականն եւ այլոց նիւթոց ինչ գիտակ էին: Յետ ընդմիջելոյ եւթնուտասներորդ դարու, որպէս վերագոյն ասացաք, Ոտտոն ի Վուերիկեայ եղեկտրիոնական ինչ գործւոյ դտակ լինէր. զայնու ժամանակաւ եւ Նեւտոն ոչ սակաւ մտադիր էր նմին

զօրութեան: Յութեւտաններորդ դարու Գրէյ յայտ
 առնէր թէ կէսք ի մարմնոց, որպէս քրէական նիւթք,
 ի մեծ բացարձակութիւն տարեալ հասուցանեն զհա-
 զորդութիւն ազգեցութեան եղեկտրիոնական զօրու-
 թեան, իսկ այլք, որպէս ապակի եւ խիժ, չտան մուտ
 եւ անցս զօրութեանն այնմիկ: Յայնմ ժամանակէ
 հետէ զգործին եղեկտրիոնական եւս իմն կատարեալ
 յօրինեալ յարդարէին, փոխանակ ծծմբոյն գնդոյ՝
 դունդս ապակեղէնս եւ բարձկնեար ի կիր արկանէին.
 բազում փորձք կատարէին ի Գաղիա եւ յԱնգղիա վասն
 զերագութիւն այնր զօրութեան սահմանելոյ. եւ առ-
 հասարակ զարմացեալ էին ընդ նմանութիւնն՝ որ է
 եղեկտրիոնական զօրութեան ընդ հրացան բռնու-
 թեան փայլատականց շանթի, ի սատակել, յաւե-
 րել եւ յայրել: Յամի 1733որդի Գուփայ, յետ
 յայտ առնելոյ թէ մարմինք հաղորդիչք մարթին
 եղեկտրիոնական զօրութեամբ զգածնուլ, յորժամ
 յամենայն կողմանց զատուցեալ մեկուսի կայցեն, ան-
 դէն եւ զայն եւս եցոյց թէ երկու ազգք եղեկտրիո-
 նական նիւթոյ են, որոց միաւորութիւն զբուն հիւթն
 կամ զհեղին եղեկտրիոնական կազմեն: Սետասան
 ամառ յետոյ սկիզբն առնէին կայծակունս ի գործւոյ
 անտի առնուլ, որովք մանր մանր անասունք սա-
 տակէին եւ իրք դիւրայրեացք վառէին: Յետ եր-
 կուց ամաց Կունէոս Ղէյդեան զղէյդեան անուա-
 նեալն շիշ հնարէր: Յայնժամ եւ Փրանկղին բա-
 զում անգամ փորձ փորձէր, եւ ստեպ հանդիսին
 զհանգամանս նմանութեան եղեկտրիոնական զօրու-
 թեան ընդ փայլատական ցուցանէր. նորա են տախ-
 տակքն որ Փրանկղինեան անուանին. նոյն իմանայր
 թէ ծայրք եւ ծագք որ ի նուրբ եւ յերկայն գլուխ
 կատարիցին, դիւրաւ յինքեանս կորզեն զբռնութիւն
 զօրութեանն, նմին իրի եւ զլանթածիլս տանեաց
 եւ բարձաւանդակաց յայնմ հետէ ի նոյն նմանու-
 թիւն առնէին. Փրանկղին զայն եւս յայտ արար թէ

ազդեցութիւնք եղեկորիոնական զօրութեան ի շարժմանէ առանձինն իրիք հեղույ են: Այնչափ ծանօթ էին ի ժամանակին յայնմիկ ազդեցութիւնք սորին զօրութեան, մինչեւ գործիս ի հրապարակս ի զօսանս եւ ի խաղ մարդկան շրջեցուցանել: Ի նմին դարու տեղեակ լինէին եւ այնմ թէ եղեկորիոնական զօրութիւն ի մարմնոյ իմեքէ՝ որ զայն ունիցի, ի մեւս եւս մարմին՝ որ սակաւ ինչ բացազոյն մեկնեալ եւ զատուցեալ յամենայն կողմանց կայցէ, զազդեցութիւնսն մարթի մատուցանել: Այսմ զառաջինն խելամուտ լեալ առաքելոյն քարոզչաց ի Պեկին, այսր յԱւրոպա ղեկուցանէին: Օայնու ժամանակաւ իմանային եւս թէ եղեկորիոնական զօրութիւն մարթի ըստ օրինակի քիմիական զօրութեան ազդումն կատարել: Փրանկլին, Բեկկարիս եւ այլք զերկաթ, զապակի եւ զայլ եւս նիւթս հալէին:

Ի կատարած կոյս այնր դարու Վոդտա ոչ սակաւ զարմանալեաց խելամուտ լինէր, նա իմանայր զհանգամանս՝ զխառնուրդ ջրածնի եւ թթուածնի եղեկորիոնական կայծակամբ լուցանել. եւ յօրինէր զառաջինն զխտացուցիչն գործի (condensateur), յորոյ ձեռն մարթի նուազագոյն եղեկորիոնական ազդեցութեան ժողովել կամ խտանալ: Այլ պարտ առանց յիշատակելոյ թողուլ զՎադուանի, զզուգան եւ զնախանձընդդէմ Վոդտայ, որոց վարդապետութիւն եւ պայքար մաքառմանն նշանաւոր են առ փիւսկեանս: Վոդտա եւ Վադուանի հարբ եւ յարգարիչք են Շօշափման անուանեալ նկատութեան. բայց մաքառումն վիճմանն նոցա այն էր, զի Վոդտա՝ որ հնարագիւտն եղեւ սեանն, որ ի նորա անուն կոչի, ի մերձենալոյ եւ յիրեարս զալոյ երկոցունց նիւթոց քրայականաց զներ զպատճառս քստմնելոյն եւ սարսափմանն՝ որ յեղեկորիոնական զօրութենէ անտի լինիցի, եւ զրուն իսկ ազգի ազգի ազդեցութիւնս նորին զօրութեան: Իսկ Վադուանի, վարդապետ

ուսման հերձույթի Բողոնիա, որ ի փորձոյ անտի մարմնոյ գորտի մեռելոյ շոշափմանն վարդապետութեան տեղեկացեալ էր, ի բուն ջիղս եւ ի նեարդս մարմնոյ անասնոյն համարէր, այնպէս զի եւ ուսանց քրեական նիւթոցն մերձենալոյ մարթ է, ասէր, քրստմանն լինել, եթէ ջիղ (muscle) մի եւ նեարդ (nerf) մի զմիմեանս եկեալ զննիցեն: Սոցին վարդապետութիւն եւ կազ գրգռէր զբազում արս անուանիս զհետ լինել եւ քննել զիրան. եւ քանզի քիմիական լուծմունք եւ այլ պէտպէս գործուածք այնր ուսման՝ սորին շոշափման օրինակաւ դիւրագոյն եւ ազնուագոյնս կատարէին, նմին իրի եւ ոչ սակաւ շահ եւ յառաջադիմութիւն փիւսկեան-քիմիկեան ուսմանց լինէր, եւ անդէն յամին 1806երորդի նոր իմն սկիզբն տարւոյ լինէր եղեկորիոնական-քիմիական ուսման: Յայնժամ պայծառանային եւ Նիքողսոն եւ Պերկեղիոս եւ այլ եւս բազումք, որ մեծաւ փութով միտ դնէին զհանգամանս քիմիական ազդեցութեան եղեկորիոնական զօրութեան ուսանել, մանաւանդ Գաւի որ շատ աճեցուցանէր եւ պայծառացուցանէր զփիւսկեան-քիմիկեան ուսմունս. եւ այսպէս զհանգամանս միաւորութեան, քակման եւ խառնման բազում նիւթոյ, եւ զնոցին զօրութիւնս զարմանալիս գտանէին. վասն այնորիկ եւ զսիւնն յօրինել եւ ազնուագոյն գործել ջանային: Գաւի յայտ արար թէ մարթ է եւ զբեւեռսն շրջել որպէս զհարդ ուրուք կամք իցեն, եւ ի նոյն պէտս թիթղունս երկաթիս եւ պղնձիս ի կիր արկանէր. եւ քանզի ուղղորդ կայան եւ կանգուն կալ վողտայեան սեան բազում արդել եւ խափան ծնանէր, ոմանք ի փիւսկեանց զայն ի հարթ դիր ածէին, այնպէս զի կարգք նիւթոցն ոչ մի զմիով ի վերայ միմեանց կայցեն, այլ առնթեր իրերաց. զայս դիր ընծայեցուցանէ գործին որ անուանեալ կոչի Անթոյ կազմած (pile à auges). յետոյ մօտ ի մեր ամս Գանիէլ նոր իմն սիւն նովին վար-

գապետութեամբ կազմէր, բայց այնպէս իմն կարգօք, զի եւ հոսումնն հաստատուն իցէ, եւ յանկ եւ պատշաճ յարգիւնս գործոց. յետ այնորիկ եւս ոչ սակաւ փոփոխմունք առնէին ի կարգ անդր յօրինուածոյն եւ ի նիւթսն որ ի նոյն պէտս ի կիր արկանէին: Եւ քանզի հարկ էր միում ի քրէական նիւթոց սեանն քակել եւ եղծանել վասն զսիւնն գործոն եւ արգիւնակատար ունելոյ, վասն այնորիկ ջանային առանց իրիք հեղւոյ եւ առանց զսիւնն թանալոյ զնոյն արգիւնս ստանալ: Վեղուկ յամի 1809երորդի հնարէր առնել առանց տամկութեան միաւորութիւն վողտայեան զուգաց, որ եղեկարիոնական ձկտումն ցուցանէին. Զամբոնի յետոյ կատարեալ եւս գործէր զկազմածն, եւ ցամաք սիւն կոչէր: Օչայնու ժամանակաւ եւ բժիշկք ջանային զազդեցութիւնս սեանն յիւրեանց բժշկութեան պէտս ի կիր արկանել: Վաւի մեկներ եւ զպատճառս քակման նիւթոց եւ զպէսպէս երեւոյթս նոցա յեղեկարիոնական զօրութենէ անտի: Յետ յայտնութեանցն Գաղուանեայ եւ Վողտայի բարոյախօսք եւ փիւսկեանք մտադիր լինէին խնամով իմանալ զհանգամանս զօրութեանն որ երեւի ի ձկունս որոց եղեկարիոնական զօրութիւն իցէ: Վաղուանի թէպէտ եւ ծեր եւ հիւանդագին եւ տկար եւս էր, սակայն եւ այնպէս զնայր յեղերս Ազրիական ծովուն, զի զհանգամանս կազմածոյ մարմնոյ թմբրեցուցիչ ներկէս ձկանն ուսանիցի: Հումբոլդ, Դաւի, Վողտա եւ այլ բազումք զնովին քննութեամբ գային եւ յետուստ ուրեմն յայտ եղեւ թէ ի լինել արձակման ի մարմնի անդ անասնոյն թիկունքն զհաստատական՝ եւ որովայնն զուրացական անուանեալ ազդեցութիւնս եղեկարիոնական զօրութեան բնծայեցուցանիցեն: Պոասոն եցոյց զայնու ժամանակաւ թէ եղեկարիոնական հիւթ զերեսօք կամ զմկանամբք մարմնոց հեղու զեղու:

Ամս ինչ մինչեւ ց1820երորդ ամ ուսումն եղեկտրիոնական զօրութեան լուռ իմն կայր, յորում ժամանակի յանկարծ երստէզ, վարդապետ փիւսկեան ուսման ի Ապէնհագէն, զազդեցութիւնս մազնետի ընդ թելոց ի քրէական նիւթոյ ցուցանէր: Ամենեքին զարթնուին ի համբաւոյ անտի. Ամբեր, Արագոն, Գաւի, Փարազայ եւ այլ եւս փիւսկեանք բազում փորձ փորձէին. աստատին սկիզբն լինէր եղեկտրիոնական - մագնետական ուսման: Շուայգէր ի Գերմանիա նոր ինչ գործւոյ գտակ լինէր, որ կոչի եղեկտրիոնական բազմացուցիչ: Ի գիւտ անդր երստեղայ յետոյ բազումք նպաստ եղեն, զոր Փարազայ Վոլտայեան ընծայութիւն (induction) յորջորջեաց. սորին ընծայութեան օրինօք յամին 1835 եգիտ ետինկոհաւսէն, որ այժմ վարդապետ է փիւսկեան ուսման ի Վիէննա քաղաքի Աւստրիացոց, զիւր գործի՝ որ կոչի Մագնետական եղեկտրիոնական շրջանակութեան մենքենայ (appareil électro-magnétique à rotation): Այսպէս անդստին յետ ընդմիջելոյ ութեւտասներորդ դարու երեքին նկատութիւնք վարդապետութեան եղեկտրիոնական զօրութեան յայտ գային, Շվիմանն, Շօշափման եւ Գիւտն երստեղայ: Արեւորագոյն արդիւնք եղեկտրիոնական զօրութեան որոց այժմ առաւել մտադիր լինին ճարտարք, են եղեկտրիոնական - քիմիական զօրութեամբ վարել ի գործել զկոշտս արծաթոյ, պղնձոյ եւ կապարի, գրոշմել կամ հանել նմանութիւնս գաղտնեան զօրութեամբ, ոսկւով օծանել եւ ի հեռաստան վայրս խօսել, այս ինքն է ի պէտս հեռագրութեան (télégraphie):

Այնչ ընդհատ յեղեկտրիոնական զօրութենէ յառաջագէմ լինէր յարդի ժամանակս եւ մագնետական ուսումն: Ամենեցուն յայտ է թէ եղեկտրիոնական ինչ հեղեղ, յորժամ զթելով՝ որ ի քրէական նիւթոյ իցէ, եւ մետաքսիւ ծածկեալ կամ պատեալ

ըստ օրինակի մամլոյ զանձամբ պատատեալ կայցէ, վիժեալ հասիցէ, ընծայեցուցանէ զնոյն արդիւնս՝ զոր նշմարեմք ի կոշտս երկաթոյ իրիք, որ ի նախնեաց քար մագնետի անուանեալ կոչի։ Առնինքն այնմ զօրութեան մագնէտն քարի միայն տեղեակ էին, այս ինքն թէ զերկաթ յինքն ձգիցէ։ Պղինիոս պատմէ թէ Գինոկարէս խրատ տայր Պաղոմեայ Փիղագեղփեայ հրաման տալ նմա շինել մեհեան յԱղեքսանդրիա, որոյ կամար ձեղուանն ի մագնէտ քարէ լինիցի, եւ ի միջի խորանարդ գմբէթածեւ կամարացն ի մէջ օդոյն կախեալ կայցէ անդրի պատկեր Արփինոյայ դշտոյի։ Եւ Ս. Ագոստինոս յիշատակէ զմեւս եւս անդրի պատկերէ, որ ի մեհենի Սերապեայ դիցն յԱղեքսանդրիա ի մէջ օդոյն շողացեալ երեւէր։ Այնչափ նշանաւոր էր զօրութիւն մագնետի առ նախնիս, մինչեւ ի բժշկութիւն դեղոց զայն ի կիր արկանել. Հիպոկրատէս ի համար սրբիչ դեղոց զնէ։ Թուի թէ առ Սինէացիս յաճախագոյն եւ կատարեալ եւս էր տեղեկութիւն մագնետի ի բնէ եւ հնարագիտութեամբ ճարտարութեան յօրինելոյ, քան առ Յոյնս եւ առ Հռոմայեցիս. զի ասի թէ անդուստի վերուստ է ի մէջ նոցա սովորութիւն ազգինչ կարակնի ծովու (compas de mer) ի կիր արկանելոյ, որ ճանապարհորդաց զհիւսիս եւ զհարաւ ցուցանիցէ։ Բայց սկիզբն կարակնի ծովու որ առ Եւրոպացիս ի կիր արկանի, բազում հաւանութեամբ կարծի թէ չէ ի Սինէացւոց անտի։ Ենգստին յերեքտասներորդ դարէ անտի առնի յիշատակ կարակնի իբրեւ կարեւոր նաւավարաց գնացելոց ընդ համատարած ծով։ Բայց յայանագոյն այս է թէ զառաջինն Կողոմբոս ի նաւարկութիւնսն եւ Վասկոն Գամայ յառաջնում նաւարկութեանն ի Հնդկիս յամի 1497երորդի զկարակնն ի կիր արկանէին։

Յառաջագոյն կարծիք այն էին, թէ կարակնն ցանգ կշիռ ի հիւսիս նայիցի. Կողոմբոս միտ եղ եթէ

ուղղութիւն ասղանն ի կարակնի անդ չէր հաստատուն. բայց անդատին իսկ յերեքասաներորդ դարէ երկերիւր ամօք յառաջ քան զԱղղութիւն գոն յիշատակարանք, որ զխոտորեւոյ (déclination) ասղանն հնգիւ աստիճանաւ չափ յայտ առնեն: Բայց առ հասարակ ճշգրիտ յայտնութիւն խոտորմանն Քաբոտայ, Գոնզաղայ եւ այլոց ոմանց համարի ի վեշտասաներորդ դարու: Անդատին յայնմ ժամանակէ հետէ նաւաւաւաք հողանդացիք սկսան տախտակս խոտորման յօրինել: Օչառաջինն Հաղղէյ իսկզբան ութեւտասաներորդ դարու յօրինէր տախտակս օրինօք, ուր ծիրք խոտորմանցն ի հինգ հինգ աստիճանս նշանակեալ կային. յետ այնորիկ եւ այլ բազումք ազնուագոյնս կազմէին, մանաւանդ Հանստէէն. եւ ի մերում դարու Բարդով եւ Գուպերրէյ մեծաւ հաւաստեալ եւ եւս ազնուագոյնս ի գլուխ հանէին:

Յամին 1576երորդի Ռոբերտոս Նորման որ ի Ղոնդինոն գործիս փիւսկեան գիտութեան յօրինէր, այլակերպ ինչ եւ այլագունակ բնութիւն ի կարակնին նշմարէր, այս ինքն է թէ ասեղն կարակնին զիւր հարթն կայան այնչափ կորուսանիցէ, որչափ ի հիւսիսակողմն անդր մօտ երթայցէ, եւ թէ նորին հարաւային բեւեռ ընդ հորիզոնաւ հակիցէ. այս իսկ է միտութիւն (inclination) մագնետի: Յութեւտասաներորդ դարու գիտակ էին թէ յորժամ երկաթ ընդ մագնէտ շփիցի, զնորին զօրութիւն առնու. Անիգտ աշխատ լինէր ի նորին յօրինուած, Գուհիմաղ ած յեւս իմն աւելի ուղղութիւն. Եպինոս եւ մանաւանդ Աուզոմբ առաւել ազնուագոյն զնորին շփման հանգամանս իմացան: Ապինոս զերկաթ մուխ մարթաց մագնետական զօրութեամբ ցյազ համակել. իսկ Աուզոմբ զտարածումն ազատ մագնետական զօրութեան ի հասարակածէ անտի երկաթեղէն դաւաղանի յերկոսին կողմանս անդր որոշեալ սահմանէր: Աուզոմբ ոչ սակաւ նպաստ լինէր եւ ի հաս-

տատութիւն օրինացն ընդ որովք ձգելն (attraction) եւ մերժել (répulsion) մագնետի կայ :

Բազումք ի փիւսկեանց, որպէս Նեւտոն եւ Կիրքէր, Կուշումբ, Բարզուլ, Կուպիէր, Քրիստիէ եւ այլք աշխատ եղեն յիմանալ եւ յայտ առնել զհանգամանս սաստկութեան (intensité) մագնետական զօրութեան: Սաստկութիւն մագնետական զօրութեան գնդին երկրի ձգէր զմտադիւրութիւն Գրահամայ, որ զառաջինն զնորին զօրքստօրէ փոփոխումն իմանայր. Բորդա ի կատարած կոյս ութեւտաներորդ դարու աւելագոյն խնամով նմին մտադիր լինէր. բայց զառաջինն Գաղիացիք զմտաւ ածէին զպէսպէս սաստկութիւնս մագնետական զօրութեան երկրի յայլեւայլ կողմանս գնդին երկրի խնամով սահմանել: Ի վերջին ամս կատարելոյ ութեւտաներորդ դարին լինէր յայտ թէ սաստկութիւն մագնետական զօրութեան ի հասարակածէ անտի երկրի ի բեւեռոն կոյս ուրեմն երթայ տակաւին եւ աճէ: Հումբոլդ զամենայն երկեւան երկմտութեան զպէսպէսն լինելոյ սաստկութեան յայլեւայլ կողմանս երկրի բառնայր, եւ ինքն ձեռն ի գործ առնէր զառաջինն զօրէնս փոփոխմանն ընդ պէսպէս լայնութեամբք սահմանել: Ընդստին յամէ անտի 1805երորդէ մինչեւ ցամն 1834րորդ, Հումբոլդ եւ այլ բազումք ի Գաղիա, ի Հելլենտիա, յԹաղիա, ի Գերմանիա, ի Բափինսբայ, որպէս եւ Հանստէէն ի Նորուեգիա մինչեւ ի Գրոյէնլանդիա իսկ եւ յեղերս հասարակածի աշխարհին Ամերիկեայ եւ Ափրիկեայ, եւ մանաւանդ Գաւս եւ Վեբեր, սակաւ ինչ ամօք յառաջ, մեծաւ խնամով զնորին սաստկութեան սահմանս որոշել եւ ընդ ծրով արկանել փոյթ յանձին կայան:

Յառաջ քան զԿուշումբ ի զուր աշխատ եղեն փիւսկեանք զհետս մագնետական զօրութեան յամենայն մարմինս դտանելոյ. նմին իրի իսկ զարմանք կալան զամենեօին, յորժամ յամի 1802րորդի ազդ

եղև թէ նորա փորձ փորձեալ եւ հաստատութեամբ
ի վերայ հասեալ է թէ բնաւ ամենայն մարմնոց զոյ
մագնետական զօրութիւն, է՝ որոյ շատ, եւ է՝ որոյ
սակաւ: Արագոն եւս մեծաւ հաւատեալ զնովին
փորձով զայր եւ զնոյն հաստատէր եւ շատ ինչ եւս
ինքնին իմանայր: Արագոնայ քննութիւնք զբազումս
ի փիւսկեանց պատաղել եւ միտ զնել ստիպէին, եւ
մանաւանդ զՓարազաւ որ նովին զայր ի կարեւոր
զիւտ հեղեղացն՝ որ ի ձեռն ընծայութեան լինիցին,
զորմէ վերագոյն բանք եղեն: Յամի 1825 Բարդով
կարեւոր եւ պիտանի քննութեամբք բազում ինչ
զազդեցութեանց մագնետական զօրութեան բնծայե-
ցուցանէր, եւ ի հաստատութիւն նկատութիւնս ու-
սողութեան ի կիր արկանէր: Նկատութիւնն ի Պոս-
սոնէ տուեալ է ի սահմանել զելս իրացն ձգելոյ եւ
մերժելոյ հիւսիսային եւ հարաւային հիւթոյ, որոց
միաւորութիւն զմագնետականն հիւթ յօրինեալ
կազմէ, որպէս եւ ի յայտ առնել զսիւսել եւ զտա-
րածանել այնր հիւթոյ յամենայն մարմինս որ զմագ-
նետական զօրութիւն առնուցուն:

Յայտ իմն է թէ մինչեւ ցվեշտասաներորդ
դար, մինչեւ ցՎրիմաղի որ զկորանալոյն հանգամանս
իմացաւ, եւ ցԿարդեսիոս՝ մթին իմն եւ վտարանդի
եւ անյայտ էր վարդապետութիւն փիղիսոփայիցն
զլուսոյ, սոքա երկրքին եղեն որ բազում ինչ յու-
սումն անդր լուսոյ նպաստ լինէին: Յետ Կարդեսեայ
յամի 1675երորդի Ռոմեր, եւ յետոյ յամի 1728ե-
րորդի Բրադղէյ պայծառանային, որ եւ զվարդապե-
տութիւն Կարդեսեայ զյանկարծ յեղակարծումն յա-
կան թօթափել տարածանելոյ լուսոյ ուղղէին: Իսկ
Մաղբրանշ համեմատութիւն իմն ի մէջ լուսոյ եւ
հնչման կացուցանէր: Նույգենս գտակ լինէր վար-
դապետութեան ծփման (ondulation), որով այսօր
իսկ զերեւոյթս լուսոյ մեկնել ձեռնհաս լինիմք, եւ
է իսկ այժմ վարդապետութիւն բազմաց ի փիւս-

կեանց: Աւետոն զրդւման (emanation) վարդապետութիւն հնարէր. նոյն եւ զգունոյ հանգամանս այլով իմն նկատութեամբ մեկնէր, զոր մարթ է քաջ եւ օրինօք ծփմանն յայտ առնել: Յունգ ի սկզբան իննեւտասներորդ դարու հնարագիւտ եղեւ վարդապետութեան ի ներքս մութանելոյ (interférence), եւ Մադոս յամի 1810երորդի իմացաւ զմեւս եւս բնութեան լուսոյ զհանգամանս, որ բեւեռանալ (polarisation) լուսոյ կոչեցաւ, որ անհնարին ընդարձակ եւ անդորր ճանապարհ առաջի ուսման լուսոյ հորդէր իւրովն տարածութեամբ եւ անշափ մեծութեամբ: Ի նկատութենէ աստի վարդապետութեան ոչ սակաւ շահս շահիցին եւ քիմիկեան եւ այլ եւս բնական ուսմանք: Բայց զի մի երկայնեցուք զճառս, համառօտս հատցուք եւ թողցուք զբազում եւս զարմանալեաց լուսոյ եւ զճերմութեան հանգամանս մանրապատում արարեալ յուցանել: Հատ լիցի գիտել զմեծաւքանչ զօրութիւն ջերմութեան ի շողոյ անտի, որ յայժմու ժամանակիս մեծամեծ եւ կարեւոր սպասաւորութիւնս հարկանէ եւ յարուետս ճարտարութեանց, եւ յայլ եւս պէտս կենաց քաղարի:

Այսչափ ինչ շատ եւ բաւական համարեալ, զբաւ արացուք պատուական եւ մեծարոյ ճառիցս որ զփիւսկեան գիտութենէ է: Յայանութիւնք եւ պայծառութիւնք, հայթայթանք գիւտից եւ ամենայն ազգի ազգի հնարք՝ որ օր ըստ օրէ լինին, բաւական իցեն յայտ առնել թէ՛ սրչափ ինչ փոյթ խնամոյ ունիցին ազգք անուանիք Եւրոպայ զճարտարութենէս զայսմանէ: Սեծաւքանչ զօրութիւնք բնութեան, որ ի մտադիւրութենէ քննութեանց փիւսկեանց յայտնին, նաւս ի վերայ համատարած անդնդոց ծովու եւ ի մանուածապատ յորձանս զետոց եւ ի լիճս յորձանախորս անարգել գնացուցանել, եւ կառս ընդ անբաւ վտաւանս եւ ընդ անշափ ասպարէզս իբրեւ ի թռիչս

արագութեան թեւոց արշաւեցուցանել , եւ այնչափ անթիւ մենքենայս գործեաց ի ձեռն դուզնաքեաց իրիք բռնութեան , այս ինքն է ի ձեռն ուժգնութեան գոլորշոյն ջրոյ , դարձեալ եւ դադուերեան նկար , անհամեմատ պէտք մազնետականն եւ եղեկաւորինական զօրութեան , եւ այլ եւս անթիւ եւ անհամար հայթայթանք որ ի մտադիւրութենէ խելամտութեան փիւսկեանց լինին , ոչ միայն մեծարոյ եւ պատուական եւ սիրելի զուսումնս զայս կացուցանեն , այլ եւ զպիտոյս կենաց թեթեւացուցեալ , մտադիւրագոյն եւս զճարտարս վառեն այնմ խնամարկել եւ ի նոր նոր խելամտութիւնս թեւալիսել :

Օրագում մասամբք փիւսկեան գիտութեան , որպէս զտեսողութեան եւ զլսողութեան ուսմամբ , այլովքն հանգերձ , զանց արարեալ , զերկուց կարեւորագոյն իրաց ճառեսցուք , զմենքենական եւ զքիմիական ուսմանց , որ յարուեստս եւ ի ձեռագիտութիւնս ունին մուտ :

Մ Ե Ն Ք Ե Ն Ա Կ Ա Ն Ո Ւ Ս Ո Ւ Մ Ն

Մենքենական ուսումն յընդարձակագոյն միտս զգիտութիւնն զայն յայտ առնէ , որ զհանգամանաց շարժելոյ մարմնոց ճառէ եւ զնոցին զօրութեանց , որովք մարմինք ի միմեանս ազդեցութիւնս կատարիցեն , նոյնպէս եւ զմենքենայից եւ զգործեաց , որպէս զլծակաց , զճախարակաց , զանուոց , զերթաց եւ զմամլոց զպիտանութիւն եւ զհանգամանս ուսուցանէ : Ուսումնս այս ի փիւսկեան-մաթեմատիկեան ուսմունսս պատշաճի , որպէս վերագոյն ի ճառս ուսողութեան ասացաւ : Վարեւոր եւ գլխաւոր մասունք սորին ուսման են , Ուսումն կայութեան (statique), որ է ուսումն հասարակակշիռ կշռոց մարմնոց հաստատանոց , Ուսումն զօրութեան (dynamique), որ ուսուցանէ զհանգամանս շարժման մարմնոց հաս-

տատնոց, Ուսումն կայութեան ջրոյ (hydrostatique), որ ուսուցանէ զհասարակալիւն կշիռ մարմնոց հեղ-
լեաց (fluide), Ուսումն զօրութեան ջրոյ (hydrody-
namique), այս ինքն է ուսումն շարժման մարմնոց հեղ-
լեաց, եւ մեւս եւս ուսումն Օգաչափութիւն անուա-
նեալ, որ ճառէ զհանգամանաց օգոյ, իբրեւ մար-
մնոյ, որ իցէ ծանր եւ լոյծ եւ վարելի (élastique):
Բայց ի միտս անձուկս մենքենական ուսումն կոչի
միայն Ուսումն զօրութեան այս ինքն է ուսումն հան-
գամանաց շարժման մարմնոց հաստատնոց, եւ մեն-
քենագործ անուանեալ կոչի ճարտարն, որ գիտիցէ
զհանգամանս յօրինելոյ գործիս ուսողութեան եւ
փիւսկեան գիտութեան:

ՊԼՏՄՈՒԹԻՒՆ. Եթէ նախնեաց՝ որոց գործեաց
եւ մենքենական ճարտարութեանց գտակ լեալ էր,
զօրէնս եւ զհանգամանս՝ որ նոցա զհայթայթանս
գիւտիցն թելադրեցին, խնամով զրեալ եւ ի քնին
արկեալ էր, թերեւս ի սակաւ ժամանակի կատա-
րեալ ուսումն մենքենական ճարտարութեան կազ-
մեալ յօրինէր: Բայց ձեռագէտք եւ ճարտարք ա-
րուեստգիտութեան, ոչ եթէ օրինաց ինչ եւ հան-
գամանաց խելամուտ լեալ, եւ ի համօրէն տես-
լեանց դային ի հայթայթանս գիւտիցն, այլ ի բնէ
ճարտարմտութենէ եւ ի ստէպ արդեանց փորձոյ կամ
ի կարօտութենէ հայթայթամտեալ զիրացն բուն
հարկանէին: Առաջին սկիզբն մենքենական ուսման
քաջ ի Յունաց է. նախ զԱրքիտայ ասի թէ զհան-
գամանս ուսմանն ուսոյց, զի նա եղեւ որ զառաջինն
զմենքենայից կամ զգործեաց շարժմանս կարգէր ի
ձեռն կերպարանաց երկրաչափութեան: Ի՞նչպէտ
եւ չօշոտակի ոք ուրէք զայնու ժամանակաւ եր-
կրաչափ, որոյ գիրս զմենքենական ուսմանէ եղեալ
իցէ, սակայն հարկ է թէ լեալ իցեն ճարտարք բա-
ղումք խելամուտք ուսմանն, զի Արիստոտելէս զմեն-
քենական ուսումն ի կարգս ուսողութեան հաշուի,

յորժամ վարկանիցի զուամուճնս՝ որոց հաստատու-
թիւն յերկրաչափութեան իցէ: Բայց թէ չէր տա-
կաւին յառաջագէմ լեալ, այն յայտնի է:

Արքիմիդէս է, որում արժան իցէ տալ զպա-
տիւ եւ զբարդաւաճանս լինելոյ առաջին վարդա-
պետ եւ գոգ յօրինիչ մենքենական ուսման, զի նո-
րին իսկ են հանգամանք ուսման կայութեան հաս-
տատուն մարմնոց եւ ջրոյ: Աշանաւոր եւ անուանի
են ի պատմութեան նորին մեծամեծ եւ նորանշան
մենքենայք, որովք ոչ միայն զճարտարութիւն ձեռա-
գիտութեան աճեցուցանէր եւ ազնուագոյն յօրինէր,
այլ եւ միայն առանձինն ընդ մեծամուր պատրաստու-
թեան սպառազէն զօրաց Հռոմայեցւոց ի դիմի հար-
կանէր: Բազում գիւտք են զոր նախնիքն Արքիմի-
դէայ համարին, որպէս զօրութեամբ իւրիք զինչ եւ պետ
ծանրաբեռն ծանրութիւն խախտել եւ շարժել, ուս-
տի եւ ատէր իսկ թէ Առէք տուք ինձ կայան ուր մար-
թիցի կռուան որոից ունել, եւ ես շարժեցից զա-
մենայն զմեծանիստ գունդն ցամաքի եւ ջրոյ, զոր
Պապ՝ քառասներորդ ի գիւտիցն Արքիմիդէայ հա-
մարի: Բայց ոչ եթէ մենքենայիւք գործեաց ա-
նուանի է նա, այլ նորա ազնուագոյն յարգանք եւ
գովութիւն յօրէնան եւ ի սկզբունս ուսմանն է,
զորս իւրոյ հանճարոյն խելամասութեամբն ճարտա-
րէր: Աս եցոյց՝ զհանգամանս հասարակակիւն կշռոյ
երկուց մարմնոց՝ որ ի նժարս կշռոյ կայցեն, ի հե-
ռաւորութենէ անտի նոցա ի մետից կշռոցն համե-
մատութեամբ իմանալ. նոյնպէս հաստատութեամբ
եցոյց թէ կշիռն կալ մարմնոց ի միջավայրէ անտի
հաստատութեան ծանրութեանն է, եւ զմիջավայրն
զայն ի պէսպէս կերպարանս մարմնոց խնդրեալ եւ
ցոյց, եւ միանգամայն իսկ ամենայն մեծարանաց եւ
գրուատեաց արժանի է: Ա իարուվիսս եւ զԴիագեայ
ուսմանէ եւ զՆիմիոդորայ եւ զԴիփիդայ եւ զԱա-
րիդէայ եւ զայլոց եւս բազմաց որ զնմին ուսմանէ

գիրս կարգեցին, յիշատակէ, եւ յօրինէ իսկ զնկարագիր բազում գործեաց եւ գիւտից Կատսիփոնտեայ եւ Կատսիբեայ եւ այլոց Յունաց, որ յայտնի իսկ տան նշմարել զանգորր եւ զբազմապատիկ տեղեկութիւնս եւ զգործօն եւ զհնարագէտ հանճար ազգին այնորիկ խրատելոյ: Բայց գոն եւ յիշատակարանք ինչ կանխութեան խելամտութեանն նոցա, մատենք ինչ Աթենեայ, որ ժամանակակից Արքիմեղեայ էր, Հերոնեայ որ հռչակաւորն է ի մէջ նախնեաց ի խելամտութեան մենքենական ուսման, Փիղոնի բիւզանդացւոյ եւ Բիտոնեայ եւ այլոց, յորոց գրեանն բազում գիւտք նոցա եւ այլոց Յունաց նշանակեալ կան, որովք յայտ առնի թէ քանի՞օն փոյթ եւ շահ եւ յառաջագիմութիւն էր աշխարհին Յունաց ի մենքենական ուսման, որպէս եւ յայլ եւս ուսմունս ուսողութեան: Բայց չիք մատեն որ այնպէս զհանգամանս տեղեկութեանցն ուսողաց Յունաց քաջ ցուցանիցէ, որպէս ութերորդ դարութիւն գրոց քաղաածոյիցն Պապայ, ուր նա զԱրքիմիդէս՝ դիս մենքենական ուսման կոչէ, եւ յայտ առնէ թէ զհարգ անուանի ճարտարք այնր ուսման, որպէս Հերոնն եւ Փիղոն, առակս յորովս մեկնէին եւ շատ եւս այն էր զոր հնարէինն: Բայց եւ ինքն իսկ Պապ այնչափ նշանաւոր եւ անուանի է ի մենքենական ուսման, մինչեւ մարթ է երկրորդ Արքիմիդէս գնա կոչել: Այսչափ է խելամտութիւն նախնեաց մենքենական գիտութեան, ամենայն տեղեկութիւնք նոցա ի նկատութիւնս Արքիմեղեայ եւ Պապայ բովանդակեալ գումարին:

Ուսումն մենքենական ազգին Հռոմայեցւոց դուզնաքեայ իմն եւ փորձոյ եւ արդեանց արգասիք, քան օրինօք եւ կարգօք ուսումն էր: Եւ ոչ Արաբացւոց ի սմին խելամտութեան գոն ինչ բարգաւաճանք, որ ուսանել ուսան զՅունաց ճարտարաց գիրս, բայց կամ չեղեն ձեռնհաս կարեւոր ինչ իրիք հնա-

րազդիւտ լինել, եւ կամ ամենայն ինչ որում միանշամ հասու գտան, հետախաղաղ լինէր եւ կորնչէր։ Ապա ի զուր է խօսել զՎիտրուվեայ, որ իմաստութեամբ զբազում մենքենայից նախնեաց հանգամանս եւ զնկարագիր յօրինէ, վայրապար իցէ եւ զԷդիանոսէ, զԱրիանոսէ, զՄաւրիտեայ՝ որ զուսմանէ ճակատելոյ (tactique) գրեցին, զԱնտեմեայ անուանելոյ՝ որ զմեծաքանչ եւ զսիրազործ մենքենայից գիրս յօրինէր, զԲոյետեայ, զԳերբերտոսէ, զԱղբերտոսէ մեծէ, զՀռոգերոսէ Բակովնէ, որ մենքենայից ինչ հնարագիւտ լինէին, զԳիորգանոսէ Նեմորարեայ եւ զՀռեգիոմոնտանոսէ որք երկրաշափութեան խելամուտութեամբ զկշռոց եւ զբեռանց գրեցին, երկայն բանս տողել։ Օմենքենական ուսումն պայծառացեալ եւ իբրեւ ճշգրիտ ինչ գիտութիւն ճառեալ եւ նորոգ նկատութեամբք աճեցուցեալ տեսանել թէ կամիցիմք, հարկ է ի վեշտասաներորդ դար այսր իջանել, յորում ժամանակի մեծաւ փութով եւ հոգաբարձութեամբ մատենաք Արիստոտելայ, Արքիմեդեայ եւ Պապայ որ վարդապետքն են այնր ուսման, ընթերցեալ եւ հետազօտեալ լինէին։

Սինչ դեռ Սաբաղդոս տեղեկութեամբք իւրով եւ Ստեւին զնախնեացն վարդապետութիւնս հաստատելով, եւ զսխալանսն ուղղելով եւ յարդարելով՝ զուսումնն պայծառացուցեալ անգորրացուցանէին, անդուստ գայր երեւէր Գաղիղէոս, որ զշարժման հանգամանս ի բովանդակ կերպարանս եցոյց եւ մեկնեաց, զգոյգ եւ զհաւասար շարժման, զճեպեալ շարժման, զերկնապող շարժման, զերթեւեկ շարժման, զշարժման ծանունց իրաց որ կշիռ վերուստ ի վայր իջանիցեն, զշարժման մարմնոց որ ընդ զառիթափ տեղիս գլորիցին, զշարժման որ ի մէջ օդոյն լինիցի, եւ զբնաւ իսկ կերպարանաց եւ զգունակաց շարժման. նոյնպէս եւ զնոցին պէսպէս յօրինմանց եւ զյանկութեանց եւ զխառնմանց զոր ընդ միմեանս ունին հաւաստեալ

ճառէր, եւ այնպէս նոր իմն եւ նորանշան դիտութիւն յորինեալ կազմէր: Ոչ երեւեցաւ երբեք յուսմանս դիտութեան կարգ իմն այնպէս խիտ եւ յար ի միմեանս նուրբ եւ օգտակար յայտնութեանց, իբրեւ զայն զոր Գաղիղէոս ի վարդապետութեան շարժման երեւեցուցանէր: Բազումք յատաղացւոց յետ Գաղիղէայ նորին վարդապետութեամբ զմենքենական ուսումն ձգեալ տարածանէին եւ ազնուագոյն լինէին:

Գաղիղացիք որ նախանձընդդէմ եւ ոսոխք էին խտաղացւոց, ոչ մարթացան ժուժել հանդարտեալ արբանեակք եւ աշակերտք Գաղիղէայ համարել ի մենքենական ուսման, այլ ի նախանձ սրտմտութեան վառէին նոր ճշմարտութիւնս ճշգրտեալ գտանել: Արկրաշափութեան խելամտութիւն, յորում նորա ի բարձրաբերձ բարձունս հասեալ էին, նոցա զօրաւիզն օգնականութեան գտանէր եւ հնարս հայթայթանաց ի գիւտս վարդապետութեան նպաստ լինէր: Ասբերուաղ եւ Արդեսիոս զմիմեամբք ելեւել արարեալ զմիմեանս գլէին. յայտնել երկոքին եւս յայտնէին բազում նորագործ տեղեկութիւնս, բայց ոչ մարթացան գամագիտ լինել եւ հարկանել դէպուղիղ ի կէտ անդր ճշմարտութեան: Ասբերուաղ վերագոյն քան զԱրդեսիոսն է, այնու զի մօտագոյնս երթեալ մերձենայր ի ստուգութիւն խելամտութեանն եւ ոչ սակաւ ծածկութիւնս յայտնութեանց բանայր մերկանայր: Ան են եւ Արդեսեայ պարծանք, բայց պանծագոյն եւս լինէր եթէ չէր թողացուցեալ զանձն ցնորիցն բռնութեան առեւզնաց առնել, եւ քանզի առաւել խոտել ախորժեաց զԳաղիղէոս քան զնորին զհետ զնալ, վասն այնորիկ ի բազում մոլորութիւնս զառաժաւ: Սաղբրանչ որ նորին արբանեակ հաւատարիմ է, կալ եկաց ջատագով նմա, բայց ոչ իշխեաց զվարդապետութիւնս նորա առնուլ յանձն: Բայց փորձք հան-

դիտիցն կարգեաւայ եթէ շմարթացան եւս զհանդա-
մանս հաղորդութեան շարժման իմանալ եւ օրէնս
ճշմարտապատումս աւանդել յետնոց, սակայն նպատ
եղեն ի վարթութեանել զճարտարացն միտս եւ խնա-
մով ի քննութիւն իրացն զբաղեցուցանել: Արքու-
նական ընկերութիւնն Ղանդինոն քաղաքի զբաղմու-
թիւնն ուսողաց ճարտարաց ի միջնաշխարհէն եւ որ
արտաքուստ ուստէք քան զաշխարհն էին, հրաւի-
րեալ գումարէր, զի միտ դնիցեն լինել գտակ հան-
գամանաց սերտ եւ անկասկած նկատութեանց: Այս
դիս եւ Արէն բազում ինչ յայտնէին եւ գտանէին
վասն հաղորդութեան շարժման, Արէն բազում
ինչ եւ վասն մենքենական ուսման՝ որ ճարտարա-
պետութեան անկ է, խօսէր գուշակաւոր եւ համա-
ռօտ բանիւք. եկն Ուգենիոս եւ զամենեքումբք ան-
ցոյց զանցոյց, ոչ միայն զշարժման հաղորդութենէ
ճառեաց, այլ եւ ինքն եղել հնարագիւտ օրինաց
զվերացական (ascentional) զօրութիւնս պահելոյ,
յորոյ ձեռն միջավայր ծանրութեան բովանդակածոյ
իրիք մարմնոց առնի բաւական ի նոյն բարձրութիւն՝
ուստի էջն, վերանալ: Բայց յայտնութիւնք առնս
այսորիկ երեւելոյ երկրաչափութեան ճարտարու-
թեան ոչ եթէ յօրէնս հաղորդութեան եւեթ շարժ-
ման կային մնային, այլ ի խորագոյն եւ ի ծածկա-
գոյն իրս միջամուխ լինէին: Ժամացոյցն երթեւե-
կութեան (oscillatoire) անդորր զաշտ առաջի նորս
բանայր, եւ տայր նուրբ եւ անօտր դիտաւորու-
թիւնս զիրացն առնել. զորս քան զայլս ամենեւին
զորս եզիտն եւ դիտեաց, նախամեծար համարէր:
Բազում քննութեամբք եւ խելամուտութեամբ եր-
կրաչափութեանն յայն չափ եհաս, զի մարթացաւ
զբազում ինչ նշանաւոր ճշմարտութիւնս յայտնել
զմիջավայրաց երթեւեկութեան, զվայրաց հաստա-
տութեան զորոց իրք կախիցին, եւ թէ որով օրի-
նական զճօճել (vibration) կշռոցաց (pendule) կա-

նոնել պարտ իցէ: Այսպէս պետութիւնք Ուզբէկեայ ոչ միայն նմին ինքեան, այլ եւ յետոյ բազում աշունանի ուսողայ եւ փիւսկեանց աղնուագոյն յայտնութեանց եւ փառաց առիթ լինէին:

Օղջիկ ընդ Գաղիղեայ եւ Ուզբէկայ կցորդ եւ բաժանորդ գտանի եւ Նեւտոն լինել օրէնադիր եւ կանոնիչ շարժման: Նարք հայթայթանացն զոր ունէր ի մօտ հաստատելոյ զգնացս երկնաւոր մարմնոց, զնոցին աղերս ընդ միմեանս ցուցանելոյ, եւ հաւաստեալ յայտ առնելոյ զկազմած յօրինուածոյն տիեզերաց, հարկ ի վերայ զնէր նմա պէսպէս զօրութիւնս եւ շարժմունս զմտաւ ածել, եւ զգործս եւ զյաջողութիւն զօրութեանցն եւ զընութիւն պէսպէս շարժմանց խնամով քննել: Այլ քանզի մարմինք երկնաւորք ոչ կշիռ վերուստ ի վայր իջանեն, ոչ գէպուղիդ հարթ ընթանան, եւ ոչ ուղղորդ խաղան, այլ ընդ կամակոր եւ ընդ խեղաթեւեր շաւիղս գէմ եղեալ զնախ, նմին իրի իսկ եւ Նեւտոն զնոցունց փոյթ յանձին ունէր. եւ վարդապետութիւն նորա զօրութեանց միջավայրաց է եւ զկամակոր շարժմանց, զորոց զազգի ազգի եւ զմեծադրանչ հանգամանս աղնուագոյն, չքնաղ եւ շնաշխարհիկ պայմանաւ ուսուցանէր: Բայց ոչ այն իմն եւեթ է գործ ազնուական եւ հոյակապ մտացն Նեւտոնի, այլ եւ զհակառակութեանց եւ զամենայնէ որ խոչ եւ խութ նոցին լինիցին, եւ զնոցին հանդամանաց ճառէ: Այսպէս Նեւտոն նորոգ յայտնութեամբք, որոց իւր եւ այլոց գտակ կամ հնարագիւտ լեալ էր, պայծառագոյն լինէր. բայց քան զյայտնութիւնսն օգտակարագոյն այն է, զի զճշգրտութիւն երկրաչափութեան ի մենքենական ուսումն անդր մոծանէր, եւ ոգի իմն երկրաչափութեան ճարտարութեան ի միտս իւրոցն արբանեկաց տնկէր, եւ անդստին իսկ սկիզբն լինէր ճշգրտութեան եւ հաւաստեալ ի խելամտութիւնս գիտութեանց գամ

եւ մուտ գտանելոյ : Վայբնիտիոս նորին նախան-
ձաւոր թէպէտ եւ իբրեւ զնա աղնուագոյն լինել
չմարթէր, բայց ոչ սակաւ արժանիք են եւ նորա :

Ոչ սակաւ յօգուտ եղեն սմին ուսման առակքն
որ կոչին մենքենական - երկրաչափական, զորս զայ-
նու ժամանակաւ արկանէին ուսողք : Արդարեւ յառ-
եղծանել զառական զայնպիսիս այնչափ խելա-
մտութիւն եւ տեղեկութիւն պահանջին, զի քաջա-
տես մտացն Նեւտոնի եւ Վայբնիտեայ եւ Հոպի-
տադայ պէտք էին, առ ի հաւաստեալ զնոցին լու-
ծումն առնելոյ, որով բազում ճշմարտութիւնք յայտ
գային, եւ ոգի իմն լուծանելոյ մուծաւ յուսումն
մենքենական ճարտարութեան, եւ արար զնա բաւա-
կան ընդունելոյ նոր իմն պայման, որ յայնմ հետէ
ցարդ աճէ եւ զօրանայ : Թողցուք զԱրինեոն, որ
զյօդուած շարժմանց պայծառացուցանէր՝ լուսցուք
զԱմոնտոնեայ որ նոր իմն դաշտ բանայր մենքենա-
կան ուսման վարդապետութեամբ շփմանցն՝ զանց
արասցուք եւ զԵրմանեալ, որ, բաց ի գիւտից եւ
ի մեկնութեանցն, զբովանդակ մենքենական ուսումն
ած ի կարգ եւ ի բովանդակած գիտութեան՝ լուս-
լիցուք եւ զԴանիէղէ Բեռնուղեայ որ զյօդուածոյ
եւ զքակելոյ յօդուածոյ շարժմանց ճառէր՝ թող-
ցուք եւ զայլ եւս բազումն, շատ համարեսցուք ա-
սել միայն զԵղերայ, որոյ անբաւ են արժանիք ի
սմին ուսման : Օր ինչ Նեւտոնի եւ Երմանայ յօ-
գելոյ պայմանաւ ընծայեցուցեալ էր, սա զայնմ ա-
մենայնէ լուծանելոյ պայմանաւ ճառէր : Որ յառա-
ջագոյն քան զնա ճարտարքն էին՝ տալ տային հաւա-
նել ճշմարտութեանցն ճառելոյ, այլ չառնէին ձեռն-
հաս հասու լինել յայտնութեամբ յանդիմանու-
թեամբ, բայց Եղեր նոր հնարս զմտաւ ածեալ,
զցիր եւ զվայրափառին եւ զվտարանդի իրաց հաւա-
ստեալ խօսելով, նորոգ յայտնութեանց հնարա-
գիւտ լինելով, զբովանդակ ուսումն ելոյժ քակեաց,

եւ այնպէս յայտյանդիման մերկապարանոց առաջի գնէր: Չիք առակ զոր նորա չիցէ մեկնեալ եւ առեղծեալ, չգոն սկզբունք որ ի նորա ձեռն ի զարդ եւ ի յարդ եւ ի կերպարանս ածեալ չիցեն: Վննեալ Եւդերայ հաւաստեալ զմիջավայրն անգործութեան եւ զշարժումն որ անտի ծնանիցի, անգատին եկն ի քննել եւ զառանցս մարմնոց, եւ զնոցին հանդամանս իւրով սուր եւ սաստիկ հանճարովն եցոյց. վասն որոյ յիրաւի պարտ է զԵւդեր վարդապետ շարժման շրջանակելոյ (rotation) համարել, որպէս զԵւեւոն շրջանակաց (circulaire) շարժման, եւ զԳաղիղէոս իջանելոյ մարմնոց ծանունց մարթ է կոչել:

Մինչդեռ Եւդերոսն տիրաբար իբրեւ զիշխան զամենայն մասամբք մենքենական ուսման գայր, Գաղիացւոց աշխարհն միւսանգամ ոսոխ յառնէր: Ակադեմական դպրոցն գիտութեանց Պարիս քաղաքի, որ խոնարհագոյն լինել յիմիք չառնոյր յանձն, յետ վարինեոնի եւ Ամնտոնայ ունէր բազում արս աշուանիս մենքենական ճարտարութեան, մանաւանդ զԿլերոյ, որոյ անուն հռչակաւոր է, բայց ոչ դք ի նոցանէ արժանի ոսոխ լինել Եւդերայ ձեռնհաս իցէ, բաց յԱղամբերտայ, որոյ մատեանն վասն Զօրութեան անուանեալ ուսման, եւ ճառքն զյառաջ խաղալոյ հաւասարութեան տուրնջեան եւ գիշերոյ եւ այլ եւս գրեանն, իրաւունս իմն առնեն դէմ յանդիման նմա ճակատելոյ: Սկիզբն զոր եգիտ նա, որով զամենայն օրէնս շարժման ի հասարակալիոն կշիռս ածէ բովանդակէ, նոր իմն փոփոխման պատճառք լինէր, որով խելամտութիւնք՝ որ փիւսկեանմաթեմատիկեան կոչին, ազնուագոյն լինէին: Յետ Եւդերայ եւ Աղամբերտայ ոչ Գիորգիոս Յուան, ոչ Հռիկկանդի, ոչ Փրիսիոն, ոչ Ղապղակ, ոչ Շիմենէզ եւ ոչ այլ դք ի ճարտարաց ութեւտաներորդ դարու, թէպէտ եւ ամենեքին հոյակապք են, որպէս զՂազրանդն յիշատակաց արժանի իցէ: Ղազրանդ

ոչ եթէ զմենքենական ուսմանէ ճառս արկանէ, այլ զճարտարութենէ օրինօք եւ կարգօք զհանգամանաց ուսմանն ճառելոյ, եւ զնկատութիւնսն եւ զարուեստ առեղծանելոյ զառակս ի հասարակաց համօրէն կերպարանս եւ ի կանոնս ժողովէ, նոյնպէս զհամօրէն առանձինն ինչ իրս շարժման եւ հասարակակշիւն կալոյ մարմնոց ընծայեցուցանէ, ուսուցանէ խելս հնարից զհաւասարութիւնսն դտանելոյ, եւ զբնաւ մենքենական ուսումն ընդ իշխանութեամբ գործոց նշանագրովք համարողութեան հնազանդեալ արկանէ, առաւել հեշտընկալ եւ դիւրահասոյց զուսումնն յարդարեալ: Թէ որչափ ինչ ուսումնս այս յետ այնորիկ ի սակաւ ամս յառաջադէմ խաղայր, եւ որչափ ճարտարք հմուտք արդեանց եւ նկատութեան մինչեւ ցայսօր ժամանակի ծաղկեալ պայծառանային, զայն չէ հարկ բանիւք ցուցանել, իւրաքանչիւր ոք ինքնին մտօք իւրովք հայիցի ի մենքենայիցն եւ ի գործեաց յաճախութիւն եւ ի կատարումն, ի դիւրութիւն եւ յայլ եւս նորանշան չքնաղ զարմանալիս, որ արդիւնք սորին ուսման են, կամ ի կատարումն եւ յազնուութիւն եւ ի բովանդակութիւն արուեստից եւ ձեռագործ ճարտարութեանց եւ շնաշխարհիկ կազմածոցն, զորս եւրոպական աշխարհն, ուր ուսմունքս այսօրիկ հանգուցեալ արեւն, յամենայն կողմանց մատուցանէ: Ապա ո՞րիցէ որ ոչ առնուցու ի միտ թէ մենքենական ուսումն կանոն է հնարագիտութեան (industrie), եւ արուեստագիտութեան ուղղիչ եւ առաջնորդ:

Ք Ի Մ Ի Ա Վ Ա Ն Ո Ի Ս Ո Ի Մ Ն

Հորժամ քիմիական ուսումն ասիցի, յայտ առնի այն ուսումն, որ զբնութիւն մարմնոց, կամ մանաւանդ զհանգամանս ազդեցութեանցն՝ զորս էական մասունք կազմածոյ մարմնոց ի միմեանս գոր-

ծեն, ճանաչել ուսուցանէ: Վիժիական ուսումնն ի պէսպէս ժամանակս ազգի ազգի յորջորջանս էառ. ոմանք ճարտարութիւն հրոյ անուանեալ կոչէին, այլք ոսկեգործութիւն, արծաթարարութիւն. կէզք եւս փիւսկեան անուն եդին. եւ արդարեւ իսկ այնչափ նմանութիւն է սորա ընդ փիւսկեան ուսման, եւ այնպէս գիրկընդխառն է ընդ նմա, զի չէ մարթ զմին զատ եւ ուրոյն ի միւսմէ անտի ուսանել: Օյ զոր օրինակ փիւսկեան ուսումն զազգեցութիւնս մարմնոց ի զանգուածս կամ ի թանձրութեան (masse) նոցա քննէ, նոյնպէս քիմիական ուսումն զազգեցութիւնս նոցին ի նոցին մասունս՝ որ զնոսա յօրինեալ կազմիցեն, հետազօտէ:

Մարթ է ասել թէ չիք գիտութիւն այնպէս մեծատարած եւ կարեւոր որպէս զքիմիականն. հիանան զարմանան միտք ընդ անչափ բազմապատիկ գունակ գունակ մասունս ճարտարութեանց զորս սա բովանդակէ. եւ չէ հնար թէ մի ոք առանձինն ամենայն մեծածիղ եւ յաճախագունդ համարոյ մանր մանր ուսմանցն նորա բովանդակ հասու գտանիցի: Սաան այնորիկ եւ ազգի ազգի բաժանի ուսումն, զի իւրաքանչիւր ոք միում բաժնին եւեթ մտադիր լինիցի, եւ նոցին հանդամանաց հասանիցէ: Վայց օրինակ քննելոյ, լուծանելոյ եւ յօգելոյ ամենայն մասանցն նոյնպիսի եւ նոյնգունակ է, եւ երեւութից իւրաքանչիւր ուրոյն ուրոյն մասանց միով հասարակաց նկատութեամբ մեկնութիւն ընծայեցուցանի, եւ անցնիւր գայ յանգի ի նոյն ի նմանագոյն օրէնս յայանիս, զորս կանխաւ ի միտ առնուլ պարտ է: Այս յայտնի եւ հասարակաց օրէնք քիմիական ուսման յօրինեալ կազմեն զփիղիսոփայական անուանեալ մասն քիմիական ուսման, որ բովանդակ ուսմանն սկիզբն եւ տարր է, եւ զհանգամանս խնամութեան կուտելոյ կամ յարելոյ կցելոյ, եւ զհանգամանս խնամութեան յօգելոյ մասանց մարմնոց ուսուցանէ, նոյնպէս զհան-

գամանս լուծանելոյ, յաղելոյ, սառնանալոյ, հալելոյ, այլովքն հանդերձ, ճշդիւ եւ գտակաւ յայտ առնէ: Այս հասարակաց համարէն ուսումն է քիմիական ճարտարութեան. իսկ ուրոյն մասունք նորա են Ա. քիմիական ուսումն մետէորէից, որ զհանգամանս ամպոց, անձրեւածոյ, ձիւնաբերաց, զկարկտի, զմիգի, զվիշապ հողմոյ եւ ամենայնի եւ բնաւի որ յօդս զմեւք դիպիցին, ուսուցանէ: Բ. Վիմիական ուսումն երկրախօսութեան, որ գլխաւոր յօրինուածոց բնութեան մտադիր լինի, թէ զհարգ հեփեստեան լերինք, քրէական մետաղք, ոսկեհանք, արծաթահանք, ածխահանք, քրայական ջուրք գոյանայցեն, այլովքն հանդերձ: Գ. Վիմիական ուսումն կենդանեաց, բուսոց եւ քրէական նիւթոց, կամ քիմիական ուսումն գործիւոր եւ անգործի մարմնոց, քիմիական ուսումն դեղոց, այլովքն հանդերձ:

ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ. Սկիզբն եւ հին ինչ տեղեկութիւնք նախնեացն խելամոռութեան քիմիական ուսման կցկցանօք եւ պաճուճեալ առասպելօք խառն է: Արդարեւ զրոյց եւ պաճուճանք են կցկցանքն որ հրեշտակաց կամ դիւաց ուսուցեալ ասեն գտտերաց մարդկան զհանգամանս մատենի իրիք անճառ ճառից քիմիական ուսման, որոյ անուն քեմա կոչիցի, ուստի եւ ուսմանն, ասեն, զանուն յորջորջանացն առեալ: Կամ յորժամ զթորաղ՝ որ ճարտարապետ էր պղնձոյ եւ երկաթոյ, դնիցեն գտակ քիմիական ճարտարութեան, կամ զհեփեստոս՝ զորոյ զայրն կամ զգարբնոց քիմիական ճարտարութեան արուեստանոց համարին, եւ կամ զՄովսէս, թէ հանգամանաց քիմիական ուսման խելամոռ էր, յորժամ դիտաց լուծանել զորթն ոսկի եւ ետ ժողովրդեանն բմպել, որում երկիրն պագեալ էր նոցա. կամ յորժամ ասիցի զՅասոնեայ դիտակ լինել հանգամանաց այսր ճարտարութեան յետ զոսկի դեղմնն առնլոյ, զոր ոչ գղաթ ինչ գեղման, այլ մատեան, ասեն,

լեալ, որ զհանգամանս յօրինելոյ ոսկի ուսուցանիցէ. եւ յորժամ ասիցի թէ քիմիական զօրութիւն էր ի վիշապն զոր Աղամոս եսպան, զի ատամունք, ասեն, վիշապին ունէր զօրութիւն զմարդիկ յարս սպառազէնս շրջելոյ. եւ այլ եւս սոցին նման առասպելաց ճարտարանք զբազմաց ի դիւցազանց պատմութեան եւ առասպելաց, զորոց ասեն թէ յօրինիչք եւ խելամուտք այսր դիւցական արուեստի էին: Թողցուք զայնպիսի բանդագուշանս, թողցուք եւ զզրոյցան զՀերմեայ եգիպտացոյ զոր ճարտարապետ քիմիական ուսման հաշուին, յորմէ եւ անուն, ասեն, կոչել արուեստին Հերմեան, եւ զնորին զմիտեայ տախտակաց, որ մատեան ինչ ասի լեալ ուսմանն. ի զուր է եւ Ոստանեայ ուրումն յետ Հերմեայ յամայր ամս վարդապետ կալ Գեմոկրիտեայ, կամ Մարեայ լինել հմուտ քիմիական ուսման, զոր ոմանք զՄարիամն, ասեն, լեալ քոյր Մովսիսի, այլք թէ կին քուրմ էր ի ժամանակս Գեմոկրիտեայ, կամ Աղէսպատրայ խելամուտքիւնն՝ զոր կին, ասեն, լինել միոյ ուրուք ի Պտղոմեանց թագաւորաց, եւ կամ բնաւ իսկ զեգիպտացոյ թէ քաջ հասու էին եւ ճարտարապետք հմուտք այսր ուսման, եւ ի բազում մատեանս գրեալ ունէին զհանգամանս յօրինելոյ զոսկի կամ զարծաթ յայլոց քրէական նիւթոց, մինչեւ Գիսկղետիանոսի ինքնակալի տալ այրել զմատեանսն զի մի ուսեալ անտի զճարտարութիւնն եւ մեծացեալ ոսկով յապստամբութիւն մտաբերիցեն, որպէս Սուիդա պատմէ:

Լպաքէն ուր ոչ վրիպակաւ անյայտ եւ յանգէտս, այլ կանոնօք հաստատութեան եւ պատճառօք հաւանութեան գործիցի, ուր ազգի ազգի նիւթք ի ձեռն հրոյ փոփոխիցին ի պէսպէս կերպարանս եւ առնիցին լոյծ եւ հեղլի, ուր բազմապատիկ գուն դնիցեն ճարտարք ի սրբել եւ ի պարզել զքրէական նիւթս, ուր փորձ փորձիցեն ստէպ եւ հանդէս տե-

տանիցեն թէ զիարդ ի ծծմբախառն զառկէ՝ ոսկի կազմիցի, այլովքն հանդերձ, ուր այս ամենայն եւ սոցին նման իրք խնամով գործիցին, մարթ է կարծել թէ անդ գուցեն նկատութիւնք եւ տեղեկութիւն լուծանելոյ եւ միաւորելոյ զխառնուածոյս եւ զյօգուածոյս ի ձեռն հրոյ, եւ յօգելոյ նորոգ մարմինս, եւ թէ անդ սկիզբն լեալ իցէ քիմիական ուսման։ Արդարեւ զայս ամենայն տեսանեմք առ Յոյնս։ Յունաց ոչ միայն մատենագիրք բազումք էին քիմիական արուեստի, այլ եւ ուրոյն նշանակք զորս ի կիր արկանէին ի մատենան վասն զոսկի, զարծաթ, զսնդիկ, զբորակ, զաղ, զգառիկ, զաւշակ, զծարիր եւ զայլ եւս մարմինս նշանակելոյ։ Աշանաւոր են երգն վիպասանութեան Հեղիոգորայ եւ Սինեսիայ թուղթքն առ Գիողորոս, որոց երկօքին եւս անուանի մատենագիրք են Յունաց ի սկզբան չորրորդ դարու. հռչակաւոր են եւ անուանք Չոսիմայ եւ Ողոմպիոգորայ որ պատմագիրք անուանիք էին ի հինգերորդ դարու. բայց այս ամենայն մատենագիրք որ թերեւս չիցեն նոյնք՝ որ համբաւինն, չհամարին յառաջագոյն քան զԵթներորդ դար, յորում ժամանակի պայծառանայր անուն Ստեփանեայ, որ իշխան եւ ճարտարագետ քիմիական ուսման համարի ի մէջ Յունաց։ Բայց պարտ է խոստովան լինել թէ ամենայն փոյթ եւ հոգաբարձութիւն Յունաց էր վասն սնտի արուեստին զքրեական նիւթս յոսկի փոխելոյ, ի նոյն վաստակ թեւալիսէին, եւ ձեռն յանձին հարեալ պարծէին թէ կարօղ են, իբրեւ խորհուրդս իմն եւ անճառ ճառս զճարտարութիւնն ընծայեցուցանէին, եւ ճամարտակէին բազում իրաց զարմանալեաց եւ չքնաղ ծածկութեանց լինել տեղեակ եւ խելամուտ, վասն այնորիկ եւ աստուածեղէն զճարտարութիւնն կոչէին։ Ապա վայրապար եւ անշահ իմն է քիմիական ուսումն Յունաց, եւ չէ արժանի մեծարանաց։

Արաբացիք առաւել մեծարանաց արժանի են քան զՅոյնս, զի ոչ միայն ի միտ առին զընդվայր զննտի աշխատութիւն Յունաց որ ի կիրթ անկեալ ընթանային զհետ երազոց եւ ցնորական արուեստին յօրինելոյ ոսկի, այլ եւ հակառակ իսկ գրէին, մանաւանդ հռչակաւորն եւ հմուտ Աղկինդի, որ ի բաց առնոյր զգիմակս խաբէութեանն եւ խոյտառակեալ յանդիմանէր զանմտութիւն ոսկեգործացն արծաթարարաց ի մատենին իւրում զոր գրեաց, Նենգութիւնք եւ մոլորութիւնք աղքիմիստաց անուանեալ: Արգարեւ Արաբացիք ոչ խոտեցին եւեթ զստայօգ արուեստգիտութիւն Յունաց, այլ եւ աշխատ եղեն զի յայլ ինչ կարելոր եւ ազնուագոյն շրջիցեն զարուեստն, եւ մտադիր լեալ ուսման քրէական նիւթոց, հանդերձ նովին բազում ինչ շահս ի յառաջադիմութիւն բժշկական ճարտարութեան գործեցին. զի ոչ միայն ճշմարիտ եւ օգտակար տեղեկութիւն քրէական նիւթոց, պէսպէս գունակաց աղի, եւ այլոց բնական մարմնոց ստացան, այլ եւ եղեն գտիչ հանգամանաց պէսպէս աւշարակաց, ջրոյ ծորեցուցելոյ եւ այլոց իրաց ի դելր եւ ի բժշկութիւն: Իսկ մատենագիրք անչափ եղեն նոցա:

ՅԱրաբացւոց անտի ի միտ առին Եւրոպացիք զհանգամանս այսր ճարտարութեան, բայց զառաջինն ամենայն փոյթ ճարտարացն լինէր զարուեստէն յօրինելոյ ոսկի. բազում խառնակ շփոթութեամբ լի էին մատեննք եւ վարդապետութիւնք նոցա, առանց հասանելոյ, զուր եւ վայրապար եւ անհեղեղ. եւ այնչափ աշխատեցան, մինչեւ լքան, պարտասեցան, խոստովան եղեն զստութիւն եւ զննտի ակնկալութիւն խաբէութեանն: Հետ այնորիկ մինչեւ ցվեշտասաներորդ դար անուանի ի քիմիական ճարտարութեան յիշատակին Հոռոգերոս Բակովն, Հոայմոնդոս Ղուղիոս, Առնաղդոս ի նոր գեղջէ, Աղփոնսոս Ժերորդ արքայ Կաստիղիայ եւ Բասիղիոս Վա-

ղենտին : Արդարեւ ի մէջ անտի վաստակոյն ի հարկէ կարեւոր ինչ եւս ստանային : Օգնայմն-
դոսէ Ղուղեայ, զորմէ եւ Բոյերհաւէ յիշատակէ,
ասի թէ մեծաւ խելամառութեամբ ի կիր արկանէր
զանջատիչն ջուր, զորոյ եւ զկազմութեան հանգա-
մանս ուսոյց, նոյնպէս զքրի եւ զպէսպէս դեղս ապա-
րահի (menstrue) մղեալս եւ պարզեալս յազդի ազ-
գի բուսոց ի կիր արկանել սովոր էր : Իսկ Յունքեր
սչ ի սորա մատենանս միայն, այլ եւ ի Բասիղեայ
Վաղենտինեայ եւ յայլոց գիրս բազում տեղեկու-
թիւնս կերպարանաց աղի, շաղախոյ, կրանալոյ (calci-
nation), վերանալոյ (sublimation), հալման (digestion)
եւ նեխելոյ գտանէ, որովք յայտ առնի թէ մեծաւ
օգտիւ քիմիական փորձովք վարէին : Այլ Վաղենտի-
նեայ առանձինն զերիս սկզբունս աղի, ծծմբոյ եւ սըն-
դրկի հաշուն քիմիկեանք : նոյն եւ զբազում զօրու-
թիւնս ծարրոյն եցոյց եւ յայտ արար, զոր եւ ան-
շափ հռչակաւ նուագէր ի գիրսն՝ որ անուանեալ
կոչի Չազումթիւն ծարրոյ :

Նոր իմն պայծառութիւն ստանայր ուսումնս
այս ի վեշտասաներորդ դարու : Մինչ մատենեք
նախնեաց յայտնէին եւ ուսմունք յառաջադէմ լի-
նէին, հարկ էր եւ քիմիական ուսման պատսպարել
իմն եւ կազդուրանալ : Սիգիսմունդոս Փուզգէր ճար-
տարապետ քրէական նիւթոց, որ վերակացու էր
քրայական մետաղաց Տիրողայ, Գուղիեղմոս ի Հոհայ-
մէ բժիշկ եմպիրիկեան, բայց հմուտ եւ տեղեակ,
հայր Պարակեղսայ, եւ այլ եւս արք անուանիք
յամենայն կարգաց քիմիական ուսման մտադիր լի-
նէին, բայց ամենեցուն փոյթ այն էր գփիղիսոփայա-
կան անուանեալ քարն գտանել : Իչկն երեւեցաւ
յայնժամ Պարակեղսոս, որոյ վարժեալ եւ թեքեալ
ի ճարտարաց, եւ սահեալ եւս յԷւրոպն, յԱսիա-
ցոց եւ յԱֆրիկեցոց աշխարհին, ընդ ամենայն
ազգաց շրջեալ, ի գիտնոց եւ յանգիտաց, ի մար-

Թնոց եւ ի չմարթնոց տեղեկացեալ, ոչ սակաւ օգուտ մարթացաւ զործել, մանաւանդ այնու զի ի կարգ ինչ եւ ի կերպարանս ուսման իւրովք փորձիւքն զարուեստն ածեալ, զայն՝ որ խոտան եւ արհամարհն էր, ի պայծառութիւն եւ ի շուք հանէր։ Օխւր անուանի Ղաւղանոն՝ որ հոյզն է մեկոնիոն բանջարոյ, զոր Եղմնստ բրին Հերակղեայ նմանեցուցանէ, գտանէր, նոյնպէս եւ այլ բազում գաղտնեաց բժշկական ճարտարութեան խելամուտ լինէր, որով համբաւ եւ մեծութիւն ստանայր։ Բայց Պարակեղտս վասն իւրոյ մտախաբ, շատախօս բարոյիցն, յօրանալոյն եւ սնապարծիկն փառաց, որ առաւել էր քան զնորին խորագէտ գիտութիւն, ոչ այնչափ ինքնին օգուտ ինչ մարթէր առնել, որչափ յետոյ նորին գարոց։ Աորին ժամանակակից էր Ագրիկոլա ճարտար փիւսկեան եւ հմուտ ուսման քրէական նիւթոց, որ ի Գերմանացւոց աշխարհին պայծառանայր, եւ բազում իմաստութեամբ քիմիական ուսման մտադիր լինէր, եւ ստանայր ճշմարիտ տեղեկութիւնս քրէական նիւթոց։ Օայնու ժամանակաւ յետ գտանելոյ աշխարհին Ամերիկեցւոց եւ յաճախելոյ արծաթահանացն եւ ոսկեհանաց, խնդրէին Սպանիացիք հնարս, զի զգուղձն արծաթոյն եւ զոսկւոյ գիւրաւ յօտարոտի նիւթոցն ի բաց մաքրիցեն. զառաջին զհալելն եւեթ գիտէին զխառնամաղ կոշտն, եւ առնուին զքծուարն սրբեալ եւ յստակեալ. բայց Պետրոս Փեռնանդէզ, որ բժիշկն էր աշխարհամուտ դրանն արքային Սպանիացւոց եւ առաքեալ ի նմանէ յԱմերիկէ վասն իրացն խնամ տանելոյ, իմանայր զհայթայթանս խառնելոյ զսնդիկ յոսկի եւ յարծաթանդր։ Եւ այլ եւս բազումք բաղմապատիկ ի նոյն արուեստ ճարտարութեան աշխատեղեն. բայց քանզի հանապաղ ի մթին եւ ի սնոտի խորհուրդս եւ ի մտահաճութիւն անկանէին, յանկ գաղտնիք, հանապաղ նախանձաւորութիւն էր եւ հոգ ի ծածկել

ղճարտարութիւնն, վասն այնորիկ եւ միշտ խոտէին, այնու զի ճշմարտութիւն սիրէ զլոյս եւ ոչ ատեայ կամ խուսափէ զի մի քննիցի:

(Կ)էպէտ եւ բուն սկիզբն քիմիական ուսման յութեւտասներորդ դարէ անտի երեւէր, սակայն եւ յառաջագոյն իսկ ոչ սակաւ պատրաստութիւն լինէր ի ձեռն բազում գիւտից: Անդէն իսկ յեւթնութասներորդ դարու Տաքենիոս, որպէս ասէ Բոյեր-հաւէ, զյօդուած արեան եւ միզոյ, այլովքն հանդերձ, քիմիական լուծմամբ իմանայր. Բառներ զքիմիական ուսումն ի փիւսկեան անդր մուծանէր. Գլաւբեր գտանէր զաղն որ կից ի նորա անուն կոչի. Բրանդ եւ Աունկեղ հանգամանաց փոսփորոյն գտակ լինէին. եւ այլ եւս բազումք վարդապետութեամբք եւ կարգօք առ սակաւ սակաւ զուսումնն պոյծառացուցանէին, մանաւանդ Ղեմերի նորոյ վարդապետութիւն բազում ինչ նպաստ յարդիւնս գործոց արուեստին լինէր: Յետուստ ուրեմն իսկզբան ութեւտասներորդ դարու երեւէր Ստալ, անուանի եւ հռչակաւոր քիմիկեան, որ սաստիկ եւ հանճարեղ խորհրդովքն եւ լայնախորհուրդ մտօք եւ հաստատուն դատաստանաւ ի բնէ զարդարեալ, եւ ազգի ազգի ուսմամբք եւ պէսպէս արուեստից արդեամբք կրթեալ եւ թեքեալ, զանձն ի քիմիական արուեստին ճարտարութիւն տայր, եւ առնէր այնպէս, զի մարթացաւ եւ քիմիական ուսումնն ի գունդ եւ ի կարգ ճշմարիտ ուսմանց խառնել. նա եցոյց հաւատեալ զհանգամանս գործելոյ զքրէական նիւթս: Այլ թէպէտ եւ բազում հակառակութիւն կրեաց նորին վարդապետութիւն յետոյ ի Ղաւռասեայ, սակայն եւ ոչ սակաւ ջատագովք նմա գտանէին, որ ոչ սակաւ բարդաւաճանք են նմա, որով եւ հաստատութիւն իմն եւ սերտութիւն ի վարդապետութեանն յայտ առնի: Յետ այնորիկ ոչ սակաւ արք անուանիք յառնէին, որպէս Հոփմանն եւ Նեւտոն եւ Այլլ,

եւ մանաւանդ Փրայնդ, որ զքիմիական ուսումն ընդ նեւտոնական փիղիսոփայութեամբն արկանէր: Ոչ ինչ նուազագոյն եւ խոնարհագոյն իցեն համբաւ եւ արժանիք Բոյերհաւեայ, որ աւելագոյն կատարման եւ ճշդութեան այս արուեստի պատճառք եղեւ: Սա ած ի կարգ եւ ի կերպարանս զամենայն փորձս եւ զհարցափորձս քննութեանց քիմիկեանց, եւ յայտնութեամբ յանդիմանութեամբ մեկնեաց զարդասիս գործոց տնկոց եւ անասնոց եւ քրէական նիւթոց. գրեաց ճառս ընտիրս զօգոյ, զջրոյ, զերկրէ եւ եւս ազնուագոյն զհրոյ. ծերոց հմտաց եւ նորաթեք մանկուոյ խրատս զգուշութեան թելադիր լինի, եւ միանգամայն իսկ զբովանդակ ուսումնն փիլիսոփայական իմն եւ յայտնի օրինօք ընծայեցուցանէ: Դն են նշանաւոր եւ Բեկքեր եւ Բառներ հանգոյն Ստաղայ, բայց Բոյերհաւեայ վարդապետութիւն քան զայլոյն ամենեցուն ի յառաջագիմութիւն ուսմանն նպաստ եղեւ:

Յայնմ ժամանակէ հետէ բազում ինչ նորանշան իրք յայտնէին ի քիմիական ուսման, որոց գլխաւոր եւ նշանաւոր է գիւտ օգոց յօրինուածոյից, որ գազն անուանին, զորոց զհանգամանս Աղէս անուանի փիւսկեան իմանայր զառաջինն, բայց եւ կանխաւ Ղեմբերայ ընդ ազօտ իմն եւ կարծեօք զնոցունց գուշակեալ էր: Արժանի մեծարանաց են եւ Մեյէր եւ Բզակ որ այլակերպ վարդապետութեամբ եւ այլազգի օրինօք զպէսպէս իրաց ճառէին: Յայնմ ժամ յընդմիջեւ ութեւտասներորդ դարու խնամով ի վերայ հասանէին խնամութեանն կամ ազգականութեան, որ այնպէս կարեւոր է ի գիտել յուսման քիմիական ճարտարութեան. եւ Գէոփրոս զառաջինն տախտակ քիմիական խնամութեանց յօրինէր: Դայէն, Բերգման, Բամէ, Մորվոյ եւ այլ բազում ճարտարք ի նմին յառաջագէմ լինէին եւ ազնուագոյնս պարզէին եւ բանային զվարդապետու-

Թիւնն : Յայնժամ սկիզբն առնոյր պայծառագոյն լինել եւ ուսումն քրէական նիւթոյ (minéralogie) ի ձեռն Վաղերեայ . Արոնստէտ Ճշդիւ եւ Հաստատութեամբ զքրէական նիւթոյ ուսումն քիմիական ուսման հնազանդէր, եւ զնիկեղն անուանեալ նիւթ գտանէր : Յայնժամ գտահաւ Հասու լինէին հանգամանաց զինկ նիւթոյ եւ սպիտակ ոսկւոյ եւ վողփրամայ եւ այլոց նիւթոյ : Յայնմ ժամանակէ հետէ մինչեւ ցվախճան ութեւտասներորդ դարին անթիւ եւ անհամար են ճարտարք, որ ի քիմիական ուսման աշխատ եղեն, եւ գուն եղին փութոյ պնդութեամբ զնոյն ճարտարութիւն ազնուագոյն, պայծառագոյն, դիւրագոյն եւ արինաց անգամ հեշտընկալ առնել : Ենգղիացւոց, Գերմանացւոց, Գաղիացւոց, նա եւ Իտաղացւոց եւ Սպանիացւոց բազում ինչ նպաստ լեալ է . բայց մանաւանդ Ղաւուասիէր, որ ի կատարած կոյս ութեւտասներորդ դարու է, որ զհանգամանս տալոյ եւ առնոյ շնչոյն իմացաւ եւ մեկնեաց, եւ մեծապէս ձեռն օգնականութեան եղեւ ուսմանն, հանդերձ բազում եւս արամբք անուանեօք, յորոց եւ նորոյ անուանակոչութեան սկիզբն լինէր, որպէս ոքսիդն եւ թթուածին եւ ջրածին եւ ծծմբած եւ ածխած այլովքն հանդերձ :

Յետ վախճանելոյ ութեւտասներորդ դարու, ի սկսանելոյ անտի իննեւտասներորդին մինչեւ ցաւուրս մեր մեծ մեծ է յոյժ յառաջագիմութիւն եւ պայծառութիւն քիմիական ուսման, մանաւանդ ի ձեռն եղեկտրիոնական զօրութեան, որով յանհարին բարձրութիւն եւ ի դիւրութիւն եհաս ուսումնս այս, եւ ազնուագոյնս յօրինեալ կազմեցաւ : Բազում վաստակովք եւ ջանիւք գուն գործէին ճարտարք հմուտք, Գաւի, Բերկեղիոս եւ այլք եղեկտրիոնական զօրութեամբ զարդիւնս քիմիական ուսման կատարել, եւ զեղեկտրիոնական քիմիական ուսումն պայծառացուցանէին . որ այնպէս կարեւորն է, եւ այնչափ

օգուտս նպաստ յարուեստս եւ ի ճարտարութիւնս լինի: Թող զբազում գիւտս եւ յայանութիւնս եւ լուծմունս իրաց իրաց, որ օրրստօրէ պարզին եւ բանան առաջի անդադարն եւ հանապազօրդ փութոյ եւ խուզից փիւսկեանց եւ քիմիկեանց:

Եթէ այլ ինչ հարկ չգոյր, որ զմեզ վառեալ յորդորէր ի բնական գիտութիւն պատաղելոյ, շատ եւ բաւական էին պիտոյքն, զոր ունիմք ամենայնի որ շուրջ զմեք իցեն խելամուտ լինելոյ, պէտք՝ զորոյ իւրաքանչիւր մարդ մտաւոր այնչափ առաւել զգայցէ, որչափ միտք եւ հանճար նորա յօրինեալ յարդարեսցին: Յոր կոյս եւ զաչս յաճեցուսցուք, երեւոյթք ընծայեցուցանին մեզ, զորս ի միաբանութեան նոցա ընդ միմեանս միանգամայն նկատել ցանկամք, որք եւ զմեր հանճար ի մեկնել եւ յայտ առնել զնոսա ստիպեն, եւ զմտադիւրութիւն մեր զարթուցանեն զի զնոսա ի մեր օգուտ ի կիր արկանիցեմք, կամ ի վնասուցն զոր նոքայն մեզ սպառնան, զերծանիցիմք:

Սարմնաւոր պիտոյից կամ շահու մարդկան չեղեն երբեք իրաւունք այնպէս զարբանեկութիւն գիտութեանց պահանջելոյ, որպէս ի ժամանակի աստ յայսմիկ: Թաւի թէ ճշմարտութիւնք, որ հանապազօրդ յարուեստանոցս քիմիական ուսման մեծաւ աշխատութեամբ յայտ գան, ոչ յայլ ինչ սահմանեալ իցեն, բայց զի սպասաւորք եւ արբանեակք արուեստից եւ ձեռագիտութեանց լինիցին: Այլ փիղիսոփոս, որ յիւրում տան մենացեալ կայցէ, չէ ձեռնհաս զդէմ ունել արագն եւ սաստիկ շարժման, որ զամենեցուն միտս ի սոյն յայս ընդ իւր ձգեալ տանի:

Շատ իսկ է միայն թէ զհետ մտեալ նկատիցէ դք զգնացսն, զոր գիտութիւնք անդստին ի կանոն ժամանակաց հետէ մինչեւ ցմեր աւուրս գնացին. անդէն հաւաստեալ զնոցին ճշմարիտ կէտ եւ զկատարած ի միտ առնուցու, եւ տեսանիցէ թէ զիսրդ

սոքա բարոյականաւ, գրագիտութեամբ եւ գեղեցիկ արուեստիւք հանդերձ հանապազ ի յառաջագէմ մատուցանել յօրինուածութիւն քաղաքի նպատակեալ իցեն: Աթէ բարոյականն որոյ առտուածեղէն սկիզբն է, յօրինեալ յարդարեւ կանոնս կարգաց թէ զինորդ մարդոյ ընդ իւրում անձինն եւ ընդ մերձաւորին իւրում զնալ արժան իցէ, եւ սրգունակ ազգ ընդ ազգի շրջել պարտիցի. եթէ գրագիտութիւն եւ գպրութիւնք զեղու կազմեալ յօրինիցեն, զմիտս պարզիցեն եւ ի բարոյս անդր դործիցեն ազգեցութիւն, այնու զի ցանգ իսկ եւ հանապազ ազնուական օրինակս ոգւոյն յանդիման կացուցանեն. եթէ գեղեցիկ արուեստք զսովորութիւնս եւ զբարս ընդեւացուցեալ համբուրեցուցանեն, եւ զսիշատակս արութեանց դիւցազանց եւ սպասաւորութեանց զորս արք անուանիք աշխարհին եւ գաւառի մատուցեալ իցեն, մշտնջենաւոր եւ յաւեժ կենդանական կացուցանեն. ապա եւ փիւսկեան գիտութիւնք ունին իւրեանց կէտ կատարածի զմարդն ի խորհուրդս եւ յանձառ ճառս բնութեան, մերկանալով զնորին օրէնս, նուիրել, զշրջանակ տեսլանց մտաց նորա ընդարձակել, եւ հայթայթել հնարս եւ ստոյգ սկզբունս արդեանցն դործոց արուեստից, յորոց ձեռն հնարագիտութիւն պայծառանայցէ: Ապա ի քանի կուսաց հարկ իցէ ի ժամանակի աստ յայսմիկ զփիւսկեան ուսմամբք ստէպ եւ խնամով գալ:

Յետուստ ուրեմն զայն եւս զմտաւ ածել մի դանդաղիցիմք, թէ ուսումն փիւսկեան գիտութեան յաջողէ մեզ զգորութիւնս մերոց ոգւոց առանձինն յօրինեալ յարդարել. զի զոր օրինակ ուսողութիւն զմիտս ի հաստատութիւն եւ ի պնդութիւն ի փակելն եւ յամփոփել սովորեցուցանէ, եւ ցուցանէ մեզ զհանգամանս այնորիկ՝ զոր հաւատ տեսաւ ճշմարիտ եւ ստոյգ կոչել մարթ իցէ. եւ զոր օրինակ ուսումն բուսոց ընդ ելուզանէ զմեզ քաջատես

մտաբար զարտաքին գրոշմն իրաց նշմարելոյ եւ զայն-
պիսին նշանակալ ի խոյզ անկեալ որոնելոյ, որովք իւրա-
քանչիւր բոլոր ի միմեանց ընտրին, եւ թէ դր զնո-
սա ի բովանդակածի ուսմանն խնդրիցէ, գտանին,
նոյնպէս եւ փոփոխական ուսումնն ածէ զմեզ ի ճար-
տարութիւն միտ գնելոյ, այնու զի օրինակս ցուցա-
նէ մեզ, թէ զիտորդ զերեւոյթս հաւաստեալ ի միտ
առնելով զպատճառս որ ճշմարտիւ ազդեցական իցեն,
ի գիտութեան միտ ընտրել մարթ իցէ. թէ որ-
պէս փոփոխմամբ իրաց՝ որ մտաւրուս ի վերայ կայցեն,
օրէնք ազդեցութեանցն քննիցին. եւ թէ որդունակ
բազում անգամ հաւանութեան կարծեօք մարթ իցէ
յառաջագոյն տեսանել, թէ որպիսի քննութիւնք ի
նորոգ յայտնութիւն ածել կարիցեն, եւ այլն եւս
որ սոցին նման իրք են: Այլ սովին այսուիկ արուես-
տիւ միտ գնելոյ եւ ուշ ի կուրծս նկատելոյ յայլ եւս
սովորական եւ ընդեւական պատահարս կարօտ եմք:

Գ. ԳԼՈՒԽ

ԲՆԱԿԱՆ ՊԵՏՄՈՒԹԻՒՆ

ԱՒԵՍԻԿ մեւս եւս ուսումն բնութեան, որոյ կէտ եւ
գիտաւորութիւն թէպէտ եւ ի փիւսկեան գիտութե-
նէ անտի այլակերպ եւ այլազունակ իցէ, սակայն
օգտիւ եւ պիտանութեամբ ոչ ինչ ընդհատ ի նմա-
նէ պատուական եւ մեծարոյ ճանաչի: Փիւսկեան ու-
սումն զճաճուկ եւ զանյայտ զարմանալեօք բնութեան
թեւակոխէ. զինչ եւ նորանշան ուրեք նշմարիցէ,
անդէն ի խոյզ եւ ի խնդիր արկանէ, զի զհանգամանս
եւ զպէտոս տեսլեանն ընծայեցուցանիցէ. երկրորդ ան-
գամ՝ զհամօրէն համաշխարհական իրօք ազդելեօք
ձգի: Ինչական պատմութիւն թէպէտ եւ քան զնա

մեղմագոյն եւ ամփոփ սահմանաւ է, զի միայն զմարմնովք՝ որ ի վերայ երկրի եւ ի նորին թանձրութեան կան, պատաղի, սակայն յօրինիչ իմն եւ կարգիչ բարս եւ նկարագիր յանձին երեւեցուցանէ։ Ապա զոր ծրինակ զփիւսկեանն՝ հետահան եւ խորասոյզ բնութեան մարթի կոչել, նոյնպէս եւ զբնական պատմութեան ուսումն յիրաւի պարտ եւ պատշաճ իցէ ընտրիչ եւ զատուցիչ անուանել։ Մայրենի իմն խնամով զբովանդակ երկրական եւ զհոգածին բնութիւնս յիւր ամբաւ զող ամփոփեալ, միում միում իւրաքանչիւր սահման եւ կարգ եւ աստիճան եւ տոհմ, նա եւ իշխանութիւն եւ թագաւորութիւն բաշխեալ բաժանէ։ Որպիսի քաջատես միտք եւ հատու եւ հակիրճ ըմբռնութիւն եւ հանդարտութիւն զգօնութեան չիցէ բնական պատմութեանն ուսման, որ զայնչափ ընտրութիւնս գոյաւորաց եւ կենդանեաց եւ աճեցուն բնութեանց իմանալ, զնոսա ի կարգս եւ յազգս եւ ի կերպարանս եւ ի ցեղս եւ ի դասս զատուցանել, եւ ի մէջ անբաւ այլակերպութեանց եւ նմանութեանց զմիոյ միոյ իւրաքանչիւր զգրոշմ եւ զնշանակս ճանաչել ձեռնհաս է։ Որչափ կարեւոր, քանի՞օն ցանկալի չիցէ արբանեկութիւն բնական պատմութեան մտաց մերոց եւ խելամոութեան. հանապազ ազգս, կերպարանս, դունակս, անհատս եւ անբաժինս ի ներքոյ մեր եւ շուրջ զմեւք տեսանեմք, ո՞չ այն ամենայն ընտրութիւնք, որ բազում անգամ միախուռն միանգամայն ընծայեցուցանին, ի շփոթութիւն զմեզ արկանէին, եւ չտային հաւաստեալ ի միտ առնուլ, եթէ չէր ի միջի բնական պատմութեան ուսումն։ Այնպէս հաւաստեալ լարաբաժինն առնել բնական պատմութեան զսահմանս կենդանութեան եւ գոյութեան, եւ ազգաց եւ մեկնակաց, զտեսիլս ի վերայ այնր ամենայնի՝ որ մեզ կենակից եւ բնակակից, նա եւ ազգակից եւ բնակիցն են, ուղղէ եւ կարգէ։ Ի ձեռն բնական պատմութեան հայիմք ի բնական

իրս զնդին երկրի առանց ի յաճախութենէ անտի տեսլանց զմիտս հեղձուցանելոյ, մտանեմք ի խառնակութիւն առանց ի շփոթս բմբռնելոյ: Սովաւ զմեր իշխանութիւն եւ զճոխութիւն ի միտ առնումք, սովին զառաւելութիւն խօսողութեանն եւ ընտրութեան մերոյ ճանաչեմք եւ ընդ այն ուրախ լինիմք, սովին եւ կարգ եւ յօրինուածութիւն ի տեսիլս մեր ուսանիմք. միանգամայն իսկ ասել, բնական պատմութիւն է, որ իբրեւ հազարապետ տեղեակ ամենայն խորշից եւ սահմանաց եւ խորոց գեղեցիկ եւ արքունական կաղմածոյ երկրի, զձեռանէկալեալ մուծանէ զմեզ ի ներքս, եւ ամենայնի եւ բնաւ ի խելամոեցուցանէ: Առանց սորա իբրեւ ընդ պատրուակաւ տեսանէաք զերկրաւորս, եւ առ խարխափ շրջէաք յերկրի:

Բնական պատմութեան անուամբ յայտ առնի այն գիտութիւն, որ գայ զկազմութեամբ մարմնոց, որք կամ մեկնակ ի վերայ երեսաց երկրի սփռեալ են, եւ կամ ի զանդուածս կցեալ եւ յարեալ ի մի վայր միացեալ կան: Վարձեալ գայ եւ զերեւութիւք՝ որ ի մարմինս յայտոսիկ պատահեն, զնշանակօք՝ որ յանկ եւ յարմար են վասն զնոսա ի միմեանց զատուցանելոյ, եւ զխաղութիւն զոր նոքա ի համագունդ միաժողով բազմութեան արարածոց խաղան: Վիւրաւ ի միտ առնուցու ոք թէ թագաւորութիւն նոցա անշափ մեծ է, եւ թէ պիտանութիւն նոցա ոչ ինչ յետնեալ գտանի քան զմեծատարած ընդարձակութիւն իւրեանց:

Ամենայն մարմնոց՝ որչափ ինչ մեղ ծանօթ իցեն, երկու ազգք են. մի՝ անկենդանի մարմինք կամ քրէական նիւթք (minéral), եւ երկու՝ կենսակիր կամ գործիաւոր մարմինք: Յետինքս այսօքիկ դարձեալ յերկուս կոչոս բաժանին, զոր ամենայն ոք ճանաչէ, այս ինքն է ի տունկս եւ յանասունս: Ամին իրի իսկ զոր օրինակ ի սովորակոն, նոյնպէս եւ ի գիտութեան խօսս երեք մեծամեծ բաժանմունք կամ թագաւորու-

թիւնք բնութեան զատանին, որ անուանեալ կոչին թագաւորութիւն քրէական նիւթոյ, թագաւորութիւն բուսոյ եւ թագաւորութիւն անասնոյ :

Ուսումն գիտելոյ զօրինակ կազմութեան գործեաց անասնոյ իրիք կամ տնկոյ՝ յօրինեալ կացուցանէ զայն բարունակ բնական պատմութեան, որ անուանեալ կոչի Ուսումն հերձանելոյ (anatomie) : Իսկ մեւս եւս ուսումն՝ որ ցուցանէ թէ զինչ առանձինն սպաս հարկանիցեն մի մի ի գործեաց անտի, այն Բարոյախօսութիւն կամ Բարեգիտութիւն (physiologie) անուանի : Այս գիտութիւն հերձանելոյ ուսուցանէ մեզ ճանաչել զշինուած գործիաւոր մարմնոյ, իսկ բարոյախօսութիւն է գիտութիւն՝ որ զհանգամանս կենաց գործիաւոր մարմնոյ ուսուցանէ մեզ : Բայց այս երկոքին ուսմունք, որ իբրեւ առաջին եւ երկրորդ բարունակք են բնական պատմութեանն ուսման, այնպէս ընդ միմեանս գիրկընդխառն են եւ զմիմեանց կախին, զի մին առանց միւսոյ չէ ձեռնհաս զիւր գործս գործել :

Բայց երկոքին սոքա յատուկ՝ չեն բաւական ի տալ ճանաչել լիով զհանգամանս անասնոյ եւ տնկոյ. զորս հարկ է այլովք եւս օրինակօք քննել, վասն բովանդակ ի վերայ հասանելոյ նոցա : Այսն կարող լինելոյ զամենայն մարմինս, որոց թիւ համարոյ յաստահման գնայ, ի միմեանց զատանել եւ ընտրել, պարտ եւ պատշաճ է ապաստան լինել ի զննութիւն առանձինն սեպհականութեանց, որ յիւրաքանչիւր մարմինս երեւին, եւ զորս մէք իբրեւ գրոշմական նշանակս ի ձեռս առնումք, վասն նոքօք զանցնիւր մարմին յիւրմէ ընկերէն ընտրեալ զատանելոյ. եւ այս իսկ է աւատիկ երրորդ բարունակ բնական պատմութեան, որ կոչի Ուսումն գրոշմից (caractéristique), եւ յերկուց անտի առաջնոյ բղխէ :

Յետ զիւրաքանչիւր մարմին իւրով սեպհական գրոշմիւք յընկերէն զատանելոյ, պիտոյ է մեւս եւս

գործ, որ դիւրացուցանիցէ մտաց ի միտ առնուլ եւ յուշի պահել զայնչափ անչափ բազմութիւնս մարմնոց: Այս այս ոչ այլով իւիք կատարի, բայց զանչափ մարմիննս բովանդակածով (système) իւիք կարգելով. յորժամ որ զնոսա ըստ պէսպէս աստիճանաց նմանութեան եւ աննմանութեան, որ ի նոցա սեպհական բնութեան երեւին, ի կոյտս կոյտս կամ ի դասս զատանիցէ. զի այսպիսի բաժանմանց օգնականութեամբ մարթ է ի սակաւ բանս զկարեւոր կարեւոր վայրս պատմութեան նոցա գլխաւորեալ ամբիփոփել: Այս այս է չորրորդն բարունակ բնական պատմութեան որ կոչի Ուսումն բովանդակածոյ (systématique), յոր յաւելուլ արժան է եւ զհինգերորդ մասնն, այս ինքն է Անուանակոչութիւն (nomenclature), որ է դնել անուանս իւրաքանչիւր ազգի եւ կերպարանաց, այլովքն հանդերձ, որով ստանայ բնական պատմութիւն ի հարկէ զիւր զգիտնական բարբառ:

Օր ինչ զբնական պատմութենէ կենսակիր մարմնոց ասացաք, չէ պարտ եւ զմարմնոց անկենդանեաց նոյնպէս իմանալ, զի ի սոսա նոցին հակառակքն երեւին: Ըստ ոչ գործիք գոն եւ ոչ կենդանական գործոց վճարմունք ի ձեռն գործեաց, վասն որոյ չեն պիտոյ ոչ հերձանել եւ ոչ բարոյախօսութիւն: Բայց փիւսկեան եւ քիմիական առանձնութիւնք ի ձեռն մեծաւքանչ այլակերպութեան եւ ազգի ազգի գունակաց արարածոց ստանան կարեւորութիւն մեծ: Ի միսլէ կողմանէ ձեւ, կազմած, վարելութիւն (élasticité), քիմիական յօդուածք խուռն իմն բազմութիւն արարոց մատուցանեն առաջի մեր. ի միւսմէ կուսէ պիտանութիւն նոցա եւ այլ եւս օգնականութիւնք ոչ սակաւ նշանաւոր են քան զբարոյախօսական երեւոյթս, որ ի կենսակիր մարմննս երեւիցին: Այսոքիկ են յանդիմանակացք, զորոց լինի ճառել ի բուն գիտութեան քրէական նիւթոյ:

Լայց զոր օրինակ յուսման կենսակիր մտքմնոց սովորութիւնք, յանկութիւն ի գետինն, երկրազրական սփռումն եւ պիտանութիւն տնկոց եւ անասնոց շահեկանութիւն մեծ է մեզ, նոյնպէս եւ բնական միաւորութիւնք քրայական նիւթոց, օրինակ յառաջ գալոյ նոցա ի ծոց երկրի, տարածումն եւ սահմանք զետեղմանց զոր նոքայն կազմեն, յանկութիւն եւ աղերս զետեղմանցն այնոցիկ ի մէջ իւրեանց, երեւոյթք՝ որ ի նոսա երեւին եւ երեւեալ են, եւ որսոցին նման իրք, պարտին ի բնական պատմութեան քրէական նիւթոց զմեր մտադիւրութիւն յափշտակել, եւ են իսկ մեզ ի մեծ օգուտ: Առաք, որք ընդ այսչափ ազգի ազգի յանկութեամբք ճանաչին, այնչափ բազմապատիկ են, զի ուրոյն ինչ բարունակ գիտութեան կազմեն, որ անուանեալ կոշի Երկրախօսութիւն (géologie):

ՊԼՏՄՈՒԹԻՒՆ. Եթէ զայլոց գիտութեանց մարթ իցէ ասել թէ հին է սկիզբն նոցա, զբնական պատմութենէ յիրաւի արժան իցէ ասել: Առաջին խուզարկու բնութեան պարտ է համարել զԱդամ գլխովին, այնու զի եդ անուանս ամենայն անասնոց, եւ զգաշտս եւ զամենայն առնկս դրախտին ընկալալ յԱստուծոյ ի պահեստ: Սողոմոն ոչ ինչ ընդհատ իմաստութեամբ վիճէր զգրաստուց, զթռչնոց, զզեռնոց եւ զձկանց, քան զազգի ազգի տնկոց մանունց եւ մեծամեծաց*: Առաջին ուսումն ազգաց իմաստնոց, որպէս Սինէացիքն էին եւ Եգիպտացիք եւ Յոյնք եւ այլ բազումք, եղեւ նկատել եւ ճանաչել զանասունս եւ զարգիւնս բնութեան. եւ Հիպպոկրատէս, Գիոսկոսրիդէս, Գաղենոս եւ այլք ի բժշկաց, որ զտնկոց իբրեւ զբժշկական նիւթոց ճառէին, նոյնպէս հայէին եւ ի բրածոյս եւ յայլ եւս մարմինս, որ ի բնական պատմութեան բովանդակին:

Բայց իբրեւ ուրոյն մատենագիր որ զընական պատմութենէ ճառեալ իցէ, ոչ զայլ որ մարթ է ի կարի հնոց յանդիման կացուցանել, բայց զԱրիստոտէղէս, որ զկենդանեաց բազում խելամտութեամբ եւ զարմանալի հանճարով գրեաց ճառս: Բայց հաւանութեան է թէ յառաջագոյն քան զնա գոյին մատենագիրք, յորոց էառ բազում ինչ եւ ինքն Արիստոտէղէս: Մանաւանդ զՀիպոկրատեայ եւ զԳիեմոկրիտեայ յայտ է թէ զտնկոց ճառէին, եւ զնոցին բժշկական զօրութիւնս հաւաստեալ խուզէին: Յետ Արիստոտէղեայ անուանի եղեւ Թէոփրաստոս նորին աշակերտ, որ տասն գիրս գրեաց զընութենէ տնկոց, եւ վեց՝ զնոցին պատճառաց: Օգիտսկորիդեայ, որ կարծի լիեալ առ Աւգոստեալ, ասէ Գաղենոս թէ քան զամենայն տնկախօսս եւ զբանջարագէտս ազնուագոյն է. սորա գրեալ է զտնկոց իբրեւ վեցհարիւրոց հանգերձ նոցին բժշկական արդեամբք: Առ Հռոմայեցիս անուանի է Պղինիոս, որ բազում աշխատութեամբ ինքնին եւ յայլոց ուսեալ աւելի քան զհազար տնկոց զհանգամանս գրեաց ի վեշտասան դպրութիւնս: Ոչ սակաւ հռչակաւոր է եւ Գաղենոս որ զտնկոց գրեաց, որոյ գործ ինչ եւ ի մեր լեզու թարգմանեալ կայ ի նախնեաց անտի: Բայց զարմանալի այն է, զի եւ Միհրդատ մեծ, արքայ Պոնտոսի, գրեաց գիրս այնպէս իմաստութեամբ զտնկոց, մինչեւ ասել Պղինեայ, թէ Հռոմայեցիք ի գրոց անտի նորա սթափեցան պարապել սմին ուսման:

Արդարեւ բազում հոգաբարձութեամբ գային նախնիք ի Յունաց եւ ի Հռոմայեցւոց զընական պատմութեամբ: Ասան զտնկոց ուսումն յառաջագէժ մատուցանելոյ գոյին պարտէղք բանջարականք: Թէոփրաստեայ էր առանձինն պարտէղ, զոր ի մեռանել իւրում եթող կտակաւ այնոցիկ՝ որ յետ պանդխտութեանց յայլ աշխարհս կամիցին զիւրեանց գիտութիւն անդէն ի կատարումն ածել. որով յայտ առնի թէ

տունկը որ ի նմա գտանէին, օտար աշխարհաց ար-
դիւնք էին, վասն գիտութեան անդէն ժողովեալք
եւ դարմանեալք: Օրանջարական դրախտէ Անտո-
նիոսի Ասատուրեայ յիշատակէ Պղինիոս, զոր ինքն իսկ
տեսեալ եւ զբազում ինչ անդէն փորձեալ եւ ուսեալ
էր: Այն Պղինիոս ասէ, թէ գոյր եւ ազգ ինչ ձմե-
րանոցաց, այս ինքն էին կախաղանաւ պարտեղք կամ
ծաղկոցք ի վերայ անուոց, զոր զնէին յարեւու, եւ
ի գալ ձմերական աւուրց ընդ հովանոցօք պատսպա-
րէին: Այն եւ քաղուածոյք անկոց ցամաքեցուցերոց,
ուստի եւ յիշատակի զԱրատեւայ, թէ ունէր այնպի-
սի ինչ ժողոված անուանեալ Պէտք բանջարոց, պա-
հեալ յիւրում տան, ուր ստեպ զնայր Հիպպոկրա-
տէս, որպէս ի թղթոյն որ յանուն նորա յածի, յայտ
է: Հռոմայեցւոցն զեղխանք զնոյն փոյթ ունէին զբան-
ջարոց ի բարգաւաճանս իւրեանց: Ի Մէոփաին ծո-
վակէ, յԱտղաս լեռնէ, ի հեռաւոր կղզեաց Ոփկիանու
եւ յամենայն իսկ կողմանց աշխարհի ածեալ լինէին
ի Հռոմ ազգի ազգի տունկք եւ բանջարք, որպէս
ասէ Պղինիոս: Անշափ մեծաշուք վայելութիւն հռո-
մայականն խաղաղութեան ոչ միայն զպէսպէս աշ-
խարհաց եւ քաղաքաց որեար ցուցանէր, այլ եւ նմա-
նութիւնք լերանց եւ բլրոց երկնաբերձ ամբառնային
ի միջի նորա արդեամբք եւ բերովք եւ խոտովք օտար
աշխարհաց, զի յայնպիսի իսկ իրաց բարձեալ ածէին
ընդ իւրեանս աշխարհակալքն: Ի հին պատկերագիրս
անգամ տեսանեմք բազում անգամ տունկս ազգի
ազգիս, զուպան կիւրենական, զազգի ազգի արմա-
ւենիս բարիզոնականս, ասորականս, փիւնիկականս,
պաղեստինականս, եւ այլ բազում չքնաղ անկոց
կերպարանս: Բայց ոչ ի դրոշմս եւեթ, այլ եւ լոկ
նկարէին զտունկս վասն զկերպարանս նոցա յանդիման
կացուցանելոյ: Արատեւա եղեւ այսր սովորութեան
գտակ, զորոյ զհետ զնացին Գիոնիսիոս եւ Մետրոդո-
րոս: Բայց Գաղենոս խրատ տայր մի ի նկարսն կամ

ի ձեռնն յարեալ մնալ, այլ զտունկոն՝ ի տունկս անդ քննել. նոյնպէս եւ Պղինիոս չհաճի ընդ այն սովորութիւն, զի շատք զնկարեալ ձեռովք եւեթ դային:

Օր օրինակ զտնկոյ, նոյնպէս եւ զանասնոց փոյթ յանձին ունէին Յոյնք եւ Հռոմք. զԱրիստոտելեայ ասացաք վերագոյն. զԹէոփրաստեայ եւս ասեն զանասնոց դրեալ, բայց նորա միայն զտնկոյ մատենագրութիւնք կան: Ի մէջ Հռոմայեցւոց քան զամենեւին հռչակաւոր է Պղինիոս, զորմէ ասասցուք զայն ինչ եւեթ, զոր Բուփփոն գաղկացի ասէ, թէ Պղինիոս ոչ միայն գիտէր զայն ամենայն զոր մարթէր գիտել յայնմ ժամանակի, այլ եւ էր նորա այնպիսի յաջողութիւն մեծամեծս խորհելոյ, որ բազմացուցանէ զգիտութիւն: Բայց ի Հռոմայեցիս գոյին եւ այլ խուզարկուք բնութեան, որպէս Վարրոնն, Նիդիդիոս, Փեգուղոս, Արկերոն եւ այլ փիղիսոփայք եւ հմուտք պէտք իսկ. Վիրգիլիոս եւ այլք ընդ այս նիւթ անցին. եւ Ուլիդիոս ի նմին իսկ Պղինեայ գովի իբրեւ սկիզբն եւ առաջին մատենագիր բազում ձկանց Պոնտոս Էւքսինոս ծովու, որ է սեաւ ծով: Բայց ոչ ոք հաւասար մարթ է լինել Պղինեայ, որպէս ոչ ոք ի Յունաց՝ ընդ Արիստոտելեայ եւ ընդ Թէոփրաստեայ ի կշիռ համեմատութեան դալ կարօղ է. երեքին սղքա են վարդապետք ի հինսն: Բայց եթէ զՅոյնսն ընդ Հռոմայեցւոցն ոք ի հաշիւ բնորութեան ածել կամիցի, չկարիցէ, ասէ Անդրէս*, Պղինիոս ժողովիչ առ ինքնագիր մատենագրովք ազատագէմ երեւել:

Յոյնք ստացան զիւրեանց ծանօթութիւնս ինքեանք գիտելով, եւ հաւաստի խուզիւք, յառողջ փիղիսոփայութենէ եւ յուսեալ քննասիրութենէ: Օրեմակրիտոս, ժամանակակից Հիպպոկրատեայ, տեսանիցես ի խոր մնութեան զի հերձու զնչաւորս, ցամաքեցուցանէ տունկս, եւ յառեալ հայի ի պէս-

* Անդր. Գրագիտ. Ե. Տոմ. Ե. ԳԼ:

պէս կոտորս բնական իրաց : Արդարեւ մեծ մեծ է տեսանել զԱրիստոտելէս, զփիղիսոփոս՝ որ ի քննել եւ ի դնել օրէնս մտաց թուի ծնեալ, շուրջ պաշարեալ յանասնոց կենդանեաց եւ ի մեռելութեոց, ի թռչնոց, չորքոտանեաց, ի զեռնոց, ի ձկանց, ի ձկնահանաց եւ ի անկարկաց, յորսորդաց եւ ի բեւր մարդկանէ, որոց զբաղումն էր զանասնութիւնք : Այլ զԹէոփրաստոս ի պարտիզի իւրում գտանիցես բնկղմեալ ի դիտել զտունկս եւ զանասունս, զքարս եւ զքրէական նիւթս : Եւ զինչ զոր բնութիւն ի Յունաց աշխարհին՝ փիղիսոփայական զննութեանց մատուցանէր : Օգարմանք են զի բազում անգամ եւ զօրավարք եւ թելակալք եւ կողմնապահք Աղէքսանդրի ի վկայութիւն ածին, որոց յարշաւանս աշխարհակալին բազում ինչ քննեալ եւ տեսեալ էր, որպէս Ատեսիասն եւ Աաղիսթենէս եւ Մեգասթենէս, Դիոնիսիոս եւ այլ բազումք : «Ա» ասի թէ հազարք հազարաց մարդկան, անբաւ անասունք, անդեպք, ձկնանոցք, հաւանոցք, անչափ բովանդակութիւն բազմաց հարիւրոց քանքարաց, հանեալք ի Յունաց եւ յԱսիացւոց աշխարհէն, առաքեալ լինէին յԱղէքսանդրէ առ վարդապետ իւր Արիստոտելէս, զի առնիցէ զննութիւնս, խոյզ եւ խնդիր եւ փորձ վասն բարւոք ճանաչելոյ զանասունս, արդարեւ ոչ սակաւ պատիւք են աշխարհակալին յղել զայնպիսիս այնչափ հոգաբարձութեամբ, քան փիղիսոփոսին ի քննել զայնոսիկ նովին փութով եւ խնամով :

Հռոմայեցիք թէպէտ եւ ոչ առ սէր փիղիսոփայութեան, այլ ի դիպաց իմն յայնպիսի զննութիւնս անկան, սակայն եղեն նոցա այնչափ միջնորդք եւ պատեհ պատեհ դէպք ի դիտել եւ ի ճանաչել զանասունս, զի եւ նոքա եղեն հմուտ խուզարկութիւնք բնութեան : «Ա» ասի հմայք ստիպեցին զՀռոմայեցիս պարապել անասնոցն բնութեան, զի յրնդերս անասնոց եւ ի թռիչս հաւուց հմայէին : Ատրուսկացիք, քանզի տեղեկագոյնք էին ի հմայութեան, բազում

ինչ տեղեկութիւնս համբարեալ ունէին զանասնոց, յորոց այն ամենայն յետոյ ի Հռոմայեցիս անդր էանց: Բաց ի հմայից յաւելան ի սոսա եւ զեղիսութիւն եւ մնապարծութիւն. զի փոյթ ճոխից եւ ինքնակալաց ի ցուցանել անասուն գազանս օտար աշխարհաց ի ձաղութիւնս իւրեանց, ի հարկէ զբազումս տեղեակ եւ ընտել կացուցանէր բնութեան այնպիսի անասնոց, որոց մեր հաղիւ զնկարագիր կամ զպատկերս լուեալ կամ նկատեալ է: Ուր Ղ. Շիղա ի միում տեսլեան հարեւր առեւծս, յայլում տեսլեան քայս չորեքհարեւր, եւ ի տեսլեան ուրեք Պոմպէոս վեցհարեւր ցուցին. ուր ի ձաղութեան ուրեք Մ. Անտոնեայ երեւէին առեւծք ընդ սամետիւք եւ ի կառս լծեալք. ուր Սկարոս ի կրկիսական խաղս յանդիման կացուցանէր հարեւր եւ յիսուն յովազս, ամենեքին ազգիազգիք, Պոմպէոս մեծ չորեքհարեւր տասն, Աւգոստոս եւս աւելի. ուր ռընդեղջեւք, քայք եւ այլ անթիւ անասունք եւ գազանք չքնաղք աշխարհաց հեռաւորաց բազում ծախիւք ածեալ լինէին եւ բուծանէին, յայտ է թէ անդ բազում ծանօթութիւնս մարթեր ուսանել յայնչափ եւ յայնպիսի անասնոց: Կ. Իրիոս եղեւ առաջին որ կազմեաց աւազանս միւռեւնէս ձկան, եւ յընթրիս դիկտատորութեան Ապսեր վեց հազար մատոյց ի կերակուր: Ո՞ կարէր զչափ առնուլ զայնչափ հաւուց եւ զկարապից, զկոնկաց, զլորամարդեաց, եւ զայլոց այնչափ անչափ անասնոց, զորս ի սեղանս իւրեանց սիրէին տեսանել: Մ. Ղիւղիոս Ստրաբոն զառաջինն շինեաց տեղիս կամ արգելոցս անթիւ անհամար հաւուց, ասէ Պլինիոս: Սերգիոս Որատա յօրինեաց աւազանս ոստրէից եւ կոնքաց, եւ ուսանէր խնամով զբնութիւն եւ զայլակերպութիւնս նոցա:

Հանկալի էր մեզ զճառս յերկարել ի նախնեացն բնական պատմութեան, բայց զի մի թանձրութիւն մատենիս ստուարացեալ ըստ չափ ելանիցէ, անցցուք

յառաջ ի յեաին ժամանակս, շատ համարելով զերեւելիս ի խուզարկուաց բնութեան յիշատակել: Անուանի մատենագիրք խոնարհագոյն ժամանակաց, որ արարին ինչ օգուտ յուսմանս յայսմ, են Բեղոն, որ յԱսիա, յԱփրիկէ եւ յԵւրոպէ ճանապարհորդեալ զԹռչնոց գրեաց. Գոնտեղէտ բազում ժամանակս առ ափամբք ներքին ծովուն, եւ ի ճանապարհորդութիւնս իւր ի Գաղիա, Երատղիա, բազում հաւաստեալ գրեաց զձկանց. Ագրիկողա գլխեական նիւթոց արար փոյթ այնչափ, որչափ երկուք առաջինք զանուանեալ անասնոց ցուցին: Բայց Գեռնեբոս անցոյց զանցոյց զամենեքումբք յերիս եւս թագաւորութիւնս բնութեան միջամուխ լեալ, արդարեւ նորոգիչ եղեւ սորին ուսման, եւ մինչեւ ի մեր ժամանակս իսկ իբրեւ վարդապետ մեծարի:

Յետ գիւտի երկուց աշխարհաց Հնդկաց յաւելլալ մեւս եւս աշխարհ ի բնական պատմութեան. Ակոստա եւ Էմանդեղ բազում ինչ փիղիսոփայական աշօք նկատեալ ի նոր աշխարհին ետուն անչափ տեղեկութիւնս: Սիւտ նորոյ աշխարհին ոչ սակաւ օգտութիւնս մատոյց եւ գիտութեան բանջարոց: Բազումք զտնկոց այնր աշխարհի գրեցին, բայց անուանի յոյժ է Փրանկիսկոս Հերնանդեզ, որ ի Փիղիպպեայ երկրորդէ առաքեցաւ յԱմերիկէ, յորոյ գրոցն աճեաց եւ զօրացաւ յոյժ տնկախօսութիւն: Վրան զամենեսին որ ցայնժամ եղեն անուանի, երեւեցաւ Աղգրուանդոս, որ զերեցունց թագաւորութեանց միանգամայն բազում հաւաստեալ եւ խելամոտութեամբ գրեաց, զորմէ ասէ Բուլփոն թէ բաց յերկայնութենէ բանիցն, ամենեւին կատարեալ են գործքնորաքան զամենեցուն որ ցայնժամ եղեն:

Այսոքիկ են մատենագիրք վեշտասաներորդ դարին, յորոց արդարեւ պայծառացաւ յոյժ բնական պատմութեան ուսումն: Բայց դեռ եւս կարօտ էր անբաւ հանճարոյն Բակովնի առ ի գալ ի կարգ եւ

յազնուագոյն կերպարանս: Հռչակաւոր եւ յոյժ երախտաւոր արժան է համարել յուսման բնական պատմութեան զՌեդի յիտաղիա, որ ուսոյց ճշգրտիւ թէ զինչ իցէ թոյն իծից, զիարդ ծաւալեցի. խօսեցաւ եւ զպէսպէս անասնոց, որ յայլ անասնոց մարմինս գոյանան եւ սնանին. զՍուամերդան ի Հողլանդիա, որ զմիջատաց, զՂիստերոս որ զխեցեմորթաց ճառեցին, երեքին զարմանալի օրինակաւ: Բազում նպաստ եղեւ սոցա ի կիր արկանել զմանրագէտ գործի, որ թէպէտ եւ վաղուց գտեալ, բայց չեւ եւս ի կիր արկեալ էր: Արժանի յիշատակելոյ է ի բնական պատմութեան Մարիամ Սիբիլլա Մերիան կին մարդ, որ ընդ բազում գաւառս ճանապարհորդեալ, ի դաշտս, ի լերինս, առ գետովք եւ լճակովք թափառեալ, ի տունս շտեմարանաց փակեալ, զթիթեամբք, զմիջատօք, զորդամբք, զօձիւք, զզեռնովք եւ զսողնովք եւ զայլովք զնողկ եւ զանսուրբ անասնովք արկանէր զազնուական ձեռնս, եւ զիւրոց զննութեանցն երկուս տոմարս եհան ի դուրս ի հասարակաց տեղեկութիւն: Բայց կինս այս իմաստասէր ոչ շատ համարեալ շրջել ընդ Եւրոպա, ածաւ բազում վտանգօք յԱմերիկէ, մինչեւ ի Սուրինամ, ուր բազում եւս հաւաստեաւ զզեռնովք զբաղեցաւ, եւ զբազում ինչ զաշխարհին այնորիկ զարմանալիս մանրապատում նշանակօք գրեաց:

Ի մէջ այնչափ խուզարկուաց բնութեան յառնէր յեղակարծում Ռեոմուր, արդարեւ իբրեւ զաստղ մեծապայծառ ի մթին գիշերի: Անչափ եւ անհամար տարակուսանք եւ երկբանութիւնք էին ի բնական պատմութեան, զորս լուծանել գործ էր. զայն ամենայն սքանչելի այն այր քակեաց ելոյժ իւրով հանապազորդն մտադիւրութեամբ եւ անջան հոգաբարձութեամբ եւ անհնարին սուր հանճարով, եւ այնչափ պղտոր ալիք երկբայութեանց հանդարտեալ պարզեցան, եւ ամենայն ինչ որ ինչ ի խորս բնութեան

Թագեալ կայր, սկսաւ երեւել: Բայց յայնչափ առատութեան մարմնոց բնութեան որչափ խառնակ շփոթութիւն տիրէր, զոր ի կարգել եւ ի բովանդակել եւ զբովանդակեալն եւ զկարգեալ զարդարել եւ գունել՝ պիտոյ էր հանճար ճշգրիտ, զգաստ եւ լուրջ Լսո երկու կարեւոր պարգեւք երեւեցան յերկուս արսանուանիս, նշանաւորս քան զամենայն խուզարկուս բնութեան, ի Ղիննէոս ասեմ եւ ի Բուփոն: Առաջնոյն էր ճշգրտութիւն եւ ճշգութիւն մեծ, որով զամենայն զանբաւ գունդս գունդս բնական իրաց մարթացաւ անուանել, սահմանել, ի բաժինս եւ ի դատ եւ ի բովանդակած ածել զումարել. երկրորդին էր զուարթութիւն եւ ջերմաջերմ ցնորք ի պատմել, ի յօրինել զնկարագիր, ի նկարել եւ ի գեղեցկացուցանել: Ապա պարտ է ասել թէ Ղիննէոս է գրամարտիկոս բնութեան, Բուփոն ճարտարախօս: Ի քննել իմում, ասէ Անդրէս*, զճշգրտագիր մատեան Ղիննեայ, որ կոչի Բովանդակած բնութեան, եւ զանգորր զայն գիրս, Բուփոնի անուանեալ Բնական պատմութիւն, Թուի ինձ ի նմա տեսանել զհաւաստի եւ զարդար հաշուիչ բնութեան, եւ ի սմա ռատ եւ զճոռոմ պատմիչ նորին իսկ բնութեան: Օինչ եւ ասիցէ ոք, այս ինչ ճշմարիտ է, թէ երկոքին սոքա են դիւցազունք, միանգամայն եւ սկիզբն բնական պատմութեան, եւ առաջնորդ եւ վարդապետ խուզարկուաց բնութեան. որոց ամենեւին զուգական մարթ է դնել եւ զԲոնէտ: Արդարեւ չէ արժան մոռացօնս առնել անուան Տուռնբփորայ, որ ի դիտութեան տնկոց այնչափ արբանեկութիւն եւ հար, զի զամենայն ջան եւ տազնապ եւ վիշտս զոր զմտաւածել իսկ սոսկալի է, յանձն առեալ, յԵւրոպէ մինչեւ ցԱսիա ընդ ամափայս, ընդ ծովս եւ գազանաբնակ վայրս շրջեալ, ոչ միայն երկուս հազարս տնկոց

* Ե. Տոմ. Ե. ԳԼ:

որ ցայնժամ չէին ծանօթ, յայտնեաց, եւ զժողովան բուսոց հաւաստեալ գրեաց, այլ եւ եղ կարգ եւ բովանդակած ի տունկս, որով գիտութիւն բանջարոց պայծառացաւ եւ դիւրացաւ յոյժ, մինչեւ Ղինէոս այլազգ ինչ հնարս իմացաւ:

Արշափ բազմապատիկ եւ իցեն լուսաւորութիւնք եւ գիւտք եւ հայթայթանք, զորս արքս այսոքիկ աւազք յաւելին ի բնական պատմութիւն անդր, ոչ մարթացան ի յետին կատարումն ամել հասուցանել. որչափ վրիպմունս, քանի այլնդայլոյ կարծիս, որ քան զնել գրել առանց հաստատութեան՝ յայտնեցին եւ յայտնեն իսկ արդի բնագէտք, յորոց ձեռն ոչ միայն ամ յամէ, ամիս յամսոյ, այլ գողցես օր յօրէ եւ ժամ ի ժամէ պայծառանայ բնական պատմութիւն յոյժ յոյժ, զոր բանիւք յայտ առնել չէ մարթ:

Այնոքիկ՝ որք չիցեն բնգեւեալ ընդ գիտութիւնս ընդ այս, նշմարեն ի նմա միայն ժողոված ինչ չեւ եւս յայտնեալ գործոց, որ յանկադոյն են ի գրգռել զհետաքրքիր ցանկութիւն, քան ի կրթել զմիտս, կամ մանաւանդ զանշահ եւ զանպտուղ ինչ ուսումն արուեստական յայտարարութեանց եւ կամ յայական դասաւորութեանց տեսանեն ի նմա: Բայց այսպիսի կարծիք ոչ այլուրեք, բայց յանգիտութեան ունին զիւրեանց ակն: Այլ իւրաքանչիւր ոք զանշափական օգուտ բնական պատմութեան ճանաչէ, այն ինչ իբրեւ զառաջին տեղեկութիւնսն զնմանէ ստանայցէ: Մինչ մեծ եւ յարմարեալ տեսիլ բնութեան տայ ի միտ առնուլ թէ զիարդ արդիւնաւոր զեղեցկութիւն արարչութեան ի վեր է քան զզեղեցկութիւն արուեստից մարդկեղէն գիւտից, անդէն ամբառնայ եւ զանձն եւ տանի զմիտս անդադար ի բարձրագոյն եւ ի կեցուցիչ խորհուրդս: Մերոց անձանց եւ իրաց՝ որ շուրջ զմեւք են, ճանաչումն՝ որ լինի ի ձեռն այսր ուսման, արդարեւ հանգուցանէ զկարօ-

տութիւն գիտեցոյ, որ հանապազ բացեալ յայտնի ի մեզ այնչափ, որչափ խելամուտութիւն մեր անէ: Բայց յայտց պատճառաց բնական պատմութիւնս կարեւոր խարիսխ է վասն բազում եւս այլոց ուսմանց, եւ անբաւ առաւելութեամբ է յանկ եւ յարմար ի տալ վճռող զօրութեան մտաց յիրս արտաքինս ուղղութիւն, առանց որոյ կարի իսկ պայծառագոյն առանձնութիւնք իրաց կորուսանէին զիւրեանց պատուականութիւն, եւ բազում անգամ ի կեանս ի մոլորութիւն առաջնորդէին մարդկան, եւ երբեք ի կէտն՝ որ սահմանեալ է ի պէտս կենաց, ոչ ժամանեցուցանէին:

Կարեւորն լինել բնական պատմութեան ի գործս կարի իսկ յայտնի է. մինչեւ չէ իսկ պիտոյ կալ եւ ցուցանել զայն: Բայց եթէ կամիցի դք հաւանութիւնս վասն այսորիկ, շատ է նմա զհայեցուածս իւր արկանել յանբաւ մեծութիւնս անդր, որ ի ծոց երկրի ծածկեալ կան, եւ զմտաւ ամել զարբանեկութիւն ծառայութեանն, զոր հարկանէ երկրագիտութիւն եւ գիտութիւն քրէական նիւթոց զօր ամենայն հնարագիտութեան: Կամ զգունակ գունակ եւ զգեղեցիկ տունկս նկատել, սր այնպէս յորդագոյն առատութեամբ կարօտութեանց մերոց բնդառաջ ելանեն, եւ զայն իմն խորհել, թէ բնական պատմութիւն է որ մեզ իբրեւ ճանապարհացոյց պարտի սպաս հարկանել ի մշակութիւն հողագործութեան: Յուշածցուք միանգամ զանասունն, յորոց զբուրդն, շմետաքս եւ զմեղը առնումք, զորս ագանիմքն եւ վայելեմք, կամ որ մեզ զզօրութիւնն պակասեալ եւ նուաղեալ շնորհեն: Կարծեալ զմտաւ ամցուք զբազմապատիկ ախտս, յորս մարդկեղէն մարմինս երբեմն ջերանի, ծնդի եւ ծիւրի, եւ հաւանեցուք եթէ բժշկական ճարտարութիւն կուրաբար գործէ, ցորչափ չիցէ հաստատեալ եւ յեցեալ ի վերայ ուսման իրիք մարդկեղէն մարմնոյ, որ օրինօք գիտութեան յօրինեալ եւ յարդարեալ իցէ:

Բայց ոչ եթէ յայս ամենայն իրս սահմանեալ մնայ գիտութիւնս այս, այլ ազդեցութիւն եւ շահօգտի սորա եւ ի զօրութիւնս անդր ոգւոյ ազդէ: Արդարեւ իսկ գիտութիւնք բնութեան ըստ չափուն՝ ըստ որոյ յառաջագէմ լինին, սովորեցուցանեն զմիտս յարդեանց դործոյ ի պատճառս անդր գնալ, եւ զելնն՝ զորս ի զննութեանց անտի շահիցի ոք, ընդ հանապազորդ քննութեամբ արկանել: Ապա ուրեմն բնական պատմութիւն ամէ զմիտս ի բարձր տեսիլս գիտաւորութեան, այլ չտայ թոյլ ամենեւին ցնորից մոլորել, զի ընդ գնելոյ դրելոյ (hypothèse) միշտ կից ունի եւ ընծայութիւնս յայտնիս: Ի կատարած՝ ուսումն բնական պատմութեան առաւել քան զայլ ինչ կրթէ զուսումն հնարից (méthodologie) որ մասն ինչ է խօսնոյն (logique), առանց որոյ ամենայն խոյզ եւ ինդիր աշխատեցուցիչ է, եւ ամենայն մեկնութիւն եւ յայտնութիւն մթին եւ աղօտ:

Գ. Գ. Լ. ՈՒՒ

ՓԻՂԻՍՈՓԱՅՈՒԹԻՒՆ

ՄՏՈՒՀԵՏԵՒ Ժազք եւ ծայրք ուսմանց եւ գիտութեանց առցեն զմեզ, զչորեցունց կարողութեանցն ասեմ եւ զզօրութեանց որ բովանդակեալ ունին զգիտութիւնս զսեպհականս անձին մարդոյ, այնր՝ որ է յօգումն ի հոգւոյ եւ ի մարմնոյ: Ասա կորզէ զնայեցածս մեր մտախորհն փիղիսոփայութիւն ընկղմեալ ի խորհուրդս իւր առեալ զոգի մարդոյ ի բռին իւրում կոտորէ զանյօգն եւ զանբաժին ի յօգս եւ ի խաղախս, որպէս հերձու բժիշկ զանդամս մարդկեղէն մարմնոյ, եւ եւս երանելի քան զնա, զի յետ զգիտութիւնն

առնելոյ զօրէ միւսանդամ, եւ կարկատին տեսիլք եւ կարողութիւնք եւ զօրութիւնք մտաց եւ կամաց: Ի սմին ինքն ոգի մարդոյն արուեստագէտ, եւ արուեստանոց եւ նիւթ ճարտարութեան, եւ գործիք արուեստին անդստին ի նմանէ, եւ միով բանիւ իսկ անկարօտ արուեստագէտ: Այս մանաւանդ գիտութիւն վերին քան զամենայն գիտութիւնս եւ նոցունց դատաւոր իրաւքնատիր որ տայ վճիռ ի հրապարակս բնութեան վասն օրինաց եւ սկզբանց ուստի կազմեալ կայ մարմնեղէնն եւ բանաւորն աշխարհ: Ար ինչ այր երկրագիր յարտաքին աշխարհիս է, նոյն է եւ այր փիղիսոփոս ի փոքրն աշխարհի որ է ինքն մարդ: Աւ զոր օրինակ ժողով եւ բովանդակութիւն տեղեկութեանց այնոցիկ՝ որ իսկզբանէ բնակելոյ մարդկան ի դնդին երկրի ընդ ժամանակս ժամանակս այսր անդր չոգան տարադէմ աշխարհադիտել զգիրս գաւառացն եւ ծովուց եւ զբարս մարդկան եւ զսովորութիւնս եւ զկարգըս քաղաքայինս, յօրինեալ կազմն զերկրագիտութեանն ուսումն, նոյնպէս եւ գումարութիւն ազգի ազգի տեղեկութեանց մտացեաց ի մարդկանէ որ ընդ ժամանակս ժամանակս յածեալ չըջեցան ընդ խորշս եւ ընդ անկիւնս բանաւոր աշխարհին եւ գիտեցին զօրէնս եւ զսովորութիւնս եւ զտէրութիւնս նորա, այն բովանդակեալ կազմէ զփիղիսոփայութեանն գիտութիւն, եւ գոյն իսկ սահման է նորա, եթէ իբրեւ զպատմագիր կամիցիմք նմին սահման յօրինել: Այլ վայելուչ է ըստ փիղիսոփայութեան զփիղիսոփայութեան սահման ընծայեցուցանել: Յորժամ իմանայցեմք զերաց ինչ թէ է եւ թէ այսպիսի ինչ է, ճանաչեմք եւեթ զերսն: Ապա թէ զմտաւ ածիցեմք թէ ընդէր իցէ մանաւանդ քան չիցէ, կամ թէ այսպիսի ինչ իցէ եւ ոչ այնպիսի՝ փիղիսոփայեմք իմն զերացն: Ապա փիղիսոփայութիւն է Գիտութիւն որ ընծայեցուցանէ զզօգ պատճառաւորաց ընդ վերագոյն պատճառացն: Աստարած փիղիսոփայութեան ճշմարտութեանն ծա-

նօթութիւն է եւ ըստ ծանօթութեանն վարք, զորոյ
գայ զհետ երանութիւն մարդոյ: Իսկ յանդիմանա-
կաց նորա՝ ամենայն ինչ համօրէն որչափ մարդկեղէն
մտօք մարթիցի ճանաչել: Այլ ոչ եթէ այնպիսի
ինչ ի դէպ իցէ աստատին իմանալ որպէս թէ արդեամբ
իսկ ի կատարեալ ծանօթութիւն պատճառացն ամե-
նայնի հասու փիղիսոփայութիւնն լինիցի, զի այնպի-
սի փիղիսոփոս Աստուած եւեթ է, ասէ Արդեօրոս .
այլ զմիջին իմն պայմանէ յայտ առնի, զորմէ դիպո-
ղադոյնս Ղակտանտիոս ասաց թէ՝ Ոմանք այնպէս հա-
մարեցան եթէ զամենայն ինչ մարթի գիտել, եւ
չեղեն նոքա իմաստունք. եւ այլք դարձեալ կարծե-
ցին թէ բնաւ իսկ ամենեւին չմարթի ինչ գիտել, եւ
ոչ նոքին եղեն իմաստունք: Արկղքին եւս կողմանք
չկողին ի չափուն: Աւ արդ յորում վայրի իմաստու-
թիւնն իցէ: Ի նմին իսկ զի մի զամենայն գիտել հա-
մարիցիս, որ Աստուծոյն է, եւ մի զբնաւ չգիտել,
որ անասնոյ է,:

Աւ քանզի ամենայն ինչ համօրէն՝ յանդիմա-
նակաց փիղիսոփայութեան է, եւ զի ամենայն ինչն՝
երիս ազգս յինքեան բովանդակեալ ունի, զաշխարհ
եւ զմարդ եւ զԱստուած, ապա հարկ է բուն փիղի-
սոփայութեանն յերից մասանց յօդեալ բովանդակել,
յորոց առաջին անուանեալ կոչի Աշխարհախօսութիւն,
եւ երկրորդն՝ Մարդկախօսութիւն կամ ոգեխօսութիւն,
եւ երրորդն՝ Աստուածխօսութիւն, եւ երեքին համօ-
րէն Մետափիլակեան փիղիսոփայութիւն:

Աւ ի համեմատեալ բանաւորն ծանօթու-
թենէ երեցունց իրացն՝ յորոց մարդն իբրեւ ի միջին
իմն վայրի կայ աշխարհի եւ Աստուածութեանն ա-
սեմ, վարել ընդ երկոցունցն իբրեւ դրացի՝ ազա-
տութեամբ, բիւէ առանձինն իմն ազգ գործական ծա-
նօթութեանց: Օ՛ի ծանուցեալ ի մետափիլակեան
փիղիսոփայութեանն զվերջին վախճան անձին, պի-
տոյ լինին այնուհետեւ եւ օրէնք իբրեւ ճանապարհ

Հասանելոյ ի վախճան անդր, զգիտնարար գումարու-
թիւն այսց օրինաց զոր ի բնութեան դասնեմք, ա-
նուանեալ կոչեմք Բարոյից փիղիսոփայութիւն: Այ-
ստո ոչ եթէ այսպիսի ինչ պարտ իցէ իմանալ որ-
պէս թէ ինքեամբ միայն բաւական իցէ ճշմարտիւ հա-
սուցանել ի վախճան անդր Բարոյիցն փիղիսոփայու-
թիւն, զի կայ մնայ այն կրօնիցն ի վերուստ յայտնելոց:

Աթէ ոչ ինչ վասն Խօսուին փիղիսոփայութեանն
եւ Էութեանցն ճառին յիշեմք, յայն սակս է զի ընդ
առաջինն իրբեւ ընդ գործի համօրէն փիղիսոփայու-
թեան եւ ընդ մասն մի քաղեալ ի մարդկախօսութեան
ճառէ՝ հայիմք, եւ ընդ մեւան իրբեւ ընդ մուտ եւ
ընդ դուռն եւ պատրաստութիւն երեցունց մասանց
Մետափիւսկեան փիղիսոփայութեանն, եւ ոչ ընդ
ճշդիւ ինչ մասն փիղիսոփայութեան:

ՊԼՏԻՆՈՒԹԻՒՆ. Խանութի եւ ժամանակակից իմն
մարդկեղէն մտաց են փիղիսոփայութեանն ծնունդ
եւ խանձարուրք: Օ՛ի շառաւիղ իմն էր այն, որ ի
հարկէ բուսանի յարմատոյն որ ի մարդկութեանն
տնկեալ է, եւ չմարթեր ժամանակս բազումս ի մար-
դիկ չեբեւել, զոնեայ թէ ըստ թերակատար կեր-
պարանայն: Այլ եթէ ոչ ինչ կարեւոր առ փիղիսո-
փայութեանն էութիւն կարծիցի յամրագնաց յառա-
ջագիմութիւն եւ քննութիւն սեպհական, այլ յայ-
տնական գիտութիւն իրաց իրաց իւրեանց բնածինն
պատճառօք, ի դէպ այսպէս է ասել թէ առաջինն ի
մարդկանէ նախ ոչ իւրն ջանիւք՝ այլ յաստուա-
ծեղէն շնորհացն ունէր զփիղիսոփայութեանն հնա-
րագիտութիւն: Քանզի պատշաճ էր թէ ամենա-
խնամն Աստուած զայն՝ զոր ի տիս հասակիարութեան
եւ հայր ամենայն ծննդոց մարդկան հաստատեաց,
այնչափ ինչ գիտութեամբք զմիտսն հանդերձէր, որ-
չափ ինչ պիտոյ եւ կարեւոր էր ոչ միայն ի խրատեւ
ի հրահանգս որդւոցն, այլ եւ յառաջնորդութիւն
անձին իւրոյ: Այս այս անտի մանաւանդ հաստատուն

գործիցի, յորժամ առաջնոց ժամանակացն իրաց միտ եղեալ նայեսցուք, եւ զփիղիսոփայական հրամանսն ընդ աստուածութեան հրամանաց խառնեալ տեսանիցեմք, եւ իբրեւ ընդ միմեանս աղխեալ. որով յայանի իսկ երեւիցի թէ ոչ ի բնութեանն քննութենէ, այլ յաւանդութենէ եղեւ սկիզբն: Յիշատակարանք եւ պատմութիւնք յայտ արարեալ ցունենն թէ յարեւելս սկիզբն փիղիսոփայութեանն եղեւ, որպէս եւ ամենայն իմաստունք միաբանեալ են ասել: Յորոց միջի ֆաղդեացիքն՝ զորս հին քան զամենայն իմաստունս Վիկերոն անուանէ, եւ Եգիպտացիք եւ Պարսիկք եւ Հնդիկք որոց վարդապետութիւն խառնեալ ընդ առասպելացն ի փիղիսոփայութենէ եւ ի կրօնից մի մասն երեւեցուցանէր: Մնուանիք եւ երեւելիք ի փիղիսոփայից նոցա, Չրադաշտ ի ֆաղդեացւոցն, Տրիսմեգիստոս յԵգիպտացւոց, մեւս եւս Չարաւրշտ ի Պարսից, Բուդդաս ի մէջ Հնդկացն. յորս մարթ է յարել եւ զՎոնփուկիոս սինէացի եւ զՍանքոնիատոն փիւնիկեցի եւ զՉամոդսիս սկիւթացի: Ան ի գէպ եւ զԵբրայեցւոցն ազգ առանց յիշատակի թողուլ, որ զգուշութեամբ աւանդապահ հայրենի աւանդութեանցն էր եւ վարժեալ գրովք սրբովք, որովք անցոյց զանցոյց իմաստութեամբ զհամօրէն ազգօք: Ա իշխիցէ զրկել ի փիղիսոփայութեանն աւուանէ զՄովսէս եւ զԴաւիթ եւ զՍողոմոն:

Չու արար փիղիսոփայութիւն ի կողմանց արեւելից եւ եկն յաշխարհն Յունաց, եւ գտեալ երկիր յուսթի բուսոյց բերս ցանկալիս ամենայն ժամանակաց: Յետ բազում անցից՝ յԱթենացւոց քաղաքին արկ զաթոռ իւր փիղիսոփայութիւն, որոց նահատակք անուանիք եւ երեւելիք են Ճարտարապետք փիղիսոփայից Սոկրատէս, Արիստիպպոս, Պլատոն, Արիստոտէղէս, Թէոփրաստոս, Չենոն, Եպիկուրոս. եւ այնպէս այն քաղաք որ կայան էր ընտրութեան եւ ճաշակաց, գիտութեանց եւ արուեստից, եւ մայր

քաղաքավարաց եւ արանց պատերազմողաց եւ մատենագրաց եւ արուեստագիտաց, եւ միջավայր խորհրդականութեան եւ քաջութեան եւ զօրութեան Յունաց, եւ լուսաւոր՝ ամենայն Եւրոպացւոց աշխարհին, առաւելագոյն հովանի փիղիսոփայութեանն լինէր:

Եւ Պլատոնն ի սոկրատեան դպրոցէ ընթանալ իբրեւ զհօկայ ընդ դաշտս փիղիսոփայութեանն: Սա յետ աշակերտելոյ փիղիսոփայից աշխարհին իւրոյ, երկիցս կամ երիցս ճանապարհ արար ի Սիկիդիա եւ յիտաղիա, զի լինիցի խելամուտ գաղանեաց պիւթագորական փիղիսոփայութեանն, ընտանեբար երթեալ ընդ Արքիտայ տարանտացւոյ, ընդ Տիմեայ զոկրացւոյ եւ ընդ Փիլոզաւեայ. անց գնաց յերկիրն Եգիպտացւոց շահել զփիղիսոփայական ծանօթութիւնսն որովք քուրմքն պարծէին, եւ ի Հնդկիս եւս խաղայր եթէ Ասիացւոցն պատերազմունք զճանապարհն չլնոյին: Արդ այնպէս մեծաւ փութով եւ անյադ յօժարութեամբ դիտութեան եւ ստէպ ընթերցուածովք մատենից փիղիսոփայիցն եւ պատմագրացն եւ պւեւտաց եւ ի խօսակից լինելոյ ընդ արանց անուանեաց ժամանակացն այնոցիկ՝ զոր գանձս ճշմարիտ եւ ցանկալի իմաստութեանն ոչ մթերեաց: Չառ յանձն փակել նդել զգեղեցիկ գեղեցիկ մթերսն առ ի չմատակարարելոյ խնդրողացն առատութեամբ: Ադ նա դպրոց յԱհադեմիա. միանգամայն դռոյթ տուեալ ընթացաւ ամբոխ անհնարին բազմութեան յամենայն տիւղ յաղղաց եւ ի կարգէ. զարմանք եւ սքանչանք թուէին այնչափ յաճախութիւն գանձուց իմաստութեան եւ բարձրութիւն եւ բազում անգամ խորհրդական մթարութիւն վարդապետութեանն, ճշմարտութիւն եւ հաստատութիւն եւ մեծութիւն եւ բազմաշահ օգուտ, բազում եւ դիպօղ վճիռք զոր ցանեալ սփռէր ի մէջ ճառից իւրոց: Օ՛խարդ իբրեւ դոյզն ինչ իմն մարթեր որ լսել զոգւոցն անմահութեան ճառս, զհաստու-

ցմանց եւ զպատժոցն պատուհասից որ յետ մարմնոցն անջատելոյ մնայցեն. որպիսի ինչ ունինդրացն չազդեցուցանէին մեծայաղթ եւ ազնուական տեսիլք՝ զոր զԱստուծոյ ընծայեցուցանէր եւ զնորին դործոց, եւ զպատուիրանաց արդարութեան եւ իրաւանց, եւ զայն ընտիր ընտիր եւ հնչական բանիւք, եւ քաղցրութեամբ եւ կշռեալ յարդարմամբ ասացուածոյն, արու սաստկութեամբ եւ ազնուական շքեղութեամբ ճարտարխօսութեանն: Ապա զինչ այն զարմանք իցեն թէ արբ մեծամեծք Եւրոպացւոց եւ Ասիացւոց աշխարհին կախեալ կային զճարտարաբան շրթանց նորա, եւ պուէտք տեսանէին յանձինս նորա զԱպողոն որ ի մէջ դափնեացն Ակադեմիայ նուագէր, եւ ճարտարախօսքն զՀերմէս խօսող, եւ քաղաքալարք զԱրամազդ օրէնսդիր, եւ փիղիսոփայք զՍատուռնոս գտիչ երկնաւոր դաղանեաց: Իշխանք եւ թագաւորք, Գիոն եւ Գիոնիսոս, եւ ճարտարախօսք երեւելիք Իպերիդէս եւ Իսոկրատէս եւ Գեմոսթենէս եւ ամենայն աւագ որեար ժամանակին, եւ փիղիսոփայք ի գլխովին Սպելոսիպպոս եւ Քսենոկրատէս եւ Արիստոտելէս պատիւ մեծ եւ շահ զունկնդրութիւն ճառից նորա համարէին:

Իբրեւ վարժեաց եւ կրթեաց Արիստոտելէս զաշխարհակալ աշակերտ իւր, դարձաւ այսրէն յարքունեացն Մակեդոնացւոց ունել միահեծան զպետութիւն փիղիսոփայական աշխարհին: Իբրեւ ետես թէ նորին աշակերտակից Քսենոկրատէս առեալ է զաթոռն Պղատոնեայ եւ գունդ գունդ աշակերտացբակ առեալ զնովաւ, արկ նախանձ եւ կշռեալ զգօրութիւնս իւր, եղ դպրոց առանձինն: Իշ իսկ Արիստոտելեայ ողի զարմանալի, միտք քաջատեսիլք, արդարք, կորովիք, եւ հանճար խորին եւ նուրբ, ուշ յիշատակի հաւատարիմ, եւ ճաշակ սուր եւ յապահով, եւ ծարաւ իմաստութեան անյադ, անհանգիստ քննութիւն եւ անվաստակ ջան. մինչեւ համարձա-

կիցի դք ասել թէ մի միայն ճշմարիտ փիղիսոփոս
 հնոցն իցէ, մինչեւ եւ յետնոց իսկ աստուած
 իմն փիղիսոփայութեան համարել: Այսպէս թուէր
 թէ ընտրեաց բնութիւնն զԱրիստոտելէս իւր բերան
 եւ թարգման, եւ կամեցաւ աւանդապահ ամենայն
 ծանօթութեանց զնա առնել: Թէպէտ եւ ամենայն
 իսկ գիտութիւնք նոր եւ լուսաւորագոյն կերպարանս
 առին ի ձեռանէ նորա, այլ առաւելագոյն փիղիսո-
 փայութիւն եկն եւ նովաւ ի պատշաճ մեծութիւն եւ
 ի շուք: Չունէր տակաւին փիղիսոփայութիւն չբեղ
 եւ երեւելի ինչ յիշատակարան արժանի ըստ իւրում
 մեծաշուք ազնուականութեանն: Ինքն Պլատոն
 ճառս ինչ աստ եւ անդ վայրավատինս էր թողեալ
 յայլ եւ այլ խօսս իւրում, զի չիշխեաց ժտել եւ ողջ
 ինչ բովանդակութիւն փիղիսոփայութեան երեւեցու-
 ցանել: Միայն Արիստոտելէս համարձակէր ըն-
 ծայեցուցանել պատկեր ինչ կատարեալ ըստ համօրէն
 եւ մասնաւոր կերպարանաց բնութեան, եւ կացուցանել
 մարմին ամբողջ համօրէն ամենայն փիղիսոփայու-
 թեան:

Յետ Աղեքսանդրի մեռանելոյ իրբեւ տակաւ
 անկանէր եւ ի խաւար դառնայր լուսաւորութիւն Ա-
 թենացւոյ քաղաքին, յորժամ չգտին անդէն փի-
 ղիսոփայքն թատր ըստ պատշաճի պարծանացն իւ-
 րեանց, թողին լքին զիւրաքանչիւր դպրոցս գնալ
 յուպէտ յուկամ, եւ առաւել Աղեքսանդրիս՝ որ ընդ
 իմաստուն առաջնորդութեամբ Պաղոմեանցն ծաղկեալ
 պայծառանայր եւ էր նախանձընդդէմ ամենայն ուս-
 մանց Աթենացւոցն, յինքն ձգեալ կորդէր զիմաս-
 տնագոյնս Յունաց աշխարհին: Ի նմին ժամանակի եր-
 թայր եւ յաճախէր մեծութիւն Հոռոմոյ, եւ պայծա-
 րութիւն քաղաքին՝ որ զշխոյ աշխարհաց էր, կոչէր
 զազգս ազգս իմաստնոց եւ ճարտարաց եւ արուես-
 տագիտաց, հրաւիրէր եւ զփիղիսոփայս եւ ածէր զնո-
 սա ի հաւան թողուլ զաթոսս Աթենացւոյ քաղա-

քին եւ մտանել ընդ Հովանուով Հռոմայեցւոցն զօրացելոց : Այլ փիղիսոփայք Հռոմայեցւոցն եւ Աղեքսանդրացւոց ոչ այնպիսիք ոքք փիղիսոփոսք էին՝ որպիսիք անուանի զԱթէնս գործեցին : Հռոմայեցիք սր վասն ազգաց եւ ազանց տիրելոյ տեսանէին զարեւիւրեանց, չետուն երբեք զանձինս ի պարապումն տեսականն գիտութեանց եւ ի հանդարտ եւ ի մեղմ ուսումն փիղիսոփայութեան : Պարապել պարապէին ոմանք, այլ միայն իբրեւ ի կարեւոր ինչ ի զօրութիւն ճարտարխօսութեան իւրեանց, եւ իբրեւ ապաստան՝ յոր իմաստունք եւ հանդարտք ի քաղաքացեաց ի ժամանակս խռովութեան քաղաքին ապաստանէին : Տուղղիոս միայն է զոր կարիցեն Հռոմայեցիք գնել համեմատ փիղիսոփայիցն Յունաց անուանեաց քան զամենեսին : Այլ ինչ նոր յանձնէ ձեւեաց Տուղղիոս ի փիղիսոփայութեան, այլ մերթ զկազմեանցն առնու եւ մերթ զՊերիպատետիկեանց եւ մերթ զՍոկրիկեանց, այլ այնչափ զօրութեամբ եւ արժանաւորութեամբ զնոցունց խօսի՝ որչափ ինքեանք իսկ որ այնց աղանդոց ճարտարապետք եղեն, չէին ձեռնհաս : Որչափ չամբարտաւանէին արդեւք Սոկրիկեանքն եթէ յանկարծ զՊարադոքսն իւրեանց այնպէս առատութեամբ պատճառաց եւ գեղեցկութեամբ եւ ազնուականութեամբ եւ կորովութեամբ ճարտարխօսութեան տեսանէին ի գիրսն Աիկերոնի : Որպիսի ոք երեւելի չիցէ նա որ յաւուրս ինչ սակաւ պարապոյ ի ծովեզերս Պատիողայ գրէր զգիրս Ակադեմականացն, եւ յայլ եւս սակաւ աւուրս ի գեղջն Տուսկուղանոն զՏուսկուղականսն, եւ ի մենութեանն յԱրպին զօրինացն բաղմապատիկ գիրս : Յօտարեալ հասուցանէր արդեւք զչափ Թանձրութեան փիղիսոփայական գրոցն այրն, եթէ բարբարոսիկ զօրութիւն Անտոնինեայ յանկարծակի զկեանսն չկարճէր ի ժամանակի զի սկիզբն առնէր նուիրել զաւուրս իւր փիղիսոփայութեան :

Իսկ Արաբացիքն յետ զաղէքսանդրիական մատենադարանն այրելոյ հանդերձ մեծաւ դպրութեանցն վնասու, իբրեւ թէ ստրջացան իմն վաղվադակի եւ ըստ իւրեանց կարի ջանացին զվնասն ուսումնասիրութեամբ հատուցանել եւ զԱրիստոտելէս ընտրեցին իւրեանց առաջնորդ: Սագիստրոս ի նոցունց իսկ տեղեկացեալ, այսպէս պատմէ. «Սահլ ոմն որդի Շապհոյ քաղդէացի եւ Ահարոն քահանայ, սոքա թարգմանիչք եւ յոյժ տեղեակք յունական լեզուին եւ Արաբացւոց՝ թարգմանեցին նախ զբժշկականն. եւ իբրեւ ոչ եղեն հասու Ասկղեպիայ եւ Հիպոկրատեայ բառիցն, հարկ եղեւ նոցա զքերականութիւն նախ թարգմանել եւ զճարտասանութիւն, եւ զկնի այնորիկ զմաստասիրութիւն. եւ ապա մի ըստ միոջէն: Այսպէս փիղիսոփոսն ստագիրացի հնչէր խեցբեկ բարբառով ի հրապարակս Արաբացւոցն: Աործանեցան նոքա ի սաստիկ եւ յանհնարին նրբութիւնս. յաճախեցին փիղիսոփայք նոցա մեկնութիւնս ի վերայ գրոցն Արիստոտելեայ, եւ դարձեալ մեկնութիւնս վասն նոցին մեկնութեանցն:

Օայնու ժամանակաւ քանզի լոյս գիտութեանց խաւարեալ էր յարեւմուտս, զարմանալի թուեցան նշոյլքն որ ի մէջ Արաբացւոցն փայլէին, եւ այնպէս նրբութիւն նոցա անց ի սոսա, եւ թարգմանեցաւ Արիստոտելէս յԱրաբացւոց բարբառոյ ի Հռոմայեցւոց լեզու հանդերձ ամբաւ մեկնութեամբք Արաբացւոցն Աւիկենեայ, Աւերոյայ եւ այլոց բազմաց:

Իբրեւ դարձ ի վերայ անցին եւ առաւ քաղաքն կոստանդինական, փիղիսոփայք Յունաց ելին եկին փախտեայ յաշխարհն Իտաղացւոց, եւ վասն զի զայլեւայլ աղանդոյ փիղիսոփայից զհետ երթային, եղծանել սկսան այնուհետեւ շահք մենավաճառութեանն Արիստոտելեայ: Յետ բազում դժտութեանց եւ վիճմանց որ ի մէջ փիղիսոփայիցն եղեն, եւ յարելոյ մերթ ի Պլատոն եւ մերթ ի Պարմենիդէս եւ մերթ ի Գե-

մոկրատէս եւ յընդունայն ելանելոյ, ապա յանձանց միտս ապաստան եղէն, եւ կամէին անձամբք յանձանց կշռել զընաւ եւ յօրինել փիղիսոփայութիւն: Մեծ եւ գովութեան արժանի էր գործն, այլ դժուարին եւ կարի դժուարին վասն արանց ժամանակին այնուրիկ: Օ՛հ զե՛նչ ինչ մարթ էր ակն ունել ի նոցանէ փիղիսոփայութիւն, որ մարդք անհանգիստք էին եւ չերկայնամիտք որ չկացեալ յերկարագոյնս հարցանել զբանաւորութիւն մտաց իւրեանց՝ թողուն զանձինս աղօտ աղօտ լապտերաց եռանդունն ցնորից իւրեանց երթալ յո եւ տանիցի, մինչեւ եկին երեւեցան ճշմարիտ նորոգիչք փիղիսոփայութեանն, Գաղիղէոս, Բական, Կարգեսիոս, Գասենդոս, Ղայքնիտիոս: Չառնու յանձն տեղիս յերկարագոյնս զիւրաքանչիւր քայլսն զոր յայնմ ժամանակէ հետէ մինչեւ ցմեր աւուրս ա՛ռ փիղիսոփայութիւն, մի ըստ միով է ի համար արկեալ թուել, որպէս եւ ոչ զնորագոյնսն, զյառաջագիմութիւն մոլորութեանն որ ի Կանտիոսէ հետէ ի Գերմանացւոց եւ ի Գաղիացւոց աշխարհին ստացաւ բազմամբոխ աշակերտս, զորոց ի դէպ է բարբառել զԼապլեյոյն թէ՛ «Ընդունայնացան ի խորհուրդս իւրեանց»:

Ինձ թուի թէ եւ անդէն իսկ ի ցուցանելն թէ զե՛նչ փիղիսոփայութիւն իցէ եւ որ նորին բաժանումն՝ զգովութիւնն միանգամայն ի մէջ ածաք: Օ՛հ թէ միտ ոք միայն դնիցէ մասանցն զոր յօրինեալ եղաք, ոչ եթէ տանջանք եւ քերանք մտաց գիտութիւնս թուիցի որպէս չգիտնոցն սովորութիւն է կարծելոյ, այլ դարման անհրաժեշտ լնուլ զմեծ կարօտութիւն ազնուագոյն մասին մարգկութեան: Չէ նա ժողովեալ ի ցնորից ցայգութեան, այլ լուսաւորութիւն կարեւոր խորհրդոց: Չէ ինչ նա զեղխանք ծնեալք ի մտաց արանց հանճարեղաց որ սիռեցան կալան զաշխարհ, եւ ճոխութեամբ նոցա եւ օրինակաւ անկեալ հաստատեցան. այլ է դուստր

օրինաւոր մարդկեղէն խորհրդոյն: Չէ նա Պղատոնի կամ Արիստոտելեայ, այլ մարդկեղէն մտաց ինքնին գլխովին, եւ արկեալ է հիմն նորա ի բնութեանն որ ամենեցուն մեզ հասարակաց է: Ոչ միայն ի կարգս բաղմականաց գիտութեանց բազմեալ, այլ եւ ինքն զառաջին բարձն ունի յետ նուիրական Աստուած-խօսութեանն:

Օ մտաւ ածցուք զմանուկ յառաջ քան զխօսուն փիղիստփայութիւն մինչդեռ զբանասիրութեան հրահանգօք իցէ, որպիսի միտս ունիցի: Որչափ յողգողդ իցեն դատաստանք նորա, քանի՞ն սակաւ եւ անզօր իցէ խորհուրդ նորա: Ոչ զամենայն խելամտութեամբ իմանայ, այլ է իսկ բազում ինչ զոր հաւատայ: Ճոխութիւն վարդապետին փոխանակ հանգիսի է ի միտս նորա, իբրեւ այն թէ ոչ իւրով այլ այլոյն մտօք իմանայ: Թէ միայն կամենցի հաւանել, սակաւ ինչ բան առն ճարտարախօսի ածէ զնա ի հաւան, զի սակաւիկ ինչ ծաղիկք ճառիցն զմտացն սրութիւն շրացուցանեն: Այսպէս եւ ռամիկ իբրեւ զալիս այսր անդր յածեալ կոծի ի խօսելեացն բանից իբրեւ ի հօղմոց բռնութենէ եւ քան զձորձս զիւրագոյն զկարծիսն փոփոխէ. եւ համառօտ իսկ ասել՝ ցնորիւք վարի եւ ոչ մաօք: Եթէ այնպէս թողու դք զմանկտի համակ ցնորիւք խորհել, տկարանայցեն միտք նոցա եւ իբրեւ ժանգաճար իմն չլինիցին այնուհետեւ պատեհ ընտիր ընտիր հրահանգաց: Ապա զխորդ կարիցեմք շնորհակալ փիղիստփայութեան ըստ իւրում արժանաւորութեանն լինել, որ զայն ամենայն ծուխ մածեալ ի մտաց փառաւորիցէ, եւ ուսուցանիցէ բարւոք՝ զոր ետես կամ լուաւ կամ զգաց, իմանալ, եւ ուղղորդ զնոցունց խորհել համեմատութեամբ, եւ ի նոցունց միաբանութենէ խելամուտ բազում իմիք լինել, եւ այնպէս մեծացուցանել եւ աճեցուցանել զբանաւորութիւնն, երբեմն եւ զմանկտին տիովք՝ աւագապոյն

խորհրդով եւ բանիւք քան զբաղմամեայ ծերն առնել: Սովաւ միտք գրդռին խնդրել զպատճառս ամենայնի եւ բնաւի որ ճանապարհ իսկ իմաստնանալոյ է, եթէ ի բնէ սակաւ ինչ ունիցի ոք զօրութիւն գտանելոյ զպատճառս, որ բազում անգամ առ ի չգոյէ հրահանգաց անհետ լինիցի, սա աճեցուցանէ վարժիւք, զի առ սակաւ սակաւ յօրինէ ի նմա իբրեւ բնակչական սովորութիւն զսաստիկն մտադիւրութիւն եւ զստեպ մտածութիւն առ ի հանելոյ զամենայն յիւր ի բուն սկզբունսն, եւ կրթեալ զկորովութիւն իւր քակելով զյօգեալ յառաջագորութիւնսն ի պարզսն, եւ զարձեալ զպարզականսն ի յօգեալսն ամփոփելով: Այսպէս զօրանան եւ կազգուրին եւ տարածանին միտք եւ ուսանին հայել եւ պշնուլ ուշի ուշով ի ճշմարտութիւն անդր, եւ անձամբ յանձնէ խնդրել համար զիւրոց պատճառացն, վիճել բնդ անձին իւրում վասն գիւտի ճշմարտութեան, եւ համեմատեալ զճանօթականն բնդ անձանօթին, եւ զսա նոսրին ճանաչել:

Յայսմ ամենայնէ ինքնին իսկ յայտնի եւ գուշակաւոր է թէ որչափ բնդարձակագոյն իցէ պիտանութիւն խօսուան փիղիսոփայութեան ոչ միայն ի գիտութիւնս վասն որոց օգտակար եւ շահաւոր է եւ առ գիւրաւ ուսանելոյ եւ առ հաստատուն ի միտոն պահելոյ եւ ազնուագոյնս այլոց հաղորդելոյ, այլ եւ ի հասարակաց եւս կեանս. քանզի օգնականութեամբ նորա գիւրաւ նշմարեմք թէ զինչ իբք զորոց իրաց զհետ գայցեն, եւ որ միջնորդք որոց վախճանաց գիւպողագոյն իցեն, եւ զինչ իցէ որ արդել նոցին կարիցէ լինել: Ասան այնորիկ յիւրաւի ուրեմն ասաց զխօսուն փիղիսոփայութենէ Աիկերոն, թէ "Է գիտութիւն որ բնդ ամենայն բաժինս իմաստութեան սփռեալ հօսէ, որ զիրսն որոշէ, զազգսն բաժանէ, զյաջորդսն յարէ եւ բովանդակեալ ամփոփէ", : Ասաց եւ յաւուրս մեր այր ոմն զաղղիացի անուանի գիտութեամբ՝ այս-

պէս թէ «Արուեստ խօսունն փիղիսոփայութեան՝ արուեստ է զինուց գործելոյ, որ տայ մտաց հատու եւ ճիշդ եւ ճշգրիտ լինել եւ զգեցուցանէ զօրութիւն»։ Աւ զնովիմբ ածեալ յաւելու թէ «Յարու դպրոցէ աստի յայտմանէ կազմեցան հարբն մեր, վասն այնորիկ պարտ եւ պատշաճ է, ասէ, ժամանակ ինչ զմանկտին ընդ այն հրահանգս հանել»։

(Օ)ն առեալ ի մեւս եւս մասն փիղիսոփայութեան եկեսցուք։ Բազում ինչ գիտէ մարդ բաց յանձնէ իւրմէ. ճանաչէ զճանուցեալն, եւ զճանուցիչն ոչ։ Հանկացեալ իմանայ զօրէնս եւ զկարգս վարչութեան Անգղիացւոց, Գաղիացւոց եւ Գերմանացւոց թագաւորութեան եւ աշխարհին, եւ այնր կայ իսկ առանձինն մատեան եւ ուսումն. եւ զիւրոյ զխօսուն եւ զբանաւոր աշխարհի զօրութիւնս եւ կարողութիւնս եւ զօրէնս չգիտէ. որոց յօրինուածն եւ կարգն յորժամ խորհիցի որ զնոցանէ, առաւել սքանչելարար ի բանաւոր աշխարհին զարարիչն ցուցանիցէ քան յերեւելումն, որպէս եւ վայել իսկ էր ամենիմաստ մտացն քան զնիւթեղինացն կարգոն մեծատունս եւ գեղեցիկս զմտաւորսն յօրինել։ Օհնչ այն քաղաքք իցեն որ զճանապարհորդոն սիրացուցեալ զարմացուցանիցեն, զի՞նչ այն շքեղ թատրն իցէ որ զաչս եւ զլսելիս միանգամայն կախարդիցէ. զի՞նչ այն հաստաբեատ նաւն իցէ որ տէրութեամբ եւ իշխանութեամբ ի վերայ համատարած ծովուն զբերս գաւառաց յայլ գաւառ տանիցի. ո՞չ այս ամենայն ծնունդ եւ ձեռակերտ է աներեւոյթ եւ բանաւոր աշխարհին։

Այլ ոչ եթէ ի նկատել եւ ի զարմանալ եւեթ է այն գիտութիւն։ Աբբ դաստիարակք եւ ուսուցիչք մանկտոյ թուի ինձ թէ կարօտ իմն են նովին։ Օի բազում անգամ, որպէս յայտ ի փորձոյ իրացն է, առ անտեղեակ բնութեան մտաց լինելոյ, վաստակաբեկ զմանկտին վարդապետքն առնեն ընդ դժուարին եւ ընդ զառիվեր ճանապարհս յածեցուցեալ,

որով խանդար մատաղ զօրութեանցն լինի, եւ երբեմն զրկեն ծնողք եւ ուսուցիչք ի պատշաճ ուսմանց եւ վարժից զմատաղական հասակն՝ չհամարեալ զզօրութիւնս մտացն բաւական. այս իսկ է որ զքաջ ուսուցիչսն յանտեղեկաց զատանէ, որ եւ ոչ զպայման դիւրութեամբ աւանդելոյ աշակերտելոցն զվարդապետութիւնն՝ գիտեն: Աս եւ առանձինն իսկ իւրաքանչիւր ոք որ կամիցի ուսանել ուսումն, չկարիցէ ընտրել բաղում անգամ, առ անտեղեկութեան, թէ զինչ օգուտ իցէ նմա կամ զինչ խափան, կամ թէ ո՞ր զօրութիւն օգուտ թերի գտանիցի. եւ այնպէս խառն ի խուռն վաստակէ եւ ջանայ ոչ ուղիղ երթեալ ընդ հակառակս ուղղորդ բնութեանն: Ուր զի նա որ զկարգ եւ զհամեմատութիւն եւ զյառաջակացս զօրութեանցն գիտիցէ, ըստ իւրաքանչիւր ազգի ուսմանցն զանցնիւր զօրութիւնս օգուտն հաստատագոյնս ջանայցէ գործել: Աթէ մտադիւրութեանն զօրութեամբ տկար իցէ, ի մտադիւրութիւն զմիտսն կրթիցէ՝ ուսեալ ի նմին զդարմանսն. եթէ ցնորք մտացն յաճախագոյն քան զչափն իցեն, զաւելորդն հնարիցի ի բաց պարզել, եւ այնպէս ճարտար բժիշկ մտաց լինիցի:

Իջցուք յայլ եւս մասունս մանաւանդ թէ ի բովանդակ իսկ փիղիսոփայութիւնն միւստեղամ: Ո՞ր գիտութիւն իցէ որում չիցէ կարեւոր կամ յոր ոչ սփռիցէ զուստս իւր փիղիսոփայութիւն: Պիտութիւն առանց փիղիսոփայական խորհրդոց ոչ եթէ գիտութիւն ինչ է, այլ ժողով իմն ծանօթութեանց որ քակք յիրերաց իցեն եւ անջատեալք ի միմեանց: Պատմագիրն առանց փիղիսոփայութեան առեալ զերկոսին աշս իւր զժամանակագրութիւն եւ զերկրագրութիւն առանց լուսոյ մտանիցէ ի բաղմախուռն բազմութիւն գիպաց ի բազմաց պատմելոց յորոց բազումք ընդ միմեանս կամ ամենեւին կամ մասամբ իւրք կռուիցին. եւ ո՞ր լոյսն իցէ, եթէ ոչ դատու-

դականն գիտութիւն՝ զոր փիղիսոփայութիւն եւեթ ծնանիցի: Այսպիսի ինչ եւ զիրաւագիտէն եւ զուսողէ եւ մանաւանդ զաստուածախօսէ իմանալի է:

Այլ է է ինչ ուսումն որում կրկնապատիկ եւս ոչ շահաւոր միայն այլ եւ կարեւոր է փիղիսոփայութիւն. ուստի՞ առնուցու զնիւթ իւր այր ճարտարասօս առ ի զսելիսն ի հաւանութիւն ածելոյ: Ի՞նչ է հաս ի գլուխ ճարտարասօսութեանն ճարտարապետ ակագեմական փիղիսոփայիցն Վիկերոն, այն՝ որ ամս բազումն ի Դիոդորոսայ եւ ի Պոսիդոնիոսի աշակերտութիւնն ծախէր, եւ տուն նորա հանապազորդ վանք էին Փիղոնեայ առն փիղիսոփայի: Ի՞նչ կամ ուստի՞ իցէ նմա այն առնի ճարտարասօսութիւն. ո՞չ յայնմ ամենայնէ զոր ի փիղիսոփայութենէ առնու յանօթ, զճշգիւն սրոշել, զչափովն բաժանել եւ զերկառածիւքն վարել եւ ի հասարակաց անդր զմասնաւորն պատշաճութեամբ ածեալ յարել, եւ այլ եւս ինչ նոյնպիսի: «Առատովան լինիմ, ասէ, եթէ ես՝ եթէ հռետոր իցեմ, նա թէ զինչ ոք եւ իցեմ, ոչ ի հռետորացն ինչ դպրոցաց, այլ յակագեմական ժողովոցն եմ որ ինչ եմն: Վանդի ասպարէզ իմն են այնոքիկ բազում եւ ազգի ազգի ճառից... Վանդի ամենայն առատութիւն եւ խուռն եւ անտառախիտ թանձրութիւն բանից ի նոցանէ եկն եմուտ առ մեզ»:

Չէ եւ չիք իսկ հնար զինչ եւ պէտ գիրս ազնուագոյն յօրինել, թէ զրկեալ ոք ի փիղիսոփայութեանն օգնականութենէ իցէ: Օ՞ր ոչ զարմացուցանիցեն գեղեցիկ եւ ճշգրիտ պայմանք գիտութեանցն մատենից. զինչ է որ պատանէ զնոյնպիսիսն ի բազմամբոխ բազմութենէ խառնաղանձ գրոց, թէ ոչ կարգ եւ յօրինուած եւ պայման խօսելոյ ըստ փիղիսոփայութեանն օրինաց որ են օրէնք խորհելոյ: Օ՞ր որչափ գեղեցիկս ոք եւ յօրինուածով խորհիցի, դոյնչափ վայելուչս եւ պատշաճութեամբ այլում յայտ առնիցէ: Իցեն իմն որ բուռն հարեալ սկիզբն

առնիցեն մատենագրելոյ, մինչ չեւ ուսեալ ի փիղիսոփայութենէ թէ գոնէ զինչ պայմանն իցէ եւ քանի, որ լուծանելովն իցէ եւ որ յօգելով: Ապղմեն այնպիսիքն տուն կամ տաճար առանց տեղեակ ճարտարապետութեանն լինելոյ: Արդարեւ ի մասանց իմն ի չօգելոց եւ ի չզօգելոց եւ ի կոտորոց առ միմեանքս գալոյ բովանդակեալ են մատենանքն զոր պարտ եւ պատշաճ էր ամենեւին միտպաղաղ իմն եւ ձուլածոյ ի մտայն քուրայէ հանել:

Իայց յայսմ ամենայնէ եւ այլ իմն ազգս օգտութեանց ընծայեցուցանէ մեզ փիղիսոփայութիւն, զբարոյիցն գիտութիւն: Չմարթի զփիղիսոփայութիւն զատանել ի մասնէ աստի յայսմանէ, զի ոչ վասն նկատելոյ եւեթ է մարդ այլ եւ վասն գործելոյ: Աւ ոչ արժանի իսկ նուիրական փիղիսոփայութեանն են փիղիսոփայք հիւսիսային կողման Գերմանացոց աշխարհին որ յառեալ կան համակ ի նկատել զմտայն տեսիլ, որք եւ նոքիմքք ցնորեալ եւ ի մէջ համապայծառ լուսոյ Աստուածգիտութեանն, կորուսին զԱստուած, որք իբրեւ զսարգս հիւժին անկանել ցնորիւք զբարակաման առէջս զոր եւ ճանջիուն բաւական է խորխալել: Այս մասն փիղիսոփայութեան ի չափու իւրում վարդապետ լինիցի մարդոյ: Օհ թէպէտ եւ ճանաչէ յառաջնոց մասանց անտի զվախճան իւր, եւ թէ ի հոգւոյ եւ ի մարմնոյ զօդեալ է, եւ թէ ընդ յօժարութեամբ զգայնոց եւ բանաւորութեան կայ եւ ունի ինքնիշխան ազատութիւն որով ձեռնհաս է զհետ երթալ գորրա կամ գնորա, այլ յայսմ մասնէ ուսանիցի զբնաւորութիւն մարդկեղէն գործոց, ուստի ընտրել թէ որ գործ իւր գրիցի եւ որ ոչ, որ չար եւ որ բարի իցէ, եւ որ աշտիճան լաւութեան կամ յոռութեան, կամ բնաւ ուստի յոռի կամ բարի իրքն լինիցին: Արձեալ ի նմին կայ գտանել թէ զինչ պարտոյք հաստատեալ կայցեն

ի բնութեանն օրինաց ի վերայ մարդոյ առ Աստուած ըստ ներքնոցն եւ ըստ արտաքնոցն, առ բնկերս՝ ըստ արդարութեան եւ ըստ սիրոյ. հանդերձ սոքիմբք եւ զպարտոյս պահելիս զիւրաքանչիւր վիճակաց զառն եւ զկնոջ, զհօր եւ զորդւոյ եւ բզտեառն եւ զծառայի։ Օայս ամենայն գիտութիւն աւանդեալ փիղիսոփայութեանն մարդոյ՝ թողու զնա եւ զգործականն գիտութիւն առնել գործ եւ արդիւնս, եւ ոչ եթէ տեսանել եւ սքանչանալ եւեթ ընդ գիտութիւն իբրեւ արուեստագէտ՝ որ կռան ոսկի առեալ բախիցէ զսալ գատարկ ի նիւթոյ եւ զարմանայցէ։

Ե. Գ Լ ՈՒ Խ

ԲԺՇԿԱԿԱՆ ՃԱՐՏԱՐՈՒԹԻՒՆ

Ուրիշքն կենաց պահպանել, եւ զնա ի հաստատութիւն, իբրեւ դեղեւիցէ, ածել, աստուածական իմն զբժշկական ճարտարութեան արժանիս կայուցանեն, զի նոքիմբք ձեռնտու լինի ի պահել կանգուն զմարդկեղէն ազգ յիւրաքանչիւր անհատս եւ անբաժինս նորա։ Ընչափ գովութեան եւ յարանաց եւ խնամոյ լինիցի ճարտարութիւնս այս, ցորչափ դտցին ախտք եւ ցաւք ի վերայ երկրի. եւ այնչափ մեծարանաց եւ երախտեաց արժանի համարիցի, որչափ հիւանդութիւն, տկարութիւն եւ որինչ միանգամ վիշտք իցեն որ ընդ կենաց մարդոյ գոռայցեն, աղէտք եւ վիշտ վտանգի համարելոց են։ Ի մէջ ամենայն չաբեաց ընդ որովք մարդկեղէն բնութիւն անկեալ է, չիք հիւրագոյն եւ որ աւելագոյն յարգահաստութիւն յորդորիցէ, որպէս ցաւոց եւ խօթութեան վիշտք, որ այնչափ առաւել արգահա-

տեղի են, որչափ յանդգաստս եւ յանգատորաստս գան,
եւ ընդ սկզբան կենաց, որ քան զամենայն ինչ
շնչաւոր բնութեան պատուականագոյն է, ոգորին:
Օր օրինակ տեսանել Հիւանդս գունատս եւ հէքս,
ախտաժէտս կապեալ կծկեալ բազմաժամանակեայ
ախտիցն տուամբք, միանգամայն իսկ խեղս, վի-
րաւորս եւ զամենայն իսկ զլսութս եւ զվարակեալս
ախտիւք, առաջին է որ ի գութ եւ ի կարեկիցն լի-
նել ած զմարդիկ, նոյնպէս անշուշտ առաջին իցէ,
որ զմիտս եւ զհանճար մարդոյ զարթոյց, եւ ետ
ժրանալ եւ պնդել զմէջս՝ զհանգամանս դարմանոց
ախտիցն եւ փոփոգանս ցաւոցն գտանել: Ապա ար-
դարեւ առաջին մխիթար եւ խնամածու վշտաց մար-
դոյն է բժշկութեան ճարտարութիւն, որ ոչ միայն
յառաջնմէ վայրկեանէ անտի ընդ նմա եղեւ, այլ եւ
ցհուսկ վերջին ժամ ընդ նմա շրջիցի:

Որչափ գթոյ, քանիօն խնամոց չիցէ՝ բժշկա-
կան ճարտարութեան զանձն առ սէր մարդկութեան
այնչափ աշխատութեան եւ վշտաց տալ, այնչափ
խելամուտութիւնս ի համօրէն բնութեանն տեղեկու-
թեանց առեալ բովանդակել, այնպէս հաւաստեալ
ի փորձ եւ ի հանդէս մտանել, եւ անեղը իմն աար-
ածութիւն ուսմանն կացուցանել: Բայց առ ի միտ
առնուլ խնամով զանբաւ արժանիս բժշկական ճար-
տարութեան, հարկ է քննել եւ ճանաչել թէ որ-
պիսի ինչ ուսումն իցէ, եւ մանաւանդ զնորին ազ-
նուական պատմութիւն գիտել:

Բժշկութեան ուսումն է, որ զհանգամանս
տեսլեան կենաց, եւ զոր ինչ նայն յանհատ եւ յան-
բաժին ումեք ընծայեցուցանիցէ, ուսուցանէ: Այլ է
ճարտարութիւն իմն զիւրաքանչիւր ոք անհատ ի կա-
տարեալ հաստատութեան կենաց, որ առողջութիւնն
իսկ է, պահելոյ, կամ զնա միւսանգամ յայն ածելոյ:
Հարկ է զկրկին թերս բժշկական ճարտարութեան
ճանաչել, այս ինքն է թէ եւ խելամուտութիւն իցէ

Եւ արուեստ միանգամայն, եւ վասն այնորիկ իսկ միմեանց ձեռնառու լինելով եւ իրերաց օգնելով կան եւ տեւեն, բայց եւ ոչ մին յերկոցունց ի վերայ ընկերին բռնացեալ տիրել ձեռնհաս է: Այսուիկ եւեթ մարթ է ասել թէ ճարտարութիւն արուեստին ի խելամտութենէ անտի գիտութեանն կախիցի, զի հանապազ միտք եւ հանճարգիտութիւն քան զգործս արդեանց արուեստգիտութեան նախամեծար են, եւ որ գործիցէն ինչ գործ, խելամտութիւն ինչ տեղեկութեան յառաջագոյն ունել պարտի:

Ի՞նչպէս եւ զբժշկութեան յորջորջանս ի վերայ իւրաքանչիւր մեկնակ վարդապետութեան նորա դնիցէ ոք, սակայն եւ այնպէս պարտ եւ պատշաճ է բժշկական ճարտարութեան զիւրաքանչիւր ուրոյն ուրոյն բարունակս յանձին իւրում բովանդակել: Ասան այնորիկ իսկ առողջութիւն, հիւանդութիւն եւ բժրշկութիւն յանդիմանակացք նորա են. բայց չէ մարթ եւ ոչ զմին ի նոցունց անդատին յինքենէ իմանալ, եւ ոչ ի միմեանց բղխեն, այլ ի միասին կան, եւ վասն այնորիկ պարտ է թէ ի բարձրագոյն եւ ի համօրէն ինչ իմեքէ յառաջ մատուցեալ խաղայցեն, եւ այն տեսիլ կենաց իսկ է: Աբրեւ ի տեսիլ այսր որ զամենայն սեպհականութիւնս սկզբան գիտութեան ունի, հասանիցեմք, յայնժամ հարկ ի վերայ դնի, վասն բովանդակ նմին հասանելոյ, զամենայն կողմանս յո՞ եւ ձգեալ հասանիցէ, հետամուտ լեալ քննել, որով մեծաձիգ մեծատարած դաշտ բժշկական ճարտարութեան կարի իմն ձգեալ ընդարձակի:

Այսպէս խելամտութիւն եւ արուեստ բժշկական ճարտարութեան անդատին յերկուց հազարաց ամաց հետէ խնամէր եւ տածէր, որ յետուստ ուրեմն այնչափ ընդարձակեցաւ, մինչեւ հարկ լինել ի պէսպէս մատունս կամ բարունակս զնա բաժանել: Այնչափամտութիւնք՝ զորս կանխաւ գիտել արժան է բժրշ-

կական ճարտարութեան, են փիղիսոփայութիւն, փիւսկեան դիտութիւն, քիմիական ուսումն, Ուսումն բուսոց, Ուսումն կենդանեաց, Ուսումն քրէական նիւթոց, Ուսումն մարդոյ՝ որ զառանձինն ինչ իրս եւ զայլակերպութիւնսն որ ի մէջ մարդոյ եւ այլոց անասնոց են, ուսուցանէ. Բնական պատմութիւն մարդոյ եւ իւրաքանչիւր ազգաց եւ կերպարանաց նորա, Ուսումն հերձլոյ զմարմինս, Բարոյախօսութիւն, որ զգործս արդեանց կենաց՝ որ ի կազմածի մարմնոց շնչաւորաց եւ մանաւանդ մարդոյ ցորչափ տեւենն ի կեանս ընծայեցուցանին, պատմէ, եւ զայնր ամենայնի զնկարագիր յօրինէ, եւ այլ եւս ուսմունք:

Վանդի որպէս ասացաւ, պահել զառողջութիւն, զհիւանդութիւնս ճանաչել եւ դեղ դարմանոց մատուցանել՝ են պարտոյք եւ սպասաւորութիւն բժշկական ճարտարութեան, վասն այնորիկ եւ բուն ուսումն բժշկական ճարտարութեան յերիս ուսմունս ամփոփեալ բովանդակին, Ուսումն առողջութեան, Ուսումն նշանաց (հիւանդութեան) եւ Ուսումն բժըշկելոյ կամ դարմանելոյ: Եռաջին ուսմանն չէ կարի իմն խնամարկեալ բժշկաց, եւ այն չէ ինչ ի փնաս կենաց. զգաստութեամբն եւ կարգօք կեալ ազնուադոյնս պահիցեն զառողջութիւն, քան բաղում մատեանք եւ պատուէրք բժշկաց: Ոչ ողջք կարօտ են բժշկաց, այլ հիւանդք, վասն հիւանդութեան ընթանամք առ բժիշկս, եւ ապաւինիմք ի նոցա ճարտարութիւն վասն բժշկութիւն ստանալոյ: Բայց առ ի դարմանել զհիւանդութիւնս, նախ զնշանս հիւանդութեանն հաւաստեալ ճանաչել պիտոյ է, եւ վասն այնորիկ պարտ է զնշանացն ուսմանէ աւելագոյն խնամ ունել: Բժիշկք, ասէ Տուղլիոս, իբրեւ զպատճառս հիւանդութեանն գտանիցեն, համարին թէ եւ զհանգամանս դարմանոցն գտին: Բայց չէ այնպէս. ինդիրք որ չեն տակաւին յայտնեալ եւ լուծեալ, բաւական յայտ առնիցեն թէ չեւ եւս

զկատարեալ զիտութիւն այնց հիւանդութեանց ստացեալ եմք: Ապա պարտ եւ պատշաճ է ոչ միայն զնշանակս եւ զդրոշմս իւրաքանչիւր ախտից հաւաստեալ իմանալ, այլ եւ զգարմանելոյն հանգամանս գտանել, եթէ վասն հայթայթանաց գեղոց, եւ եթէ առ ի ճանաչել թէ զիտորդ կամ որով օրինակաւ զգարմանսն մատուցանել եւ զհիւանդութիւնն խնամել պարտ իցէ:

Եթէ ընդ պէսպէս գունակս ախտից կամ ընդ պէսպէս կէտ եւ կատարած բժշկական դարմանոց նայիցիմք, մարթ է յայլ եւ այլ ազգս զբժշկական ճարտարութիւն բաժանել, բժշկութիւն մարդկան, բժշկութիւն անասնոց, բժշկութիւն վիրաց, բժշկութիւն աչաց, բժշկութիւն ախտից ծննդականաց հանդերձ դայեկաց սպասաւորութեամբ, այլովքն հանդերձ:

ՊԵՏՄՈՒԹԻՒՆ. Յայտ իսկ է բժշկութեանն կանխութիւն, այլ չէ ինչ յայտ այն թէ ո՛վ կամ որ ազգայնմ սկիզբն արարեալ իցէ: Եթէ առնուցումք յանձն զՍինէացւոց պատմութիւնս, զառաջին յիշատակս բժշկութեան՝ Հոյանդեայ թագաւորի նոցա արժան է հաշուել, որոյ ժամանակ մօտ ուրեմն ի ժամանակս ջրհեղեղի է: ՕԵգիպտացւոց, զՔաղդեացւոց եւ զայլոց եւս ազգաց մօտաւորաց թէպէտ եւ այնպէս իմն ասի եթէ բազում փոյթ զբժշկութենէ ունէին, սակայն ի պատմութիւնս նոցին զնշմարանս եւեթ այնր տեսանեմք: Մովսէս զծնուցիչս միայն Եգիպտացւոց յիշատակէ: Այլ եւ ի պատմութեան իսկ Յակոբայ յորժամ Ռաքեղայ ծնունդն պատմիցի, առնին յիշատակք ծնուցչաց, յորմէ յայտ է եթէ պաշտօնս այս՝ որ այժմ մասն ինչ ի մասանց բժշկական ճարտարութեան է, օգնականութիւն եւ փորձ լսկ էր յայնժամ, որ յամենայն աղգաց միջի գտանէր: Եգիպտացւոցն բժշկական ճարտարութիւն զիազարդութիւն եւեթ էր, այս ինքն զգիտ

պատելոյ հանգամանք, եթէ արժան իցէ ճարտարութիւն զայն անուանել, որով ի հարկէ իսկ ունէին սակաւ ինչ տեղեկութիւն զմարմինս հատանելոյ, հերձեալ ստէպ զդիս. այլ այս գիւտ իմն էր պահելոյ զմարմինս առանց ապականութեան, եւ ոչ քննութիւն ինչ առ ի ծանաչել զկազմած մարդկան եւ խելամուտ լինել պատճառաց հիւանդութեան նոցա: Իսկ զԲաբելոնացոց ասի բան եթէ արտաքս զհիւանդան թողուին, զի տեսեալ զնոռա անցորդաց, յայտ արասցեն՝ եթէ գիտիցեն դարմանս ինչ ի բժշկութիւն նոցա:

Այսչափ ինչ է ծանօթութիւն բժշկութեանց ազգացն առաջնոց: Իսկ յիշատակքն այնոքիկ որք զՍերապեայ, զԱպեայ, զՈսիդայ, զԻսիդեայ, զՈւլրոսէ, եւ զԱպոդոնեայ եւ զՀերմեայ եւ զՀերակլեայ եւ զայլոց եւս գիւցազանց պատմիցին, առասպելք իմն պաճուճազարդք են, եւ ոչ գիտութիւն ճշմարիտ բժշկութեան: Աղէ առ Յոյնս եկեսցուք՝ որք ոչ սկիզբն ինչ եղեն, այլ հանապազորդեալ կարի իմն պայծառացուցին զայս ճարտարութիւն: Ապաքէն կարի անուանի եւ նշանաւոր է ի Յունաց միջի Մեղամպոս՝ որ եղեբորոս արմատով եւ ջերմաջուր բազանեօք բժշկեաց զդստերս Պրետոսի արքային Արգոսի. եւ Քերոֆն զորմէ կարծի իմն եթէ զվէրս բժշկելոյ հանգամանս գտեալ իցէ. եւ Որփէոս՝ զորմէ ասեն եթէ գիրս զբժշկութենէ գրեալ իցէ, եւ այլ եւս բազումք: Այլ թողեալ ի բաց զսոսա տեսցուք զմեծանունն Ասկղեպիոս իբրեւ զառաջին ճարտարապետ սորին ճարտարութեան: Տուղղիոս եւ Գաղենոս բազում դարմանոց գտակ զնա դնեն, ոչ միայն ի բժշկութիւն վիրաց, այլ եւ այլ եւս բազում ախտից: Արի նշանաւոր է Ասկղեպիոս ի նախնեացն պատմութեան վասն սորին ճարտարութեան, եւ ոչ միայն որդիք նորա Մակաւոն եւ Պողազիրիոս անուանիք եւ հոյակապք էին ի ժամանակս Տրովական պատերազմին,

այլ եւ զարմ նորա ողջոյն տուն բժշկութեան համարէր, եւ ի նորա անուն Ասկղեպիական յորջորջէր: Սոյն այս Ասկղեպիոս ի կարգէ գից յիշատակի: Իսկայց սակայն թէպէտ եւ կարի հռչակական եւ նշանաւոր իցեն Ասկղեպեայ ժամանակք, այլ տեսանեմք իսկ եթէ բժշկութիւն այնց ժամանակաց բուժումն միայն վիրաց էր, զի եւ ժամանակն եւս զայն եւեթ պահանջէր: Վանգի չեւ եւս տակաւին ի բարեկեցութիւն եւ ի շուայտութիւնս հատեալ էին մարդիկ, նմին իրի սոսկ կերակրովք եւ անպաճոյճ կենօք շատանային, որովք եւ բազում ախտից եւ անուն եւս անծանօթ էր նոցա. սմին հակառակ քանզի յոլով մարտք մղէին յայնժամ, որ առ ի նոցանէ գիւցազանց իմն զործք հաշուէին, վիրաւորս միայն տեսանէին, եւ յայն սակա իսկ զնոսա եւեթ դարմանելոյ փոյթ յանձին ունէին:

Օջանիցն, զորս Յոյնք զբժշկական ճարտարութենէ ունէին, վկայեն դպրոցքն Հռոդացւոց եւ Գնեդայ եւ Վով կղզւոյ, յորոց միջի նշանաւոր քան զամենեսեան էր դպրոցն Վովայ՝ ուստի եւ Հիպոկրատ: Ինչ եւ այլ եւս դպրոցք որք Խաաղականն եւ Վիւրենական եւ Զմիւռնական կոչէին, եւ այլ եւս բազումք: Եւ քանզի ամենայն ճարտարութիւն բժշկութեանն, որպէս ասացաքն, փորձ եւեթ էր, փիղիսոփայքն որ զամենայն ինչ նկատութեամբ առնուին ի միտ, զբժշկութիւն եւս ի մասունս փիղիսոփայութեան խառնեցին, եւ ելին երեւեցան այնուհետեւ բազում բժիշկք միանգամայն եւ փիղիսոփայք որպէս Պիւթագորասն եւ Եմբեդոկլ եւ Եպիկարմոս, Երակղիդն եւ Դիմակրատ եւ Անաքսագորաս: Ասկղեպիականքն ուսուցանէին բուժել զախտ դեղովք եւ պայմանօք փորձելովք, եւ ճշգրտիւ յայտ առնէին զամենայն նշանսն ախտին. իսկ փիղիսոփայք զընթութիւն հիւանդութեան քննէին եւ խնդրէին սկիզբն հասարակաց, կանոնս հասարակաց կարգէին,

եւ փոյթ ի մէջ առեալ ջանային հաստատել այնպիսի ինչ բժշկութիւն՝ որ ի խորհուրդս միայն եւ ի տեսլեան մտաց հաստատեալ իցէ, զփորձոյ ամենեւին անփոյթ արարեալ: Յորմէ յայտնագոյն երեւի եթէ յերկոցունց եւս կողմանց թերակատար էր բժշկական ճարտարութիւն. առաջինքն փորձոյ իրացն եւեթ միա դնէին, իսկ յետինքն զնկատութեանց միայն փոյթ յանձին ունէին՝ թողեալ ի բաց ամենեւին զփորձան:

Ընդ այս ժամանակս եւ եկաց ի միջի Հիպոկրատ, Հերակղեայ որդի, ութուտասներորդ յԱսկղեպեայ, ծագեալ ի Պսղաղիրեայ յորդույ Ասկղեպեայ: Սա իւրովն սուր հանճարով եւ մեղմական բարութն եւ անչափ փութովն, լեալ որդի բժշկի եւ անդատին ի մատաղական տիոցն զարգացեալ ի բժշկաց միջի, այնչափ յօժարութիւն վասն այսր ճարտարութեան ստացաւ անձին, զի ամենայն փոյթ եւ ջան նորա այս եւեթ էր, ի նոր իմն կերպարանս ամել զբժշկութիւն եւ ի նորոգ կատարումն տարեալ հասուցանել, եւ եթէ ի դէպ իցէ ասել, յասուածական իմն կարգս համբառնալ զայն: Հաստացեալ հրահանգօքն զոր ի Աովական դպրոցէն առեալ էր, ի Գնեդական դպրոց եւս զնայր, մտանէր յաշակերտութիւն Պրոգիկեայ, եւ որպէս ասենն ոմանք Երակղեայ եւս եւ Թեմուկրատայ եւ այլոց փիղիսոփայից աշակերտէր. եւ զփիլիսոփայական ճարտարութիւնն ողջոյն քաջ ուսանէր: Օչ ամենայն հնարս հնարէր եւ չթողոյր ինչ զոր չառնիցէ վասն կատարեալ զիւր գիտութիւնն գործելոյ. ընդ բազում աշխարհս շրջէր, ոչ միայն ընդ գիտունս եւ ընդ գրագէտս խօսէր եւ հարցանէր զնոսա, այլ եւ ցռամիկս եւս եւ ցգռեհիկ մարդիկ բազում ինչ հարցանէր եւ տեղեկանայր ի նոցանէ: Եսի բան եթէ եւ ընդ զօրս եւս լեալ իցէ նորա: Եւնայն զործ եւ զբազումն նորա բժշկութիւն էր, եւ այսպէս եղեւ բժիշկ ճարտարապետ եւ օրինակ

բժշկաց, պատգամ եւ աստուած բժշկութեան : Սատենադրութիւնք նորա ոչ միայն տեսողական սկզբամբք եւ հասարակաց օրինօք, այլ եւ անհամար փորձովք նորա լի են : Օրբժկութիւնս իւր, եւ զորս ընդ նորա դարմանովքն մեռեալ իցեն նա եւ զսխալանսն եւս յայտնադոյն պատմէ եւ ջանայ մեծաւ փութով, զի ի հրահանգս եւ ի զգուշութիւն յեանոցն լինիցի : Այսպէս մատենաք նորա եւ վարդապետութիւնք ոչ ի նորա ժամանակս միայն, այլ եւ յետ նորա եւ յամենայն ժամանակի եւ յամենայն դարս ընդունելիք եղեն եւ զարմանալիք : Նորա առաջնորդութեամբ եւեթ յառաջագէմ լեալ պայծառացաւ բժշկական ճարտարութիւն, եւ թէպէտ գոլ գոյին ի գործս նորա թերակատարութիւնք ինչ, սակայն եթէ պարտ ինչ իցէ ասել, թերակատարութիւնք եւս նորա՝ նորա սկզբամբքն ուղղեցան : Միանգամայն իսկ ասել, չիք ինչ գիտութիւն որոյ այնպիսի ճարտարապետ անմահ լեալ իցէ յառաջին ժամանակս որպէս բժշկութեան : Պղատոնի եւ Արիստոտելայ փիղիսոփայութիւն խափանեալ իսկ է : Ճգունք Արքիմիդայ եւ Ապոլոնեայ զերկրաչափութենէ խաղալիկք իմն են առ այժմու ճարտարութեանց համեմատութեամբ, այլ Հիպոկրատ յայնչափ ժամանակաց հետէ տակաւին կենդանի է, եւ լիցի իսկ կենդանի ի բժշկական ճարտարութեան :

Հիպոկրատ ոչ մասենադրութեամբք եւեթ այլ եւ իւրով աշակերտօքն զիւր գիտութիւնն ընդ բնաւ սփռեալ տարածեաց : Որդիք նորա Թեսաղ եւ Թրակոն, եւ Պողիբոս նորին փեսայ եւ թոռունք նոցա, որոց բազմագոյնք ընդ ճարտարութեան եւ զանուն եւս Հիպոկրատայ առեալ ժառանգեալ էին, կարի իմն պայծառացուցին զանուն եւ զճարտարութիւն Հիպոկրատայ : Աստտին յայտ է եթէ յետինք ժամանակաւ դիւրեաւ մարթիցին առաւելագոյն պայծառացուցանել զբժշկութիւն, առաջնոր-

գեաւք այսպիսի վարդապետօք: Անուանի եւ նշա-
նաւոր յոյժ է եւ Երաստարատոս որ զանխառն գեղս,
զժուժկալութիւն ի կերակրոց, զկրթութիւնս, զշար-
ժումն, առաւել քան զբազում մաղձագեղս եւ այլ
եւս գեղս քրայականս եւ անկականս նախամեծար
առնէր. եւ Երոփիղոս՝ որոյ կարգք եւ պայմանք ա-
մենեւին հակառակք առաջնոյն էին: Այլ Երոփի-
ղոս կարի պայծառացոյց եւ զպէտս շարժման երա-
կաց, որ յառաջագոյն քան զնա դոյզն ինչ եւ շնչին
իրք հաշուէին, մինչեւ մարթիսկ է գտակ այսմ զնա
համարել, որով կարի քաջանուն ի բժշկութեան եղեւ:

Յետ այսորիկ ելին երեւեցան աղանդք Եմպի-
րիկեանցն (empirisme) եւ Հրամանադրաց (dogma-
tisme), եւ մեւս եւս՝ որ Պայմանապահաց (méthodis-
me) անուանի, որք մաքառելով ընդ միմեանս հակա-
ռակութեամբ եւ նախանձու քան ճշմարտութեամբ,
զեղծանէին իմն իշխանութեամբ բժշկութեան, մա-
նաւանդ ի Հռոմայեցւոցն պետութեան, եւ բազում
անագորոշութեամբ եւ մոգական հնարիւք բազում
փնասս դժնդակս գործէին, որք ամենեւին իսկ հա-
կառակ բժշկական ճարտարութեան են, քանզի յա-
ճախագոյնս անհնարին եւ դառն տաճանօք յարելէ
արկանէին զհիւանդսն, քան եթէ բժշկեալ յա-
ռողջութիւն ածէին: Ընդ այս ժամանակս ել եկաց
երկրորդ Ասկղեպիդէս, որ իւրովն քաղցր եւ խնա-
մոտ բժշկութեամբ յինքն յանկոյց զմիտս ամենե-
ցուն, եւ կարի անուանի եւ հոյակապ եղեւ, մա-
նաւանդ ի Հռոմոց քաղաքի, մինչեւ, որպէս Պղի-
նիոս ասէ, համարեցան թէ յերկնից առաքեալ իցէ:

Կարի իսկ յիրաւի մարթ եւ հնար է յետ Հի-
պոկրատայ զԳաղենոս երկրորդ հայր բժշկութեան
անուանել: Սոյն այս այր ի Մարկոսի Աւրեղեայ
ժամանակսն էր, որ յետ զգպրութիւն, զփիղիսո-
փայութիւն եւ զճարտարախօսութիւն եւ զայլ եւս
ազգի ազգի գիտութիւնս ուսեալ ի գլուխ հանելոյ,

ի Պերգամոնն յիւրում հայրենի աշխարհին զբժշկական ճարտարութենէ բուռն հարկանէր. վարդապետք եւ ուսուցիչք նորա էին բժիշկքն անուանիք իւրոյ ժամանակին, այսինքն Սատիրոս եւ Ստրատոնիկոս եւ Եսկրիոն. յետոյ Պեղոփս եւ Ալպինոս պղատոնական վարդապետութեան աշակերտ ի Զմիւռնացոց քաղաքի, յետ սոցա Նումիսիանոս ի Աորընթոս. հուսկ յետոյ յԱղեքսանդրացոց քաղաքի եւս ուսաւ զբժշկական ճարտարութիւն, ուր կարի ծաղկեալ եւ պայծառացեալ էր այն յայնմ ժամանակի: Աշանաւոր եւ քաջանուն յոյժ եղեւ ընդ ամենայն աշխարհ, մանաւանդ ի Հռոմայեցոց քաղաքի, որ բնակութիւն եւ ապաւէն էր յայնժամ իմաստնոց համարէն ազգացն: Սարի յառաջագէմ եղեւ ի բժբշկութեանն, իսկ մեծամեծ դիւրութեանցն եւ ազգի ազգի քննութեանց նորա չիք թիւ եւ համար: Օ վարդապետութիւնս Հիպոկրատայ՝ որք զբեթէ խափանեալ էին յայնժամ եւ ի խոր մոռացոնս անկեալ, դարձեալ անդրէն պայծառացոյց, եւ այնպէս գեղեցիկս մեկնեաց եւ յայտ արար զգիրս նորա, զի աւելագոյն պատիւս եւ փառս յաճախեցին Հիպոկրատայ՝ Գաղենեայ մեկնութիւնքն քան թէ բնամատենք նորա:

Օ ամենայն սխալանս Եմպիրիկեանցն եւ Պայմանապահաց, նա եւ զբժշկացն՝ որ յառաջ քան զնա էին, ուղղեաց, եւ ինքն յանձնէ բազում գիւտս եւ հնարագէտ տեղեկութիւնս յաւել: Յայնչափ պայծառութիւն զմարմինս հերձլոյ ուսումն տարեալ հասոյց, որչափ ոչ Երոստրատոս եւ ոչ Երոփիզոս, եւ ոչ իսկ այլ ոք ի բժշկացն՝ որ յառաջ քան զնա կացին, ածեալ ինչ էին զմտաւ: Օ բնական պատմութենէ եւս բազում փոյթ յանձին ունէր, եւ յայն սակս ընդ Ղեմնոս եւ ընդ աշխարհն Ասորեաց եւ ընդ այլ եւս կողմանս զնացեալ շրջեցաւ, վասն զտունկս եւ զքրայական նիւթս քննելոյ. եւ անուա-

նի եղև քան զամենեսին՝ որ յառաջ քան զինքն էին, մանաւանդ ի ծանօթութիւնս անասնոց եւ քրայական նիւթոց, իսկ ի տնկոյն տեղեկութեան եթէ ոչ առաւել քան զԴիոսկորիտն իցէ, սակայն հաւասար եւ զուգական նմին գտանի: Բազում մատեանս գրեաց զբժշկութենէ ախտից, զնշանաց հիւանդութեան, եւ զցաւսն կանխաւ ծանաշելոյ, զվարժից բժշկացն, եւ զհանգամանաց հերձոյ զմարմինս, վասն դարմանոց վիրացն, եւ վասն այլ եւս բազմազոյն իրաց: Միանգամայն իսկ ասացից, երկրորդ Հիպոկրատ եկաց, եւ զորս նայն սկսեալ եւեթ էր, սա յառաջագէմ գործեալ պայծառացոյց: Յայնչափ մեծամեծ գործոց միջի, դոյլն եւ փոքր մարթէ համարել զթերութիւնս ինչ նորա, որպէս զերկայնբանութիւն նորա յիրս ինչ, եւ զպերիպատեալիկեան նուրբ բնութիւնսն:

Հռոմայեցիք չեղեն անուանի եւ նշանաւոր ի սմին ճարտարութեան, Ա. Աեղսոս Առնեղիոս միայն ութ գիրս զբժշկութենէ գրեաց. բայց ասի իմն եթէ չէր նա բժիշկ, այլ զնախնեաց մատենագրութիւնս բովանդակեաց, այնպիսի իմն վայելութեամբ եւ ճարտարախօսութեամբ, մինչեւ Հիպոկրատ Ղաթինացոյ եւ Արիստոն բժշկաց արժանի եղև անուանել: Բազումք ի նորոց արժանի ընթեռնելոյ համարին զմատեանս նորա:

Յետ Գաղենեայ Մեջեյաւ կորեաւ պայծառութիւն բժշկութեան. մինչ ի բազում դարս հազիւ ուրեմն ճարտարք ինչ արժանիք յիշատակելոյ կացին, որպէս Որիբասն եւ Արէտ, եւ Աղեքսանդր Տրաղիանոս ի ժամանակս Յուստինիանեայ, եւ Արեւոտոս: Յետ մատենագրացս այսոցիկ ամենեւին իսկ կորեաւ պայծառութիւն բժշկական ճարտարութեան ի Յունաց միջի, նմին իրի իսկ պարտ եւ պաշտած է մեզ յայլ ազգս խնդրել զհանապազորդութիւն կամ զմիւսանգամ պայծառութիւն նորին: Օկնի Յունաց զԱրաբացիսն

գտանեմք յառաջագէմս ի բժշկութեան, որք զընաւմատեանս ճարտարացն Զունաց յիւրեանց լեզու թարգմանեցին, եւ պայծառացուցին յոյժ, մանաւանդ զվիրացն բժշկութիւն, որոյ առաջին վարդապետ մարթ է կոչել զնոսա: Մի ի բազում գիւտից նոցա է Ծաղիկն անուանեալ ախտ եւ զնայն դարմանելոյ հանգամանք, եւ այլ եւս բազում ախտք, եւ աւելագոյն ախտք մանկանց. նա եւ բազում դարմանս եւ դեղս գտին վասն պէսպէս եւ ազգիազգի հիւանդութեանց՝ որոց հինքն ժամանակաւ անտեղեակք էին. նոքա ուսուցին զհնգիկ ընկոյզ եւ զգաղպէն եւ զսնգիկ ի կիր արկանել ի դեղս: Օղագական Արաբացւոց համարին եւ Հրեայք, որք անուանիք ի բժշկութեան եղեն. ի միջին դարս բժիշկք բազում ինքնակալաց եւ թագաւորաց եւ քահանայապետաց եւ իշխանաց՝ Հրեայք էին:

Յերոսաղեմոց միջի ի միջին դարս բնդ այլ եւս բազում գիտութեանց եւ բժշկութեանն անուն ի խոր մտաւորմն անկեալ էր: Ի Եփեսորդ դարու սկսան ոմանք ուսանել զպս ճարտարութիւն, եւ զմատենս հնագոյն բժշկաց, որպէս զՀիպոկրատայ եւ զԳաղենեայ եւ զայլ եւս ճարտարաց թարգմանեցին ի Հռոմայեցւոց բարբառ, ոչ ի յունարէն բուն մատենից, այլ ի թարգմանութեանց Արաբացւոց, բայց այնպիսի անհարթ եւ անսովորական ոճով եւ նորագիւտ բանիւք, զի զմիտս մատենագրացն ամենեւին իսկ մթացուցին, ամին իրի ամենայն ոք խորշէր եւ դարշէր եւ տաղտուկ համարէր յայնպիսի մատենս դեգերելով՝ ուսանել զբժշկական ճարտարութիւն եւ յառաջագէմ ի նմին լինել: Այլ ոմանք յեկեղեցական մարդկանէ իբրեւ տեսին եթէ ամենեւին լբեալ թողեալ է այսպիսի ինչ կարեւոր ճարտարութիւն, Զանացին նկրտեցան եւ բազում փոյթ յանձին կալեալ ուսան զայն, եւ բնդ անուան, յոլովագոյն եւս շահս օգտութեան առնէին, մինչեւ իսկիդն

վեշտասաներորդ դարուն յորժամ ծաղկեալ պայծառանային ընդ ամենայն համօրէն ուսմանց եւ բարբառք Յունաց եւ Ղատինացւոց, ընդ այլ եւս մատենա Յունաց՝ առաջին բժշկացն գիրքն եւս թարգմանեցան, յորոց ոմանք այնպիսի ընտիրք էին ոճովն եւ ճարտարութեամբ, մինչեւ յօժարեցուցեալ հաւանեցուցին զբազումս զբժշկական ճարտարութենէ բուռն հարկանել, եւ այնչափ անչափ եւ բազմապատիկ օգնականութեամբք ի սակաւ ժամանակի կարի յառաջագէժ սկսան լինել Գաղիացիքն եւ Գերմանացիք եւ Անգղիացիք, Սպանիացիք եւ Իտաղացիք: Եւ քանզի ընդ այն ժամանակս ի գտանել Ամերիկեայ եւ ի մղել բազում մարտից, բազում նորոգ ախտք եւ հիւանդութիւնք ծագեալ էին եւ սփռեալ տարածանէին ընդ ամենայն կողմանս Եւրոպացւոց աշխարհին, որպէս Անգղիական քիրտնն եւ մեւս եւս Աստղիկեան անուանեալ ախտ, եւ այլ եւս բիւրապատիկ ախտք եւ հիւանդութիւնք, ստիպեցան բժիշկքն առաւել եւս մտադիր լինել, քանզի չգտանէին ինչ յիշատակս զայսցանէ ի հինսն, եւ քննեալ տեղեկացեալ ի վերայ հասանել բնութեան նոցա, եւ զգարմանս նոցին եւ բազում տեղեկութիւնս զնոցանէ յանձանց իմացեալ ցուցանել:

Սովին օրինակաւ արծարծեալ նորոգեցաւ ոգի բժշկութեան, յերկուս յետին դարս մինչեւ ի մեր ժամանակս, կարի իմն յառաջագէժ եղնն գիտութիւնք. պայծառացան փիւսկեան տեղեկութիւնք, եւ քիմիական եւ համարողութեան գիտութիւնք, եւ բնական պատմութիւն. պայծառացաւ եւ ուսումն հերձոյ զմարմինս, եւ ընդ սոսա ամենեսին յառաջագէժ լեալ պայծառացաւ յոյժ բժշկական ճարտարութիւն: Հիանային զարմանային ընդ ճարտարութիւն Հիպոկրատայ եւ Գաղենեայ, բայց սակայն ոչ խառնխուռն եւ առանց ինչ ընտրութեան երթային զնոցա կնի, այլ եւ իշխեցին եւս զնոցա սկա-

լանս յայտ արարեալ ցուցանել: Աչ միայն ընդ բնաւ
կողմանս արեւելից եւ արեւմտից աշխարհին շրջեալ
եւ ի Հնդկիս եւ ի Համորէն աշխարհն Ամերիկեցւոց
գեղերեալ, ազգի ազգի նորագիւտ խոտովք եւ
արմատովք յորդեալ յաճախեցին զնիւթ բժշկու-
թեան, այլ եւ չչատացեալ գիտութեամբն Յու-
նաց եւ Արաբացւոց եւ զոր ինքեանք առանձինն ու-
նէին, դէմ եղեալ զնացին յԱսիա, յԱփրիկէ եւ
յաշխարհն Ամերիկեցւոց եւ տեղեկացան բժշկու-
թեանց խուժդուժ ազգացն անգիտաց. յԱմերի-
կեցւոց անախ ուսան զկարեւոր պէտս քինայ ի դար-
ման բժշկութեան տենդոյ, յեղերացւոց զպատուաստ
ծաղիկն ախտի, եւ յեղիպտացւոց փորձս ինչ զվէրսն
դարմանելոյ. եւ այսպէս կարի իմն ծաղկեալ պայ-
ծառացաւ բժշկական ճարտարութիւն Եւրոպացւոց,
որչափ չէր լեալ ուրեք երբեք յառաջագոյն: Յոր-
ժամ զշրջան արեան եւս գտին, նոր իմն կերպա-
րանս եւ կատարումն մեծ առ բժշկութիւն: Այն-
պէս իմն հաշուէին յառաջագոյն եթէ արիւնն ի փայ-
ծաղն կազմիցի, այլ սոքա ծանուցեալ հասին ի վե-
րայ եթէ սիրան է որ զայս յօրինեալ կազմիցէ մե-
ծաւքանչ իմն օրինակաւ, որով ուղղեցան բազում
սխալանք, եկն յայտ ճշմարիտ պատճառք բազում
ախտից, եւ այնուհետեւ դիւրաւ իմն մարթ էր դար-
մանել զայնս: Յայսնի եւ ծանօթ է եւ Սպաշան-
զանեայ, եւ Պոմմետայ, բժշկի Ամերիկեցւոց, զհան-
գամանս հալելոյ կերակրոց ի ստամոքսն եւ զպայման
յօրինելոյ խախտոցն իմանալ:

Գրեթէ ամենայն համօրէն ազգք անուանիք
Եւրոպացւոց աշխարհին, Գաղիացիքն եւ Անգղիա-
ցիք, Իտալացիք, Սպանիացիք եւ Ղուսիտանացիք
կարի նշանաւորք ի բժշկութեան եղեն, եւ բազում
ճարտարապետ բժիշկք զարմանալիք կացին ի միջի
նոցա: Բայց սակայն թէպէտ եւ երեւելի յոյժ ի-
ցեն բժիշկք ազգացն այսօրիկ, կարի փոքր եւ նուա-

զագոյն գտանին առ Գերմանացւոց բժշկացն համեմատութեամբ որք անցին զանցին քան զամենեսեան ի ամին ճարտարութեան, եւ զգահերէց զլիաւորութիւն կալեալ բմբունեցին: Բայերահաւէ ոչ միայն գեր ի վերոյ քան զամենեսեան եղեւ, եւ կարի իսկ յիրաւի հայր նորոյ բժշկութեան եւ նոր Հիպոկրատ յորջորջելոյ արժանի եղեւ, այլ եւ դպրոց նորանմանեցաւ Տրովական երիւարին, ուստի բազում իշխանք բժշկութեան ելին: Այնչափ յաճախեալ յաւելաւ ճարտարութիւն եւ յառաջագիմութիւն Գերմանացւոց ի բժշկութեան մինչեւ ցայսօր, զի որպէս ասէ Անդրէս, ոչ միայն յորդեալ աճեցուցին զպատիւ բժշկութեան, այլ եւ ուսուցիչք նոցա, վարդապետք համօրէն Եւրոպացւոց աշխարհին համարին:

Կարեւոր պէտք եւ օգուտ բժշկական ճարտարութեան այնպէս յայանի են, զի չէ իսկ հարկ խրատել եւ թելադիր լինել թէ ոք զայնու ուսմամբ դայցէ: Օրօրինակ որ առողջն իցէ՝ սննդեամբք, նոյնպէս որ հիւանդն է՝ դարմանովք կարօտ է: Եւ ոչ միայն ազգի մարդկան են սորին պէտք, այլ եւ իւրաքանչիւր ուրուք ի մարդկանէ եւ ի շնչաւորաց, զի չիք իսկ ուրեք կենդանի, որ չիցէ ընդ պատահարօք հիւանդութեան: Բայց ոչ եթէ այդպէս բարերարութեամբն եւ երախտօք եւեթ առնի պատուական եւ շահաւետ բժշկութեան ուսումն, այլ եւ այլ եւս բազում ուսմանց ձեռնտու եւ պատճառք յառաջագիմութեան է: Բովանդակ բնական պատմութիւն, ուսումն կենդանեաց, բուսոց եւ քրէական նիւթոց, քիմիական ուսումն, ուսումն հերձոյ զմարմինս եւ այլ եւս բազում ուսմանք ուստի մարթիցեն այնպէս փութով եւ հաւաստեալ խնամել, եթէ կէտ եւ կատարած բժշկական ճարտարութեան չկայր առաջի:

Կարձեալ որչափ կատարումն ոչ շնորհիցէ իւրաւմտութեան մարդոյ ուսումնս այս: Օրօրինակ երեւոյթ առողջ բնութեան ստիպեն զհանճար մար-

գոյ միտ դնել կերպարանաց նորանշան եւ ծածուկ իրացն երեւելոյ, եւ զբարոյախօսութեան ուսումն յօրինեալ կազմն, որով լինիմք տեղեակ եւ խելամուտ անցից եւ դիպաց կենդանութեան բնութեան մերոյ, նոյնգունակ եւ երեւմունք հիւանդն բնութեան չուսումն ազգաց հիւանդութեան, զուսումն նշանաց եւ զպատճառաց հիւանդութեան, զուսումն դարմանելոյ, եւ զնոյն ինքն զբժշկական ճարտարութիւն կացուցանեն. որոց ընդարձակութիւն այնչափ առաւել է, որչափ բիւրազդի եւ բազմապատիկ են պատահարք հիւանդութեան քանառողջութեան, եւ դժուարագոյն եւ անհաստատագոյն են երեւոյթք նորա քան զսորայն: Իսկ պէտք սորա այնպէս առաւել է քան զնորայն, որպէս մեծ է կարեւորութիւն դարման տանելոյ խախտման եւ քայքայման անդամոց, քան զհանգամանս նոցա դիտել մինչ զեռամիտին եւ պնդակազմ իցեն:

Իայց արդիւնք օգտի բժշկական ճարտարութեան ոչ ի ճարտարութեան անդ է, այլ ի վարել վարելեացն: Օճնչ օգուտ իցէ թէ կարեւոր եւ պիտանի եւ շահաւէտ իցէ, եւ այլ եւս բեր բարութիւնս ունիցի ուսումն, եթէ արգասիք ուսմանն որ է գործական ճարտարութիւն սորին ուսման, ի ձեռն ճարտար եւ փորձ բժշկաց յարդիւնս գործոց չգայցեն: Ըրդարեւ պարտ է խոստովան լինել թէ որչափ պիտանի է արուեստն եւ որչափ կարեւոր խելամտութիւն, գոյնչափ եւ գործք արդեանցն միասակար եւ վտանգօք մարթին լինել: Արկւորումք մասամբն նկատութեամբ եւ արդեամբք (գիտութեամբ եւ արուեստիւ) իբրեւ թեւովք հաստատուն կայ բժշկական ճարտարութիւն: Ապա առն բժշկի, որ զարդիւնս արուեստին բմբռնել ցանկանայցէ, ոչ միայն զամենայն խելամտութիւնս զօրոց վերագոյն ասացաք թէ կարեւոր են, ունել պարտ է, եւ զհանգամանս գիտութեանն եւ արուեստին միանգամայն ստանալ, այլ եւ զնկա-

տութիւն յարդեանց, կամ զգիտութիւն յարուեստէ անտի անջատել երբեք չէ արժան: Պիտութիւն՝ տեղեկութիւն եւ ուսումն, իսկ արուեստ զհանապազորդ փորձ արդեանցն պահանջէ: Արչափ բազում են բժիշկք, նոյնչափ սակաւ են զիտունք եւ փորձք: Եւ քանզի այս իմն հասարակաց չարիք են բժշկաց, կամ ի նկատութիւն ուսմանն կարի ապաւինել, եւ կամ առանց կատարեալ խելամտութեան փորձիւկամել լինել ճարտար եւ վարդապետ, վասն այնորիկ գրեթէ բազում անգամ ճարտարութիւն ուսմանն հանդերձ իմն է, որ ընդ կերպարանօք երախտեաց յետին վնասակարութիւն թագուցանէ, եւ անուամբ օգտակար ուսման անհնարին վնաս: Երգարեւ ստանալ ստանայցէ ոք զգիտութիւնն, լինիցի խելամուտ հանգամանաց ուսմանն, այլ փորձ ժամանակաւ յօրինի. բայց ուր խելամտութիւն՝ որ կանխաւն պահանջի, բովանդակ գտանիցի, զգուշութիւն եւ մտադիւրութիւն ոչ միայն զպակասութիւն փորձոյն ընուցուն, այլ եւ դիւրին առնիցեն նմին հասանել. ապա խելամտութիւն, զգուշութիւն, եւ փորձ որ ի նոցունց ծնանիցի, են յօրինիչ արդեանց գործօն եւ շահաւետ բժշկութեան: Առող ստանայցէ այր բժիշկ զխելամտութիւն ընդ արուեստին, թող միաբանեցէ զարդիւնս ընդ նկատութեան, զայնպիսին չդանդաղիմ, չլինիմ գծկամակ հայր եւ երախտագործ մարդկութեան անուանել:

Բայց որպիսո՞ւմ մեղադրութեան, քանի՞ն բասրանաց չիցեն արժանի, զի մի ասասցուք թէ անօրէնութեան իսկ եւ անագորոյն յանդգնութեան պարտապանք, որ ամենեւին իսկ առանց գիտութեան բժշկութեան զբժշկի թեկն ածել եւ զբժշկելոյ բուռն հարկանել իշխիցեն: Աթէ չար է յանդգնութիւն, չարագոյն եւս իցէ յորժամ յայն ինչ ոք յանդգնիցի, որ քան զընաւ գործ՝ զգուշութեան եւ խնամոյ է, եւ քան զամենայն արգասիս սրբութեան եւ մեծա-

բանաց : Չիք յառութիւն եւ ոչ ծանականք այնպէս
ամօթոյ եւ թշնամանաց, որպէս շահու եւ առանձինն
ինչ օգտի պատճառս առնել զայն ինչ, որ մանա-
ւանդ գթոյ է եւ հասարակաց բարերարութեան :

Գ. Գ Լ Ո Ւ Խ

Ի Բ Ա Ի Ա Գ Ի Տ Ո Ւ Թ Ի Ի Ն

Եթէ բարոյիցն փիղիսոփայութիւն իցէ առաջնորդ
եւ ուղղիչ բարոյից միոյ միոյ իւրաքանչիւր ի մարդ-
կանէ, իրաւագիտութիւն վարէ եւ ուղղէ զազգս եւ
զազկնս : Յորժամ տակաւ կազմէր ընկերութիւն
մարդկան, ի դէպ էր թէ առ ժամանակ մի միայն
կանոնք վարուց եւ գնացից նոցա այն օրէնք էին զոր
բնութիւնն ի սիրտս դրոշմեաց եւ զոր լոյսն՝ որ ի
մեզ է առանց վարդապետաց տայ ճանաչել : Այլ
վաղվազակի այլ եւ այլ իմն շահք բազմաց եւ զօրու-
թիւնք եւ բռնութիւնք ակտից եւ ըստ իւրաքանչիւր
կամաց իմն մեկնութիւնք եւ պատշաճութիւն բնածին
օրինացն, հարկ առնէին այնուհետեւ առանձինն իմն
գործել միաբանութիւն եւ դնել օրէնս օրէնս մե-
կնեալս ճշդիւ եւ յայտնութեամբ եւ սփռեալս հրա-
պարակաւ : Արդ եթէ զբնականն օրէնս եւ զայն որ
յետոյն եղեալ իցեն, կամ զառանձինն եւ զհասարա-
կացն միանգամայն առնուցումք, մարթեմք պոսպիսի
ինչ սրտումն իրաւագիտութեանն ընծայեցուցանել
թէ է Տեղեկութիւն ամենայնի որ իրաւ կամ անի-
րաւ է :

Յուստինիանոս յաւելու ի սահման անդր եւ
զայս Ծանօթութիւն աստուածեղէն եւ մարդկեղէն
իրաց. սրով յայտ իմն կամի առնել թէ կատարեալն
գիտութիւն իրաւանց ոչ լոկ ի ճանաչել անդ զկա-

նոնան եւ զսովորութիւնս կայ, այլ պահանջի իմն առ հասարակն ծանօթութիւն ամենայն իրաց սրբոց եւ շարբոց, յորս կանոնք արդարութեանն եւ ուղղութեան մարթեն մերձենալ: Ասան այնորիկ իրաւագիտութիւնն ի հարկէ իսկ բովանդակէ զտեղեկութիւն ամենայնի որ ի կրօնսն հայի, քանզի առաջին պարտք արդարութեան այն է, լինել նեցուկ եւ հաստատութիւն կրօնից, եւ համարձակ առնել զպաշտօն նորա, եւ ընդդէմ դառնալ ամենայնի որ ի թշնամանս ինչ նորա կամ պաշտօնէից նորա իցէ: Ասանի ի սոյն տեղեկութիւն ինչ այլոց եւս ամենայն դիտութեանց եւ արուեստից, վաճառականութեան եւ նաւարկութեան եւ այլոց. քանզի չիք իսկ արուեստ որ ոչ ընդ քաղաքային վարչութեամբ իցէ եւ ընդ կանոնօք արդարութեան եւ իրաւանց: Հանդերձ սոքիմբք պիտոյ է եւ տեղեակ լինել իւրաքանչիւր վիճակաց, ընչից եւ արարոց եւ դաշանց, գործոց եւ դատաստանաց: Սահանջէ դարձեալ նոյն զտեղեկութիւն երկրագրութեան եւ ժամանակագրութեան եւ պատմութեան: Վանզի չմարթի ոք լաւ եւ բարւոք իմանալ զիրաւունս ազգաց եւ զքաղաքաց կարգս առանց զընտրութիւն դաւառացն եւ զժամանակաց զիտելոյ, առանց զբարս իւրաքանչիւր ազգացն եւ զփոփոխմունս որ ի վարչութիւնս նոցա եղեն, ճանաչելոյ. եւ չմարթի բարւոք զամենայն հանգամանս եւ զմիտս իրիք իրիք օրինաց առնուլ ի միտ՝ թէ ոչ եւ զպատճառս օրինացն զնելոյ ոք զիտիցէ եւ հմուտ փոփոխութեանց որ ի նմին եղեն, իցէ:

Յայտմ ամենայնէ յայտ է թէ երկուս յանդիմանակացս ունի իրաւագիտութիւն, առաջին՝ տեղեկութիւն իրաւանց, եւ մեւս եւս՝ պատշաճեցուցանել զիրաւունսն կամ զկանոնս իրաւանցն դիպաց դիպաց:

Անոնք յորոց բուն իսկ իրաւագիտութիւն կազմեալ կայ՝ յերից ազբերաց բխեն, ի բնական իրաւանց, յիրաւանց ազգաց եւ ի քաղաքային իրաւանց:

Իրաւագիտութիւն որ ի բնական իրաւանցն բխեալ ելանէ հին քան զամենայն իրաւագիտութիւն է, եւ միաձեւ եւ միակերպ առ ամենայն ազգս եւ ազինս։ Ազգացն իրաւունք դարձեալ յօրինեն զիրաւագիտութիւն որ առ հասարակ իմն ամենայն ազգաց է, այլ ոչ միշտ նոյն էր։ Այլ մեծ քան զամենայն մասունս իրաւագիտութեանն, քաղաքային իրաւունք են. նա զոգեալ ունի զմասնաւորն իրաւունս իւրաքանչիւր ժողովրդեան եւ զհասարակացն եւ զառանձինն, եւ զառհասարակ օրէնս ազգի միոջ, որպէս զհրամանս զհրովարտակս եւ զյայտարարութիւնս, եւ զօրէնսն մասնաւորս, որպէս հրովարտակս ինչ կամ յայտարարութիւնս ինչ կամ զսովորութիւնս գաւառաց եւ զայլ եւս վայրաց սովորութիւնս եւ զբարս եւ զազատութիւնս եւ զյօրինուածութիւն որ յիւրաքանչիւր ատեանս կան եւ զսովորութիւնս որ ոչ ընդ գրով կան, եւ զոր ինչ մեկնիչք գրեալ են վասն զօրէնսն եւ զսովորութիւնս մեկնելոյ։ Բայց այս ամենայն քաղաքային իրաւանց հիմն՝ նախ ի բնական իրաւունսն կայ եւ երկրորդ յազգացն իրաւունս։

Այլ եթէ օրէնք իւրաքանչիւր գաւառաց հաստատուն եւ անշարժք էին, ոչ այնպէս անբաւ եւ անեղբ էր իրաւագիտութիւն. այլ չիք ազգ եւ ոչ գաւառ որոյ օրէնք եւ սովորութիւնք չիցեն ընդ բազմապատիկ փոփոխմամբք անկեալ, եւ որ առաւել քան զնոյն աշխատեցուցիչ է, անյայտ իմն են իրաւագիտութեանն կանոնք ի վերայ բազում խնդրոց, կամ վասն այնպէս ինչ երեւելոյ թէ կռիւ ինչ եւ հակառակութիւն ի բանս իրաւագիտութեանն կայցէ, կամ վասն ազգի ազգի մատենագրացն, կամ վասն այլ եւ այլն դատաստանաց որ յայլ եւ յայլ ատեանս լինիցին եւ բազում անգամ եւ ի նմին իսկ ատենի։

Արթի աստատին դիւրաւ առնուլ ի միտ թէ որպէս զժողարին մանաւանդ թէ անհնարին իսկ իցէ ունել զկատարեալն գիտութիւն իրաւագիտութեան,

զոր եւ յայտ արարեալ ցուցանեն խոնարհագոյն եւ միջին եւ վերին աստիճանք դատաստանաց յԵւրոպացւոցն տէրութիւնս: Սակայն այս չէ բաւական արդեւ լինել եւ զմասն մի նորա քաջ ուսանելոյ: Ունին չափ ինչ եւ պայման միտք մարդկեղէնք, մի ոք չկարէ զամենայն մասունս յաղթ եւ ընդարձակ գիտութեանն բովանդակել. եւ լաւ է զմասն մի ինչ նորա որպիսի ինչ զյանցանացն դատաստանաց իրաւունքս ազնուագոյն գիտել, քան քաղել ինչ ինչ յամենայն ի մասանցն: Սնանաւանդ զի մի մի մասն իրաւանց բաւական է զամենայն իսկ զկեանս առն իրաւագիտի գրաւել:

ՊԼՏՄՈՒԹԻՒՆ. Բնածին իրաւունք որ էր իսկրգբանէ ընդ մարդոյն, ի բազմանալ մարդկան եւ յաճել, ծնաւ զիրաւագիտութիւն ազգաց եւ քաղաքաց: Վարդութիւն Մովսիսեան օրինացն զոր յԱստուծոյ ազգեցութենէ գրեաց Մովսէս, է անդրանիկ ի մատենաս իրաւանց: Մինովս զկրեացւոց, Ղիկուրգոս զՂակեդեմոնացւոց, Դրակոն եւ Սողոն զԼթենացւոց բարս օրինօք իւրեանց ածին ի զգօնութիւն, յորս զառաւել ազնուականութեանն պատիւ Սողոն ունի: Ոչ գոյշն զգուշութիւն էր Յունացն վասն օրէնսդրութեանցն պահպանութեան զի կամ ի տախտակս պղնձիս կամ ի քարինս կամ յայլ եւս նիւթս քանդակէին: Ըսէ Պլատոն թէ Մինովսեայն ի տախտակս պղնձիս դրոշմեալ էր եւ Տուղոս ոմն անուն ամ ըստ ամէ երիցս անգամ շրջեցուցանէր զկրեացւոց կղզւովն:

Իսկ ի Հռոմայեցւոց միջի յետ թագաւորացն բառնալոյ եւ կալոյ բզեշխիցն, յորժամ առ ի չգոյէ օրինաց ինչ որոշելոց հանապազ իմն գժտութիւն էր ի մէջ բզեշխիցն եւ ժողովրդեանն, զի բազում անգամ ըստ հաճոյս իմն եւ ըստ կարծեաց զօրէնսն իմանային, խնդրէր օրէնս հաստատունս ժողովուրդն: Ըպա ուրեմն տեսեալ բզեշխիցն զհարկ իրացն եւ

Թէ յիրաւի է զոր խնդրենն, առաքեցաւ հրեշտակութիւն յաշխարհն Յունաց, եւ արքն երեքին որ երթեալ էին հրեշտակութեամբ ժողովեցին զօրէնսն մանաւանդ զՍողոմոնի եւ զայլոց օրէնագրաց եւ ուսան զտփորութիւնս եւ զկարգս եւ զիրաւունս քաղաքացի Յունաց, եւ եկեալ յաշխարհն իւրեանց յօրինեցին օրէնս ի տասն տախտակս պղնձիս, յոր յետոյ երկու եւս տախտակք յաւելան, զորոց Տուղլիտս՝ քան զամենայն մատենագարանս փիղիսոփայիցն հաստատագոյնք եւ հաւատարմագոյնք են ինձ առէ։ Օսոյնս մեկնէին եւ ի նոցունց վերայ վիճէին իրաւագէտք Հռոմայեցւոցն որ ի պատրկաց անտի էին, եւ զի համառօտ իմն էին բանք օրինացն, իբրեւ անհնարին լուծումն լինէր, իրաւագէտք կամ անդէն ի հրապարակի կամ մօտ ի մեհեանն Ապողոնեայ հակառակեալ վիճէին, եւ բանք այնր որ յաղթէր օրէնք լինէին, եւ այնպէս իրաւագէտքն՝ եւ իրաւագէտք էին եւ մեկնիչք օրինաց եւ օրէնսդիրք։

Տակաւ ի դարս դարս ծաղկեաց իրաւագիտութիւն եւ բաղմացան մատենք իրաւագիտութեան եւ իրաւագէտք, այլ յետ դարուցինչ նուազել սկսաւ ըստ օրինակի այլոց եւս գիտութեանց։ Մինչ դեռ լուեալ կային իրաւագէտք, անցին ինքնակալք ի մէջ եւ հանին օրէնս ինչ նորս որովք փոփոխեցան կերպարանք հնոյ իրաւագիտութեանն. քանզի կրօնք քրիստոնէութեանն յայն ստիպեաց զնոսա։ Ասան այնորիկ ոչ միայն Առստանդիանոս եւ նորին որդիք, այլ եւ Աղանատինիանոս եւ Վրատիանոս եւ Թէոդոսիոս մեծ եւ նորին որդիք մի ըստ միօջէ յաւելին օրէնս։ Եւ յնոյն Թէոդոսիոս իբրեւ ետես թէ վասն անհնարին յաճախութեան օրինաց ոչ ոք եւ ոչ մեծամեծ վարձուք եւ հատուցմամբ յանձն առնու զուսումն օրինացն, ժողովեաց արս ութ հմուտս իրաւանց եւ զործ ի ձեռն ետ նոցա ամփոփել բովանդակ զօրէնսն ի Առստանդիանոսէ մինչեւ ցԹէոդոսիոս, զի

գիւրին ուսանելեացն լինիցին, եւ անուանեալ կոչեցաւ մատեան Թէոդոսեան:

Այլ իբրեւ ոչ բազում ժամանակք ի վերայ անցին եւ ի միտ առին Թէ այն ոչ ամենայն գիպաց բաւական է, եւ զի յետ այնր ինքն Թէոդոսիոս եւ այլ ամենայն ինքնակալք որ զհետ նորա կացին նորոգ օրէնս յաւելին, հարկ եղեւ այլ մատեան եւ այլ նորոգութիւն ամենայն մարմնոյ օրէնադրութեանն առնել: Զեռն ի գործ արկ Զուստինիանոս ինքնակալ յանհուն համատարած ծովէ օրինաց, ի հրովարտակաց, ի պատասխանեոց ինքնակալաց, ի վճռոց, ի պատասխանեոց եւ ի գրոց իրաւագիտաց հանել զպատշաճն եւ ի բնաւէ կազմել զմարմին հռոմայական օրէնադրութեանն: Առջեաց նա յամենայն կողմանց ատրութեան իւրոյ զքաջս յիրաւագիտաց եւ յարքուսնուս տայր զառճիկ նոցա, որք էին արք տասն որոց գլուխ Տրիբոնիանոս: Առքա եկին յօրինեցին մատեան մի, յաւելին ի նոյն եւ զնորին իսկ զԶուստինիանեայ օրէնան, եւ կոչեցաւ անուն մատենին Զուստինիանեան:

Այլ յաղթ եւ մեծ եւս քան զնոյն եղեւ մատեան անուանեալ Պանդեկտացն (pandectes), որ են բովանդակիչք ամենայնի, յորում ոչ միայն այն մատեանք եւ օրէնք այլ եւ յոյժ իսկ հին օրէնք եւ սահմանադրութիւնք եւ վճիռք ատենից եւ պատասխանիք հնոց իրաւագիտաց եւ վարդապետութիւնք ամբաւ մատենից նոցա մթերեալ կան ի նմին, ոչ խառն ի խուռն այլ կշռեալ եւ քննեալ: Իրաւագէտք որ ի դոյն գործ վաստակեցին, էին եւթնեւ տասն, որոց գլուխ դարձեալ Տրիբոնիանոս:

Ամ եղեւ Զուստինիանեայ ի նմին ժամանակի առ ուսանելեացն գիւրութեան տալ յօրինել համառօտ եւ յայտնի հրահանգս քաղաքային իրաւանց, եւ ի ձեռն Տրիբոնիանոսի, Թէոփիլոսի եւ Գորսդէոսի յօրինեցան չորք գլուխութիւնք որ այժմ կոչին Հրա-

Հանգք (institutes): Այս ամենայն կատարեցաւ ի զլուսն չորից ամաց: Ապա իբրեւ քննութեամբ անցին ընդ Յուստինիանեան մատեանն եւ յաւելաւ եւ նորոգեցաւ ինչ ինչ, այն կոչեցաւ վերստին ընթերցուածոյ, (repetitae lectionis): Բաց յայսմ ամենայնէ եդ նոր եւս օրէնս Յուստինիանոս, որք յետոյ ի մի վայր գումարեցան եւ կոչեցաւ մատեանն Նորոց (novellae): Այս Նորք եւ Հրահանգք եւ Մատեանք եւ Պանդեկտք յօրինեալ կազմեն զմեծ մարմին Հռոմայական օրէնսդրութեանն, զոր եթող մեզ Յուստինիանոս: Սա եւ այժմ հիմն է ամենայն քաղաքային օրինաց. յամենայն իսկ ի տէրութիւնս նախ զսա տան ուսանել եւ ապա զիւրեանցն առանձինն:

Սոյն օրէնք մատուցանէին յուսումն ի դպրոցս միջին ժամանակացն, ի Արստանդինուպողիս, ի Հռոմ, ի Ռաւեննա, ի Բողոնիա: Այլին մօին ճշդագոյնք ի Սքողաստիկեանց եւ լցին անհնարին դատարկ նրբութեամբ զիրաւագիտութիւնն, այլ ասէ Ղայբնիաիոս զնոցանէ թէ «Ի տղմի անդ այնպիսի դրոց մարթեն միաք իմաստունք ոսկի գտանել»:

Այլ իրաւագիտութեան որպէս այլոց եւս բազմաց ի գիտութեանց դար ոսկի, է դար վեշտասաներորդ: Բազում իմն են իրաւագիտացն անուանք զորոց չէ մարթ գիւրաւ զառաւելութիւն արժանաւորութեանն ի միմեանց ընտրել: Այս տող անուանց ձգեալ յերկարի մինչեւ ցմեր ամս, եւ նորքք պարծին եւ հաստատեալ կան տէրութիւնք:

Ամենայն ոք ի բնութեան եւ ի քաղաքային կարգի գործէ ըստ գիտութեան իրիք իրիք իրաւանց, սակայն ոչ վասն առաջնոյն բարոյից փիղիստիոս է եւ ոչ վասն երկրորդին իրաւագէտ քաղաքային իրաւանց: Վրանգի ի բազում իրս թերի է գիտութիւն նորա եւ սխալէ բազում անգամ, եւ զի չգիտէ զհամեմատութիւնս ճշմարտութեանց ընդ սկզբանցն, չկարէ դտանել թէ յորում վայրի սկսաւ խոտորել ի բարութե-

նէ. այս վասն այնր է զոր քստ բնութեան լուսոյն գործեմք: Իսկ ի քաղաքային կարգի՝ թէպէտ եւ բազումք գիտեն զիրաւունս ինչ արուեստի կամ զվիճակի իւրեանց ի գործոց միայն դիպելոց, այլ վասն ոչ գիտութեամբն գիտելոյ՝ ի բազում ինչ իրս գլխն, յարտաքոյ սովորութեան իրս միջամուխ չկարեն լինել, ի յովազուանաց իբրեւ յանիրաւէ իմեքէ ի բաց զանձինս մերժեն. թէպէտ զանիրաւն բազում անգամ առանց երկուանաց իրաւունս հաշուին, յորմէ եւ դատաստանք եւս բազմաժամանակեանք բազում անգամ տռին սկիզբն եւ բազմապատիկ վնասու երկոցունց կողմանց ելին ի գլուխ:

Օայս չարեաց առաջս մարթի երկուք օրինակօք առնուլ իրաւագիտութիւն, մի յորժամ անձամբ դք զուսումն իրաւագիտութեանն գոնէ զիւրոյ արուեստին կամ զվիճակի ուսանիցի, եւ մեւս՝ յորժամ ոմանք վասն ամենեցուն ուսանիցին: Օայսր զհետ գայ թէ իրաւագիտութիւն օգտակար ամենեցուն է, այլ ոչ ի հարկէ կարեւոր. իսկ իրաւագէտք ոչ միայն օգուտ ամենեցուն են, այլ եւ ի հարկէ իսկ կարեւոր բոլորեցունց: Այն մեծ այն վայելութիւն իրաւագիտացն իցէ եւ հանդէս նոցին կարեւորն լինելոյ, զոր զիւրոյ ժամանակէն Աիկերոն ասիցէ, տեսանել թէ խնդրին նոքա ի տունս իւրեանց, եւ ի հրապարակի ամենեքին բաւ առեալ կան զնոքօք, եւ հարցանի նոցա խորհուրդ իբրեւ նուիրական պատգամաց եւ մեծարանօք կախեալ կան զձայնէ բարբառոյ նոցա:

Նովանի եւ նեցուկ աթոռոց թագաւորաց եւ ինքնակալաց է իրաւագիտութիւն: Յառաջ քան զպարսպս օրէնք պիտոյ են քաղաքի, եւ օրէնք առանց իրաւագիտաց համր են. վասն այնորիկ յիրաւի կոչիցէ Տուղղիոս զիրաւագէտն՝ Խօսուոն օրէնս: Օրէնք առանց իրաւագիտի ամօթ մեծ է աշխարհի. զոր օրինակ եթէ ոչ օրէնք եւ ոչ իրաւագէտք գու-

ցեն, յայնժամ եւ ոչ քաղաքային աղդ իցէ աղգն: Թէոդոսիոս առաւել քան վասն թագի զլիւյ իւրոյ զիրաւագիտութեանն ուսմանէ հոգ ի մտի ունէր, եւ վարձուք յուսումնն յարդորէր: Օ ինչ յայտ անհնարին փոյթ եւ յօժարութիւն Յուստինիանեայ առնիցէ, որոյ սպարանք վանք էին զնոցայ իրաւագիտացն: Այսօր խորհրդականք եւ դատաւորք եւ խօսելիք առաւել պաշտպանեն տէրութեանց եւ քաղաքաց դիտութեամբ իրաւագիտութեան իւրեանց, քան սպաք նոցա՝ զինու: Աթէ մեծ իմն ստացուած իցէ ումեք զի արդար եւ իրաւանց սիրող քարոզիցի, նոյնպէս եւ տէրութեան գանձ մեծ այս է մեծարոյ կարծիք իրաւագիտութեան եւ արդարութեան դատաստանաց դատաւորաց իւրոյ: Առաւել մեծարոյ կարծիք արդարութեան ծերակուտին հնազանդեաց զբազումս յաղդաց ազգաց ընդ տէրութեամբ Հռոմայեցւոց քան արութիւն քաջութեան Աեսարեայ:

Ապա պարտ եւ պատշաճ է իրաւագէտս՝ ոչ աշակերտս դիպաց, այլ գրոց եւ ուսուցչաց աշակերտեալս պատրաստել վասն զբազմականս ատենիցն գրաւելոյ: Աթէ զարդարն ոք կամիցի դատել՝ այնչափ կանխագոյն քան զամենայն ուսումն զիրաւագիտութեանն ուսմանէ պատշաճ է բուռն հարկանել ի քաղաքական կարգս, որչափ յառաջ քան զայլոցն՝ սորին հարկ ի վերայ հասեալ ստիպէ: Ատեան առանց իրաւագիտութեան, արուեստանոց անիրաւութեան եւ զրկութեան է: Աւել թէ ի ամին թերի գտանիցի աղգ, քան զամենայն չար եւ զժնդակ թշնամանս յանձն ձգիցէ եւ առ ի մարդկանէ եւ առ յԱստուծոյ: Օ ի զոր օրինակ միոյ անհատ մարդոյ պարծանք այս են, սրբութիւն մտացն խղճի, նոյնպէս եւ միոյ ազգի ճշմարիտն պարծանք այն են, ստեան արդար:

Է. ԳԼՈՒԽ

ՆՈՒՆԻՐԱԿԱՆ ԳԻՏՈՒԹԻՒՆ

ՍԻՆՁԵՒ ցայս վայր առաջի ցուցաբ զմարդ որ զընու-
թիւն եւ զնմանիս իւր եւ զանձն գլխովին գիտէր եւ
ուսանէր վասն կատարեալ զանձն գործելոյ: Այլ
մտաւորն եւ հոգեւորն էութիւն այնպէս կազմեալ ի
բնէ է, զի զողջոյն կատարումն ի զօգելոյ անտի ընդ
Աստուծոյ ունի, իսկ կապն զօգիչ եւ հանգոյց գե-
ղեցիկ՝ կրօնք են: Այսն այնորիկ իսկ եւ հիմն եւ
սկսուած եւ սկիզբն, զօրութիւն, կենդրոն եւ լրումն
ճշմարիտ կենաց է այն կապ եւ աղերս մարդկութեան
ընդ աստուածութեան:

Նուիրական գիտութեանն անուն բովանդակեալ
ունի զհամօրէն աստուածխօսութիւն եւ զամենայն
իսկ ուսմանս որ կից ի նոյն իցեն: Այլ զի այնպէս
սերտիւ կից եւ խառն ընդ աստուածխօսութեան են,
զի գրեթէ այնր մասունք կազմիչք եւ յօրինիչք են
կամ թէ իբրեւ ատաղձք ընդունել զկերպարանս
շինուածոյ, յիրաւի եւ յարժանի միանգամայն զամե-
նայն ի միում վայրի յեռեալ ընդ աստուածխօսու-
թեան ի դէպ է ընծայեցուցանել:

Ա. ԱՍՏՈՒԱԾԽՈՍՈՒԹԻՒՆ

Աստուածխօսութիւն (théologie) է խելամուտ
տեղեկութիւն քրիստոնէական կրօնից: Տեղեակ է եւ
աւմիկն խառնազանճ կրօնիցն, եւ եթէ հարցանիցէ
դք ինչ ցնա, բաւական է տալ ըստ իւրումն չափոյ
պատասխանի, այլ զգոյութենէ ճշմարտութեանցն
տայ պատասխանի եւ ոչ զպատճառացն կամ զհանգա-
մանաց: Արօնք երկուս ինչս ամփոփեալ ունին, զԱս-
տուծոյ տեղեկութիւն եւ զնորին պաշտօն. այլ տե-
ղեկութիւն եւ պաշտօն աստ զյայտնեալսն աւեմ

եւ ոչ զընականն, զի վերջինքս իբրեւ սահմանակողմն փիղիստփայութեան են. ապա ըստ նմին երկուս մեծամեծ ազգս ճշմարտութեանց ունի աստուածխօսութիւն, զտեսականաց եւ զգործականաց: Օգառաջնոցն գիտնարարն գումարութիւն կոչեմք Հրամանական աստուածխօսութիւն (dogmatique) եւ զլեւոնոցն՝ Բարոյական (morale): Եւ միանգամայն իսկ զերկոսին սովորութիւն կալաւ կոչել Աստուածխօսութիւն:

Այլ կայ իմն սերտիւ զօդ եւ կապ հրամանականն աստուածխօսութեան ընդ բարոյականին, եւ ճմարթի երկոցունց սահմանս ճշգիւ որոշել, որպէս զի մի որ տեսականն է բազում ինչ ամփոփեալ ունիցի որ գործոց կենաց մարդկան ի դէպ իցէ, քանզի ոչ եթէ զամուլ ինչ եւ զանպտուղ հաւատոցն ճառիցէ, զոր օրինակ եւ բարոյիցն մասն՝ բազում ինչ ի տեսականացն, քանզի եւ անդ հարկ է ի սկզբանց ըստ գիտութեանցն պայմանի զկենաց եւ զգործոց կանոնս ի մէջ բերել:

Հրամանականն աստուածխօսութիւն յերկուս բաժինս զատանել մարթի. ի վարդապետութիւն որ զԱստուծոյ է եւ ի վարդապետութիւն զԱրարածոյ: Վարդապետութիւն որ զԱստուծոյ է, կամ զԱստուծոյ է յինքեան որպէս զէութենէ նորա եւ զգոյութենէ, կամ զներքին հանգամանաց աստուածութեանն, զերեքանձնական հանգամանացն ասեմ: Իսկ վարդապետութեան որ զարարածոյ է չորք մեծամեծ մասունք են: Առաջինն գոգեալ ունի զվարդապետութիւն արարչութեան հրեշտակաց եւ աշխարհի եւ մարդկան: Երկրորդն՝ զվարդապետութիւն մեղացն որ զարարածն յԱստուծոյ ի բաց դարձոյց: Երրորդն՝ զվարդապետութիւն աստուածեղէն պահպանողութեանն եւ տեսչութեանն եւ առհասարակ եւ առանձինն վասն մեղացն: Իսկ չորրորդն՝ զվարդապետութիւն կենարար փրկութեանն ի մեղաց եւ ի յետն

դառնալոյ, եւ չդառնալոյ այսքէն առ Աստուած ոգւոյն եւ իրաց:

Լարդյական աստուածխօսութեանն նիւթք գլխաւորք են բնութիւն մարդկեղէն գործոց եւ վախճան մարդոյն, առաքինութիւնք աստուածխօսականք եւ բարոյականք, պարտոյք մարդոյ որ երէքպատիկ իմն են, առ Աստուած եւ առ անձն եւ առ ընկերն, եւ այլ եւս դարձեալ առանձինն պարտոյք ըստ իւրաքանչիւր վիճակաց:

ՊԼՏԻՐՈՒԹԻՒՆ. Վանդի սովորութիւն իմն է համօրէն իսկ պատմութեան ի ժամանակս իմն իբրեւ ի հանգիստ բաժանել, զի իբրեւ իջաւանք յերկայնաձիգ ճանապարհին լինիցին ուշոյ յիշատակի մտացն, երէք ժամանակք պատմութեան աստուածխօսութեանն որոշին. առաջին ի սկզբանէ մինչեւ ցԱքողաստիկեանն, երկրորդ ի Աքողաստիկեանց մինչեւ ցփիղիսոփայութեանն նորոգութիւն, երրորդ ի փիղիսոփայութեանն նորոգութենէ մինչեւ ցմեր աւուրս: Չառնու տեղիս յերկարագոյնս ձգել զպատմութիւնս, այլ համառօտիւք զնկարագիրս իւրաքանչիւր ժամանակացն յօրինեսցուք: Յառաջնումն ինքն Քրիստոս առաջնորդն հաւատոց մերոց կացոյց դպրոց վարդապետութեան իւրոյ եւ ստացաւ աշակերտս, որոց եւ ասաց թէ «Առէք զիս վարդապետ եւ բարւոք առնէք զի եմ իսկ»: Եւ առաքեալք բազում անգամ մատուցեալ խնդիրս աստուածխօսութեան ցվարդապետն հարցանէին, եւ նա խելամոեցուցանէր զնոսա խօսելով ընդ նոսա բարձրագոյնս քան առ աամիկն: Եւ անտի կարգեալ վարդապետութեանն մի ըստ միովէ ի յաջորդս առաքելոցն, անդէն ի սկզբան եկեղեցւոյ երկու դպրոցք երեւելիք երեւին, Աղէքսանդրացւոց եւ Անտիոքացւոց: Օսկիզն Աղէքսանդրացւոց դպրոցին ի Մարկոս աւետարանիչ հանէ Յերոնիմոս, բայց յառաջ քան զՊանտենոս ոչ զիջ յիշատակէ պատմութիւն եկեղեցւոյ ի գլխաւո-

րաց դպրոցին: Օգլանտենոս յաջորդեաց Աղեմէս աղէքսանդրացի, զնա Որիգենէս: Սուքա եւ զփիղիսոփայութիւն մատուցին ի սպասաւորութիւն աստուածխօսութեան: Օոր ցուցցէ հոյակապ Աղեմայ ստրոմատացն մատենագրութիւն. «Այս ստրոմատք, ասէ, զքրիստոնէական ճշմարտութիւնն խառնեցեն ընդ փիղիսոփայութեան վարդապետութեանցն, կամ թէ մանաւանդ պատիցին զնովաւ եւ թագուցանիցեն, որպէս փոճոկ զպտղոյն մարմին ծածկիցէ»:

Օնոյն եւ Որիգենէս արար զհետ երթեալ մանաւանդ պղատոնիկեան փիղիսոփայութեանն: Օայսր դպրոցի հրահանգս յանձն առին Աթանասիոս, Բասիղիոս մեծ, Գրիգոր Նիւսացի, Գրիգոր Նազիանզացի, Եւսեբիոս Կեսարացի, յարեմոստ Հիղարիոս, Ամբրոսիոս: Յայս դպրոց առաքեաց զհարս մեր զաշակերտս երկրորդ դասուն իւրոյ երանելին Մաշտոց ուսանել անդէն զաստուածխօսութիւն որ խառն ընդ փիղիսոփայութեան էր: Իսկ Անտիոքացւոց դպրոցն ի Ղուկիանեայ երիցուէ առ սկիզբն պայծառանալոյ, այն որ անհնարին հմուտ էր դրոց սրբոց: Այն դպրոց չարկանէր զփիղիսոփայութիւն, որպէս թուի, ի կիր. այլ հանդերձ աւանդութեամբ եւ զիրք սուրբք աղբեր էին նոցա ուստի յատակութեամբ զկարգ վարդապետութեան հանէին: Յայնմ դպրոցի թեքեցան Եւսեբիոս Եմեսացի, Կիւրեղ Եջուսաղեմացի, Յակոբ Մծբնացի, Եփրեմ, Յովհան Ոսկեբերան, Թէոդորոս Վիւրացի:

Յերկրորդումն ժամանակի՝ երեւելիք Անսեղմոս, Պետրոս Ղոմբարդոս, սա նախ զամենայն ճառս աստուածխօսութեանն ի մի բովանդակութիւն ամփոփեալ ընծայեցոյց որ անուանեալ կոչի Վճռոց: Նկարագիր ժամանակին կրկին իմն էր, մի Սքողաստիկեանց (scolastique) եւ մեւս Խորհրդականաց (mystique): Ահաք միովն վարէին եւ կէսք միւսովն, եւ ոմանք երկօքումբք եւս խառն, որպէս Հուգոն

Վիկտորեան եւ այլք: Այլ զամենեքումք անցոյց զանցոյց Ս. Թովմաս Ակուինացի որ գրեաց զմատենան որ անուանեալ կոչիցի Բովանդակութիւն: Այսն Աքողաստիկեանցն եւ Թովմայի Ակուինացւոյ ի գէպ է զբանս առն միոյ որ յաւուրս մեր է եւ երեւելի համբաւաւ իւրով, զկուսինեայ գաղիացւոյ ասեմ, ի մէջ բերել, որոյ անկասկած է վկայութիւնն բազմաց եւ մեզ յիրիդ յայդմիկ. «Ամենեւին իսկ հեռի եւ մեկուսի եմ, ասէ, ի զԱքողաստիկեանսն արհամարհելոյ, այլ օրինակ առեալ ի Ղայբնիտեայ մեծարոյ եւս համարիմ զնոսա, զի ասէր նա թէ ոսկի դտանեմ ի նոսա...: Սակաւք են որ առաւելագոյն մեծարանաց արժանի իցեն քան զհրեշտակն դպրոցաց Թովմաս Ակուինացի որոյ հոյակապ գիրք բովանդակութեանցն սքանչելիք մարդկեղէն մտաց են»:

Յերկարեաք արդեւք զճառս եթէ ճշդիւ եւ զերրորդ ժամանակիս զյառաջագիմութիւն եւ զմատենագիրս մի ըստ միով է ի մէջ մատուցանէաք, զԲեղարմինեայ, զՊետաւեայ եւ զայլոց զորոց զանուանսն շտանի տեղիս: Իսկ ի մեր աւուրս երեւելիք Ստեփանոս Վիստիոս, Ղիբեքման եւ Պեռոնէ, Ստափ, Կղէ, եւ յաւուրս յայտոսիկ Ստաւտենմայէր:

Վանդի բովանդակ աստուածխօսութեանն ճշմարտութիւնք կամ ի գրոց սրբոց բխեն կամ յաւանդութենէ կամ յեկեղեցւոյ սահմանադրութեանց, ապա յիրաւի ուրեմն է ճառել զՄեկնողականէ, զմատենից Հարցն սրբոց, եւ զեկեղեցականն իրաւանց:

Բ. ՄԵԿՆՈՂԱԿԱՆ

Վարդապետութիւն որ զմեկնելոյ է, անուանեալ կոչի Մեկնողական (exégétique). որ եթէ վարդապետութիւն զօրինաց մեկնելոյն իցէ, Թարգմանողական (herméneutique) է, իսկ եթէ արդեամբք իսկ մեկնեն իցէ, Մեկնումն (exégèse) կոչեմք:

Մեկնողականն, որ է իսկ գիտութիւն օրինաց մեկնելոյ, հիմն իմն է մեկնականն աստուածխօսութեան: Ի ձեռն մեկնութեանն յայտնին եւ կացուցանին առաջի միտք՝ զոր ի սկզբանէ նուիրական մատենագիր գրոյցն կամեցաւ յայտ առնել բանիւք իւրովք, եւ հարկ է թէ մի միտքն իցեն: Աւստի եւ որ մեկնէն ընդ այնմ որ գրեաց յուղղորդ իմն համեմատութեան է. որ գրեացն կամեցաւ բանիւք ինչ իւրք մարմնաւոր զխորհուրդ իւր կացուցանել, եւ մեկնիչն ջանայ իմն ի բանիցն զբուն զառաջին միտսն ստանալ: Սա կամի արտաքս քաղել զոր նա ի ներքս մթերեաց:

Միտք բանից նուիրական գրոց մարթի թէ բազմազգի իմն իցէ, ուստի եւ մեկնութեանն ոչ մի գունակ է: Վանդի մատենագիրն նուիրական ի ժամանակի իւրում եւ ի ժողովրդեան անդ իւրում եւ վասն իւրոյ եւս ժամանակին եւ ժողովրդեան գրեաց, յարժամ զայս մեկնիցէ մեկնութիւնն՝ պատմական (historique) է: Եւ քանզի ըստ նոր գիտութեանն զոր եբեր մեզ Քրիստոս, հարկ էր միանգամայն եւ նոր իմն կենաց եւ վարուց յայտնել, եւ ճշմարտութիւն վարդապետութեանն մեծաւ մասամբ ի համեմատութենէ կենաց ամենեցունցն եւ իւրաքանչիւր ուրուք ի մէջ գայ, որպէս եւ ինքն իսկ որ հիմն կրօնիցն արկ՝ զվարսն ի կրօնս անդ իբրեւ քար փորձելոյ զներքին ճշմարտութիւն վարդապետութեանն, կացոյց, անդէն ի նոցունց բխէ բարոյիցն մեկնութիւն: Եւ զի դարձեալ մատենագիրն լեզուալիւր խորհուրդսն յանդիման կացուցեալ է, բխէ անդէն մեկնութիւն լեզուի (linguistique) կամ դպրութեան: Եւ զի ի գիրս այլասացութիւնք եւ օրինակք տպոց բաղում են յոյժ, յայն սակս եւ մասն մի մեկնութեանն այլասացիկ իմն (allégorique) է:

ՊԵՏՄՈՒԹԻՒՆ. Մեկնութիւն ընդ գրոց սրբոց ծնաւ: Իբրեւ տուան օրէնք ի ձեռն Մովսեսի եւ

բրայեցւոյն եւ մեկնութեան հարկ ստիպեաց: Բայց ապա յետոյ միայն առանձինն այնք ուսման վարդապետք կացին ի միջի նոցա, որպիսիք որք դպիրքն էին, զորոց ասաց եւ Կենարարն թէ «Յաթոռն Մովսեսի նստան դպիրքն», եւ յորժամ խնդիր ինչ մտաց գրոցն լինէր, նոքա մեկնիչք լինէին որպէս յայտ ի Հերովդի իրացն է: Աս եւ ոչ Կենարարն արգել զնոսա այլ մանաւանդ պատուէր տայր թէ «Քննեցէք զգիրս»: Աւ ինքնին եւս մեկնէր իւրոց աշակերտացն զգիրս. եւ յետ այնորիկ նոքին իսկ առաքեալք զնոյն գործեցին, որպէս Պետրոս անդէն իսկ յառաջնում ժողովի որ վասն Մատաթեայ ընտրութեանն էր: Պաւլոս ընդ պարգեւսն Հոգւոյն սրբոյ եւ զթարգմանութիւն լեզուաց համարի, զոր եւ այլուր մարգարէութիւն ըստ հաւատոց կոչէ: Այլ մինչեւ ցՏիքոնիոս դոնատեան յԱփրիկեցւոց աշխարհին որ նախ եւթն կանոնս մեկնութեան աւանդեաց, չունէր ինչ զկերպարանս արուեստի: Ապա Աւգոստինոս ի չորեսին դպրութիւնսն որ զքրիստոնէական վարդապետութենէ են, աւանդեաց այլ եւս բազում ինչ վասն սոցին իրաց. ապա Ագրիանոս ոմն անուն եւ Եւքերիոս ղուգդոնացի ի Գաղիա, եւ Կասիոգորոս: Սակայն քան զամենայն իսկ գիրս կանոնաց առաւել ուսուցիչք են Որիգենեայ մեկնութիւնք. որ եւ բազում օրինակս գրոց սրբոց ամփոփեաց, զերեքօրինական, զվեցօրինական եւ զութօրինական. ոչինչ ընդհատ ի նմանէ եւ Ոսկերերան էր: Ունի եւ ի սմին յաճախագոյն պարծանս մերազգեաց ժողովուրդն անդատին ի չորրորդ դարէ: Ի միջնումն ժամանակի գրեթէ միայն ի հարցն սրբոց մեկնութեանէ ամփոփեալ յօրինէին մատեանք մեկնութեանցն: Յորոց երեւելիք են անուանեալ Շղթայք, եւ Լեզուք եւ որք Յետայնոցիկ կոչիցին: Անդստին ի ժ դարէ սկիզբն առ եւ ուսումն լեզուաց՝ յորս նախ գրեցան աստուածաշունչ գիրք, կամ յորս նախ

Թարգմանեցան, մտանել ի դպրոցս Եւրոպէացւոցն առ օգնականութիւն մեկնութեան գրոց սրբոց: Այլ ի ԶԺ դարու ի յառնել գծաութեանց Ղութերանոսացն, առ ի յաղթահարելոյ զնոսա յաճախեաց եւ զարգացաւ այն ուսումն, մի ըստ միջէ մատեանք վարդապետութեան եւ կանոնաց մեկնութեան եւ տեղեկութեան Եբրայեցւոցն հնութեան իրաց զմիմեանս յաջորդէին, եւ նոյն ցայսօր աճեաց եւ պայծառացաւ:

Գ. ՏԵՂԵԿՈՒԹԻՒՆ ՀԱՐՑՆ ԳՐՈՅ

Այս ուսումն զոր յոյն լեզու πατρολογία կոչէ, է Հին եկեղեցական դպրութիւն: Բարբ իսկ էին արեւելից՝ հարս զամենայն իսկ զհամօրէն ուսուցիչսն կոչել, եւ որդիս՝ զաշակերտսն, յայտարարեալ խանդավառութեամբ զվերստին մտացն ծննդենէ: Պատանեմբ եւ առ Յոյնս նոյնպիսի ինչ սովորութիւն լեալ, զի եւ Աղեքսանդրոս զիւր վարդապետ զԱրիստոտելէս հայր կոչէ: Այն հին սովորութիւն եւ յառաջումէ իսկ էր յեկեղեցւոյ Քրիստոսի: Այլ թէպէտ եւ զամենայն իսկ ուսուցիչս հոգեւորս մանաւանդ զեպիսկոպոսունս մինչեւ անդր իսկ ի միջին ժամանակս անուանեալ կարգային հարս, այլ հարս ճշդիւ զայն ուսուցիչս եկեղեցւոյ հաւատացեալքն կոչէին՝ որ յառաջին ժամանակսն կեցեալ էին, եւ աստուածապաշտութեամբ եւ քրիստոնէութեանն սիրով առաւելեալ էին եւ բանիւ եւ գրով հովանի քրիստոնէութեանն լեալ: Բայց ոչ եթէ խառն ի խուռն զամենայն իսկ զեկեղեցւոյ դրագիրս յայն անուն մեծարէին, այլ որ երեւելիք չորեքօմբք առաւելութեամբքս էին, առաւելագոյն դպրութեամբ, առաւել սրբութեամբ, ընդունելութեամբ եկեղեցւոյ եւ հնութեամբ: Ապա թէ միով ինչ իւրք պակաս ի չորեցունց իցեն, զնոսա եկեղեցական մատենագիրս կոչեմք. որպիսիք ոք Պապիաս եւ Աղեմէս

աղէքսանդրացի, Որիզենէս, Տերտուղիանոս, Եւսեբիոս Աեսարացի, Ռուփինոս Ակուիղէացի եւ այլք: Նմին հակառակ որ առաւելագոյն իմն վարդապետութեամբ քան զայլ եւս հարսն եղեն՝ առանձինն անուն կոչեցաւ նոցա Վարդապետ եկեղեցւոյ, որպիսիք Աթանասիոս, Բասիլիոս մեծ, Գրիգոր Նազիանզացի հանդերձ այլովքն:

Ժամանակ հարցն ի սկզբանէ քրիստոնէութեանն ձգեալ հասանէ ցերեքտասաներորդ դար. բերրի քան զամենայն դարսն չորրորդ դար քրիստոնէութեանն է, յորում եւ ի մերոց հարց անտի Յակովբ Մծբնացի եւ Գրիգոր Լուսաւորիչ Հայոց աշխարհիս պայծառացան:

ՊԼՏՈՒԹԻՒՆ. Արդարեւ արժանի իսկ մեծաց շնորհակալութեանց այնոքիկ ի հնոց մատենագրաց են, որք իսկզբանէ իսկ փոյթ յանձին կալեալ հոգ ի մտի եղեալ զյետնոցն վայելութենէ զյիշատակ եւ զնիւթ գրոց որ ի ժամանակս առաջինս ի մերոց առաջնորդաց մատենագրեցան, զայն հարին ի մատենի: Նախ սկիզբն Եւսեբիոս Աեսարացի արար յեկեղեցական պատմութեանն դրուատեօք զմատենագրաց եկեղեցւոյ որ յառաջ քան զնա էին յիշատակել եւ քննութեամբ եւս զնոցունց գրոց ճառել: Այլ որ զառաջինն իբրեւ բուն իսկ առանձինն քրիստոնէութեան դպրութեան պատմութիւն մատենագրեաց՝ Յերոնիմոս է: Սա ի մատենին որոյ անուն կոչի Զարանց երեւելեաց, գումարեաց հարեւր երեսուն եւ հինգ գրագիրս մինչեւ ցշորեքտասաներորդ ամն Ապսեր Թէոդոսիոսի մեծի: Ա երջին ի հարց անտի ի մատենի անդ է Ոսկեբերան, զորոյ չհամարի մի ըստ միովէ զգիրսն, քանզի չեւ էին սփռեալ: Օայս ջան յանձն առ, որպէս ինքն յայտ յիւրում յառաջաբանին առնէ, առ ի զԵղսեայ եւ զՊորփիւրի եւ զայլոց եւս զնոյնպիսեաց բերանս կարկելոյ, զի ասէին իմն որպէս թէ մարդիկ տգէտք միայն

եւ առանց դպրութեան ընկալան զքրիստոնէութեան
կրօնս: Օչայս մատենան հան ի յոյն լեզու Սոփրո-
նիոս: Օչայն պատմութիւն յառաջ մատուցց Գեննա-
տիոս ոմն անուն երէց մասիղիացի, եւ ի նոյն անուն
յոր եւ Յերոնիմոս, զգիրսն կոչեաց հասուցեալ մին-
չեւ յկատարած դարուն հինգերորդի: Օչայն մատուցց
յառաջ Իսիդորոս Սելիդլա Հիւսպաղացի մինչեւ
ցամն 610: Ապա Իդդեփոնսոս Տողեղացի յաւել
ինչ ինչ ի նոյն: Իշր ի մէջ Յունաց ի ժամանակին
յայնմիկ (886) Փոտիոս հազարամատեան գրովն յո-
րում բազում մատենագրաց յիշատակք ցմեզ պա-
հեցան: Իսկ յարեւմուտս յետ արանցն զորոց յա-
ռաջագոյն ասացաք եղեւ դադարումն: Ոնորիոս ե-
րէց Ախտինացի եւ Սիգեբերտոս Կամբրացի սակաւ
ինչ տեղեկութիւնս միայն նշանակեալ թողին: Ան-
տի անգր դարձեալ դադարումն մինչեւ ցհնգետա-
սաներորդ դար, յորում Յովհան Տրիտտեհայմ եդ
գիրս Զեկեղեցական մատենագրաց. ապա ազնուա-
գոյն եւս քան զնա Աւբերտոս Միրէոս մինչեւ ցկէս
վեշտասաներորդ դարուն: Սոցա ամենեցուն մա-
տեննք՝ զորոց մինչեւ յայս վայր ասացաւ, ամիո-
փեալ կան ի գիրսն՝ որոյ անուն կոչի Տուն գանձի ե-
կեղեցական գրոց զոր ժողովեաց Աղբերտոս Փաբրի-
կիոս: Ապա ուրեմն երեւեցաւ Ռոր, Բեզզարմինոս,
եւ յետոյ այլ եւս մատենագիրք նորոց ժամանա-
կաց, եւ ի մեր աւուրս Միքայէլ Պերմանիգերեան
եւ Մեղեր:

Դ. ԿԱՆՈՆԱԿԱՆ ԻՐԱՒՈՒՆՔ

Օր օրինակ զքաղաքական իրաւագիտութիւն
մարթի օրէնս իմն բարոյից ազգաց համարել, այս-
պէս եւ զկանոնական իրաւունսն մարթի օրէնս բա-
րոյից եկեղեցւոյ համարել: Ապա իրաւունք կանո-
նականք ոչ ինչ այլ ինչ են բայց բովանդակութիւն
օրինաց եւ կանոնաց զոր առաքեալք եւ հարք եւ

Ժողովք հաստատեալ կացուցին վասն ուղիղ առաջնորդելոյ եկեղեցւոյ: Ճանաչել զկանոնսս զայսոսիկ, եւ խելամուտ լինել մտացն զօրութեան, եւ ստանալ զիմացութիւնն, եւ լաւ եւ բարւոյք պատշաճեցուցանել յօրինեալ կազմէն զկանոնական իրաւանցն գիտութիւն եւ զեկեղեցական իրաւագիտութիւն:

Ընդստին ի բանիցն ասացելոց դոյ զայս ինչ առնուլ ի միտ թէ զայս ամենայն իրաւանց իբրեւ զգրականաց եւեթ ճառէ գիտութիւնս, զաստուածեղէն իրաւունսն՝ աստուածխօսութեան թողեալ, եւ զբնականն՝ բարոյիցն փիղիսոփայութեան, եւ զքաղաքայինն՝ քաղաքական իրաւագիտութեանն: Եւ զի այս դրականն իրաւունք եկեղեցւոյ կամ զբովանդակ իսկ եկեղեցւոյ է, եւ կամ զմասանց եկեղեցւոյ որպէս զՅունաց եւ զՂաթինաց եւ զՀայոց եւ զայլոց, անդէն համօրէն յերկուս բաժանին եկեղեցականն իրաւունք, յորոց առաջինն՝ հասարակաց անուանեալ կոչի, եւ երկրորդն՝ մասնաւոր:

Եւ դարձեալ զի կանոնք եկեղեցւոյ վասն բարոյից եկեղեցւոյ են, եւ եկեղեցւոյ բարոյք զպէսպէս իրօք դան, ապա ըստ պէտպէս գունակաց իրացն ի զէպ ուրեմն է եւ կանոնացն ազգի ազգի բաժանումն առնուլ: Օ՛ի այլ է եկեղեցական իշխանութեանն իրաւունք եւ այլ բարերարութեան, այլ իրաւունք են մկրտութեան եւ այլ ձեռնադրութեան եւ այլ դարձեալ ամուսնութեանն. եւ որ այլ եւս ըստ նիւթոցն բաժանմունք են:

ՊԼՏԻՄՈՒԹԻՒՆ. () Երինացն կամ կանոնացն տեսիլ ի մօտոյ զդատաւորութիւն ի մէջ բերէ, եւ քան զդատաւորութիւն կանխէ իրաւագիտութեանն յիշատակ, ապա ժամանակակից է միշտ օրէնսդրութեանն եւ իրաւագիտութեանն պատմութիւն: Եւ անագան ուրեմն սկիզբն եղեւ մատենադրութեան կանոնական իրաւանց, թէպէտ եւ անուանին ինչ

ինչ կանոնք որպէս առաքելոցն անուանեալ կանոնք,
այլ ի մէջ քննչացն զժողովութիւն իմն է զնոյոնց :
Ի Յունաց անտի երեւելիք յառաջին ժամանակն՝
Թէոդորոս Արողրոմոս, Յովհաննէս Զոնարաս ի սկրզ-
բան երկոտասաներորդ դարու, որոյ մեծարոյ իմն
կարծիք են առաջի իմաստնոց վասն իրաւանցն մե-
կնովթեան եւ յետ նորա երեւելի Թէոդորոս Բաղ-
սամոն. իսկ ի Հռոմայեցւոց՝ Ռոբանոս Մաւրոս, Հին-
կմարոս ռեմենացի, Անտոնիոս վերկեղացի որ զձեռ-
նագրութենէ գրեաց : Յետ այսորիկ երեւեցաւ Գրա-
տիանոս, այն որ զիրաւունս հան ընդ իւր յաթոռ վար-
դապետութեան, սա զամենայն իսկ իրաւունս միանգա-
մայն բովանդակեալ ամփոփեալ ճառեաց, եւ մար-
թի զսոյն նշանաւոր ինչ ժամանակ եւ նորոգու-
թիւն եկեղեցական իրաւագիտութեան համարել :
Այլ ապա ի հնգետասաներորդում դարու եհաս
իրաւագիտութիւն ի ճշմարիտն յառաջագիմութիւն
եւ եղեն երեւելիք Գեղեղիոս, Նաւառոս, Կանխիոս,
Կամպեղիոս վասն իշխանութեան ժողովոց, Ասե-
մանի որ զարեւելեան իրաց խօսեցաւ, Գերբերտոս,
Վայթ, եւ Զաքարիա, որոց երկրորդն ընդդէմ Ռի-
քերեանցն խօսի, եւ երրորդն վիճի ընդդէմ Փե-
բոնեայ :

Եթէ չգոյր ի միջի այս աստուածխօսութեանն
գիտութիւն յայտնեալ ի բարերար բնութեանն ա-
րարչէ, տակաւին հազիւ հազ թէ ի ծագս սահմա-
նաց մետափիւսկեան փիղիսոփայութեան հասեալ
դեգերէին միտք մարդկեղէնք, եթէ արդարեւ մար-
թէին առանց մոլորութեան ի ծագ անդր հասա-
նել, սաստկացեալ ի վերայ հրամանն արարչին թէ
մինչեւ ցայս վայր եկեացես եւ անդրէն ի քեզ փշրես-
ցին ալիք քո : Ապա յառաջագիմութիւն իմն է
մարդկեղէն իմացութեան աստուածխօսականն գի-
տութիւն եւ առաւելութիւն գիտութեան առա-
ջնորդութեան մարդկեղէն կամաց, միով մասամբ իւ-

բով տեղեկութեան խորհրդոյ եւ միւսովն լաւութեան զործոց մարդոյ վերին դատաւոր, ուստի չիք ի մեծ եւս ատեան գիտութեան եւ իրաւագիտութեան բողոք կարգալ: Եւ ոչ եթէ ամուլ ինչ եւ անպտուղ յառաջագիմութիւնս է, զի ուր այլ եւս ամենայն մարդկեղէնն գիտութիւնք ձեռն ի ձեռն տուեալ միմեանց իբրեւ զգունդս պարաւորացն օգնականք իրերաց են, սակայն ամենայն ինչ ի բնութեան դադարէ, սա միայն ուղղորդ զիւր արդասաւորութիւն ի վերայ կրօնիցն որ ի վեր իսկ քան զբնութիւնն է, ազդեցուցանէ, եւ է նա յետ աստուածեղէն զօրութեանն պատուար պատեալ զիրօնիւք, եւ սովաւ ծնանին, մնանին, պաշտպանութիւն գտանեն կրօնք:

Օսոցունց զհետ գայ թէ որչափ օգուտ եւ հարկ կրօնիցն իցէ, ըստ նմին համեմատութեան եւ աստուածխօսութեանն շահք եւ պէտք: Ո՞րչ գիտիցէ թէ սմին պարտի ամենայն Եւրոպէ զյօրինուածութիւն իւր, ոչ զբարոյիցն միայն այլ եւ զբաղաքային: Յորժամ ողջ մարդն իցէ, չառնու բարւոք ի միտ զպատիւ բժշկական ճարտարութեանն կամ զբժշկացն պէտս, եւ գուցէ թէ արհամարհիցին եւս երբեմն բժշկացն նրբութիւնք: Եւս հայեսցուք ուրեմն ընդ ժամանակսն որ տղէտ էին ի շահաւէտ գիտութենէ աստի, եւ նոքին լինիցին յայտնական հանդէս յարդեանց իսկ իրացն գիպելոց: Յորժամ փիղիսոփայութեանն հրամանաց զլսելիս մատուցեալ յողորդ վարդապետութեանն՝ դանդաշէին ազգք հեթանոսութեանն, ոչ զգաստասէրն Սոկրատէս զղղաստական կարգսն, ոչ աստուածապատումն Պլատոն զաստուածածանօթ գիտութիւնն, եւ ոչ Ջենոն յետ այնչափ վաստակոյն զառաքինութեանն տեսիլ եւ զաղնուականութիւն սեռն եւ անխառն եւ անապակ կալան, այլ ամենայն աղանդք փիղիսոփայութեանն

միանգամայն աստի անտի երթեալ անկան ի գոգ սկեպտիկեան մոլորութեանն, եւ եկուլ այն ծով զամենայն: Այրանի թէ եւ ի մերոյն ժամանակի իրաց չգոյր հանգէս առ ի հաստատութիւն այնր որ առաջին կայ: Ո՞ր այն խորխորատ մոլորութեան է, յոր ոչ զայլթակղեալ արկին զանձինս փիղիսոփայք Ղուլթերանոսաց կողմանն զըկեալք յայտր գիտութեանն լուսոյ: Փիքտէ, Աքեղինգ, Հեգեղ յորդութեամբ մոլորութեանն զամենաստուածութեան ուսումն արարին մոլորութիւն դարուն մերոյ: Որոց վարդապետութեամբ անհետ լինի ի միջոյ ամենայն համօրէն փիղիսոփայութիւն, եղծանի լաւի եւ չարի, ճշմարտութեան եւ ստութեան ընտրութիւն, ազատութիւն ի բռնութիւն դառնայ, օրէնք բարերարք շղթայք միայն լինին մարդկան եւ ոչ աղէք որ սիրով պնդեն զազատութիւն, յորոց իբրեւ յաղբերաց եղծագործն ապականութիւն իբրեւ հեղեղ ընթանայ ապականել զհիւսիսակողմն Գերմանացոց աշխարհին:

Այլ համօրէն աստուածխօսականն գիտութիւն անցեալ կայ ի միջի մարդկութեան՝ լինել դատաւոր աստուածուսոց ի մէջ իշխանութեան եկեղեցւոյ եւ թագաւորութեանց, ի մէջ ատենակալ դատաւորաց եւ պարտաւորաց, ի մէջ տեառն եւ ծառայի, ի մէջ հօր եւ որդւոց, ի մէջ առն եւ կնոջ: Համօրէն մարդկեղէն ընկերութեան յօրինէ զօգ եւ կապ, զիւրաքանչիւր անցնիւր պատշաճն ցուցանէ, ուսուցանէ, թեւադրէ:

Այլ ոչ եթէ վասն զի զամենայն աշտիճանօք շրջի, վասն այնորիկ ամենեցուն հարկ իցէ ի գոյն պարապել. զի զոր օրինակ վասն զի իմացութիւն պիտոյ է ի բարւոք առաջնորդութեան մարդոյ ոչ ամենայն անդամք իմանան, այլ մի միտք են որ իմանան վասն իւրաքանչիւր անդամոցն, նոյնպէս շատ եւ բաւական է եթէ ի բաղմապատիկն մարդ, զըն-

կերութենէ ասեմ, իցեն ոմանք որ երեւեցուցանիցեն զիմացութիւն հանճարոյ: Ոչ ումեք այնպէս ի դէպ եւ վայելուչ է այն գիտութիւն որպէս պաշտօնէի աստուածութեան որ ունին զպաշտօնն հաշտութեան, որ հաղարապետք են խորհրդոցն Աստուծոյ, եւ տաճար պատգամաց աստուածեղէն ճշմարտութեանն: Օքերանոյ նորա կախեալ կայ ժողովուրդն Աստուծոյ, բանն որ ել ի շրթանց նորա վճիռ է ի միտս հաւատացելոցն, վարդապետութիւնք նորա վաղվազակի արդիւնք լինին ի ռամկէ անտի, եւ է նա նոցա խորան վկայութեան ի վարանս տարակուսանաց նոցա: Եւմին իրի իսկ ոչ միայն օգուտ այլ եւ հարկ իսկ բռնադատիչ է այնպիսեացն ամենեւին վարժս ի վարդապետութիւն եւ հմուտս գիտութեանն Գրիստոսի լինել, մանաւանդ իսկ զի հրամային յաստուածեղէն օրինաց թէ շրթունք իւրեանց զգուշացին գիտութեան: Օայս գիտութիւն պահանջեն ամենայն իսկ նկարագիրք քահանայի: Այս իսկ են նկարագիրք նորա. հաւանեցուցանել, ուսուցիչ, մխիթար, բժիշկ, հովիւ, հայր, դատաւոր լինել: Առանց գիտութեան չգայ մոլորեալն ի հաւան. այր ճարտարախօս թէ առանց ճարտար գիտութեան իրացն վիճի, բազում անգամ պնդագոյն եւ հաստատուն ի կարծիս զհակառակորդն առնէ: Առանց սորա չկարէ բժիշկ հոգեւոր լինել յորժամ ոչ զախտիցն ընարութիւն գիտիցէ եւ ոչ զիւրաքանչիւր դեղոցն պիտանութիւն. ուր զի ի տգէտ բժշկութեանն՝ վնասն անվրէպ իմն է իսկ օգուտն ընդ պատահարաւ, քանզի երկակողմանի է վնասակարութիւնն, զի եւ այն որ բժշկէն, այնու զի տգիտութեամբն բժշկէ, ընդ յանցանօք է: Եւ վասն հովուութեանն դարձեալ նոյն պիտոյ է. առանց գիտութեան չընտրին արօտք պարարտք ի վնասակարաց, եւ չմարթի արդելու զխաշնն ի թռնաւորն ճարակաց, զչարաչար մատենիցն ասեմ, որ ապակա-

նեն զբարս քաղցունս, եւ զգոյշ լինել յապականիչ ժանեաց ոչխարահանդերձ գայլոց: Վատաւոր առանց գիտութեան դատաստանաց եւ իրաւագիտութեան չմարթի լինել. զի դատաւորի պաշտօն յանձն է նմա եւ ոչ օրէնսդրի, եւ չեն կամք եւ միտք նորա մատեան իրաւանց: Հայր է եւ մխիթար եւ ուսուցիչ, պահանջէ ի նմանէ Առաքեալ զգիտութիւն զբոց սրբոց առ ի նիւթ վարդապետութեան իւրոյ:

ԵԿԵՂԵՑԱԿԱՆ ՊԵՏԱՌԻԹԻՒՆ

Եկեղեցական պատմութիւն է Պատմութիւն կրօնիցն Քրիստոսի: Օ, ի եթէ զվարդապետութիւն կրօնիցն դոգեալ բովանդակէ աստուածխօսութիւնն, զտեսականսն՝ Հրամանականն եւ զգործականսն՝ Բարոյական աստուածխօսութիւն, զերկոսին միանգամայն արդեամբք ի գործ մատուցեալ վիպասանութեամբ ցուցանէ եկեղեցականն պատմութիւն: Սենարարն մեր՝ որ միջավայր եւ կենդրոն համօրէն պատմութեան է, այսր պատմութեան ոչ միայն կենդրոն այլ եւ սկիզբն, եւ ոչ միայն սկիզբն, այլ եւ համօրէն իսկ պատմութիւն Քրիստոսի է այն որ յայտնէ զանձն ի համօրէն մարդկութեան: Օ, ի ի նմին տակաւ յայտնի ոգին Քրիստոսի ի մէջ գերդաստանաց եւ ազգաց եւ տէրութեանց յարուեստի եւ ի գիտութեան՝ առ ի փոխելոյ զայն ամենայն ի փառաւորութիւն Աստուծոյ: Վանզի յորժամ դարձաւ նա առ Հայր իւր վասն կատարեալ եւ մշանջենաւոր գործելոյ զսրբութիւն եւ զբրանութիւն մարդկեղէնն ազգի, աւանդեաց հոգեւորն ընկերութեան, եկեղեցւոյ ասեմ, զի երեւեացի ի նմա հանապազորդ կենդանի, զերեսին օրինակս գործոց իւրոց զՄարգարէութեան (վարդապետութեան) եւ զՔահանայութեան եւ զԹաղաւորութեան, եւ երեւեցաւ սքանչելի կարգ եւ բաժանումն եկեղեցւոյ, Ուսուցիչ եւ Ուսանող, Հրամանատու եւ Հնազանդեալ, Քահանայ եւ Ժողովրդական:

Ապա սպաս եւ պաշտօն եկեղեցական պատմութեան այն է՝ աղիւսել զգէպս եւ ցուցանել զկարգ անպակաս յաջորդութեան անփոփոխական վարդապետութեան եկեղեցւոյ, եւ զաստուածեղէն սկիզբն եւ զանցս նուիրական պետութեանն (hiérarchie), եւ զտարածանել եւ զնուազել եկեղեցւոյ ի ժամանակս ժամանակս եւ ի տեղիս տեղիս :

ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ. Ի սկզբանէ եկեղեցւոյ պատմութեան գրագիրք կամ ի Յունաց են կամ ի Հռոմոց : Յետպատմութեանց կենացն Քրիստոսի որ առաջնորդն եղեւ եկեղեցւոյ, որք ի շորեօին աւետարանսն կան, եւ քարոզութեան աւետարանին ի ձեռն առաքելոցն զոր Ղուկաս պատմեաց ի գործս առաքելոցն նկարեալ ի խանձարուրս զեկեղեցի, Հեգեսիպոս որ ի թլիատութենէ անտի քրիստոնեայ էր, գրեաց նախ յիշատակարանս զերացն որ յեկեղեցւոջ եղեն, որ եկաց ըստ Եւսեբեայ առ Ադրիանու (117 — 138) եւ ըստ Յերոնիմեայ առ Մարկեաւ Աւրեղեաւ (161 — 180) : Բայց քանզի ոչ ինչ կատարեալ էր գործն, յիրաւի ի դէպ է զԵւսեբիոս Հայր եկեղեցական պատմութեան Համարել : Սա յետ գրելոյ յառաջագոյն զքրոնիկոն կանոնսն, մատենագրեաց զեկեղեցական պատմութիւնն ի տասն դպրութիւնս մինչեւ յամն 324 : Առ ի յօրինելոյ զայն մատեան Հրաման առեալ նորա ի մեծէն Արստանդիանոսէ եմուտ նա ի դիւան թագաւորութեանն ուստի զամենայն փութով յօժարութեամբ եւ հաւատարիմ մտօք ամփոփեաց, վասն այնորիկ մթերք իմն ծանօթութեանց կան ի մատենին որովք ի վերայ հասանեմք ամենայն բարուց եւ վարուց եկեղեցւոյ. այս ինչ միայն ըստգտանաց երեւի ի նմին զի առանց կարեւորն քննութեան մատենագրեաց : Ի կէս հինգերորդ դարու զԵւսեբեայ մատենագրութիւն յառաջ մատոյց (306 — 439) Սոկրատէս. զոր ի կատարած կոյս է դարու թարգմանեաց ի հայ լեզու Փիլոն Տիրակացի. յառաջ մատոյց

(323 — 423) եւ Հերմիաս Սողոմոնոս: Լթէ համեմատելին սուքա երկուքին ընդ միմեանս, յայտ առնի թէ առանց հաղորդութեան միմեանց զպատմութիւն նորին ժամանակի գրեցին: Լպա Թէոդորետոս կիւրացի (322 — 425) որ բազմօք անցոյց յառաջնովքն: Պարեաց եւ Փիղոստորգիոս դամբացի եւնոմիանոս՝ պատմութիւն եկեղեցւոյ (300 — 425) իբրեւ ի պատասխանատուութիւն արիանոսաց աղանդոյ, զորոյ զհատակոտորս միայն ունիմք ի Փոտիոսի մատենագարանին: Թէոդորոս ընթերցիչ իսկզբան վեցերորդ դարու արար. քաղուածոյս ի Սոկրատայ եւ ի Թէոդորետեայ յերկուս դպրութիւնս, մատոյց յառաջ եւ զՍոկրատայ պատմութիւն (435 — 518), յայնմ գրոց յորս յառաջն մատոյց հատակոտորք եւեթ կան առ Նիկեփորայ Վաղղիստեան՝ որ եկաց մատենագիր ի չորեքտասաներորդ դարու: Լւագրիոս ի կէս վեցերորդ դարու յառաջ մատոյց զՍոկրատայ եւ զԹէոդորետայ պատմութիւնն (431 — 594): Լպա յաջորդեն զնոսա ի վեցերորդ դարուն մատենագիրք որ ի Վոստանդինուպոլիս երեւեցան. զորոց յետ սակաւ ինչ միոյ: Իսկ ի Հռոմոց չերեւեցաւ ոք ի ժամանակին յայնմիկ մատենագիր եկեղեցւոյ պատմութեան որ յանձնէ քննեալ գրիցէ ինչ, այլ ամենեքին Թարգմանիչք եւ քաղիչք էին Յունացն որպէս Ռուփինոս երէց ակուիղէացի որ Ղէւսեբիոս փոխեաց ի հռոմ լեզու, իբրեւ ի չորեքհարիւրորդ ամի, եւ զտասն դպրութիւնսն յինն դպրութիւնս ամփոփեաց. եւ յառաջ մատուցեալ զգործն յաւել եւ զպատմութիւն արիանոսացն յերկուս դպրութիւնս մինչեւ ց395: Իսկ ժամանակակից նորա Սուղպիկիոս Սեւերոս երէց դաղղիացի, որ քրիստոնեայ Սաղուատիոս առնուն ժառանգեաց, գրեաց զպատմութիւն ի սկզբանէ աշխարհի մինչեւ ց400 ամ Տեառն, յորում կայ բազում ինչ եւ զեկեղեցւոյ իրաց: Պաւղոս Որոսիոս սպանիացի յաղգէ որ նեղեալ ի հինէ եկն առ Աւ-

դոստինոս եւ Յերոնիմոս, հրամանաւ Աւգոստինեայ գրեաց պատմութիւն ի սկզբանէ աշխարհի մինչեւ ցամն Տեառն 416, յորում յայտ կամի առնել թէ զհարուածսն որ հասին ի վերայ Հռոմոց ի հինիցն արշաւանաց, չէ պարտ ընդունելութեան քրիստոնէութեանն գրել: Սարկոս Աւրեղիոս Կասսիոգորոս հանդերձ Եպիփանեաւ ոմամբ արար քաղուածոյս ի հռոմոց լեզու ի Սոկրատայ, ի Սոլոմոնեայ եւ ի Թէոդորեայ (Hystoria tripartita), եւ յառաջ եւս մատոյց զՍոկրատայ պատմութիւնն մինչեւ ցամն 518, որ ի միջնումն ժամանակի եղեւ այլոցն աղբււր հին եկեղեցւոյ պատմութեան: Վիոնիսիոս Եքսիգուոս հռոմ յազգէ հայր վանաց ի վեցերորդ դարու կացոյց զթիւ ամացն Քրիստոսի փոխանակ այլոց թուոց ամաց:

Այլ եւ հարքն մեր գեղեցիկ հոգ խնամոյ վասն յետնոցս կալան, զի առաւել քան զայլոց դպրութեանց մատենագիրս յաճախեալ են խսկզբանէ ի մերում ազգի եկեղեցական դրագիրք, քանզի եւ որք զքաղաքային իրաց Հայաստան աշխարհին գրեցին խառնեցին եւ զեկեղեցական անցսն: Անդրանիկ ամենայն եկեղեցական մատենից մերոց Ագաթանգեղեայն է, որ զերկրորդ կատարեալ դարձ աշխարհին մերոյ նկարէ: Իբրեւ յառաջ իմն մատուցանէ զպատմութիւն նորա Փաւստոս Բուզանդացի, զոր չղանդաղեցին առաջինք ի թարգմանչաց մերոց փոխել ի հայ լեզու, թէպէտ եւ գտանի ինչ ինչ ի նմա առասպելական պատմութիւն, զոր մարթ է մանաւանդ ուղղել ի բուն մերազգեայ մատենագրէ, զՄովսիսէ Խորենացւոյ ասեմ, որ եւ մատոյցն յառաջ զպատմութիւն նորա եւ զոր յիրաւի ոք Հայոց Եւսեբիոս կոչիցէ, որ որպէս զքաղաքային նոյնպէս եւ զեկեղեցական հնութիւնս ազգին ի փոշոյ դիւանացն հան երեւեցոյց աշխարհին մերում, եւ ցայսօր զարմացուցեալ սիրացուցանէ զմատենագէտս Եւրուպացւոցն: Առեալ տանի յառաջ զպատմութիւն նո-

րա եղիշէ վարդապետ վարդանանցն պատերազմու , զոր չղանդիտէ ոք արդեւք ըստ պարծանաց պատմադրութեանն հանել ի ծակատ ընդ կատիղինական եւ ընդ Յուդուրթական պատերազմին Սաղուստեայ : Մեծութիւն փառաց նորա արկ զստուեր իւր ի վերայ Ղազարայ , թէպէտ եւ ոչ սա ետ տեղի ոստիին իւրում հաւատարմութեամբ պատմութեան , այլ յաճախութեամբն պատմութեան զանցոյց զնովաւ : «Այս յառաջ իսկ քան զբազումն ի նոցանէ մանաւանդ թէ նոցին թերեւս օրինակ մատենագրութեան եղել կորին , որ զգործօն վարս վարդապետին յորդագոյն զըշան հար ի մատենի , եւ յառաջ իսկ քան զնա Զենոբ մասնաւոր իմն պատմութեամբ Տարօնոյ : Օ, Զենոբայ պատմութիւն մատոյց յառաջադէմ Յովհանն Մամիկոնեան յեւթներորդում դարուն : Օ, այնու ժամանակաւ երեւէր Շիրակունի ժամանակական կանոնօքն յորս կայ բազում ինչ եկեղեցական : Ի տասներորդում դարու Արծրունի մատենագրէր : Ընդէն իսկզբան մետասաներորդն դարու երեւելի լինէր Ստեփանոս վարդապետ Տարօնացի , որոյ անուն յորջորջանաց Ասողիկ կոչէր : Եւ երեւէր յորդագոյն քան զառաջինսն Յովհանն Վաթոզիկոս , որոյ կայ եւ ուրոյն կարգ Վաթոզիկոսացն մինչեւ ցիւր աւուրս : Օհա փոխանակէ Արիստակէս Լաստիվերտացի : Յերկոտասաներորդումն Մատթէոս Ուռհայեցի , Սամուէլ երէց : Յերեքասաներորդումն Կիրակոս , Վարդան , Մխիթար այրիվանեցի , Հեթում՝ զիրաց Թաթարացն , ապա Ուռպեղեանքն , եւ Մեծօրեցի ի հնդեւասաներորդ դարու :

Յետ մատենագրացն զոր կանխագոյն յիշատակեցաք բազում ժամանակս գրեթէ չերեւէր ոք որ յանձնէ մատենագրէր ինչ պատմութիւն՝ ոչ ի Յունաց եւ ոչ ի Հռոմոց միջի : Յարեւմուտս յետ նեղութեան հինիոյն արշաւանաց ընդ դարս ինչ գրեթէ լռեցին գիտութիւնք . բայց աղբււրք եկեղեցւոյ պատ-

մութեան փութով զգուշութեամբ ի վանորայս Բե-
նեգիկտեանցն պահէին : Իսկ որ յետ այսորիկ յազգաց
ազգաց որոց հոռոմ եւ գերմանացի ուսումն էր , գրե-
ցան եկեղեցական պատմութեան մատենագրութիւնք ,
այնու իսկ իբրեւ նկարագրու ընտրութեան ի Յունաց
եւ ի Հոռոմոց մատենագրութեանց զատանին , զի չու-
նին ինչ փոյթ ի մօի համօրէն պատմութիւն ինչ եկե-
ղեցւոյ մատենագրել , այլ զիւրեանց դաւառին միայն
եւ զգրացի աշխարհաց պատմութիւն բաւական հա-
մարին , եւ մեծ մասն նոցա զեկեղեցական պատմու-
թիւն խառն ընդ քաղաքային պատմութեան ունին ,
որոյ պատճառք այն են զի ի միջին ժամանակի անդ-
գիրկընդխառն էին եկեղեցի եւ տէրութիւնք : Եւսի
ի նոցանէ գրեաց Գրիգոր եպիսկոպոս Տօրոնացւոյ
քաղաքի , այլ առաւել զԳաղղիացւոյ աշխարհէն
յաճախեաց խօսել : Բեդա աբեղայ անգղիացի որ
գրեաց ժամանակական կանոնս վասն վեցեցունց դա-
րուց , եւ մեւս եկեղեցական պատմութիւն Անգղիա-
ցւոյ աշխարհին մինչեւ ց731 : Եւ այլ եւս անբաւ
մատենագրութիւնք ժամանակականք Իտաղացւոյ ,
Գաղղիացւոյ եւ Գերմանացւոյ աշխարհին , յորս
խառնեալ են պատմութիւնք եկեղեցւոյ :

Իսկ ի մէջ Յունացն որպէս յետ բաժանելոյ
նոցա յարեւմտից ոչինչ երեւելի մատենագրութիւնք
երեւեցան , նոյնպէս դուն ուրեք եւ անօր էին ե-
կեղեցական մատենք , եւ զի իբք եկեղեցականք
գամ քան զգամ նուաճէին ընդ քաղաքային իշ-
խանութեամբ տէրութեանն , վասն այնորիկ եւ զե-
կեղեցւոյ պատմութիւն ընդ քաղաքային պատմու-
թեանն խառնէին : Եւ զայս արարին մանաւանդ
պատմագիրքն որ ի վեցերորդ դարէ հետէ ի Ար-
ստանդինուպողիս մատենագրեցին զորս եւ Բիւզան-
դացիս անուանեալ կոչեն : Եւ ի նոցա միջի երեւելի
Նիկեփորոս Աղղիստոս ըստ հաւանութեան կար-
ծեաց՝ երէց . սա ի չորեքտասներորդ դարու գրեաց

եկեղեցական պատմութիւն ի քսան եւ երիս դպրութիւնս, յորոց ութեւտասն միայն մնացին եւ հասանեն մինչեւ ջամն 610:

Ի վեշտասաներորդում դարու յետ Ղութերի հերետիութեանն, յայնցանէ որ զհետն զնացին նորա կամեցեալ պատմական ինչ հաստատութիւն ցուցանել Ղութերեայ գործոյն, Մատաթիաոմն Փղակիոս Ղուրիկեցի որ քարոզէր ի Մագդեբուրգ՝ հանդերձ այլ եւս չիմաստնովք աղանդոյն գրեցին պատմութիւն ինչ եկեղեցւոյ բաժանեալ ըստ իւրաքանչիւր դարու ուստի եւ Հարիւրեանքն (Centuriatores) անուանեցան: Ընդդէմ եւ Հարիւրեանցն Վեսար Բարոնիոս որ յիրաւի եւ յարժանի եկեղեցւոյ պատմութեան անուանեցաւ հայր երկրորդ. յառաջ մատոյց զմատեանն մինչեւ ջամն 1564 Աբրահամ պողոնիացի ի Կրակաւ, եւ Սպոնդանոս եպիսկոպոս Պամիէրս քաղաքի որ հասոյց մինչեւ ջամն 1640: Յետ այսորիկ երեւելի լինէր Անտոն Պագիոս: Յետ այսոց մատենագրութեանց մեծաւ փութով եւ յօժարութեամբ պարապել սկսան Գաղիացիք մատենագրել պատմութիւնս եկեղեցւոյ: Սանաւանդ ի Մաւրինեանցն եւ յաղօթանոցացն վանականաց եւ ի Յիսուսեանց. անմահ յիշատակաց արժանի եղեն Ռիքեր, Դուպեն, Նատաղիս Աղեքսանդրոս, Փղելրի որ հասոյց մինչեւ ջամն 1414, զնա յառաջ մատոյց Փաբէր, ապա երեւելի լինէր Տիղղեմանտ, Բերկաստեղ. եւ ի մեր աւուրս Բղանկ, Յագէր, Ռորբաքէր եւ այլք: Իսկ յիտաղացոց աշխարհին երեւեցան, Պաղլաւիկինի, Նորիս, Մամաքի, Սեղուազգիոյ, Պեղղիկկիա որ զեկեղեցւոյ հնութեանց ճառեաց, Ասեմանի Մանսի՝ ընծայեցոյց զկատարեալ պատմութիւն ժողովոց, եւ յաւուրս յայտոսիկ Պաղմա, Դեղսիգնորի: Իսկ ի Գերմանացոց կողմանս երեւելիք յաւուրս մեր Ռիտտէր որ է այժմ ուսուցիչ ի Բրեսլաւ քաղաքի, Կղայն, Ռուտտենստոկ, Բերթէս, Աղղոգ:

Յորժամ զարժանաւորութենէ գիտութեան իրիք զմտաւ ածիցէ ոք, երկու ինչ առաջի ընծայանայ, մի՝ թէ զինչ ինքն գիտութիւնն իցէ եւ երկրորդ՝ զինչ մատակարարիցէ: Առաջինքն զպատինն ցուցանիցեն, եւ յետինքն զօգուտն եւ զպէտսն ի կեանս կամ յայլ եւս գիտութիւնս: Արպիսի ինչ պատմութիւն ունիցի եկեղեցականն պատմութիւն, թէ ոչ զպատմութիւն եկեղեցւոյ Աստուծոյ: Զիք տէրութիւն եւ յօրինուած քաղաքային գեղեցիկ, զարմանալի, կարեւոր, մեծ, հին, տեւական քան զեկեղեցի զերկրաւորն քաղաք Աստուծոյ: Այլ թէ ձեռք տեսչութեանն Աստուծոյ գործեն զգործ խնամակալութեան տիեզերաց, աջ ձեռն նորա զբաղեալ է ի գործ եկեղեցւոյ. ապա չիք ինչ մասն տիեզերական պատմութեան սքանչելագոյն քան զեկեղեցական պատմութիւն: Ոչ իշխանութիւնք եւ թագաւորութիւնք եւ տէրութիւնք խոնարհին առաջի կամաց եկեղեցւոյ, դուստր Ծուրաց երկիր պագանէ նմա, եւ հպարտ զազաթունք առնին կոխան ոտից նորա: Այն որ զսանձս ամենայն թագաւորութեանց ունի ի բռին իւրում՝ եւս նմա սահման զամենայն իսկ զհամօրէն աշխարհ: Այսմ տէրութեան եւ թշնամիք նորա թիկունք եւ նիզակակից են, քանզի հաղորդեալ իմն է նա աստուածեղէն բնութեանն. սերմն քաղաքացեաց է արին քաղաքացեաց իւրոց:

Այլ թէ զօգուտ պատմութեանս ածցուք զմտաւ, զամենայն իսկ համօրէն պատմութեան զնահա ամփոփեալ ունի: Վեղեցիկ իսկ Դիողոր զպատմութիւն օգնական յառաջացեաց տեսութեան, քահանայ ճշմարտութեան եւ մայր փիղիսոփայութեան անուանեաց, որպէս եւ Կամիղղոս առ Ղիւեայ ասէր. «Եթէ այս յիշատակարանք վարուց եւ կենաց չածին զքեզ ի խրատ, ոչ մի ինչ յիշատակարան խրատեսցէ զքեզ», այս ամենայն դեղեցիկ եւ կատարեալ վճարիցի ի ձեռն եկեղեցական պատմութեան:

Նա եւ զայս իմն առանձինն շահս քան զայլ պատմութիւնսն ունի զի յարդեանց անտի տայ զկատարեալ ծանօթս թէ յԱստուծոյ է քրիստոնէութիւն եւ յԱստուծոյ է եկեղեցի. եւ բաղմամբոխ նահատակօք առաքինութեան յորս յետնեալ իմն գտանի արտաքինն պատմութիւն, յաստուծապաշտութիւն եւ ի լաւութիւն տանի: Օսոցունց եւ Կեսերիոս ճառեալ ասէ թէ՝ «Այլոց պատմութեանց մատենագիրք զյաղթութեանց եւեթ պատերազմի պատմիցեն, եւ թէ քանի նշան յաղթութեան ի վերայ թշնամեացն կանգնեցաւ, եւ զերեւելի արութիւն քաջութեան զօրավարացն, եւ զպատերազմողացն նահատակութիւն որք վասն որդւոց եւ աշխարհաց եւ արարոց արեամբ եւ ապաժուժաւ անհամար կոտորածոց զանձինս թաթաւեցին: Այլ մեր պատմութիւն թագաւորութեան Աստուծոյ եթէ զպատերազմաց իմն պատմիցէ, խաղաղական պատերազմունս որ վասն ոգւոց խաղաղութեան լինիցին պատմէ, որպէս եւ նոքին որ յայն ճակատս են, առաւել վասն ճշմարտութեան քան վասն հայրենի աշխարհին, մանաւանդ վասն կրօնից քան վասն բնտանեաց իւրեանց եւ ազգականաց նահատակեցան, անեղծութեան արձան կանգնեցին»:

Աստուծախօսն որ յանձին իւրում բարձեալ երեւեցուցանէ յեկեղեցւոյ զիմացութիւն հանճարոյ. ուսմամբ եկեղեցւոյ պատմութեանն բաւական լինի տալ զհամար յօրինուածոց եկեղեցւոյ. եւ նովին ուսանիցի ի բազում կարգաց կենացն պատմելոց, ի ժամանակի իւրում առաջնորդել ոգւոցն, եւ դարձեալ նպաստ լինիցի նմա յուսումն աստուծախօսութեանն ճշմարտութեանց, զիրաւանցն ասեմ, եւ զմեկնութենէ, զհրամանական եւ զբարուցն վարդապետութենէ: «Այնպէս եւ արտաքին պատմութեանց մատենագիր եւ իրաւագէտն իրաւանց քաղաքի, դպրութեանցն պատմութեան պատմագիր եւ

փիղիսոփոս առանց եկեղեցւոյ պատմութեան չմար-
թին կատարեալ լինել: Սարօտի արտաքին պատմու-
թեանն մատենագիր, քանզի բազում ուրեք ընդ
քաղաքային պատմութեանն խառնի գիրքինդխառն
եկեղեցական պատմութիւն, եւ առանց այսր զայս-
մանէ չմարթի ճշդիւ ճառել, որ դէպ լինիցի մա-
նաւանդ ի միջնում ժամանակին: Խալ իրաւագի-
տացն ցուցանէ պատմութիւնս թէ որպէս անհամար
օրէնք եւ կանոնք ի քրիստոնէութենէ ելին եւ որ-
պէս ամենայն կեանք եւ վարք ուղղութեան քաղա-
քայինք ի քրիստոնէական ոգւոյն յարգարեցան:
Ուսուցանէ նա եւ փիղիսոփայիցն թէ որչափ յա-
ռաջադէմ եղել աստուածգիտութեամբ փիղիսո-
փայութիւն, եւ ծանօթական նմին առնիցէ զմե-
ծամեծ փիղիսոփայս քրիստոնէութեանն զհարս ե-
կեղեցւոյ առաջին ժամանակացն եւ զմեծամեծ Աքո-
ղաստիկեանսն միջնոյ ժամանակին:

Ս, ասն այնորիկ ոչ միայն բաւական է ածել ի
հաւան այլ եւ զարմացուցանել զմեզ երանելի վար-
դապետն Մաշտոց, որ արժանի ըստ իւրոց աղնուա-
կան եւ բարձրագոյն խորհրդոցն անդէն իսկզբան
դպրութեան ազգիս մեծաւ փութով եւ յօժարու-
թեամբ յանձն առնէր եւ հրամայէր աշակերտելոց
առաջնոյ դասու իւրոյ զԵսեբեան պատմութիւնն
ի հայ լեզու փոփոխել, կշռեալ գեղեցիկ զպատիւ
եւ զնահա իրացն ըստ բազում մասանցն ասացելոց:
Ապա թէ վասն երից դարուց եկեղեցւոյ այնպիսի
հոգ ցուցանէր վարդապետս, զինչ արգելք եթէ
ընդ մեզ զութեւտասն դար եւ զկէս դարու տեսա-
նէր ի թիկունս իւր:

ՅԵՒԵԼՈՒԵՆՈՒ

ԱՐՈՒԵՍՏԳԻՏՈՒԹԻՒՆ ԵՒ ՎԼԱԾԱՌԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆ

ՅԵՒԵԼ քան զբովանդակել զճառս նկարագրի ուսմանց, չէ պարտ առանց յիշատակելոյ թողուլ զերկոսին կարեւորագոյն ճարտարութիւնս, որ թէպէտ եւ չիցեն ուսումն եւ գիտութիւն, սակայն առ ի կատարեալ լինել եւ դալ ի կերպարանս՝ ուսումն եւ գիտութիւն պահանջեն։ Օգրութեամբ գիտութեանէ եւ զվաճառականութենէ են բանքս։ Պարեւոր հարկ եւ շահ օգտի սոցա ազգի մարդկան քան զլոյս միջօրէի պայծառագոյն եւ լուսաւորագոյն է, վասն այնորիկ աւելորդ իսկ համարիմք երկայն բանս տողել։ Եմենայն պէտք մարդոյ, կերակուր եւ հանգերձ եւ բնակութիւն եւ կազմած այլովքն հանգերձ, ի ճարտարութենէ արուեստագիտութեան յարգարին. իսկ վաճառականութիւն իբրեւ միջնորդ իմն է, որ ի մօտոյ զպակասութիւն պիտոյիցն ըսու եւ զկարիս կարօտութեանն բառնայ։ Հնարագիտութիւն որ այնպէս կարեւորն է ի յառաջագիմութիւն արուեստի եւ ձեռագիտութեան, եւ զընութեան արգիւնս հանճարով եւ խելօք ազգի ազգի հնարիւք ի պէտս պէտս ի կիր արկանէ, եւ այնպէս ի լաւութիւն, ի դիւրութիւն եւ ի գեղեցկութիւն արդասեաց իւրաքանչիւր ճարտարութեան նպաստ լինի, յայտ է թէ բնական ուսմանց օգնականութեամբ կարօտ է, եւ մանաւանդ ի ժամանակի աստ յայսմիկ, յորում ուսողութիւն, մենքենական, քիմիական եւ փիւսկեան ուսումն, եւ բնական պատմութիւն սպասաւորք եւ արբանեակք են արուեստագիտութեան։

Վաճառականութիւն, քանզի տուրեւառիկ փոփոխումն է, եւ հաստատուն իմն եւ մենակերպ օրինօք գոնեայ ի մէջ ազգաց կրթելոց կատարի,

հարկ է թէ պահանջիցէ ղխեւամտութիւնն օրինաց փոփոխմանն եւ իրաց փոփոխեւեաց, զտեղեկութիւնն բնութեան եւ ընտրութեան վաճառացն, զճանօթութիւնն բերոց եւ արդեանց իւրաքանչիւր աշխարհաց եւ գաւառաց ընդ որս տալն եւ առնուլ կամիցի: Ալ քանզի արուեստ եւս է վաճառականութիւն՝ ուստի շահ եւս շահել պարտ է, եւ ոչ լոկ տուրեւառ, պիտոյ է գիտել զհամար մտից եւ ելից ունել, ապա մասն ինչ ուսողութեան, երկրագրութիւն, պատմութիւն, ուսումն վաճառաց եւ առանձինն ինչ իրաւանց թանգարաց խեւամտութիւն պահանջի յառնէ վաճառականէ, եթէ օգտել եւ ոչ վնասել կամիցի: Համենայն իսկ ազգս կանուխ ժամանակաց, որպէս առ Փիւնիկեցիս որ առաջին եւ նշանաւոր են վաճառականութեամբ, եւ յետոյ առ Յոյնս եւ առ Արքեդոնացիս, ի նոցին գաղթականս, որպէս եւ առ Հայս որոց համբաւ ի վաճառականութեան յամենայն ժամանակս եւ համաշխարհական համարի, հաւանութեան է թէ գոյր ինչ կարգ եւ ուսումն առանձինն վաճառականաց, մանաւանդ ունելոյ զհամար կամ կրելոյ մատեան: Այց զվաճառականութիւն ի կերպարանս ճշմարիտ ուսման յարդարել՝ լինէր մին ի մեծամեծ արժանեաց վեշտասաներորդ դարու, յորում ժամանակի էր տեսնել յամենայն կողմանց բղխել եւ յորդել նոր նոր գիտութեանց, եւ բազմացուցանել զգերդաստան համօրէն ուսմանց: Սինչ Աւսթրալիացիներութեան արուեստ ի գիտնարար կերպարանս ընծայեցուցանէր, եւ Պարգիէս ղնաւագնացութեան ճարտարութիւնն ընդ օրինօք ուսման հնազանդէր, կացուցեալ ճշգրտութիւնս հաշուոց եւ համարոց ի յօրինուած նաւաց եւ ի վաստակս նաւաւարաց, յայնժամ եւ Սաւարի զվաճառականութիւնն ընդ կանոնօք արուեստի արկանէր եւ յօրինէր այնպիսի իմն գիտութիւն, որ ցայժմ ոչ հաճոյ եւ ակորժական

եւեթ, այլ եւ օգտակար առնի ի դործ եւ ի ճարտարմտութիւն վաճառականաց:

Այսչափ ինչ եւ վասն սոցին շատ համարեալ առ այժմ, յանգ հանցութեան զերկրորդ զայս մասն, եւ հանդերձ նովին զբովանդակ իսկ զճառս նկարագրի ուսմանց: Այսուհետեւ դէտակն կալցութեան յօժարութեամբ ընթեռնելեացն ընդունելութեան. յորոյ դարձ փոխարինի տացէ եւ ընկերութիւնն զճեռսն անխոնջ ի վաստակս, եւ ընդ սակաւ սերմանցն՝ որ սերմանեցանն ի ժիր ձեռաց խնամոտաց, տոհմականս արդեանց թերեւս հարիւրապատիկ ի նպաստ մատուցանիցէ, զի որ սերմանենն եւ որ հնձեն, զոյգ ուրախ լինիցին, մանաւանդ զի որ սերմանենն նոքին են որ եւ հնձեն, մանկունք եւ ծնունդք հայաստան ազգին, յորոյ բարգաւաճանս եւ առ գութ՝ մեզ վշտանալ՝ դիւրութիւն է եւ աշխատութիւն՝ հանգիստ: Աւելեթ ջանիւ կամ մարթանօք մերովսանն արկցութեան երբեք նախանձ յուշեղն եւ ի կորովի միտս արամեան մանկուոյ, եւ ընդելուցանիցեմք զթեւան ի թուիչս բարձրաբերձս իմաստութեան, օգուտ որ անտի լինիցի, նոցա գլխովին իցէ, պարծանք այնոցիկ՝ որ զբարեացապարտ բազուկսն՝ որոց չէ պարտ ամփոփել յօգուտ հայրենեաց, ինքնակամ կարկառուցուն. իսկ մեզ վարձք կամ փոխարէն հատուցումն կամ օճան բարեաց այն լինիցի, կալ եւ նայել մտօք բերկրելովք ընդ նոցա շահել եւ ընդ սոցա փառաւորել:

Գ Լ ՈՒԽՎ

ՊԱՏՐԱՍՏՈՒԹԻՒՆ

Ա. Գիր	1
Բ. Լեզու	9
Սեպհական լեզու	22
ա. Պայման լեզուի թարգմանչաց եւ նոցին աշակերտաց առաջնոց	25
բ. Պայման լեզուի երկրորդ աշակերտաց	30
գ. Պայման լեզուի յետ երկրորդ թարգմանչաց կամ ի հինգերորդ դարէ մինչեւ ցԳԺ. եւ անտի մինչեւ ցԷԺ. դար	41
դ. Պայման լեզուի զոր պարտ է մեզ ունել յարդի ժամանակս	45

ՄԱՍՆ ԱՌԱՋԻՆ

Գ Ե Ղ Ե Յ Ի Կ ՈՒՍՄ ՈՒՆՔ

Ա. ԳԼՈՒԽ. Դպրութիւն կամ քերականութիւն	49
Բ. ԳԼՈՒԽ. Բանաստեղծութիւն կամ վիպասանութիւն	67
Գ. ԳԼՈՒԽ. Ճարտարախօսութիւն	96
Դ. ԳԼՈՒԽ. Պատմութիւն	115
Տիեզերական պատմութիւն	134
Մասնաւոր պատմութիւն	138
Երբայական պատմութիւն	138
Տոհմային պատմութիւն	142
Հռոմայեցւոց պատմութիւն	147
Ժամանակախօսութիւն	153
Երկրագրութիւն	163

ՄԱՍՆ ԵՐԿՐՈՐԴ

Գ Ի Տ ՈՒԹԻՒՆՔ

Ա. ԳԼՈՒԽ. Ուսողութիւն	196
Համարողութիւն	211
Նշանագրովք Համարողութիւն	216
Երկրաչափութիւն	219
Բ. ԳԼՈՒԽ. Փիւսկեան գիտութիւն	228
Մենքեանական ուսումն	254
Քիմիական ուսումն	264
Գ. ԳԼՈՒԽ. Բնական պատմութիւն	277
Դ. ԳԼՈՒԽ. Փիղիսոփայութիւն	293
Ե. ԳԼՈՒԽ. Բժշկական ճարտարութիւն	310
Ջ. ԳԼՈՒԽ. Իրաւագիտութիւն	328
Է. ԳԼՈՒԽ. Նուիրական ուսումնք	337
Ա. Աստուածախօսութիւն	337

Բ. Մեկնողական	341
Գ. Տեղեկութիւն Հարցն դրոց	344
Դ. Կանոնական իրաւունք	346
Եկեղեցական պատմութիւն	352

Յ Ա Ի Ե Լ Ո Ւ Ա Ն

Արուեստագիտութիւն , եւ վաճառականութիւն	362
--	-----

Վ. Ի. Ն. Ն. Ն. Ն. Ն.		
Ֆի. Ն. Ն. Ն. Ն. Ն.		Ֆ. Ն. Ն. Ն. Ն.
Ղ. Ուսկինեայ Երգք վասն կրօնից .	1	—
Ս. Բենեդիկտոսի Կանոնք	—	20
Վսենոփոնատեայ Կիւրոսի Խրատ . .	—	48
Նոր քերականութիւն գաղիերէն. Ը. Հա- տոր. Վերականութիւն եւ գրագի- տութիւն	1	12
Բ. Հատոր. Կրթութիւն	1	—
Գ. Հատոր. Կրթութեանց սրբա- գրուածք	—	20
Ուսողութիւն. Ը. Տոմար. Համարողու- թիւն եւ Նշանագրովք Համարողու- թիւն (ալճեպրայ)	2	—
Ճարտարաստութիւն	—	40
Մ. Տ. Կիկերոնեայ, վասն ծերութեան Վայելչագրութիւն տաճկերէն	4	—
Կ. Կուրտեայ Ուսկիայ Վասն գործոց եւ արութեանց Ըղեքսանգրի ար- քայի Սակեղոնացոց		
Հրահագք աստեղագիտական ի վերայ երկնագնդոյ		24
Նկարագիր ուսմանց		

Ա. ՀԱՇՒՒՒ ԱՐԱՄԵԱՆ ԸՆԿԵՐՈՒԹԵԱՆ
Ի սկզբանե հաստատութեան նորա յ1 Յունուարի 1843
մինչեւ ց30 Յունիսի 1845:

Թիւ թղ. հաս.	Անուանք	Աւուրք	Բաժին	Գլուխ դրամ.
	Ազնուական եւ Ազգասէր Ընկերացն	յորում գրեցանն		Արծ. ֆ.
5	Աբէլեան Պարոն Գրիգոր . .	10 Ապրիլ 1843	2	200
7	Ազարեան Պարոն Յովհաննէս .	1 Դեկտեմ. 1843	3	300
21	Ալաշկերտեան Արքահամ Ամիրայ	11 Ապրիլ 1845	1	100
22	Ալաշկերտեան Անտոն Պէյ . .	11 Ապրիլ 1845	1	100
3	Ապրտեան Պարոն Արքահամ . .	10 Ապրիլ 1843	2	200
4	Ապրտեան Պարոն Ստեփան . .	10 Ապրիլ 1843	4	400
20	Բապլո Պարոն Մկրտիչ	1 Յունուար 1845	1	100
16	Եղիսարէթուպուլայ յարգոյ Հա- սարկութիւն	8 Յուլիս 1844	1	100
2	Եռասուֆեան Պետրոս Ամիրայ .	10 Ապրիլ 1843	5	500
23	Չեմպերէքճեան Պետրոս Աղա .	4 Յունիս 1845	1	100
19	Լազարէվ Պարոն Խաչատուրներ- գործ . խորհրդական եւ սենե- կապետ Կայսեր Ռուսաց . .	30 Սեպտեմ. 1844	3	300
12	Կարապետեան Պարոն Յովհաննէս	14 Դեկտեմ. 1843	1	100
8	Համսոն Պարոն Վիլչէն	4 Դեկտեմ. 1843	2	200
9	Ճէվաշիրճեան Պարոն Գրիգոր	10 Դեկտեմ. 1843	2	200
11	Մանասեան Պարոն Բուզանդ .	11 Դեկտեմ. 1843	1	100
15	Մ. Վ.	18 Ապրիլ 1844	1	100
13	Նիկողայոսեան Պարոն Ղազարոս	20 Դեկտեմ. 1843	1	100
1	Ռաֆայէլ Ղարամեան Պարոն Ա- ղէքսանդր Ասպետ	4 Մարտ 1843	5	500
18	Սամուել յարու յարգոյ Հասա- րկութիւն	31 Յուլիս 1844	1	100
6	Սարգսեան Յակոբ Աղա	1 Դեկտեմ. 1843	2	200
10	Սարգսեան Պարոն Ռոտովֆ . .	11 Դեկտեմ. 1843	1	100
17	Տիւզեան Յակոբ Չէլէպի	27 Յուլիս 1844	2	200
43				4300

Ե Լ Ք

Վասն Դրոշմելոյ հայերէն, տաճկերէն, գաղղիե-
 րէն եւ լատիներէն Յայտարարութեանց
 „ Վիմագրութեան եւ դրոշմելոյ թղթոյ հաս-
 տատութեան
 „ Կնքոց ընկերութեանս
 „ Թղթարերի եւ անցուցանելոյ զդրամն .
 „ Դրոշմելոյ Նկարագրի ուսմանց 16 թերթ,
 500 օրինակ

Արծաթ ֆիոր .			
29	—		
11	—		
14	40		
3	18		
266	42	324	40
273	22		
51	18	324	40

Մ Ո Ւ Տ Ք

Հաճ 0/0 4 վերագոյն գրեալ 4300 գլխոյ դրամնց
 մինչեւ ցայսօր
 Պակասի, զոր անցուցանեմք յԲ. հաշիւն

ՊԼՅՄԱՆՔ ԸՆԿԵՐՈՒԹԵԱՆՆ

Ա. Որ կամիցի մտանել ի համար անդամոց Ընկերութեան, տայցէ մի անգամ եւեթ ի մշտնջենաւորս 100 փղորին Աւստրիացւոց: Բայց առատամիտ կամաց տուողացն չիք չափ եւ սահման. որչափ եւ միտք ուրուք ակործիցեն եւ եռանգն եւ գուծ ընդ ազգին օգուտ, տացէ: Դարձեալ, որ կամիցի նուազագոյն քան զ100 փղորինն տալ վասն բարերարութեան միայն, ընդունիմք եւ զայն շնորհակալութեամբ: Եւ որ զինչ ուրուք տուեալ իցէ, զայնր թուղթ հաստատութեան ընկալցի իւրաքանչիւր որ ի Միաբանութենէս ի մշտնջենաւոր պարծանս տուողին եւ ամենայն ազգատոհմին իւրոյ:

Բ. Մի մի իւրաքանչիւր յանդամոց Ընկերութեան, որոյ 100 փղորին տուեալ իցէ, ունիցի իշխանութիւն առնուլ ի Միաբանութենէս մի մի օրինակ յամենայն գրոց Ընկերութեան: Իսկ որք առատութեամբ երկպատիկ կամ երեքպատիկ եւ կամ աւելի եւս տուեալ իցեն, նորա ունիցին իշխանութիւն երկուս կամ երիս կամ աւելի ըստ իւրաքանչիւր չափոյ տրոցն առնուլ:

Գ. Մատենաք որ սորին Ընկերութեան ծախսուք գրողմիցին, կարի թեթեւագնի վաճառեցին, զի ամենեցուն մարթ իցէ ստանալ. բայց զի մի որ համարձակեցի ինքն սակաւ գնոց առնուլ, եւ այլոց որ չիցեն տեղեակ, ծանրագնի վաճառել, իւրաքանչիւր գրոց գինք անդէն ի վերայ գրոցն յայտ առնին թէ քանոյ իցեն:

Դ. Որ ինչ ի վաճառելոյ անտի գրոցն ժողովիցի, այն ի մուտս անգր դրամոցն յաւելցի:

Ե. Ամի ամի բարերարացն անուանք, եւ մուտք եւ ելք տրոց նոցա ցուցցի ճշգրիտ հաշուով հանդերձ հաւատարմութեամբ եւ շնորհակալ մտօք:

Զ. Գիրք Ընկերութեանս սյսորիկ ուսումնականք եւ բանասիրականք լինիցին ի հայ լեզու:

Ի վիճենա ի վանս Պաշտպան Սուրբ Աստուածածնի է զլիաւոր տեղի, ուր մարթ իցին մտանել ի թիւ անդամոց Ընկերութեան, որք կամիցին. նոյնպէս ի Վոստանդինուպողիս, ի Չմիւռնիա, ի Թրիէստ, եւ այլ ուր ուրեք եւ գտանիցին ի մերմէ Միաբանութենէ: Իսկ որ յայլ քաղաքս գտանիցին, կարող են սոցա յայտ առնել թղթովք զիւրեանց միտս, գրել ի համար Ընկերութեան: Որ միանգամ տանն կամ յղեն առ նոսա զգինսն, առ անգամ մի առնուն ի նոցանէ ձեռնագիր հաստատութեան, մինչեւ ապա զգուն հաստատութեան նամակն ի Միաբանութենէս ընկալեալ զառաջինն յետս դարձուցեն:

Ա. Գրիւն Բլիւն-Վիլհելմ-Օբեր-Վիլհելմ 36 Ապրիլ-1877-թ. Գորան-Ֆելդ:

